Digitized by the Internet Archive
in 2022 with funding from
Kahle/Austin Foundation

https://archive.org/details/commentaryofdavi0000loui

THE COMMENTARY

OF

DAVID KIMHI ON ISAIAH

COLUMBIA UNIVERSITY ORIENTAL STUDIES
Vol. XIX

The Commentary of David Kimhi on Isaiah

EDITED, WITH HIS UNPUBLISHED ALLEGORICAL COMMENTARY ON GENESIS, ON THE BASIS OF MANUSCRIPTS AND EARLY EDITIONS

BY

LOUIS FINKELSTEIN

GRADUATE
REFERENCE

AMS PRESS, INC.
NEW YORK, N.Y. 10003
1966

224.1
K49C

Copyright 1926
Columbia University Press

Reprinted with the
permission of the original publisher

AMS PRESS, INC.
NEW YORK, N.Y. 10003
1966

25461

Manufactured in the United States of America

PART I
CHAPTERS 1—39

CONTENTS

Page

Note by Professor Richard Gottheil XI

Preface XIII

Introduction

I. The Life of R. David Kimhi XVI

II. R. David Kimhi as Commentator XXIII

III. Texts On Which This Edition Is Based . . . XLIII

Appendix I. Kimhi's Allegorical Commentary on Genesis LIII

Appendix II. The *Loazim* in Kimhi's Commentary on Isaiah LXXV

Appendix III. Variants from the Guadalajara Edition . . . LXXX

Appendix IV. The Order of the Commentaries XCIV

Hebrew Text

Kimhi's Introduction to his Commentary on Isaiah vii

Kimhi's Commentary on Isaiah I

NOTE

One of the leading Jewish grammarians and exegetes of the Middle Ages was David Kimhi. Living in France, he was also cited as *Maistre Petit,* and had an influence not only upon those of his own race who busied themselves with Hebrew and with Biblical matters, but also upon others outside of his immediate circle. For some time the want has been felt of a critical edition of his commentaries upon that part of the Bible that have come down to us. In the present volume Dr. Finkelstein has given us such for that part which deals with the Book of Isaiah. With much care and forethought he has used the earliest editions of the text, of Guadalajara 1482, of Soncino 1486, and of Lisbon 1492—each of which is based on an independent source. In addition some manuscript material of portions of the commentary has been put at his disposal. To this critical edition, Dr. Finkelstein has prefixed an introduction, in which he not only gives a detailed account of the life of the author, but also a hitherto unknown philosophic commentary upon Genesis, chapters 2, 3 and 4. I commend heartily the following work to all those who are interested in the history of Biblical exegesis.

RICHARD GOTTHEIL

Columbia University
December 17, 1924.

PREFACE

It is eight years since I began to prepare the edition of Kimhi's commentary on Isaiah, the first part of which appears in this volume. The suggestion that such a work would supply a widely felt want came to me originally from Professor Alexander Marx, who also aided me considerably in obtaining the necessary material for the volume. Professor Richard Gottheil, under whom I studied at the University, at once realized the importance of editing this popular commentary and helped me in many ways in the course of my work.

The edition was completed in 1918, but the printing of it was delayed because I entertained the hope that with the return to normal conditions after the war, it might be possible for me either to borrow or to secure a photograph of the only copy of the Guadalajara edition of Kimhi's commentary on Isaiah now extant, which is to be found in the library of the Jewish Theological Seminary in Breslau. After years of waiting this hope was given up, and the volume was sent to press. It was only then, that I was enabled through the courtesy of Dr. Chaim Heller of Berlin to include the variants from that edition as an appendix to the work.

The value of a critical edition of Kimhi became continually more apparent as the work of preparing it proceeded. From the citations of the various texts in the Introduction, particularly those in Chapter III (p. XXXIV) the reader will see at once how with time the texts became more and more corrupt. Most of the citations of the Targum were omitted or shortened in them, and the ravages of the censor are only equalled by

those of the careless copyists and printers who again and again omitted whole sentences and even paragraphs. Even the printed texts on which this edition is based are very scarce, and the convenience of having an edition in which the variants are listed and the sources of the various quotations are given, need hardly be dilated upon.

As an appendix to the Introduction to this work I felt that it would be highly appropriate to publish the only part of Kimhi's work which has not hitherto been printed, his philosophical commentary on Genesis, chapters II, III and IV. In editing this treatise I have had the use of Ms. Adler 82, now in the Library of the Jewish Theological Seminary of America, as well as of photographs of three Bodleian Mss. of it which Dr. A. E. Cowley kindly put at my disposal.

The Lisbon text of the commentary of Kimhi on Isaiah in the Seminary lacks a number of pages. Fortunately a complete copy of the commentary which is found in the Case Memorial Library was lent for the purpose of this work by the librarian Dr. C. S. Thayer.

Professor D. S. Blondheim of Johns Hopkins University was kind enough to supply the identifications of the glosses *(loazim)* in this commentary and they are presented in an Appendix to the Introduction.

The members of the Faculty of the Jewish Theological Seminary of America took a keen interest in this work and were ever ready to give helpful advice. Professor Marx as Librarian was in a position to be of more direct assistance, but I have also received much aid from Dr. Cyrus Adler and Professors Louis Ginzberg, Israel Davidson and Morris Levine.

When I was in England Mr. Elkan N. Adler permitted me to examine for use in this volume the fragments contained in Ms. Adler 2545. This text has proved to be of particular interest as it contained a number of long interpolations from a later period.

The late Professor Israel Friedlander and Dr. Wilfred P. Kotkov, the careers of both of whom were ended so suddenly and so tragically, were very much interested in this edition of Kimhi. It was at the suggestion of Dr. Friedlander that I had intended to include in the Introduction a discussion of the influence of Kimhi on modern exegesis. I have, however, been informed that an English translation of the commentary is now being prepared in connection with which the matter will doubtless be discussed more thoroughly than would be possible here.

The indices of the sources used by Kimhi will appear with the second part of this work, which is already prepared in Ms., and the publication of which will, I hope, not be long delayed.

LOUIS FINKELSTEIN

Jewish Theological Seminary of America
June 14, 1925.

INTRODUCTION

CHAPTER I

THE LIFE OF DAVID KIMHI

"Israel was dispersed among the nations only for the purpose of gaining proselytes,"[1] according to the opinion of one of the rabbis of the Talmud. Whether the few proselytes that were added to the house of Jacob during the last two thousand years have not been more than offset by the loss of many of the people through conversion and persecution, may well be doubted. But if Israel has not gained in numbers through the years of wandering and homelessness, it has gained in wealth of ideas. Wherever the Jews came they assimilated thoughts, even if they failed to assimilate persons. From every country they took, on their exodus, not the treasures of gold and silver which the promise to Abraham had led them to expect, but a wealth of understanding. Every land in which Israel sojourned has left its impression on the history of the people, not merely in the stains of tears and blood, but in the more inspiring and infinitely more attractive creations of Jewish literature.

The influence of the environment in which the Jews lived on their mode of thinking and on their literature, is nowhere more strikingly illustrated than in the difference between the works that emanated from the Jews in Spain and those that came from the hands of their brethren in France. The Spanish Jews were philosophers, scientific grammarians, lexicographers, philologisst and exegetes. Those of France were first and last,

[1] *Pesahim* 68 b.

Talmudists. Not that France lacked commentators on the Bible. The most popular commentary on the Scriptures remains even to this day, that of Rashi. Nor can it even be said of the land which produced men like R. Samuel b. Meir *(Rashbam)*[1] and R. Joseph Kara[2], that it was deficient in ability to interpret the Torah and the Prophets literally, as well as homiletically. But it must be admitted that with all the remarkable intuition which some of the French commentators showed in their ability to grasp the meaning of a passage, it was impossible that they should thoroughly understand the Bible without the aid of the grammatical studies that were being pursued in the southern countries.

The keen intellect of Rabbenu Tam[3] certainly clarified many a dim passage in the Talmud, and his methods sometimes strike one as being strangely modern. But when he applied his powers to Biblical exegesis and Hebrew lexicography, he was easily vanquished by R. Joseph Kimhi[4], a man of much smaller attainments but who had the advantage of knowing the works of Hayyuj and Ibn Janah[5], of the existence of which Rabbenu Tam was apparently unaware.

We thus see in France and Spain two separate streams of Jewish thought — the one may perhaps be best characterized as Talmudic and traditional, the other as philologic and philosophical. It was the good fortune of the Jews of Provence, that they were situated on an island, as it were, in the midst of these two streams. The Provençal Jews were thus enabled

---

[1] c. 1085—1160. See Rosin, *R. Samuel b. Meir*, Breslau, 1880.

[2] fl. c. 1100. See Poznanski's Introduction to the commentary of R. Eliezer of Beaugency on Ezekiel and the Minor Prophets (Warsaw 1913), pp. XXIII—XXXIX, and Einstein, *R. Joseph Kara und sein Commentar zu Kohelet.*

[3] c. 1100—1170. For his life see Weiss, *Toledot R. Jacob Tam* (1883), and A. Berliner in J. J. L. G. Vol. I, (1903), p. 1, *seq.*

[4] See Mathews' edition of the *Sefer Hagaluj*, Berlin, 1887.

[5] Early grammarians and lexicographers, flourished in the tenth and eleventh centuries.

to perform a peculiar service to the literature of their people, by synthesizing the learning of the south with that of the north, or if we should use modern equivalents, reconciling the traditional opinions and interpretations which were current in Northern France, with the scientific views which had gained a foothold in Spain.

It was their position of vantage which enabled the Jews of Provence, though comparatively few in number, to produce in a relatively short period such master Talmudists as Meiri, R. Jonathan of Lunel, R. Isaac b. Abba Mari of Marseilles, the author of the *Ittur*, and R. Abraham b. David of Posquières, as well as such translators and commentators as the Ibn Tibbons and the Kimhis. In the writers on the Talmud and in the Bible exegetes of Provence, we notice the tendency to combine the systematic and scientific methods current in Spain, with the wealth of learning and intuition that was the strength of the French scholars.

In no one did the two currents of Jewish thought find a more complete union than in R. David b. Joseph Kimhi. This scholar was born in Provence about the year 1160, probably fifteen or eighteen years after his father had migrated thither from Spain.

When he was about five years old his father died, so that he owed his learning primarily to his older brother, R. Moses Kimhi. From his youth, he tells us, he spent much of his time in the study of the Talmud, but his primary interest was doubtless grammar and exegesis in which his father had gained some fame and in which his older brother was showing promise.

Aside from these bare facts, we know nothing of R. David's early life. He wrote voluminously after he reached the age of forty,[1] but apparently did not write a line — at least nothing that has been preserved — before that.

[1] This is evident from the fact that in his earliest work he cites the translation of the *Moreh* by Ibn Tibbon which we know was only completed in 1205. Furthermore he always refers to Maimonides as being no longer alive. Maimonides died in 1205.

Shortly after the year 1205, he published his *Sefer Miklol*, the first part of which is devoted to Hebrew grammar (*Helek Ha-Dikduk*) and the second to lexicography (*Helek Ha-Inyan*)[1]. This work shows maturity of judgement, and a wide acquaintance with the older sources. Already here, Kimhi reveals his love of Talmudic and Midrashic quotations with which he always spices his books[2]. On several occasions he introduces philosophical discussions into his work, and twice he quotes the *Moreh Nebukim*[3] of Maimonides. Strangely enough the first of these citations is from the translation of Ibn Tibbon, but the second is from that of Harizi.

The success of his *Sefer Miklol* was such that one of his father's pupils living at Narbonne, asked R. David to write a commentary on Chronicles,[4] a book which in those days, as in ours, was very much neglected. Apparently this work was very well received, for Kimhi proceeded to write commentaries on the Psalms,[5] the Former Prophets, the Later Prophets[6] and the Book of Genesis.[7] In connection with his commentaries on Ezekiel and on Genesis, he wrote philosophical tracts containing allegorical interpretations of certain chapters of these

[1] This part is sometimes called by Kimhi himself *Sefer Ha-Shorashim*, and under this title it is generally cited.

[2] See for instance roots: נסה, עור.

[3] The citation of Ibn Tibbon's translation occurs under root נסה, that from Harizi's translation under root תמה.

[4] For the proof of the fact that the commentary on Chronicles was written before any of the others, see Appendix IV.

[5] In Appendix IV, proof is presented tending to show that the commentary on Psalms was written after that on Samuel and before that on Kings.

[6] From the introductions to these works it is evident that the commentaries on the Later Prophets were written after those on the Former Prophets.

[7] In spite of Geiger's statement (*Kebuzat Ma'amarim*, p. 249) Kimhi in his commentary of Genesis does mention his commentary on Chronicles (See commentary on Genesis 10,4).

books.[1] He also wrote at some time a short compendium of the rules for writing Scriptural Scrolls, called *Et Sofer*.[2] Other works are attributed to him but the authenticity of their ascription is in doubt.[3]

In his old age, Kimhi took a vigorous part in the defense of the works of Maimonides against the anti-Maimunists.[4] In connection with this struggle he undertook a journey to Spain, where he endeavoured to win over to the Maimunist cause R. Judah Alfakhar, a leader in Spanish Jewry of the day. The

---

[1] The allegorical commentary on Ezekiel chapter I has been published in Rabbinical Bibles since 1548; that on Genesis is published for the first time below, Appendix I.

[2] Lyck, 1864.

[3] Neubauer's ascription to Kimhi of a commentary on the *Moreh Nebukim* and the creed of Maimonides is based on a misunderstanding. (See Neubauer, Catalogue of Bodleian Mss., Vol. 1, col. 775). The tracts referred to by Neubauer are anonymous but are followed by Kimhi's allegorical commentary on Genesis which in this particular manuscript lacks the usual heading. Since this treatise begins with the words ועתה אשוב לפרש הנסתר Neubauer, who knew that the allegorical commentary was by Kimhi, assumed that the preceding tracts were also by him. I have been enabled through the courtesy of Dr. A. E. Cowley to obtain photographs of these tracts, which are attributed to Kimhi, and am quite certain from their style, their method and their content, that they are not by Kimhi. The commentary on the פטום הקטורת published in *Kobez Debarim Nehmadim* (Husiatyn, 1902) and in Horowitz תורתן של ראשונים, II. p. 60 and attributed to Kimhi, is also of doubtful ascription (See Marx, Z. f. H. B. 9,62). The same is true of the polemical work ascribed to him in *Milhemet Hobah*, Constantinople 1710, regarding which see further Geiger, *Proben jüd. Verteidigung gegen christliche Angriffe* in M. Bresslauer, *Deutscher Volkskalender u. Jahrbuch*, 1852, pp. 44—45. The collection of תשובות רד״ק לנוצרים which are printed together with R. Lippmann Mülhausen's ספר נצחון are taken from Kimhi's commentary on Psalms. The commentary on the book of Ruth ascribed to Kimhi is not his (See Zedner, *Catalogue of Hebrew Books in the British Museum*, p. 141). Dr. H. B. Levy in his catalogue מקדש מעט (Hamburg, 1900) Ms. 152,4, records: פירוש שחיטה לרד״ק *David Kimhi üb. d. Ritual d. Schachtens.* His collection now forms part of the Municipal Library in Hamburg and deserves further examination, although it seems unlikely that the work can be by our author.

[4] See *Kobez Teshubot Ha-Rambam*, Part. III, אגרות קנאות, pp 1—4.

letters that were interchanged between Kimhi and Alfakhar on this occasion are of the utmost interest, giving us a better picture of the man than we can gain from his more objective works. The meekness of his tone, and his patience with the abuse heaped on him by his correspondent, cannot but raise him in our eyes. It is clear that already in his own day, his commentary on the description of the Chariot was considered an inferior work. On the other hand, the very fact that he was chosen to represent the Maimunist cause in Spain certainly proves that the fame of his works had spread beyond the borders of his own country even in his own lifetime.

The correspondence between Kimhi and Alfakhar took place in 1232, and it is evident from it that Kimhi had completed all his commentaries, with the possible exception of that on Genesis, before that time.

A few years after his famous journey he died. He had succeeded in the almost four score of years which he lived in creating a commentary which contained the scientific views of the Spanish Jews, but which was written in the lucid, popular vein, that inevitably made it the treasure also of the French, the German and the Italian Jews.

The great popularity enjoyed by Kimhi's works among later generations is strikingly shown by the large number of manuscripts of them which are still to be found in the important libraries, and perhaps even more by the many editions through which the works passed. The commentaries on the Prophetical books were printed before the text of these works and before Rashi's commentary on them, just as Rashi on the Pentateuch appeared before the text of that book. That Kimhi on the Psalms is one of the first Hebrew books published, the date of which is known, and that the commentary on Isaiah was printed thrice in the decade between 1482 and 1492, is remarkable testimony to the high esteem in which the author was held. This reverence for him was by no means limited

to the small groups of scholars. The many editions of the *Haftarot* accompanied by his commentary, which appeared from 1505 to our own day, are evidence of the admiration that the wider circles of educated laymen had for him.

One of the results of the great popularity of Kimhi's works was that the older commentaries, which had been written in Arabic, were forgotten. Kimhi and Ibn Ezra became the standard scientific commentaries on the Prophetical books and writings like those of Ibn Balaam and Ibn Chiquitilla on which they had so largely drawn were completely lost till the new interest in the history of Jewish exegesis brought them to light in the last century.

But if Kimhi's clear and flowing style was responsible for the oblivion into which some of the earlier commentaries fell, he and Ibn Ezra must, on the other hand, be credited with having done more than any other individuals toward bridging the gulf that separated the Spanish and French schools of Jewish Bible interpretation. It was the work of Kimhi which served as the stepping stone by which the Gentile scholars gained admission into the sanctuary of Scriptural learning as understood by Israel. It was Kimhi's works that were first translated into other languages, and of all the Jewish commentators he exerted the greatest influence on later Christian exegesis. It is no accident that five centuries after his death, he was quoted in the classic biography of a language[1] which he never understood, and in a country which he never visited.[2]

[1] Boswell's *Life of Samuel Johnson.*

[2] The standard biography of R. David Kimhi is that of Geiger, first published in the *Ozar Nehmad* II, 157, and reprinted in his *Kebuzat Ma'amarim*, first edition, Berlin 1877, p. 30, re-edited by Poznanski, Warsaw 1910—1, p. 231. See also article on him in Ersch u. Gruber, *Encyklopaedie*, section II, volume 36, p. 56. For further bibliography see *Jewish Encyclopedia* VII, 494, to be supplemented from the list given by Newman, *Jewish Influence on Christian Reform Movements,* p. 326.

CHAPTER II.

R. DAVID KIMHI AS COMMENTATOR

R. David Kimhi's primary claim to greatness as commentator rests on his peculiarly lucid style in which the most abstruse matters of grammar and exegesis are successfully imbedded in a very readable running interpretation of the text before him. He is particularly successful when he attempts, as he sometimes does, to sum up a picture of events from various Biblical passages. Thus in his commentary on II Kings 18 14 (see text below, p. 214) he gives a fine summary of the historical events regarding the movements of Sennacherib as he gathered them from the various sources in the Scriptures. He separates the homiletic, rabbinic interpretation very carefully from the purely exegetical remarks and from the grammatical statements that he makes to clarify a point. The citations of the Targum which are made regularly in the prophetical works are always inserted at the end of his comment.

Kimhi habitually comments only on those verses which seem to him to be particularly in need of elucidation. In his commentary on Isaiah the difficulty of the text made it necessary for him to make some remark on practically every verse.[1] When, however, he reached the less difficult book of Jeremiah Kimhi reverted to his original method, as he says in his introduction to that work (ed. Soncino, 1485):
ואני אכתוב בפי׳ הספר הזה הפסוקים שצריך לפרשם והמלין שצריך לדקדקן לא פסוק אחר פסוק בכל מקום כמו שעשיתי בספר ישעיהו אלא כמו שעשיתי בפירו׳ ארבעת ספרים הראשונים.

[1] Compare for example his commentary on II Kings 18 13—20 (reproduced on pags 214—226), with any part of his commentary on Isaiah.

While R. David Kimhi usually pays much attention to the interpretations given by his father, R. Joseph, there is one matter in which their methods differ. R. Joseph sought so far as possible to explain the repetitions, parallelisms and synonymous expressions of the Bible as being of special significance. In one or two cases he admits that the Scriptures repeat themselves (compare *Sefer Ha-Galuj,* p. 23) but usually he holds that each word has a particular meaning. When, for instance, Jeremiah cries, "Trust not in lying words, saying: The Temple of the Lord, the Temple of the Lord, the Temple of the Lord are these," (7. 4) the elder Kimhi feels that the repetition of the word היכל must be interpreted. He explains that it was used thrice "because there were three parts, the porch, the Temple proper and the Holy of Holies." ואדוני אבי ז"ל פירש הפסוק כן אל תבטחו על דברי שקר . . . ואמר ג' פעמים היכל לפי שהיו שלשה בתים אולם והיכל ודביר (cited by R. David Kimhi in the *Sefer Ha-Shorashim,* root הכל, and in his comment to Jeremiah *ad loc.*). When Isaiah wrathfully calls out: בנים גדלתי ורוממתי והם פשעו בי "Children have I raised and exalted but they have rebelled against me" (1. 2), R. Joseph Kimhi feels that the use of the synonyms גדלתי and רוממתי can only be explained as גדלתים בתורתי ורוממתים בשכינתי "I have raised them through my Torah and exalted them by my Presence," (quoted in the commentary of R. David Kimhi *ad loc.*). The obscure expressions עצור ועזוב in I Kings 14 10, are taken by R. Joseph Kimhi to refer to two different classes of wealth (cited by R. David in his *Sefer Ha-Shorashim,* root עצר, and in his comment to the passage): כתב אדוני אבי ז"ל עצור העושר שהוא עצור בבתים ועזוב המקנה שהוא עזוב בשדה "*Azur* means the money which is placed in the treasure house; while *Azub* refers to the flocks which are left in the field."

In opposition to this method the younger Kimhi developed the theory that כפל הענין . . . לחזק the Scriptures often make use of parallelisms and repetitions for the sake of emphasis.

I do not at the present writing recall any instance of the enunciation of this principle in the commentary on the Book of Chronicles, or in the commentaries on the Former Prophets. But it occurs quite often in the commentaries on the Later Prophets, on the Psalms, and even in that on the Book of Genesis (See in particular R. David's comment on Isaiah 19 12; 27 1, 32 18, 40 1, 57 16; Psalms 18 3, 75 6, 96 13, 105 13; Genesis 49 11).

On the other hand R. David always endeavours to interpret not only the *Qeri* (i. e. the Massoretic text as read) but also the *Ketib* (MT as written) where the two are not alike. According to him the traditional text of the Scriptures was established by the Men of the Great Synagogue on the basis of the manuscripts available at the time. In most instances they adopted the text that appeared most valid, but where they were in doubt they accepted one reading for the writing and another for the reading. Hence both the *Qeri* and *Ketib* are of equal validity. R. David's statement regarding this matter is so important that it must be quoted in full (from the Introduction to the commentary on Joshua, ed. Leiria, 1494):

גם אכתוב טעם כתיב וקרי וכתיב ולא קרי וקרי ולא כתיב כאשר אוכל לתת טעם לשניהם כל אחד ואחד במקומו ונראה כי המלות האלה נמצאו כן לפי שבגלות ראשונה אבדו הספרים ונטלטלו החכמים ויודעי התורה מתו ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו עטרה לישנה מצאו מחלוקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם ובמקום שלא השיגה דעתם על הברור כתבו האחד ולא נקרא או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים וכן כתבו בדרך א׳ מבפנים ובדרך א׳ מבחוץ.

"I will also give in each passage the interpretation of the *Ketib* and the *Qeri*, as well as of the *Ketib* which is not to be read, and the *Qeri* which is not to be written, whenever I can do so. For these differences of reading occur because in the course of the first exile the books were lost, the scholars dispersed, and the students of the Torah died, so that the men of the Great Synagogue who restored the Torah to its previous

status found differences of reading among the manuscripts and they accepted the reading of the majority according to what they thought best. Where they could not determine the truth with certainty they inserted the reading with the provision that it be not read, or they wrote it on the margin (so that it might be read) but omitted it from the main text, and similarly they accepted one reading for the main text, and put the other on the margin."

This rather modern view of the origin of the various Scriptural readings might have sounded heretical to many of Kimhi's contemporaries. Yet Kimhi unhesitatingly re-asserts it in the course of his commentaries. Thus in his comment on I Kings 17 14 he remarks that the readings תת (the *Ketib*) and תתן (the *Qeri*) are both correct and he adds (ed. Soncino, 1485):

וכבר כתבנו דעתינו בכתוב וקרי כי בגלות נשתבשו הנסחאות והיו מוציאין [צ״ל מוצאין] בנסחא אחת כך ובנסחא אחרת כך ולא עמדו על בירורם וכתבו האחת מבפנים והאחרת מבחוץ. "In the course of the Dispersion the texts became confused and one text was found to read thus and another otherwise. As it was impossible to decide which was correct, the one was adopted, and the variant placed on the margin."

The differences in reading between the book of Genesis and the corresponding parts of the Book of Chronicles are similarly explained by Kimhi. For instance he explains the fact that the דודנים of Genesis 10 4 are called רודנים in I Chronicles 1 7, as follows:

והרואים בספרי היחסים הנכתבים בימים הקדמונים יש שהיו קוראים בדל״ת ויש שהיו קוראים ברי״ש ונשארו השמות לפני בני אדם בדל״ת ובריי״ש לפיכך נכתב בספר בראשית באחת הקריאות ונכתב בספר הזה באחרת להודיע כי הכל שם אחד ואם זה קורא בדל״ת וזה ברי״ש. "Those who investigated the books of genealogies which were written in ancient times, in some cases read the names with a *Dalet* and in some cases with a *Resh*. The names were thus handed

down among the men in variant forms both with *Dalet* and with *Resh*. Therefore in the book of Genesis one of the forms was adopted and the other was written in this book (of Chronicles) so that everyone might know that both forms refer to the same name in spite of the fact that in one case it is read with *Dalet* and in the other with *Resh*" (Commentary on I Chronicles 1 7).

Kimhi was doubtless helped in arriving at these rationalistic explanations of the development of the *Qeri* and *Ketib* as well as the differences between the readings of the various Scriptural texts, by his good fortune in having access to an unusually large collection of manuscripts. We are not told whether the books he consulted were his own or the property of others but it is quite clear that the number of books at his disposal was extraordinarily large for the period. He consulted numerous copies of the Scriptures from which he cites variant readings (see for example *Sefer Ha-Shorashim*, roots חול and רחה; commentary on Judges 6 19, I Kings 7 18, II Kings 17 31 and I Chronicles 2 54). Nor are the manuscript sources quoted indiscriminately. With scholarly accuracy Kimhi takes care to mention the origin of each manuscript when he knows it, and also to inform us when he employs a manuscript of reputed correctness (ספר מדויק). In one instance he refers to a Palestinian manuscript which had important massoretic notes (*Sefer Ha-Shorashim*, root, חול):

וראיתי בספר מדויק ירושלמי וכחול ארבה ימים בשורק לנהרדעי ובחולם למערבאי

The famous *Sefer Hilleli*, which served as a standard text for the Spanish Jews for many centuries, is cited several times in Kimhi's works, generally, however, in the name of R. Jacob b. Eleazar (See Strack, *Prolegomena Critica in Vetus Testamentum Hebraicum*, pp. 16—17). It is true that from his commentary on Psalms 109 10, one would get the impression that Kimhi himself had seen the work, since he writes, without mentioning

any secondary source: ובספר הללי אשר בטוליטולא כתוב עליו במסורה לית כוותיה חטף. [ed. Naples 1487 and Codex Adler 1318; First Edition wrongly ובספר הלולים] Nevertheless the matter must remain uncertain in view of the fact that the very passage is quoted in the *Sefer Ha-Shorashim* (root דרש) in the name of R. Jacob b. Eleazar. Of course it is possible that after Kimhi had written the *Sefer Ha-Shorashim*, he visited Toledo, where the ancient book was kept, and had the opportunity of examining it so that he could quote it directly.

Kimhi consulted, however, not only old manuscripts but other works in order to arrive at the correct text of the Scriptures. In his commentary on Joshua 21 7 he remarks that some scrolls contain two additional verses, which in his opinion ought to be omitted. In regard to this question he consulted many old manuscripts and also a responsum of R. Hai Gaon. Kimhi also made use of a copy of the list of variants in the so-called Codex Severus. Thus he says in his commentary on Genesis 1 31 (p. 9b) ואני מצאתי כתוב דהוה כתוב באוריי' דאישתביאת לרומי והיא היתה גניזה וסתימא בכנישתא דאסוירום והנה טוב מות (See also A. Epstein, in *Chwolson Festschrift*, p. 51).

The same care which Kimhi uses in establishing the text of the Hebrew Scriptures, he employs also in fixing the text of the Targum. In this connection also he investigated the reading of a number of manuscripts (see *Sefer Ha-Shorashim*, root אלה; commentary on Judges 9 4; I Kings 19 2, 20 20; Isaiah 14 19).

We also find citations from the various Targumim on the Hagiographa in his works (Targum on Ruth, *Sefer Ha-Shorashim*, root עט, Targum on Psalms in commentary, II Kings 17 31, but not in commentary on Psalms, concerning which see below, p. XCV, and Targum on Job in commentary on Isaiah 13 10).

Even more important than these are his citations from the *Targum shel Tosefta* (see e. g., commentary on Judges 11 1; I Kings 22 20; II Kings 4 1, 4 6, 4 7, 13 21), concerning which

both Zunz (*Gottesdienstliche Vorträge*), p. 77 ff.) and Bacher (in Z. D. M. G. 28 1 ff.) have written elaborately.

But Kimhi's scholarly interest in the establishment of a correct text was not limited to the works on which he was commenting and the Targumim, but extended also to such books as the Mishna and the Talmud. Thus in his comment on I Kings 7 7; he cites the Mishna Abot, 4 16, with the following remark: כמו שאמרו התקן עצמך בפרוזדור כדי שתכנס לטרקלין גאין ויש נוסחאות פרוסדור בסמ"ך Similarly in I Kings 20 9, he cites from Sanhedrin 102a the passage regarding Ahab's veneration for the Torah both in the form: מפני שכבד את התורה הכתובה בכ"ב אותיות and also in the form: מפני שכבד את התורה שנתנה בכ"ב אותיות.

On the other hand like most of the writers of his day, Kimhi relied on his memory in making quotations and this accounts for the vast number of inaccuracies that occur in regard to them. Thus he cites the passage רבות מחשבות בלב איש (Proverbs 19 21) as from the Psalms (Joshua 11 19). Less startling but no less strange to a modern reader are the many inaccurate quotations from the Scripture that occur in his works. In the very first verse of Isaiah he quotes the passage of II Chronicles 27 2: ועוד העם משחיתים as עוד העם משחיתים. Perhaps more serious is his citation in Isaiah 2 8, of 1 Kings 10 27, as substituting ויתן שלמה את הכסף בירושלם כאבנים for the ויתן המלך — — — כאבנים of the original.

It is not unusual for him to confuse verses. Thus he cites in Isaiah 5 22 המאזרני חיל למלחמה. This is doubtless the result of the confusion of the verses ותאזרני חיל למלחמה of Psalms 18 40 with the האל המאזרני חיל of v. 33 of the same chapter. Thus, too, the reading of II Kings 19 9 וישמע אל תרהקה מלך כוש לאמר הנה יצא להלחם is confused with that of Isaiah 37 9 וישמע על — — — לאמר יצא להלחם and the result is the citation in the form וישמע על תרהקה מלך כוש יצא להלחם in the comment on Isaiah 20 5.

The omission or addition of the particle את is a very common error. Thus he cites Amos 1 5 as ושבבתי את בריח דמשק instead of ושברתי בריח דמשק (Isaiah 7 8); and וגלח ראשו of Numbers 6 9 as וגלח את ראשו (Isaiah 7 20).

Naturally there are more free quotations from the Book of Chronicles than from the books that are more commonly read and therefore better known. Thus the passage בארה בנו אשר הגלה תלגת פלנאסר (Chronicles 5 6) is cited (Isaiah 8 20) as בארה הוא אשר הגלה תגלת פלאסר while ויחן על כל הערים הבצורות ויאמר לבקעם of II Chronicles 32 1, is cited[1] (Isaiah 10 24) as ויחן על כל ערי יהודה הבצורות ויתפשם.

There are a number of loose quotations from Talmudic sources. The following is a partial list of such citations found in the various works of our author:

Where quoted in Kimhi	Form given by Kimhi	Probable Source	Form in Source
Miklol, p. 158a	גמל העובר והדליק פשתנו את הבירה	*Mishnah Baba Kamma* 6.8	גמל שהוא טעון פשתן ועובר ברשות הרבים נכנסה פשתנו לתוך החנות ודלקה בנרו של חנוני והדלי' את הבירה
Sefer Ha-Shorashim root: כפר	מכפר לה בבליתא דפרסא	*Hullin* 8b	ואי איכא בליתא דפרסא למכפריה
root: לבב	אחד המבעיר ואחד המלבה	*Mishnah Baba Kamma* 6.4	בא אחר ולבה המלבה חיב

[1] It should be noted of course that in this case the verse from Chronicles has been confused with the corresponding passage in II Kings 18,13, which reads: עלה סנחריב מלך אשור על כל ערי יהודה ויתפשם.

Where quoted in Kimhi	Form given by Kimhi	Probable Source	Form in Source
root: לעט	או שהלעיטה חלתית או שאכלה הרדופני	*Hullin* 58b	או שאכלה הרדופני — — — אמר שמואל הלעיטה חלתית טרפה
root: מצר	מצר לו מצר ראובן מצד אחד	*Baba Batra* 62a	מצר ראובן מזרח ומערב
root: ספק	איש ספק בידו לעשות	*Kiddushin* 35a	איש דספק בידו לעשות
root: עלק	מפני סכנת עלוקה	*Aboda Zara* 12b	מפני הסכנה מאי סכנה
root: ערד	כדי שיכיר בין חמור לערוד	*Berakot*	תניא ר"מ אומר . . . ר' עקיבא אומר בין חמור לערוד
root: שרף	אין מדליקין בצרי מפני שהוא עף	*Sabbath* 25b	תניא רשב"ג אומר אין מדליקין בצרי מאי טעמא אמר רבה מפני שריחו נודף . . . . א"ל אביי לימא מר מפני שהוא עף

Care must be taken however to distinguish between such loose citations, and cases where Kimhi actually had a text different from ours. Thus under the root מתח Kimhi cites the Talmudic passage מקום שנמתח עמו. This occurs in the printed texts in *Hullin* 56b as כל שנמתח עמו. But a comparison of the variants in *Dikduke Soferim* shows at once that מקום שנמתח עמו is the older and correct reading.

In making lengthy citations Kimhi is usually very careful. His quotations from Rabbinic sources are thus of great importance in the establishment of their texts. Often however he relies on secondary sources. For quotations from the Talmud and Midrashim often his source seems to have been Rashi. His dependence on Rashi becomes evident when the slight changes made by Rashi in his habit of quoting Midrashic passages are freely transcribed by Kimhi. Thus on Isaiah 17 1, Rashi cites the passage beginning עומד בדמשק ומזכיר ערוער as עומד בדמשק ומכריז בערוער. This change is found also in Kimhi.[1] The statement occurs in several places and nowhere but in Rashi and Kimhi do we find the word ומכריז instead of ומזכיר.

Again the statement that the decree against Moab was made when Balak hired Balaam is found nowhere, so far as I could ascertain, but in Rashi and Kimhi (Isaiah 16 7). While it is possible that Kimhi may have used another source, the fact that his statement of the legend agrees with that of Rashi *verbatim*, lends color to the belief that he took it from Rashi.

In the case of parallel passages in the Scriptures, Kimhi, in his earlier works, is inclined to reproduce his comments verbatim, making only slight additions in order to clarify a point or to illustrate his words with some remark from Rabbinic literature. In later times he preferred merely to refer to the earlier comment. Thus in the chapters Isaiah 36—39, he mentions his commentary on the corresponding portion of the Book of Kings, and confines himself to making short notes on the passages that are found only in the book of Isaiah. Similarly in the case of Jeremiah 52, he notes that he has already commented on the text in the corresponding chapter of Kings, and only adds a few remarks.

---

[1] See *Ekah Rabbati*, *petiha*, 10.

It is very fortunate for us that he did repeat himself in his earlier works as this gives us an opportunity of seeing very clearly how his style developed. Below are reproduced the main passages which occur more than once in Kimhi's commentary, the forms in which they occur in the different books being set side by side. The portions are taken from I Chronicles 15 8—18, which corresponds to Psalms 105 1—10; II Chronicles 6 1—23, corresponding to I Kings 8 13—32; Psalms 18 4—31 corresponding to II Samuel 22 4—31; and finally the long comment on I Chronicles 18 12, which is repeated in connection with Psalms 60 1, and again in connection with I Samuel 8 13.

In establishing the text for the sake of comparison use was made of the early editions and such manuscript material as was available. The variants are given in the footnotes. The following material was employed:

Book	Sources	Notation
Chronicles	Rabbinical Bible, Venice 1548	ד
	Codex Adler 2809, now in the library of the Jewish Theological Seminary of America	א
Psalms	Ed. 1477 (ed. pr.)	ד
	Codex Adler 1318, now in the library of the Jewish Theological Seminary of America	ה
Samuel	Ed. Soncino, 1485	ד
	Ms. Sulzberger (Cat. Schwager 2, No. 198; Italian hand, XV century) of Kimhi on Former Prophets in the Library of the Jewish Theological Seminary of America	ב
	Ms. (Cat. Schwager and Fraenkel 39, No. 33; Spanish, XIV century) of Kimhi	

Book	Sources	Notation
	on Samuel in the Library of the Jewish Theological Seminary of America	ג
Kings	Ed. Soncino, 1485	ס
	Ed. Leiria, 1494	מ

דברי הימים א. טז. ח־יח.

ח. הודו לה׳. דברי דוד למשוררים ולקהל: קראו בשמו. לצעוק ולהתפלל אליו כמו ואני אקרא בשם ה׳ (מלכים א׳. יח. כד.) או קראו בשמו להורות דרך ה׳ כמו ויקרא שם אברם בשם ה׳ (בראשית יג. ד.) וזהו טעם הודיעו בעמים עלילותיו. ופי׳ עלילותיו העלילות שהתעולל בפלשתים על דבר הארון:

ט. שירו לו זמרו לו. בפה ובכלי׳: שיחו בכל נפלאותיו:

י. התהללו בשם קדשו. אתם תוכלו להתהלל על כל העמים בשם קדשו הנקדש עליכם על כן ישמח לבבכם שאתם מבקשי ה׳ או כל מבקש ה׳ ואפילו מהאומות ישמח לבם בכם בבקשם אותו:

תהלים קה. א־י.

א. - - - ואמר הודו לה׳ דברי דוד למשוררים ולקהל. קראו בשמו להתפלל אליו כמו ואני אקרא בשם ה׳ (מ״א יח. כד.) או פי׳ קראו בשמו להורות דרך ה׳ כמו ויקרא שם אברם בשם ה׳ (בראשית יג. ד.) וזהו טעם הודיעו בעמים עלילותיו העלילות שהתעולל בפלשתים על דבר הארון:

ב. שירו לו זמרו לו. בפה ובכלי: שיחו בכל נפלאותיו. גם השיחו זה לזה בכל נפלאותיו נפלאות הארון ונפלאות אחרים שעשה עמכם:

ג. התהללו בשם קדשו ישמח לב מבקשי ה׳. אתם תוכלו להתהלל על כל העמים בשם קדשו הנקדש עליכם כמו שנקדש בדבר הארון על כן ישמח לבבכם שאתם מבקשי ה׳ או כל מבקש ה׳ ואפילו מן האומות ישמח לבם בשם ה׳ בבקשם אותו:

---

2 לצעוק - - - בשמו] ד. ל׳.
7 ופי׳ עלילותיו] א. ל׳.
10 ובכלי׳] א. ובכלי.

2 ולקהל] ד. והקהל.
3 אליו] ד. ל׳. 4 ה׳] ד. אלהי.
10 בפה] ד. פבה.
13 עמכם] ד. עמהם תמיד.
18 ואפילו] ה. או אפילו.

דברי הימים

יא. דרשו ה' ועזו. הארון נקרא עוזו כמו שכתוב ויתן לשבי עוזו (תהלים עח. סא.)

יג. זרע ישראל עבדו. ובספר תילים זרע אברהם עבדו . . .

יד. הוא ה' אלהינו. אע"פ שבכל הארץ משפטיו הוא אלהינו ואנחנו עמו: . . . . . .

טז. אשר כרת את אברהם. כמו שכתוב ביום ההוא כרת ה' את אברהם ברית לאמר לזרעך נתתי וגו' (בראשית טו. יח.) ואותה הברית והשבועה ליצחק היה כלומר בעבור יצחק לא בעבור ישמעאל ובני קטורה כי מה שאמר לזרעך בברית ובשבועה ליצחק היתה כמו שאמר כי ביצחק יקרא לך זרע (שם כא. יב.) והשבועה היתה בעקדת יצחק כמו שכתוב בי נשבעתי (שם כב. טז.) ואמר ליצחק והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך (שם יז. יט.) ואותה הברית והשבועה העמידה לחוק לבני ישראל ברית עולם על זרעו המיוחד היתה הברית והשבועה לא על עשו וכן אמר יצחק ליעקב ויתן לך את ברכת אברם (שם כב. טז.):

תהלים

ד. דרשו. הארון נקרא עוזו כמו ויתן לשבי עוזו (תהלים עח. סא.) כלומר דרשו משכן הארון. . . . .

ו. זרע אברהם עבדו . . . . . .

ז. הוא ה' אלהינו. אעפ"י שבכל הארץ משפטיו והוא מנהיג העולם כולו הוא אלהינו ואנחנו עמו:

ט. אשר כרת את אברהם. כמו שכתוב ביום ההוא כרת ה' את אברהם ברית לאמר לזרעך נתתי וגומר (בראשית טו. יח.) ואותו הברית והשבועה ליצחק היתה כלומר בעבור יצחק כמ"ש כי ביצחק יקרא לך זרע (שם כא. יב.) כי מה שאמר לזרעך בברית ובשבועה לא אמר אלא בעבור יצחק והשבועה היתה בעקדת יצחק כמו שכתוב בי נשבעתי נאם ה' (שם כב. טז.) ואמר ליצחק והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך (שם כו, ג.) וג"כ אמר והקימותי את בריתי אתך [צ"ל אתו] (שם יז. יט.): ושבועתי לישחק. בשין כתיב:

---

14 לא – – – קטורה] א. ל'.
16 ליצחק היתה] א. לא אמר אלא בעבור יצחק.
23 לחוק לבני ישראל] א. ליעקב לחוק לישראל.
24 על זרעו] א. כי על זרעו.

14 כמ"ש כי ביצחק] ד. ל'.
18 נאם ה'] ד. ל'.
21 וג"כ – – – כתיב] ד. ונשבעתי ליצחק כמו שכתוב.

דברי הימים

יח. לאמר לך אתן את ארץ כנען. לכל אחד ואחד אמר כן: חבל נחלתכם. לנכח ישראל:

תהלים

י. ויעמידה. אותה הברית ואותה השבועה העמידה ליעקב לחוק לישראל ברית עולם כי על זרע המיוחד היתה הברית והשבועה לא על עשו וכן אמר יצחק ליעקב ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגורך אשר נתן אלהים לאברהם (שם כח. ד.):

י. לאמר לך אתן. לכל אחד מן האבות אמר כן: חבל נחלתכם. כנגד ישראל:

תהלים יח. ד־לא.

ד. מהלל אקרא ה׳. כשאני מתפלל אקרא ה׳ מהלל שאהללנו בתהלותי אז מאויבי אושע:

ה. אפפוני. סבבוני: חבלי מות. בסגול החית כמו חבלי יולדה (הושע יג. יג.) ועניינם אחד ויפלו חבלי מנשה (יהושע יז. ה.) בפתח החית והוא עניין אחר ואמר זה על הצרות הגדולות שהיה בהם קרוב למות כמו שהיה בסלע המחלקות ובדבר הפלשתי כשעזרהו אבישי:

שמואל ב. כב. ד־לא.

מהלל אקרא ה׳. כשאני מתפלל ואקרא ה׳ מהלל שאהללנו בתהלותי אז מאויבי אושע:

ה. אפפוני. סבבוני: משברי מות. הם הצרות החזקות שהיה בהם קרוב למות כמו שהיה בסלע המחלקות ופי׳ משברי כי הצרות שוברות לב האדם באנחותיו ודאנותיו או פי׳ משברי על דרך משל כאלו אמר גלי מות כי הגלים החזקים נקראים משברים כמו שאמר כל משבריך וגליך עלי עברו (יונה ב. ד.) ונקרא הגל כך לפי שהוא נשבר בתנועתו בחזקה וונתן פי׳ שהיה בצרה כאשה יושבת על משבר והיא מסוכנת למות:

---

21 המחלקות] ד. המחלוקת.

3 לישראל] ד. ולישראל.
13 בתהלותי] ב. בתפלותי.
15 אפפוני סבבוני] ד. ל׳.
19 ודאנותיו] ב. ובדאנותיו.

תהלים

ונחלי בליעל יבעתוני. הצרות הם כנחל השוטף ובליעל אמר על כל אחד מאויביו או יהיה בליעל שם הרשע ויונתן תרגם בספר שמואל וסיעת חייבין ואיפשר לפרש נחלי מן נחלה מכתך (ירמיה ל. ב.):

ו. חבלי שאול. כבר פירשנוהו ויונתן תרגם בספר שמואל משיריית רשיעין כמו חבל נביאים (שמואל א׳ י. ה.): קדמוני מוקשי מות. שיצאו בפני . . . . . .

ט. עלה עשן באפו. משל על חרון אפו באויבים כמו יעשן אף ה׳ וקנאתו (דברים כט. יט.). ואש מפיו תאכל אש שיצאה מפיו תאכלם ונחלים שיצאו ממנו בערו אותם: . . . . .

יב. חשרת מים. שענינו קשור העננים מתרגום חשוקיהם חשוריהם והענין אחד כי בהתקשר העננים זה בזה תהיה החשכה והחשרה מן המים שימלאו עבי שחקים.

. . . .

כט. כי אתה תאיר נרי. הצרה היא החשיכה והתשועה ממנה היא האורה והנוגה וזהו שאמר יגיה חשכי:

שמואל

נחלי בליעל יבעתוני. על דרך משל כאלו הנחל השוטף בן הצרה הגדולה: ובליעל אמר על כל רשע ורשע מאויביו או יהיה בליעל שם הרשע וי״ת סיעת חייבין ואפשר לפרש נחלה מן נחלה מכתך (ירמיה ל. ב.):

ו. חבלי שאול. עניין כאב מן חבלי יולדה (הושע יג. יג.) וי״ת משיריית רשיעין כמו חבל נביאים (ש״א י. ה.). ושועתי באזניו . . .

ט. עלה עשן באפו. משל על חרון אפו באויבים כמו אז יעשן אף ה׳ וקנאתו (דברים כט. יט.). ואש מפיו תאכל. אש שיצאה מפיו תאכלם:

יא. וירא. ובתהלים וידא בדלת מן כאשר ידאה הנשר והעניין קרוב. חשרת מים ובתילים חשכת מים והעניין אחד כי חשרת מים הוא קשור העבים זו בזו כמו וחשוקיהם וחשוריהם הכל מוצק (מ״א ז. לז.) וכשהעבים מתקשרים זו בזו הוא החשכה.

. . . .

כט. כי אתה נרי ה׳. נכתב בו הנח והוא יוד עין הפעל. והצרה היא החשכה והתשועה ממנה היא האורה והנוגה וזהו שאמר יגיה חשכי:

---

2 כנחל] ה. כמו הנחל.
2 אמר] ה. ל׳. 5 וסיעת] ה. סיעת.
12 חרון] ד. חרות.
25 הצרה – – – חשכי] ה. בעת הצרה כחשך אתה נרי.

16 ובתהלים] ג. ובתילי׳.
28 והנוגה] ג. זה נוגה.

תהלים

ל. כי בך ארוץ גדוד. בעזרתך אשבר גדודי אויבי. וארוץ משרש רצץ ובא בשורק כמו ירון וישמח [צ"ל ושמח (משלי כט. ו.)] ישוד צהרים (תהלים צא. ו.) או פירושו ארוץ לקראת גדודי אויבי ולא אירא מהם וכן אדלג שור אדלג חומת ערי אויבי לכובשם ואמר אדלג למהירות כבשו אותם אמר אכבשם במהרה כאילו בדלוג אכנס בהם. ובמדרש...

לג. האל. תמים דרכו. הוא אלי שהיכולת בידו ומה שעושה עושה בתמימות וביושר ומשלם לכל איש כמעשהו והשיב לי כצדקתי ולאויבי כרשעתם ואמרתו צרופה שאין בכל משפטיו סיג אלא הכל על קו היושר והאמונה צרוף ומזוקק מכל סיג:

שמואל

ל. כי בכה . . . . בעזרתך אשבר גדוד אויבי. וארוץ משרש רצץ ובא בשרק כמו ירון ושמח (משלי כט. ו.) ישוד צהרים (תהלים צא. ו.) או פי' ארוץ לקראת גדוד אויבי ולא אירא מהם וכן אדלג שור אדלג חומת ערי אויבי לכבשם ואומר אדלג למהירות כבושו אותם כאלו בדלוג נכנס בהם: . . . .

לג. האל. תמים דרכי. שמשלם לכל איש כמעשהו והשיב לי כצדקתי ולאויבי כרשעתם ואמרתו צרופה שאין בכל משפטיו סייג אלא הכל ברור ונקי עשויים ביושר ובאמונה צרופים מזוקקים מכל סיג:

דברי הימים ב'. ו. א־כג.

א. לשכון בערפל. פי' אמר שישכון בתוך בני ישראל בערפל והוא הענן כמו שאמר ושכנתי בתוך בני ישראל (שמות כט. מה.) והוא שירד כבודו בענן במקום המקדש לעובדו . . . וכמו שאמר כן עשה שהשכין כבודו בבית זבול שבניתי לו וירד בענן:

ב. עולמים. כי שילה ונוב וגבעון לא היו עולמים כי לא היו הם

מלכים א. ח. יג־לב.

יג. אז אמר שלמה. אז כשראה ששכן הכבוד בבית הזה שאמר ה' שישכון בתוך בני ישראל בערפל והוא הענן כמו שכתוב ענן וערפל (דברים ד. יא.) והוא שאמר ושכנתי בתוך בני ישראל והוא שירד כבודו בענן במקום המקדש לעבדו וכמו שאמר כן עשה שהשכין שכנתו בבית זבול שבניתי לו . . . . . .

יג. לשבתך עולמים. כי גלגל ושלה ונוב וגבעון לא היו עולמים כי לא

---

18 ה' שישכון] מ. שישכון ה'.
21 שכתוב] מ. שאמר.

דברי הימים

המקום הנבחר שנ׳ בו אל המקום אשר יבחר ה׳ כי אם זה המקום שהוא הר המוריה שעקד אברהם אבינו את יצחק בנו בו וקראו ה׳ יראה ואמר בהר ה׳ יראה כי באותו הר יראה לדורות ודוד כשראה כי נעתר שם וירד ה׳ שם על עולותיו אש מן השמים ידע כי הוא המקום הנבחר ואמר זהו בית האלהים וזהו מזבח לעולה לישראל: . . . . . .

יח. האמנם. ההא פתוחה כי היא לתימה כלומר האמת הוא שישב האלהים עם האדם על הארץ לא יתכן להאמין כי אתה תתברך ותתעלה על הכל אין לך מקום שיכילך כי אתה מקום העולם ואין העולם מקומך א״כ מה שבניתי הבית לך אינו אלא על דרך משל שיהיה רצונך וכבודך נראה נמצא בבית הזה לשמוע אל התפלה אשר יתפללו במקום הזה ואעפ״י שבכל מקום הוא רצונו אלא [צ״ל אל] הצועק אליו בלב [צ״ל בלב שלם] לשמוע תפלתו בקש שלמה מלפני השם שיהא המקום הזה הנבחר מסייע בתפלה כאילו הבית הוא מלאך מליץ ותשמע תפלת כל המתפלל בבית הזה בקרוב יותר משיתפלל במקום אחר:

מלכים

היו הם המקום הנבחר אשר נאמ׳ עליו אל המקום אשר יבחר ה׳ (דברים יב. ה.) כי אם זה המקום שהוא הר המוריה שעקד אברהם אבינו את יצחק בנו עליו וקראו ה׳ יראה ואומר בהר ה׳ יראה כי באותו ההר יראה לדורות ודוד כשראה שנעתר וירד שם על עולתו אש מן השמים ידע שהוא המקום הנבחר ואמר זה הוא בית עולמים וזה מזבח לעולה לישראל:

. . . .

כז. האמנם. ההא פתוחה כי לתמה היא כלומר באמת הוא שישב האלהים עם האדם על הארץ זה לא יתכן להאמין כי אתה תתברך ותתעלה אין לך מקום שיכילך כי אתה מקום העולם ואין העולם מקומך אם כן מה שבניתי בית לך אינו אלא על דרך משל שיהיה רצונך וכבודך נמצא בבית הזה:

כח. ופנית אל תפלת עבדך וגו׳. לשמוע אל התפלה שיתפללו במקום הזה ואע״פ שבכל מקום הוא רצונו אל הצועק אליו בלב שלם לשמוע תפלתו בקש שלמה מהאל שיהיה המקום הזה הנבחר מסייע המתפלל בתפלתו כאלו הבית הזה מלאך מליץ ותשמע כל מתפלל בבית הזה בקרוב יותר משיתפלל במקום אחר: . . . . . .

---

8 שנעתר] ס. <שם>. 9 שהוא] ס. כי הוא.
31 במקום אחר] ט. במקומות אחרים.

דברי הימים

כב. ונשא בו אלה. אם יחייבנו הדין שבועה מענין משאת מאומה (דברים כד. י.) שהוא לשון חוב: ובא אלה. פי׳ ובא הנשבע לקבל האלה לפני מזבחך בבית היה:

כג. ושפטת. פירוש אף על פי שאתה מאריך לו שיכירו בני האדם כי המקום הנבחר הזה סייע במהירות העונש וייראו הבית הזה ויפחדו ממנו וכל זה הוא כבודך וגם הבורא צוה כן שנאמר ומקדשי תראו (ויקרא יט. ל.): להרשיע לרשע ולהצדיק לצדיק איזה מהם שיהיה הרשע הנשבע לשקר או המשביעו בחנם והוא נשבע באמת כי העונש על המשביע:

מלכים

לא. ונשא בו אלה. יחייבנו הדיין שבועה להשביעו. נשא מענין משאת מאומה (דברים כד. י.) שהוא לשון חוב. ות״י ויירשי ביה מומי לאומיותיה: ובא אלה. פי׳ ובא הנשבע לקבל האלה לפני מזבחך בבית הזה. וי״ת ובא על המשביע ויתי ויומני קדם מדבחך:

לב. ואתה תשמע השמים. כמו מן השמים: ושפטת. אעפ״י שאתה מאריך אף לנשבע לשקר ואין אתה נפרע ממנו בשעת עונו אם ישבע בבית הזה לא תאריך לו שיכירו בני אדם כי המקום הנבחר הזה סייע במהירות העונש וייראו מן הבית הזה ויפחדו ממנו וכל זה הוא כבודך וגם האל יתברך צוה כן ואמר ומקדשי תראו (ויקרא יט. ל.): להרשיע רשע. איזה מהם שיהיה רשע הנשבע לשקר או המשביעו בחנם והוא נשבע באמת כי העונש על המשביע:

דברי הימים א.	שמואל א.	תהלים
יח. יב.	ח. יג.	ס. ב.
ואבישי בן צרויה וגו׳.	. . . . את ארם בגיא	בני מלח שנים עשר
יש לשאול כי בספר	מלח שמנה עשר אלף	אלף. ובספר שמואל

1 יחייבנו --- שבועה] ס. וחיבו הדין.
4 לאומיותיה] ס. לאמנותיה.
7 ויומני] ס. וירמיניה.
8 מרבחך] ס. מזבחך.
9 השמים כמו] ס. ל׳.
17 האל יתברך] מ. הש״י.
22 המשביעו] ס. המשביע.

דברי הימים

תהלים זוכר אותם בשם יואב ואומר שנים עשר אלף והנה זכר אותם בשם אבישי ואמר שמנה עשר אלף וכן בספר שמואל שמנה עשר אלף ובשני הספרים אומר אדום ובספר שמואל אמר ארם ונראה כי מלחמת אדום היתה כשהיתה מלחמת ארם בי כן כתוב בתהלים בהצותו את ארם נהרים ואת ארם צובה ומארם ומאדום היו אלה שמונה עשר אלף ואמ׳ במקום אחד אדום ורצה לומר ואשר עמהם והם ארם ובאמרו הנה כי אבישי היה עושה המלחמה ואמ׳ יח׳ אלף ובתהלי׳ אמר יואב ואמר שנים עשר אלף אבישי עשה

שמואל

אבל אותם עשרים ושנים אלף שאמ׳ למעלה היו במקום אחר וזה היה גיא מלח ובדברי הימים ואבישי בן צרויה הכה את אדום בגיא מלח שמונה עשר אלף ובספר תהלים וישב יואב ויך את אדום בגיא מלח שנים עשר אלף הנה בספר הזה אומ׳ ארם ובשני הספרים אומ׳ אדום ובספר תהלים אומ׳ שנים עשר ובשני הספרים שמונה עשר נראה כי מלחמת אדום היתה כשהית׳ מלחמת ארם כי כן כתוב בתהלים בהצותו את ארם נהרים ואת ארם צובה ומארם ומאדום היו אלה שמנה עשר אלף ואמר בזה הספר ארם ורצה לומר

תהלים

אומר בשובו מהכות את ארם בגיא מלח שמנה עשר אלף ובדברי הימים ואבישי בן צרויה הכה את אדום בגיא מלח שמנה עשר אלף בספר שמואל אומ׳ ארם ובשני הספרים אומר אדום ובדברי הימים אומ׳ שמנה עשר אלף ובזה הספר שנים עשר אלף נראה שמלחמת אדום היתה כשהיתה מלחמות ארם כי כך כתוב בהצותו את ארם נהרים וישב יואב ויך את ארם ומארם ומאדום היו אלה שמונה עשר אלף ואמר בשני הספרים אדום ור״ל ואשר עמהם והם ארם ואמר בספר שמואל ארם ורצה לומר ואשר עמהם והם אדום ובאומרו בדברי

---

1 תהלים] א. תילים.
1 אותם] א. מלחמה זאת.
2 ואומר --- אלף] א. ל׳.
6 שמנה עשר] ד. י״ח.
9 אמר] א. אומר.
10 מלחמת] ד. מלחמות.
11 מלחמת] ד. מלחמות
12 בתהלים] א. בתילים.
17 אחד אדים] א. אחר ארם.
20 היה עושה --- ואמ׳] ד. ל׳.
21 ובתהלי׳] א. ובתילים
22 שנים עשר] ד. י״ב

3 וזה] ג. ל׳.
4 גיא מלח] ב. ג. בגיא המלח.
6 בגיא מלח] ב. בגיא המלח.
12 ובשני --- אדום] ג. ובדברי הימים אומ׳ ארם.
13 ובספר] ג. בספר.
13 תהלים] ב. ד. תילים.
14 אומ׳] ב. ל׳.
19 נהרים] ג. <ואת אדום>.

5 מלח] ד. המלח.
7 אומ׳] ה. ל׳.
8 אומר] ה. ל׳.
9 אומ׳] ה. ל.
18 ואמר --- ור״ל] ה. אדום.
21 בספר שמואל] ד. בשמואל.

דברי הימים

המלחמה תחלה והכה בהם ששת אלפים ואחר כך יואב והכה בהם שנים עשר אלף וזהו שאמר בתהלים וישב יואב כלומר אחרי אבישי חכר הנה המלחמה כולה בשם אבישו מפני שהוא היה תחלת המלחמה ובספר שמואל זכר המלחמה בשם דוד שהוא העיקר:

שמואל

ואשר עמהם והם אדום ואמר בשני הספרים אדום ורצה לומר ואשר עמהם והם ארם ובאומרו בדברי הימים כי אבישי עשה המלחמה והכה שמנה עשר אלף ובתהלים אומ׳ יואב ואמר שנים עשר אלף אבישי עשה תחילה המלחמה והכה בהם ששת אלפים ואח״כ עשה עמהם יואב מלחמה והכה בהם שנים עשר אלף וזהו שאמר בתהלים וישב יואב כלומר שב אחר כן יואב אחרי אבישי וזכר בדברי הימים כל המלחמה בשם אבישי לפי שהוא היה תחלת המלחמה זכר כל השמונה עשר אלף על שמו ובזה הספר זכר המלחמה בשם דוד כי הוא העיקר:

תהלים

הימים כי אבישי עשה המלחמה תחלה והכה בהם שלשת אלפים ואחר כך יואב הכה בהם שנים עשר אלף וזהו שאמר יואב בזה הספר וישב יואב כלומר שב אחר כן יואב אחר אבישי ולפי שהי׳ אבישי תחלת המלחמה זכר כל השמונה עשר אלף על שמו ובספר שמואל זכר המלחמה בשם דוד כי הוא העיקר וכן אמר בזה הספר בהצותו:

---

1 המלחמה] א. ל׳.
2 ואחר כך] א. <בא>.
4 שנים עשר] ד. י״ב.
5 בתהלים] א. בספר תילים.
8 מפני] א. לפי.
12 שהוא] א. כי הוא.

3 ורצה -- -ארם] ג. ל׳.
7 שמנה עשר] ג. ד. י״ח.
8 ובתהלים] ג. ד. ובתילים.
9 שנים עשר] ג. ד. י״ב.
15 בתהלים] ג. בתלים.
21 השמונה עשר] ד. הי״ח.

1 כי] ד. ל׳.
3 שלשת] ה. ששת.
11 השמונה] ד. שמונה.
13 כי] ה. ל׳.

CHAPTER III

TEXTS ON WHICH THIS EDITION IS BASED

In preparing this edition of Kimhi's commentary on Isaiah I have had the use of some manuscript material and of the first three editions of the work which, being printed from different codices, are independent in their readings. The texts at my disposal may be divided into two groups, those of Spanish and those of Italian origin.

A. MANUSCRIPTS.

The main manuscript which I employed was that of Kimhi's commentary on the Later Prophets, written in 1462 (Cat. Schwager and Frankel, 39. 34). This text, which belongs to the Italian group, is of greater value for the second part of this work, than for this part, as the portions of the original manuscript dealing with Isaiah chapters 1—22, and 32 5—43 7 have been lost and replaced by a later hand from the Soncino edition.

Another and in many respects very useful manuscript has been that of Kimhi's commentary on the *Haftarot* (bound after the commentary of R. Joseph ibn Shoshan on *Shir Ha-Shirim*). This text likewise will be more valuable for the edition of the commentary on Isaiah 40—66 than for this volume, since in its present condition, it begins with the *Haftarot* of the end of Numbers. In this part it could be used only in connection with the commentary on Chapter I. The text belongs to the Spanish group.

A third manuscript, also of Spanish origin, was found in the Adler collection (Cat. Adler 2545). This text contains a number of excellent readings, but particular interest attaches to the many interpolations by a later writer which it contains. It covers Isaiah 1 30 to 3 10 and 6 8 to 7 25.

These three manuscripts are found in the Library of the Jewish Theological Seminary of America. Besides them Professor Alexander Marx recovered from some bindings of old books a few leaves of other Spanish manuscripts of this commentary. While these leaves may come from different sources, they are treated as a unit for the purposes of this edition. They have been bound in a miscellaneous volume of fragments of old Hebrew commentaries.

B. EDITIONS.

The earliest edition of Kimhi's commentary on the Later Prophets is that printed by Solomon ibn Alkabez Ha-Levi in Guadalajara, 1482. Of the original edition which consisted of 400 copies (see Marx, Jewish Quarterly Review, New Series, XI, 104) only three are known to have survived: one in the library of the Jewish Theological Seminary in Breslau, one in the Parma Library, and the third (in which the commentary on Isaiah is lacking) in the British Museum. This text which of course belongs to the Spanish group shows less evidence of censorship[1] than any subsequent edition, but on the other

[1] Thus Kimhi's daring reference to Christianity in his comment on Isaiah 2,22, is given in full: גם יש בזה הפסוק רמז לאמונת הנוצרים וכו'. On the other hand in the comment on Isaiah 21,8, the word ישו is omitted. The passages in the notes on Isaiah 34,1 and 63,1, in which Edom is identified with Rome are not deleted; in the discussion regarding the meaning of the word *almah* in Isaiah 7,14, no censorship is detectable; on the other hand in the comment on 66,17, in which the words אוכלי בשר החזיר are made to refer to the Christians, the offending words are omitted in the Guadalajara

hand, the inexperience of the early Spanish printer has resulted in a number of defects of workmanship. There are many repetitions of letters, words and even whole lines, substitutions of the wrong letters are frequent, and there are a number of omissions by *homoioteleuton*[1].

The second edition is that which accompanied the first printing of the text of the Prophetical Books, Soncino, 1485—6. The edition is based on an Italian source and thus has no connection with that published at Guadalajara. Omissions and mistakes are rarer in this than in the preceding edition. The word *Nozrim* is omitted in several cases and the polemical passages have either been omitted or so mutilated as to be rendered meaningless[2].

The third edition, Lisbon 1492, was like that of Soncino printed with the biblical text and like that of Guadalajara based on a Spanish manuscript. There are even more traces of censorship in this text than in that of 1485—6. Indeed every passage that might be interpreted as an attack on Christianity was omitted. Perhaps we may see in this self-censorship the reaction of the expulsion of the Spanish Jews on their brethren in Portugal.

---

edition, although curiously enough, the Soncino edition contains them and deletes instead the following passage: השקץ והעכבר אלו הישמעאלים שהם אוכלים השקץ והעכבר, which would seem to offend the Mohammedans rather than Christian Italy. It appears from this examination that the Guadalajara edition was prepared under censorship of some kind, but that in the year 1482, the methods of expunging passages and mutilating books had not yet been as fully developed as they were in 1492, or even in 1486.

[1] This is evident from even a cursory examination of the variants from this text given in the Appendix III. Thus on page 73, l. 3, the words שאול — — ואפשר are omitted by *homoioteleuton*. An example of a simple error is the substitution of גבוהים for גרועים on p. 74, l. 1. But it is hardly necessary to multiply examples.

[2] See note above, and compare variants to passages noted.

The fourth edition, that of Pesaro, 1515, is based on that of Soncino, with which it is practically identical.[1] The text used in the first Rabbinical Bible (Venice, 1517) is based on that of the Pesaro edition, and this in turn served as basis for the text used in the Rabbinical Bible of 1548.

Beginning with the Venice edition of 1517, in which the text of the Targum is for the first time printed with that of the Hebrew Prophets, we find that the quotations of the Targum in the commentary are frequently abbreviated or omitted entirely. Needless to say, the number of accidental errors increased in the later editions, but there were even in very late editions some intentional "corrections." Thus when Kimhi (Isaiah 319) quotes the Mishnah[2] as saying ערביות רעולות in accordance with the reading found in all the manuscripts and early commentaries, the Warsaw edition of the Rabbinical Bible has ערביות יוצאות רעולות in accordance with the printed text of the Talmud.

Besides these complete editions, there have been a number of editions of Kimhi on the *Haftarot* published separately. Of these the earliest is that of Constantinople, 1505.[3] It is not possible to ascertain whether a manuscript of Italian origin or the Soncino edition was used for the greater part of this work. It contains a number of errors, and very often the Targum quotations are omitted. In the case of only one *Haftarah*, that on *Debarim* which consists of Isaiah, Chapter I, the readings are generally identical with those of the Spanish texts. It thus seems probable that a Spanish edition or manuscript was used for this *Haftarah*.

---

[1] See Note A. at the end of the chapter.

[2] *Mishnah* Sabbat 6,6. The reading ערביות רעולות is also found in *Aruch* s. v. רעל. It is only on the basis of this reading that we can understand the passage in the Talmud of Jerusalem commenting on this *Mishnah*. (See also *Ahabat Zion, ad loc.*)

[3] See Note B. at the end of the chapter.

On the other hand the similar text of Kimhi accompanying the *Haftarot* which appeared in Venice 1516 is merely an extract from the earlier Italian editions of the commentary. The same applies to the excerpts from Kimhi published by Muenster together with a Latin translation (Basle, first half of 15th century) and to those found in the מעין גנים by R. Elijah b. Menahem Rabba, Sirmido 1591 (Ms. Jewish Theological Seminary of America, Cod. Adler 563). Strangely enough, however, both of these latter texts read עדה instead of עצה in the commentary on Isaiah 3 3 (see text, p. 17, line 3).

It may be mentioned that the commentary on Isaiah has also been translated into Latin by Caesar Malanimeus. This translation which was published in Florence 1774 naturally is based on the Italian editions.

In establishing the text here presented the Soncino edition was taken as the basis. Wherever the Lisbon text or that of the manuscripts or of the Constantinople edition was clearly superior theirs was accepted and the Soncino reading given as variant. No notice was taken, however, of the differences of reading between the received text of the Scriptures and the form in which they are cited in the commentary except in the comparatively few instances where all the texts of Kimhi agreed in giving a reading different from the common version. In a few respects strict accuracy has been sacrificed to uniformity Thus the word *Vav* is always spelt וו although the forms ויו and ואו occur. The Tetragrammaton is always marked ה' in accordance with the usual practice of the Soncino edition even in cases where the particular passage was taken from another source.

As mentioned above the reading of the Guadalajara edition could not be included in the apparatus, and they are printed in Appendix III, pp. LXXX–XCIII. Fortunately, however, the *Thesaurus Typographiae Hebraicae* of Dr. A. Freimann made available a facsimile of the first page containing Kimhi's introduction and

the first few verses of the commentary, in time for the inclusion of its readings for that part. I was particularly gratified at this because the Soncino text of the introductory poem was clearly defective and my other sources did not contain it.

I have followed the Lisbon edition in inserting the commentary on the part of the Book of Kings corresponding to chapters 36—39. My text, however, is based on a comparison of its readings with those of the Soncino and Leiria (1494) editions of the Book of Kings.

The following system of notation has been used:

Source	Notation
Ms. Jewish Theological Seminary, Kimhi on Later Prophets	א
Ms. Jewish Theological Seminary, Kimhi on *Haftarot*	ב
Codex Adler 2545	ג
Miscellaneous fragments of Spanish Mss.[1]	ד
Ms. מעין גנים Codex Adler 563	ח
Ed. Guadalajara, 1482[2]	ו
Ed. Soncino, 1485—6	ס
Ed. Lisbon, 1492	ל
Ed. Leiria, 1494 (for part of commentary on Kings printed, pp. 214—26, and 231—32)	מ
Ed. Constantinople, 1505, Kimhi on the *Haftarot* . .	כ
Excerpts from Kimhi by Muenster (only p. 17, line 3)	מ'

ADDITIONAL NOTE A.

The relationship of the various editions to each other will become evident from an examination of the following examples which are taken practically at random from various parts of the book. The Pesaro edition is based on that of Soncino. Innumerable instances might be cited to show this, but the following will suffice:

---

[1] Some of these were discovered only after the book was in press, so that the variants from them are inserted with those from the Guadalajara edition in Appendix III.

[2] See p. LXXX—XCIII.

A. Isaiah 11,10 (page 78, line 4).

Guadalajara	לפיכך תהיה מנחתו בכבוד
Lisbon	לפיכך תהיה מנחתו בכבוד
Soncino	לפיכך תהיה בכבוד
Pesaro	לפיכך יהיה בכבוד

It is evident that in the Pesaro edition an attempt is made to corrects the erroneous reading of the Soncino which, as we can now see by comparing the Spanish texts, resulted from the accidental omission of the word מנחתו. All the later texts, including such early editions as Venice 1517 and 1548, and such late editions as that containing the complete commentaries of Kimhi (in one volume), Lemberg 1878, and that of Warsaw, 1902, have retained the "corrected" reading of the Pesaro edition.

The reliance of the edition of Venice 1517 on that of Pesaro rather than on that of Soncino, is nowhere shown more strikingly than in the following example:

B. Isaiah 19,11 (page 113, line 15).

Soncino	ואת בר מלכין
Pesaro	ואת בר מלכין
Venice, 1517	ואתבר מלכין
Venice, 1548	ואתבר מלכין

The meaningless ואתבר resulted from the fact that in the Pesaro edition the words ואת בר, while still recognizable as intended for two words, are printed with less separation than is usual between two words. In some of the later editions, such as those of Lemberg and Warsaw, the printers realized the error and, probably on the basis of the printed Targum, corrected this reading.

A very strange "correction" occurs in connection with the passage in Isaiah 13,16, where the *qeri* is תשכבנה and the *ketib* is תשגלנה.

C. Isaiah 13,16 (p. 84, line 19).

Soncino	ותשכבנה. כתוב ותשגלנה
Pesaro	ותשכבנה כתוב ותשגלנה קרי
Venice, 1517	ותשכבנה כתוב ותשגלנה קרי
Venice, 1548	ותשגלנה כתוב ותשכבנה קרי
Lemberg, 1878	ותשכבנה כתיב ותשגלנה קרי
Warsaw, 1902	ותשכבנה כתיב ותשגלנה קרי

It is evident that in this case an attempt was made in the 1548 edition to correct the clearly mistaken text found in that of 1517. But that the correction was not based on anything but conjecture is seen from the fact that the word קרי was retained, although it does not occur in the basic Soncino edition.

Other examples of the dependence of the edition of 1548 on that of 1517 may be given:

D. Isaiah 20,4 (p. 118, line 2).

Soncino	כמו שעשה מלך בני עמון במלאכי דוד לננותם
Pesaro	כמו - - - עמון במלאכי דוד לננות
Venice, 1517	כמו - - - עמון במלכי דוד לננות
Venice, 1548	כמו - - - עמון במלכי דוד לננות
Lemberg, 1878	כמו - - - עמון במלכי דוד לננות
Warsaw, 1902	כמו - - - עמון במלאכי דוד לננות

E. Isaiah 22,16 (p. 127, line 22).

Soncino	וי"ת קבר קברו אתר אתרוהי
Pesaro	וי"ת קבר קברו אתר אתרוהי
Venice, 1517	וי"ת קרב קברו אתר אתרוחי
Venice, 1548	וי"ת קרב קברו אתר אתרוהי

F. Isaiah 32,13 (p. 198, line 3).

Soncino	כי גם עליהם יהיה ההספר
Pesaro	כי גם עליהם יהיה ההפסר
Venice, 1517	כי גם עליהם יהיה ההפסר
Venice, 1548	כי גם עליהם יהיה ההפסר

Perhaps the most glaring case of an error repeated from the 1517 edition in that of 1548 is to be found in connection with the following instance.

G. Isaiah 8,11 (p. 56, line 28).

Soncino and Pesaro:

או שיאמר דברים פעם אחר פעם או בכפל הענין במ"ש כי כל זה לחזק הענין, ויסרני צרי הריש תחת פתח גדול כי כן המשפט בפתח כמו והוא קללני לאמר: והוא יסרני. . . . .

Venice, 1517	או שיאמר דברים והוא יסרני
Venice, 1548	או שיאמר דברים והוא יסרני
Lemberg, 1878	או שיאמר דברים והוא יסרני
Warsaw, 1902	או שיאמר דברים והוא יסרני

In many instances the results of censorship have been copied and re-copied in later editions. In the Pesaro edition the word רומי in the comment on Isaiah 34,1 (p. 207, line 17) was omitted. In the edition of 1517, the need of some word to replace it was felt, and the word *Edom* was inserted in its place. This word was retained not only in the edition of 1548 but in all subsequent editions. Similarly in the same verse the words ומלכות רומי . . . אשר היו ברומי are omitted in the 1517 edition. In this case too that edition was followed by that of 1548 and the later editions.

In any number of instances the edition of 1548 follows that of 1517 in omitting Targum passages, see for example Isaiah 1,5; 30,26; 41,16; 17,23. These examples may be duplicated in almost every chapter of the commentary.

ADDITIONAL NOTE B.

The following is a list of the portions of Kimhi's commentary on Isaiah, printed in the Constantinople edition of the *Haftarot.*

Portion of the Commentary		*Haftarah*
Isaiah	1, 1— 1,27	דברים
,,	1,28— 2,11	בחקותי
,,	4, 3— 5,17	קדושים
,,	24, 2—24,23	בהר
,,	27, 6—28,13	שמות
,,	29, 8—30, 4	מקץ
,,	32,18—33,18	וישב
,,	33,17—34,13	וירא
,,	34,11—35,11	בא
,,	40, 1—40,26	ואתחנן
,,	42, 5—43, 5	וארא
,,	43, 7—43,20	כי תשא
,,	43,21—44,13	ויקרא
,,	49,14—51, 3	עקב
,,	51, 2—51,22	חיי שרה
,,	51,12—52,12	שופטים
,,	54, 1—54,10	כי תצא
,,	94. 9—55,12	שמות
,,	55, 6—56, 8	מנחה של תענית
,,	56, 1—57,10	משפטים
,,	57,14—58,14	יום כפור
,,	60, 1—60,22	כי תבא
,,	60,17—62, 3	תרומה
,,	61,10—63, 9	נצבים
,,	65,17—66,11	בראשית
,,	66,12—66,18	תולדות
,,	66,19—66,24	צו

This list covers only a portion of the yearly cycle yet from it the reader will see that the ritual represented by this edition is neither Sephardic nor Ashkenazic. The same series of Prophetic readings appeared together with the Pentateuch also in Constantinople 1522 and is largely identical with those of the Karaites (see Marx, Z. f. H. B. XII, 29 and Bashiazi's *Aderet Eliahu,* Odessa 1870, 105c.). In view of the fact that in both of these editions the Pentateuch and the *Haftarot* are accompanied by Rabbanite commentaries, Professor Marx now holds that they represent not the Karaite ritual but that of some Rabbanite group, most probably the *Minhag Romania.* The *Mahzor Romania* was printed in Constantinople about this time and it would not be strange if an edition of the Penta-

teuchal and Prophetic portions were also prepared for that ritual in connection with it. The surprising fact that a Rabbinite ritual should have prophetic readings identical with those of the Karaites, becomes less astonishing when we recall how friendly the two groups at times became, especially in Constantinople. In any case it is quite certain that in the editions of 1505 and 1522 we have a series of *Haftarot* printed for the Rabbanites, which in the main is like that of the Karaitic ritual. That the work was intended for Rabbanites can be seen further from the following considerations. The editions under discussion give as the *Haftarah* for sabbath of the Succot week (שבת חוה"מ סכות) Ezekiel XXXVII, whereas the Karaites read on that day the last portion in the Pentateuch and the prophetic portion from Joshua I. (see *Aderet Eliahu* 105b). The *Haftarah* for the first day of Succot in these editions is taken from Zechariah XIV, whereas the Karaites read on it Isaiah IV—V. Finally these editions contain *Haftarot* for the second days of the festivals (יום טוב שני של גליות) which are not recognized by the Karaites, and a special *Haftarah* for the sabbath of *Hanukkah* which is not considered a festival by them. M. Poppelauer in his Catalogue XX (1910) lists as no. 7: "Pentateuch, 5 Megillot und Haftaroth nach griechischem Ritus (Ritus Romania). Venedig (Bomberg) 1527." The question of whether the above editions actually represent the *Minhag Romania* can only be determined on the basis of this or a similar text.

APPENDIX I

KIMHI'S ALLEGORICAL COMMENTARY ON GENESIS

As has been stated above the only work which is certainly by Kimhi and which has not yet been published is his allegorical commentary on Genesis 2 7—5 1. This work is found in a number of Mss. and appears to have been quite popular.

While this treatise has somehow or other hitherto remained unpublished it was by no means unknown. It is quoted by Ephodi in his commentary on the *Moreh Nebukim* (Part II, chapter 30) and by other early writers. Indeed in spite of its peculiar interpretation, which to modern minds cannot but seem forced, there are parts of it which are of real interest even today. The allegorization of Cain as the agricultural worker and Abel as the industrial worker, gives Kimhi the opportunity of remarking, in connection with the verse "and she again bare his brother, Abel," (4 2) that "the birth of Abel, (i. e. industrial work) is superfluous, for the physical needs of human life can well be supplied on the basis of agriculture, and the remainder is superfluous and a mere luxury." Whether we agree with Kimhi or not, such sentences show that he did think about ethical problems independently, and that he tried to read into this chapter some of the thoughts at which he had arrived.

The text here presented is based on the following sources:

Source	Notation
Ms. Adler 82 (now in the Library of the Jewish Theological Seminary of America)	נ (C)
Bodleian Ms. (Opp. 389, Neubauer 915)	ב (B)
Bodleian Ms. (Poc. 296, Neubauer 1278, 10 a)	א (A)
Bodleian Ms. (Mich. 50, Neubauer 2219, 4 c)	ד (D)

אמר דוד בן יוסף בן קמחי ז״ל:

עתה אשוב לפרש הנסתר אשר מפסוק וייצר ה׳ אלהים את האדם (בראשית ב. ז.) עד זה ספר תולדות אדם (בראשית ה. א.) ותחלה אומר כי האדם הנזכר מפסוק זה עד זה ספר תולדות אדם הנגלה הוא על אדם הראשון והנסתר הוא על שם המין ושניהם אמת אך הנגלה הוא להמון והנסתר הוא ליחידים שהם סגולת ההמון. וכבר פירשנו ויהי האדם לנפש חיה במקומו על שני פנים:

8. ויטע ה׳ אלהים גן בעדן מקדם. עדן הוא משל לשכל הפועל והוא העדן האמתי הרוחני והאל נטע בו גן מקדם בראש בריותיו כשברא השכלים הנבדלים שם בו כח לתת צורות בשפלים איש איש כפי עבודתו לפיכך נקרא גן שיש בו מיני עצים ומיני ירקות שונים זה מזה: וישם שם את האדם אשר יצר. האדם אשר יצרו עפר מן האדמה מן החומר הנקי שבה שם אותו בגן להיותו ראש לכל הצורות השפלות כי הוא יש בו כח מן העדן והנה הוא עיקר הגן והוא נטוע בעדן אם יעבוד וישמור הגן:

9. ויצמח ה׳ אלהים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל. שנתן כח התאוה לכל בעלי חיים ותאות המאכל באיזה ענין שתהיה אחר המראה וכן אמר ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם (במדבר טו. לט.): ועץ החיים בתוך הגן ועץ

---

1 אמר – – – – – ספרדי] ד. ל׳. ג. פירוש לר׳ דוד קמחי ז״ל.
1 בן יוסף] ב. ל׳. 1 ז״ל] ב. זצ״ל ספרדי. 2 עתה] ד. ועתה.
3 זה] א. ל׳. 3 אדם ותחלה אומר] ג. ל׳. 4 זה] ב. וייצר.
4 תולדות אדם] א. ד. ל׳. 5 הוא על] ד. על הוא.
5 ושניהם] ב. ⟨הוא⟩ ד. ⟨הם⟩. 6 וכבר – – – פנים] א. ל׳.
6 פירשנו] ב. פירשתי. 8 מקדם] ד. ל׳. 8 עדן] ג. ל׳.
9 גן] ב. אל. ג. ⟨בעדן⟩. 10 איש] א. ג. ל׳.
11 גן] א. ⟨עדן⟩. 11 שונים] ג. טובים. 12 יצר] ב. פירושו.
12 עפר] א. ל׳. 13 להיותו] ב. אל היותו. ד. להיות. 13 והנה] ד. והרי.
14 אם] ד. אז. 16 ה׳ – – – – וטוב למאכל] א. ב. ד. ל׳.
16 מן האדמה – – – וטוב למאכל] ב. ל׳. 17 שנתן] ג. ⟨בו⟩.
18 אחר] ב. ואחר. ד. תהיה. 18 וכן] ג. ולכן.

---

7 במקומו] עיין פירושו לבראשית (הוצ׳ גינזבורג, י״א ע״א).

8 עדן הוא משל – – – וישמור הגן] מובא בספר גן עדן לר׳ ישעיה בן הרב ר׳ יוסף הלוי, (נדפס בס׳ חמשה מאמרים מספר חיי נפש, ירושלים, תרנ״א) כ״נ ע׳א. על מ״מ זה העירני ידידי פרופ. א. מארכס.

הדעת טוב ורע. הגן פירשנו. ובתוך הגן הוא אמצעו כי הלב באמצע הגוף. הצמיח בו האל שני עצים והמה שם לשני כחות שיש בלב אחד מהן השכל האנושי והוא עץ החיים והשני הוא השכל החמרי והוא עץ הדעת טוב ורע. ועץ החיים כולו טוב אין בו רע כלל כי השכל האנושי בהתעסקו בחכמות האלהיות וישים כחו להדבק בשכל הפועל כפי כח' הנה הוא כולו טוב והשכל החמרי יש בו טוב בהתעסקו בלמודים ובטבעיות שהם כסולם לעלות אל האלהיות וגם יתעסק במלאכיות לחיי הגוף ובתאויות להשאיר זרע וזולתם הם רע ובבראשית רבה (טו. ט. עמ' קל"ח.) א"ר יהודה ב"ר אלעאי עץ החיים מהלך חמש מאות שנה וכל מימי בראשית מתפלגין תחתיו א"ר יצחק בשם ר' יהודה ב"ר אלעאי לא סוף דבר גופו אלא אפי' קורתו מהלך חמש מאות שנה וזה רצונו לומ' כי מן הארץ ועד הרקיע מהלך חמש מאות שנה (פסחים צ"ד ע"ב) כמו שאמרו רז"ל וכמו שאמרו חכמי המחקר וכן רצונו לומר במשל הזה כי השכל האנושי כשיגיע לדעת חכמת הטבע שהיא עד לרקיע וזהו קורתו, וגופו רוצ' לומ' למעלה מן הרקיע בידיעת תכונת הגלגלים וצבאותם וידיעת השכלים ומה שאמרו וכל מימי בראשית מתפלגין תחתיו רוצה לומ' היצירות שנוצרו בששת ימי בראשית והם מגלגל הלבנה ולמטה כמו שפירשנו בנגלה:

10. ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד. הוא השכל השופע מהעדן להשקות הגן והוא הלב כמו שפירשנו: לארבעה ראשים. הם הארבעה חללים שבמוח שיש בהם שלשה

---

1 הגן] ג. כי הגן. 1 ובתוך הגן] א. ובתוך. 1 הוא] ד. ל'.
1 אמצעו] א. ב. ד. אמצעי. 2 כחות] ד. רוחות.
4 טוב ורע] א. ל'. 5 האלהיות] ב. האלהיות. ג. האלוהיות.
7 יתעסק] ג. התעסק. 8 ובתאויות] א. ובהאותיות.
9 א"ר] א. ג. ד. ל'. 9 יהודה] ב. יודא. 9 אלעאי] ג. ⟨אומ'⟩.
11 אפי'] ג. ל'. 11 חמש מאות] ב. ת"ק. 12 לומ'] ל'.
13 חכמי] ב. אנשי. 14 כשיגיע] ב. ג. מגיע. 14 חכמת] ב. ל'.
15 לרקיע] ד. הרקיע. 15 וזהו] ב. זהו. ד. וזה הוא.
17 תחתיו] ג. מתחתיו. 17 בששת] ג. מששת. 18 הלבנה] ב. הירח.
18 ולמטה] ג' למטה. 19 יוצא - - - יפרד] ב ד. ל'. א. להשקות - - - יפרד ל'.
20 מהעדן] ד. מעדן. 20 להשקות] ב. ד. ⟨את⟩.
20 כמו שפירשנו] ב. ל'.
21 לארבעה ראשים] ג. והיה לארבעה ראשים. ב. וארבעה הראשים.
21 הארבעה] א. ארבעה. ב. ד'. 21 שבמוח] ב. שהם במות.
21 בהם] ד. בה.

כחות, הציור והמחשב והזכרון. הציור הוא בשני חללים המוקדמים והמחשב הוא בבֿטן האמצעי וקוראין אותו הדיין כי הוא בוחן הציור ומעמידו על משפטו לפי דעתו של החושב והמאוחר יהיה בו הזכרון והשמירה למה שחשב או ראה או שמע ולפי שהמוח אינו כל כך רך שם מפני שהוא הולך ומתקשה כלפי חוט השדרה לפיכך הוא עוצר. ואלה הכוחות אשר במות יבואו לו מעזר הלב לפיכך אמר ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים והמשיל המוח למים לפי שהוא מימי קר ולח, ושמות הנהרות והלוכן וסבובן אין להם דרך במשל אלא לפי שהנהרות ההם נמצאים וידועים בשמותם ובמקומותם והם יוצאין מעדן עשה המשל בהם כי לא יעשה אדם משל אלא בדבר הנמצא ועוד הודיענו בספור הנהרות ומקומותם והנמצא בהם כי משה רבינו עליו השלום כתב אלה הדברים כלם ברוח הקודש מפי הגבורה כי איך ידע משה כל אלה הדברים אשר בספר בראשית והוא כתב כל אלה הדברים בספר התורה במדבר מי הגיד לו ועל מי סמך על כל אשר כתב בדברים הספוריים שאין בהם לא תורה ולא מצוה אלא באמת מפי האל נאמר לו ברוח הקודש לקיים חדוש העולם וכתב חדושו וראשי הדברים ההווים מבריאת העולם עד צאת בני ישראל ממצרים:

15. ויקח ה׳ אלהים את האדם. לא שלקחו ממקום למקום לפי הנסתר אלא שהעלהו ממדרגה למדרגה וכן אמרו רבותינו ז״ל (בראשית רבה ט״ז. ה. עמ׳ קמ״ח.) ויקח ויניחהו ר׳ יהודה אומר עלה אותו כמא דאת אמר ולקחום עמים (ישעיה יד. ב.) רוצ׳ לומ׳ כמו שכתבנו

---

1 כותות] ד. רותות. 1 הציור – – – והזכרון] ב. כח הציור וכח המחשיב וכח הזכרון. 2 בבמן] א. בפרק. 3 של החושב] ג. ד. של חושב. 3 הזכרון] ד. ⟨והמחשב⟩. 4 רך ג. ל׳. 4 שם] ב. ל. 5 הכותות] ד. הרותות.
5 במות] ד. בו. 7 מימי] ד. ל׳. 7 קר ולח] ג. ולח וקר.
8 ובמקומותן] ב. והילוכם וסיבובם ובמקום. 9 עשה] ב. ועשה.
10 הנמצא] ד. שנמצא. 10 ומקומותם] ב. מקומותם.
11 אלה הדברים] ב. ג. הדברים האלה. ד. הדברים. 11 כלם] ג. ל.
12 איך] ג. לא. 12 אשר בספר בראשית – – – ועל מי סמך על כל] ב. ל׳.
12 אלה הדברים] ג. הדברים האלה.
13 סמך] ד. סיפרן. 13 כתב] ג. ל׳. 14 לא תורה] ד. לא ל׳.
14 האל] ג. הגבורה. 15 וכתב חדושו – – – מבריאת העולם] ג. ל׳.
16 ההווים] ד. כי היום. 16 ממצרים] ד. מארץ מצרים. 17 את האדם] א. ד. ל׳.
18 וכן אמרו – – – עלה אותו] ד. ל׳. 20 כמו שכתבנו] ד. ל׳. ב. כמו שכתבתי.

---

11 כי איך ידע משה] כעין הנמצא בספרי פ׳ ראה, פסקא ק״ב, (הוצ׳ פרידמאן צ״ד ע״ב) ומובא בחולין (ס׳ ע״ב) „וכי משה רבינו קניני ובלסטר היה״.
18 אלא שהעלהו] עיין מורה נבוכים, חלק ב׳, פרק ל׳.

שהעלהו ממדרגה למדרגה כי תחלה הוא עפר מן האדמה או טפת זרע והעלהו למדרגה העליונה להיותו מונח בגן עדן, הגן אשר נטע בעדן. לא אשר נטע באדמה אשר לוקח משם וזה בשביל אשר נטוע בלבו בכח יוצא אל פעל יום יום בעזר השכל העליון הנקרא פועל ובהתלמדות ובהשתדלות בו ולא ישלם הפועל מבלתי שניהם וההתלמדות וההשתדלות הוא מה שאמר לעבדה ולשמרה לעבדה הוא הלימוד לשמרה הוא שירחיק שכלו מהמורדים והפושעים והיה שומר וזוכר אותו בכל עת ואמרו רבו' ז"ל בבראשית רבה (עיין שם פרק ט"ז) לעבדה זה תלמוד לשמרה זה מצוה:

16. ויצו ה' אלהים על האדם לאמר מכל עץ הגן אכול תאכל. וכיון שנטע העדן ראוי לצוות עליו ולהזהירו כי אין מצוה ואזהרה בשאר בעלי חיים השפלים והנה הוא מוזהר משכלו שיאכל מכל עץ הגן והם מעלות החכמה שהם חלוקים למיניהם כמו עצי הגן והעליון שבהם הוא עץ החיים והוא חכמת האלהות והחכמות הקודמות לה בלמודיהם כסולם לעלות אליה או תאמר כי הם כמבוא לבא אליה כי עץ החיים הוא בתוך הגן ומי שירצה לבוא אל תוך הגן שהוא המקום האמצעי שבו מכל צד לא יבא אליו עד שיעבור על כל עצי הגן הנטועים סביב עץ החיים אשר בתוך הגן ויעבור עליהם שורה אחר שורה עד הגיעו אל המקום האמצעי אשר בגן ואז ימצא עץ החיים ויאכל מפריו וחי לעולם:

---

2 הגן] ג. ל'. 2 אשר נטע] א. ג. שנטע.
3 לא אשר – – – וזה בשביל] ג. לא אשר בארמה.
4 אל פעל] א. ג. לפועל. 4 בעזר] ב. ג. בעזרת.
4 ובהתלמדות ובהשתדלות] ב. ובהתלמדו ובהשתדלותו ד. ובהתלמדותו ובהשתדלות.
7 מהמורדים] ד. מהמעונגים. 8 תלמוד] ג. הלימוד.
9 מצוה] ב. ד. מצוות. 10 ה' – – – תאכל] א. ב. ד. ל'.
12 ואזהרה] ב. והזהרה. 12 מוזהר] א. מותר. 12 שיאכל] ד. ל'.
13 והן מעלות – – – עצי הגן] א. ל'. 13 והעליון] ד. והעץ.
14 והחכמות הקודמות לה] ג. הקודמות לזה.
15 תאמר כי הם] א. ל'. 15 לבוא אליה] ב. לבוא עדיה. ד. לבא.
17 על] ד. ל'. 17 הגן] א. עדן. 19 הגיעו] ב. שהגיע.

---

[7] ואמרו רבותינו ז"ל בבראשית רבה] לכאורה כוון המחבר אל מה שמובא בבראשית רבה פרק ט"ז (לעבדה ששת ימים תעביד ולשמרה שמור את יום השבת). וכעין זה נמצא בפרקי דר' אליעזר פי"ב, ומובא בילקוט בראשית. אבל נוסחת המחבר מתאימה יותר לספרי עקב, פסקא מ"א, (הוצ' פרידמאן פ' ע"א) „לעבדה זה תלמוד, ולשמרה אלו מצות".

17. ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו כי ביום אכלך ממנו מות תמות. כי השכל האלהי אשר שכל האנושי חלק ממנו מתֿע ההתעסקות בתאוויות כלל שהם מבטלים השכל האנושי והנה הוא מת במות הגוף אם לא תתעסק בו לפיכך סמך לו,

18. ויאמר ה׳ אלהים לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו. רצונו לומר כיון שעשיתי את האדם עפר מן האדמה לא טוב שיהיה שכלי כולו שלא יתעסק בעפריות כלל לפיכך עשיתיו מורכב מזה ומזה שיתעסק בשניהם אם כן צריך לו עזר שיהיה עפרי כולו ויעזרהו בצרכי מחייתו ובהשאיר המין אחריו והוא ירכיב ימיו בשניהם ויגביר החלק השכלי על העפרי כי לכך נפח בו האל נשמת חיים מה שלא עשה כן בשאר בעלי חיים שהם עפרים כלל ונתן באדם הבחירה שיתבונן בו לדרוך דרך השכל האנושי נברא להבדילו מן הבהמות והחיות וזהו שאמ׳,

19. וייצר ה׳ אלהים מן האדמה, ויבא אל האדם לראות מה יקרא לו וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו. הביאם בלבו שיחשוב בהם שהם מן האדמה לבדה והוא כלל לארבע יסודות והוא בשכל אשר בו ידע טבעם הכולל וטבעם הפרטי׳ שמשתנים זה מזה וזה הוא שמותם והוא בשכלו ידע כל זה ואם כן יתבונן בעצמו כי האל חננהו זה השכל להתבונן באלה הנבראים ושיהא מובדל מהם והוא אדון על כולם אם כן לא ידרוך דרך השפלים ממנו שיהיה בהמה כמותם אלא ישתדל בכל כחו להדמות בעליונים ממנו. ומה שאמר

20. כל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו, להודיע שנתן האל בו כח לדעת חכמת הטבע על השלמות ואחר שוכר בעלי

---

1 לא תאכל – – – מות תמות] א. ב. ל׳.
2 חלק] א. מונע חלק. ב. יחלקו.
3 האנושי] ב. <חלקו>. 3 והנה הוא מת] ג. ל׳.
4 במות] ד. בתוך. 4 אם] ג. אשר. 4 תתעסק] ד. התעסק. ב. התעסקו.
7 שיהיה שכלי כולו] ג. היות שכלי כולו.
8 עפרי] ד. עפרים. 9 ימיו] ב. ל׳. 11 עפרים] א. עומדים.
12 בו] ב. כי ג. ל׳. 13 וזהו] ג. זה הוא.
15 לראות – – – הוא שמו] א. ב. ד. ל׳. 16 הביאם – – – מן הארמה] ב. ל׳.
16 והוא – – – יסודות] ב. והוא כוללת ד׳ היסודות.
18 שמשתנים] ד. שמתהוים. 18 שמותם] ד. שמות.
19 האל] ב. <ית׳>. 19 חננהו] א. ב. חננו. 19 ושיהא] א. וזהו. ד. ושהיא.

חיים כל שכן בשפלים מהם והם הצומח והרומש ומה שאמר ולאדם לא מצא עזר כנגדו רצונו לומ׳ שלא מצא האדם בשכלו שיהיה כאלה הבהמות שיתעסק בעפריות ולא מצא בשכלו שיהיה לו עזר אבל לשטן אם יהיו כנגדו ויתעסק בהם:

21. ויפל ה׳ אלהים תרדמה על האדם ויישן. אבל האל נתן בו כח התאוה ולא ראה שיהיה ער בשכלו תמיד אלא שישן וירדם פעמים מהערת השכל ויתעסק בעפריות כדי שיהיה לו עזר במציאות זה העולם ומה שזכר שינה ותרדמה כי פעמים ישן ופעמים ירדם והכל לפי התגברות טבעו: ויקח אחת מצלעותיו. מצדדיו והוא השכל החמרי שזכרנו אשר ישתמש האדם בקצתו בתאוותיו ומה שאמ׳ ויקח רוצה לומ׳ לקחו מאת השכל האנושי להבדילו ממנו: ויסגור בשר תחתנה. סגר בבשר שהוא מושב התאוה ומעמדה בפני השכל האנושי כאלו הוא מחיצה מבדלת בין השכל החומרי ובין השכל האנושי וכל זה בטבע האדם:

22. ויבן ה׳ אלהים את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה. חזק בו כח התאוה באדם וזהו הבנין והאנושי הוא החלש והוא ילד מסכן (קהלת ט. טו.) וכח התאוה מלך גדול ונקרא אשה השכל החמרי שכח התאוה קבוע בו וכן קראו חכמי המחקר החומר אשה לפי שהוא מקבל הצורות זו אחר זו ונושא התמורות: ויביאה אל האדם. חברה אליו והוא ירחיקנה מרחק הראוי אחר שהוא אדם ולא בהמה ואם לא ירחיקנה כראוי יהיה בהמה כמו שהוא רוב בניינו:

---

1 והם] ב. שהם. 2 שלא] ב. לא.
3 בעפריות] ד. בעפרוריות. 3 ולא] ד. אלא.
3 מצא] ב. ראה ד. ל׳. 3 אבל] ב. אלא.
5 ה׳ – – – ויישן] א. ד. ל׳. ב. על האדם ויישן ל׳. 5 האל] ב. ית׳.
6 ראה] א. ל׳. 7 מהערת השכל] ב. מהשכל. 7 בעפריות] ד. בעפֿרוריות.
8 שינה] ד. השנה. 8 ירדם] ב. שירדם. 8 לפי התגברות] ד. לתגבורת.
10 בקצתו] ב בקצת. 10 בתאויותיו] א. בתאויות. ב. בתאויות. נ. בתאותיו.
11 לקחו] א. לקת. 12 שהוא] נ. ההוא. 12 ומעמדה] א. ומעמידה.
13 ובין השכל] ד. והשכל. 13 וכל] נ. ובין כל.
15 ה׳ – – לאשה] א. ב. ד. ל׳. 16 וזהו] ד. זה. ב. והוא. א. זהו.
17 אשה – – – שכח התאוה] א. האשה החומר שבה התאוה. ב. האשה החומר שלה תאוה. ד. ונקרא האשה החומר שרות התאוה.
18 בו] ד. בה. 18 חכמי] ב. אנשי.
19 שהוא מקבל] ד. שמקבלת. 19 התמורות] ב. התמונות.
20 ואם לא – – יהיה בהמה] א. ל׳.

23. ויאמר האדם. אחר שרואה האדם שרוב בניינו עפרי בשר ועצמות, ימשך אל התאוות הבהמיות. ויאמר האדם זאת הפעם עצם מעצמי כלומר זאת הפעם שאני נמשך אחר התאוות כמו שאמ׳ למשוך ביין את בשרי (קהלת ב. ג.) רואה אני שזו היא דרך טובה ללכת אחרי טבעי ורוב טבעי הוא בשר ועצמות שהם משכן התאוות כלומ׳ זה הכח שהוא כח החומרי רואה אני שהוא קרוב אלי יותר מכח האנושי זהו עצם מעצמי ובשר מבשרי. לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת התאוה ממני היא לוקחה כי אני איש והיא אשה כלו׳ אני עפר מן האדמה ורוב בנייני ממנה והתאוה קבועה בבעלי חיים החמריים:

24. על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו. על כן דרך רוב בני אדם לעזוב את אביו והוא השכל ואת אמו היא הנפש העליונה שהשכל האנושי הוא חלק ממנה. ודבק באשתו: היא האשה הנזכרת. והיו לבשר אחד. כי השכל האנושי שב חמרי והנה הם בשר אחד והם עפר אל עפר ישובון:

25. ויהיו שניהם ערומים האדם ואשתו ולא יתבוששו. ואחר שהאדם דבק באשתו הנה הם שניהם ערומי השכל ואין להם בושת מעצמם שהם אינם נבדלים מן הבהמה ביצירה והם מתערבים עמה ורוח אחד לכל:

ג. 1. והנחש היה ערום מכל חית השדה. זהו השכל החמרי שאע״פי שכח התאוה היא בכל חית השדה ובכללה הבהמה והעוף כמו שנטעו בהם ה׳ אלהים הנה הנחש שהוא באדם יש בו ערמה

---

1 שרואה – – – שרוב] ב. שראה רוב. 1 עפרי] ב. עפר.
2 התאוות] ב. ל׳. 2 עצם מעצמי – – – זאת הפעם] ג. ל׳.
4 למשוך] א. שלמה. 5 משכן] ב. מושכין. 7 לקחה] ב. אשה.
9 ורוב] רוב. 9 קבועה] ג. דבוקה.
11 רוב] א. ב. ג. ל׳. 11 את] א. ל׳.
11 והוא השכל] ג. ל׳. 11 היא] א. זהו. ד. זה השכל.
12 הוא חלק] א. ג. ל׳. ד. חלק. 12 באשתו] ג. <והיו לבשר אחד>.
13 האנושי] א. ג. ל׳. 13 והנה] א. כי. ד. עתה.
16 ואחר] ג. אחר.
17 אינם] א. ב. ג. ל׳. 17 הבהמה] ב. הבהמות.
17 עמה] ב. עמהם. 17 מכל – – – אלהים] א. ל׳.
19 זהו] ג. והוא. ד. זה. 20 שאעפ״י] ג. ל׳.
21 שנטעו] ב. שנטע. 21 בהם] ד. ל׳.
21 הנה] ג. הוא.

ותחבולה יותר מכל חית השדה ויש בו דעת להסית ולהדיח והוא מעורר כח התאוה וזהו דיבורו עם האשה: לא תאכלו מכל עץ הגן. אם מנע מכם תאות הגוף אם כן כל טוב מנע מכם זו היא הסתת הנחש, וזהו לשון נחש שהוא מנחש ומנסה אם יוכל לפתות מי שדעתו אליו ומה שאמרו רבו' ז"ל בענין הנחש הוא ענין הנסתר שאמרו (פרקי דר' אליעזר י"ג) שהנחש היה גדול כגמל וסמאל רוכב עליו והקב"ה שוחק על גמל ורוכבו, ועוד אמרו כשבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא ישראל שעמדו על הר סיני פסקה זוהמתן אומות העולם שלא עמדו על הר סיני לא פסקה זוהמתן (שבת קמ"ז ע"א):

2. ותאמר האשה אל הנחש. ענין מענה האשה כי אינה מתפתה בתחלת מחשבה אלא מעט מעט הולכת ומתפתה ומתחלה אמרה כלומר עלתה במחשבה כי לא מנע האל כל תאות הגוף שהרי בראנו לאכול ולשתות ולשמור חיי הגוף בכחנו: ומפרי עץ הגן נאכל. ולא תגעו בו אף במותר לנו אם לא להשאיר זרע וכן בשאר הנאות הגוף לא נהנה אלא בשיעור לחיות ולשמור הבריאות ואם נעבור על זה תמות הנפש במות הגוף:

4. ויאמר הנחש. הוסיף הנחש לפתות עוד ואמר לאשה בעבור הנאות הגוף לא מות תמותון:

5. כי יודע אלהים כי ביום אכלכם ממנו ונפקחו עיניכם והייתם כאלהים. כל זמן שתתעסקו בהנאות הגוף תשכילו יותר: יודעי טוב ורע. פתה אותה ואמר לה התחילו בתאוות הגוף

---

1 ויש] ב. ל'. 4 שדעתו] ב. ששם דעתו.
7 ורוכבו] ב. <וסוד סמאל ידוע מלאך סומא שמסמא עין השכל מלראות. גמל כמו כן יש בו סוד כי הגמל והנחש משתמשין פנים בפנים כמו האדם ועוד שהם צנועין>.
10 אל הנחש] ב. ד. ל'. 11 מתפתה] ג. ל'. 11 ומתפתה] ג. ל'.
12 כלומר עלתה] ג. ל'. 12 האל] ב. <ית'>.
13 עץ-נאכל] ב. ד. ל'. 14 לא] ג. ולא. 15 לא] ג. ולא.
15 לחיות ולשמור] ג. להיות ולשמור ב. לשמור ולחיות חיי הגוף.
16 במות] ב. כמות. 17 הנחש] ב. ל'. 17 לפתות עוד] ג. לפתותה.
18 הנאות] ג. הנאת. 18 מות] ב. ג. ד. ל'.
19 אלהים – – – כאלהים] ב. ג. ד. ל'.
21 אותה] ג. ל'. 21 התחילו] ב. ד. תתחילו.

---

[5] שאמרו שהנחש] עיין שם בפדר"א ובבראשית רבה י"ט א. (הוצ' טעאדאר עמ' קע"א) ובהערות העורך שם.

25461
224.1
K49c

ותדעו ותשכילו הטוב והרע ותקחו הטוב ותניחו הרע וזה היה פתוי כי אחר שיתעסקו כלל בתאוות יתפשטו בהן עד שיתעסקו גם ברע שבהם:

6. ותרא האשה. בעין: כי טוב העץ למאכל. הסתכלה בענין התאוה וראתה כי טוב הוא להתעסק בתאוות הגוף. ומלת למאכל כוללת מאכל הפה ומאכל התשמיש על כינוי אכלה ומחתה פיה (משלי ל. כ.): וכי תאוה הוא לעינים. כי במראה עינים תהיה התאוה במאכלים הטובים ובצורות הנשים הנאות: ונחמד העץ להשכיל ותקח מפריו ותאכל. כדברי הנחש שאמר והייתם כאלהים יודעי טוב ורע: ותתן גם לאישה עמה ויאכל. למי שראוי להיות אישה ויתגבר עליה והנה שב להיות כמוה והוסר הבשר הסוגר והמחיצה המבדלת ומה שאמרו רז״ל (ב״ר ט״ו, ו׳. עמ׳ קמ״א) עץ הדעת לא גילה הקב״ה אותו לאדם ולא עתיד לגלותו והביא זה רבינו הרב ר׳ משה ז״ל ואמר לחזק הדבר וטבע המציאות יחייב זה (מורה נבוכים חלק ב׳ פרק ל׳) רוצ׳ לומ׳ לא גילה הרע היוצא ממנו באכילתו והוא שאמר שלמה ע״ה גם את העולם נתן בלבם (קהלת ג. יא.) צריך להתעסק קצת בתאוות לקיום המציאות וזהו רצון הבורא שיישן האדם פעמים כמו שכתבנו. וזהו מה שפי׳ רבינו משה ז״ל טבע המציאות יחייב זה. והחכם ר׳ שמואל ן׳ תבון פירש לאדם למי שנקרא אדם שאין מטבעו זה ולא אכל ממנו כי אם על יד האשה:

---

1 והרע] ד. <בו>. 1 וזה] ב. וזהו.
2 כלל] ב. כל. 2 שבהם] ב. ג. שניהם.
3 בעין] ג. ל׳. 3 כי טוב – – למאכל] ב. ד. ל׳.
4 הוא] א ד. ל׳.
5 על כנוי] א. כמו. ב. על דרך כנוי. ד. על כינוי כמו.
8 ותקח – – – ותאכל] ב. ג. ד. ל׳.
9 ותתן – – – ויאכל] ב. ג. ד. ל׳.
10 למי] ד. מה. 12 אותו] ג. ל׳.
15 ע״ה] ב. ג. ה. ל׳. 15 העולם – – בלבם] ד. ל׳.
16 הבורא] א. הקב״ה. ב. <ית׳>.
17 משה] ד. ל׳.
18 זה] ב. בה. 18 ן׳] ד. בן. 18 תבון] א. <ז״ל>.
18 מטבעו] ב. בטבעו.

---

11 ומה שאמרו רז״ל] בב״ר לפנינו הנרסא, „ר׳ עזריה ר׳ יודה בר׳ סימון בשם ר׳ יהשע בן לוי חס ושלום לא גילה הקב״ה אותו אילן לאדם ולא עתיד לגלותו״. ועיין שם בהערות העורך. וגרס״ת הרמב״ם במורה נבוכים חלק ב׳, פרק ל׳, מתאימה לנוסחת הרד״ק.

14 לא גילה הרע היוצא ממנו] דברי רד״ק אלו מובאים בפירוש האפודי במו״נ שם.

7. ותפקחנה עיני שניהם. הפך ונפקחו עיניכם שאמר המפתה פעמים נפקחים עיני שניהם וישוב החומרי אנושי כמו ששב מתחלה האנושי חמרי ומכירים כי חטאו ברדפם אחרי התאוות: וידעו כי עירומים הם. הכירו כי ערומי השכל היו: ויתפרו עלי תאנה ויעשו להם חגורות. עלה תאנה הוא דמיון לשלשה הכוחות אשר במוח כי הוא מחולק לשלשה והאמצעי הוא הגבוה וכן הוא הדיין במוח. וטעם ויתפרו שיחדו אותם אל השכל וזה טעם חגורות כמו שארית חמות תחגור (תהלים עו. יא.). כלומר שאסרו והגרו לבם ודעתם ולא התירו אותם אל התאוות ורבותינו ז"ל פירשו (ב"ר, י"ט ב. קע"ה ע"א.) במשל עלה תאנה תואנה כי תאנה הוא מבקש (שופטים יד. ד.):

8. וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום. זהו השכל האנושי המכריז והמזהיר במצות האל וברצונו והוא מתהלך בגן כמו שפירשנו. וטעם לרוח היום לעת פנות היום שהוא מצטנן וכן הוא כי קרוב לעת הזקנה יצטנן חמות הטבע ויחל להרחיק תאות הגוף: ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' אלהים בתוך עץ הגן. כי בוש ממעשיו הראשונים כמו שאמ' למען תזכרי ובשתי (יחזקאל טז. סג.):

9. ויקרא, איכה. כלומ' למה אתה בוש וכבר פירשנו טעם השאלה:

10. ויאמר את קולך שמעתי בגן ואירא כי ערום אנכי ואחבא. כי ערום אתה. ערום אני משכל לפיכך אני בוש:

---

1 עיני שניהם] א. ד. ל'. 1 שאמר המפתה] ג. אמר.
3 ומכירים כי חטאו] ד. ומאחר שחטאו.
6 מחולק] ב. מתחלק. 6 הוא] ב. ל'. 6 הדיין] ג. הדין.
7 אותם] ב. אותו. 8 ולא] ב. שלא.
11 מתהלך -- היום] א. ב. ד. ל'.
12 זהו] ד. זה הוא. 12 האל] ב. <ית'>
13 מצטנן] ד. מצנן. 13 וכן הוא] ב. וכך היה. 13 וכן -- יצטנן] ד. ל'.
15 האדם -- הגן] א. ב. ה. ל'.
16 שאמ'] ד. שנ'. 18 ויקרא] ב. ויאמר לו.
18 פירשנו] ד. פירשתי ענין.
20 את קולך -- ואירא] א. ב. ד. ל'.
21 ואחבא כי ערום אתה] א. ב. ד. ל'.

---

9 ורבותינו ז"ל פירשו] עיין בב"ר שם, וגם במדרש אגדה הוצ' בובער, עמ' ח'.

11. ויאמר מי הגיד לך כי ערום אתה. המעשים הרעים הם המגידים בסוף כי שקר נסכם:

12. ויאמר האדם האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי מן העץ ואוכל. כבר פירשנו האשה והנחש:

13. ויאמר ה׳ אלהים אל הנחש כי עשית זאת ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה. כמו שאתה ערום מכל חית השדה כן תהיה ארור מכולם כי אין להם עונש ושכר ואתה יהיה לך עונש על כל מעשיך הרעים: על גחונך תלך. אחר שעשית עצמך כבהמה לא כאדם שהולך בקומה זקופה אלא כבהמה שהולכת על ארבע ויותר פחות מן הבהמה שהולכת על ארבע אבל תהיה כקטני השרצים שהולכים על בטנם רוצ׳ לומ׳ שתלך בכל מעשיך שחוח לא קוממיות: ועפר תאכל כל ימי חייך. וימי חיי המפתה הם כל זמן שהוא ברשעו ויתגבר על האדם יאכל עפר והם הנאות הגוף ואין להם מעמד ואכילת העפר הוא משל על דרך שאמ׳ רבו׳ ז״ל עפרא בפומיה דאיוב (בבא בתרא ט״ז ע״א) וכן יהיה עד שימות בקרבו כמו שאמר ולבי חלל בקרבי (תהלים קט. כב.) וכאשר ימות הוא יחיה השכל האנושי ויאכל פרי עץ החיים וחי לעולם:

15. ואיבה אשית בינך ובין האשה ובין זרעך ובין זרעה. האיבה היא שהאחד ישתדל להמית האחר וכן הוא טבע כל האדם שהם זרע האשה ושניהם הם בה המפתה והמפותה. ואע״פ שמראה עצמו המפתה מתחלה כאוהב כמו שפירשנו כי נשיקותיו נשיקות שונא: הוא ישופך ראש ואתה תשופנו עקב. מתחלה כך זרע

1 מי הגיד – – ערום אתה] א. ג. ד. ל׳.
4 כבר] ב. ל׳. 7 ושכר] ב. ל׳.
8 כל] א. ד. ל׳. 9 לא] ב. ולא.
10 שהולכת על ארבע] ג. ל׳. 11 בטנם] ב. נחונם.
12 המפתה] ג. המפותה. 13 ברשעו] ג. בפשעו.
14 רבו׳ ז״ל] ג. ל׳. 14 בפומיה] ב. רפומיה.
17 פרי עץ] ב. מעץ. 18 בינך – – ראש] א. ב. ד. ל׳.
20 כל האדם] ב. שהביא.
21 כי – – שונא] א. נשיקותיו הם נשיקות שונא. ג. ונעתרות נשיקות שונא. ד. נעתרות נשיקות שונא. 22 תשופנו עקב] א. ל׳. 22 כך] ב. יכך.

[14] בפומיה] בנוסחתנו „לפומיה“, אבל ברקדוקי סופרים שם הביא גרסאות מתאימות לגרסת רד״ק.

האשה אם יתחכם שלא תרים ראשך עליו ואז יהיה זרע האדם כי על כל פנים האדם מתחלתו הוא זרע האשה כי יצר לב האדם רע מנעוריו ואמרו בבראשית רבה (עיין אבות דר׳ נתן פמ״ח נו״א עמ׳ 62) שלש עשרה שנה גדול יצר הרע מיצר הטוב ואם יתחכם מעט מעט ימות הנחש ויחיה זרע האדם: ואתה תשופנו עקב. תמצאהו חלש ותתגבר עליו ויפותה לעצתך אתה תמיתנו בסוף מיתה עולמית כי הוא עפר ואל עפר ישוב:

16. אל האשה אמר הרבה ארבה עצבונך והרונך. כי תאות החומר שהוא האשה הם עמל ועצבון למתעסק בהם והאדם הוא חפשי מהם לא ידאג להם כי די לו לחם לאכול ובגד ללבוש והרונך היא המחשבה הרעה להתעסק בהן הרה עמל וילד און (איוב טו. לה.): בעצב תלדי בנים. אם תצא המחשבה למעשה והם הבנים הילודים לו הוא עצב ועמל ואפי׳ הנאת שעתו אין לו כי אם יקנה ממון יקנה בעמל ואם יקנהו ויאבד מידו הנה הוא עצב ממי שלא קנהו כלל וכן אם יהיו לו בנים יחלו וימותו והנה הוא עצב יותר ממי שלא היו לא כלל: ואל אישך תשוקתך. ואז תשתוקקי אל אישך שהוא השכל האנושי שהוא ראוי להיות איש והתשוקה היא שיאמר בעת העצבון טוב היה לי אם לא קניתי ממון אם לא ילדתי בנים ולא רדפתי אחר תאות הגוף אז טוב והייתי בטוח כי מי שלא ירוץ לא יכשל: והוא ימשול בך. והוא היה ראוי למשול בך ולא יתירך אל התאוות:

---

1 אם יתחכם – – זרע האשה] ב. ל׳.
3 בבראשות רבה] ד. ל׳. 5 ויחיה] ב. ויהיה.
6 ויפותה] ב. ויפתת. 6 תמיתנו] א. תמיתהו.
6 הוא עפר] ב. עפר אתה. 8 הרבה – – והרונך] א. ל׳.
8 תאות] ג. האשה. 10 לא] א. ולא.
11 און] ב. ג. ד. שקר (השוה תהלים ז. טו.)
12 אם] ג. כי. 12 למעשה] ד. אל המעשה.
14 מידו] ד. ממנו מידו. 14 הנה] ג. הלא.
14 הוא עצב] ד. העצב. 14 קנהו] ב. היה לו.
14 וכן אם – – היה לו כלל] ב. ד. ל׳.
15 ממי] ג. ממה. 16 ואז – – אישך] ד. ל׳.
17 שיאמר] ב. שאמר. 18 אחר] ב. אחרי. ג. ל׳.
19 שלא ירוץ] ב. <לא ירוץ>. 19 והוא] ג. הוא. 20 ולא] ג. ואז.

---

3 בבראשית רבה לפנינו ליתא, ועיין באדר״נ כמו שציינתי.

17. ולאדם אמר. השלים תוכחת האשה ואמר תוכחת האדם והוא השכל האנושי כמו שכתבנו: כי שמעת לקול אשתך ותאכל מן העץ אשׁר צויתיך לאמר לא תאכל ממנו. שנמשכת אחר החומר: ארורה האדמה בעבורך. הפך מה שהיתה ראויה להיות ברוכה בעבורך כי לפיכך שמתיך עם האדמה והוא הגוף כדי שתמשוך האדמה אליך ולא שתמשך אתה אחריה. ופירוש ארורה כמו שפירשנו ארור אתה מכל הבהמה וזה טעם בעבורך כי בעבורו הוא העונש והשכר: בעצבון תאכלנה כל ימי חייך אם נמשכת אחר התאוה כדי שתהנה מעט עצב תהיה באותה אכילה כמו שפירשנו:

18. וקוץ ודרדר תצמיח לך. העמל והעצבון הוא קוץ ודרדר שיכאיבוך הפך ההנאה שחשבת: ואכלת את עשב השדה. כיון ששבת כבהמה יהיה מאכלך מאכל בהמה לא פרי עץ החיים:

19. בזעת אפיך תאכל לחם עד שובך אל האדמה. ומה שתאכל בעולם הזה שיהיה נבחר ממאכל בהמה יהיה לך בזעת אפך פחות מן הבהמה שמאכלה מזומן לה בשדה בלא עמל: כי ממנה לקחת. כי בנין האדם הוא הגוף מארבעה יסודות שהם ארץ ואדמה ורוב בנינו מיסוד העפר שהם הגידים והעצמות שהם קרים ויבשים כעפר: כי עפר אתה ואל עפר תשוב. לא אל ארץ החיים כי לא ישאר ממך חלק עליוני:

20. ויקרא האדם שם אשתו חוה. כי החומר כחומר חיות השדה מעט הוא ההבדל ביניהם לפי' שם הבדל מעט בקריאת השמות שזה בויו וזה ביוד: כי היא היתה אם כל חי. מרגיש שהוא בעל

---

1 האדם] ב. האיש. 2 שכתבנו] ב. שאמרנו.
2 ותאכל מן העץ – – לא תאכל ממנו] א. כ. ד. ל'.
4 בעבורך] א. ד. ל'. 5 כי] ד. ל'. 5 הגוף] ב. ל'.
5 כדי שתמשוך – – כמו שפירשנו] ד. ל'.
8 כל ימי חייך] א. ב. ד. ל'. 8 נמשכת] ב. תמשך.
9 שפירשנו] ב. שפירשתי. 10 תצמיח לך] ב. ד. ל'.
10 העמל – – ודרדר] ג. ד. ל'. 11 שיכאיבוך] ג. שיכאיבוה.
11 שחשבת] ג. שרכבת. 12 מאכל בהמה] א. כמאכל הבהמה.
13 עד האדמה] א. ב. ד. ל. 15 מן הבהמה] ב. מהבהמה.
16 ואדמה] ד. ל'. ב. ומים ורוח ואש.
18 כי – – אתה] ב. ד. ל': 18 לא אל ארץ] ג. לארץ.
18 ארץ] א. ל'. 18 כי לא] ג. שלא.
19 עליוני] ג. עליונים. 22 בויו] ג. בואו.

תאוה וכן היא בעלת תאוה אבל היא נקראת אם להם לפי שהיא החומר הנקי אשר באדמה והיא מושלת על כל חי באדמה מפני השכל החמרי אשר בה שהוא מושל בתחבולותיו עליהם בממשלה שנתן לה האל:

21. ויעש ה׳ אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבשם. פי׳ וכבר עשה להם ה׳ אלהים כתנות עור להלביש מערומיהם שהם ערומי השכל ולמה הם ערומים כי הוא עשה להם מלבוש טוב ואין זה להם אלא מבחירתם הרעה, ואמר כתנות עור ולא כתנות צמר ופשתים ומשי וזולתם ממה שעושים מהם היריעות והבגדים לפי שהם דבר מלאכותי ולא טבעי והעור הוא דבר טבעי אחד מיוחד לא נעשה מהתחברות חוט אל חוט ולא יפרד לחוטים אם לא בהכרח כן השכל האנושי דבר טבעי מיוחד לא יחובר לו דבר מן השכל החמרי אף כי אחד מן הגופנים ולא ישחת אלא רק בהכרח תאות הגוף והוא אור בהיר לא יחשך אם לא יחשיכוהו בהכרח בלי הגוף וכן מצאו כתוב בתורתו של ר״ מאיר כתנות אור (ב״ר ב. יב. עמ׳ קצ״ו.):

22. ויאמר ה״ אלהים הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע. כבר פירשנו הענין הזה בפסוק ומעץ הדעת טוב ורע בנגלה ופירשנו כאלהים יודעי טוב ורע בשני פנים. ובפסוק הזה נראה לי כי פירושו כן אמר ממנו כנגד המלאכים ושיתף עצמו יתבר׳ עמהם לפי שהם שכלים נפרדים כמוהו אבל הוא עילה והם עלולים והעלולים לא ידעו העלה על אמיתתה כמו שאמרו רבו׳ ז״ל אמ׳ ר׳ עקיבא כי לא יראני האדם וחי (שמות לג. כ.) אפי׳ חיות הקדש אינם יודעין אותו (ספרא ויקרא, פרשה א׳, הוצ׳ רמא״ש, עמ״ ל״ז), ואמר כאחד ולא אחד מפני החלק העליון שבו לפי שהשכל השופע

---

1 וכן -- תאוה] ב. ל׳. 1 תאוה] ג. חתאוה (ב״פ). 2 הנקי] ב. הנקרא.
3 האל] ב. <ית׳>. 5 וילבישם] א. ב. ד. ל׳.
7 ולא] ב. ל׳. 8 שעושים מהם] א. שהם עושים.
8 שהם ד. שהוא. 9 הוא] ג. לא. 10 יפרד] ד. יפסד.
10 כן] ג. כי. 11 דבר] ד. טבע.
12 הגוף והוא אור] ג. ל׳. 13 לא יחשך] ד. ל׳.
13 בהכרח] א. <תאות הגוף והוא אור בהיר לא יחשך>.
13 כתוב] ב. ל׳. 14 אור] ב. עור.
16 כבר פירשנו --- יודע טוב ורע] ב. ל׳.
21 הקדש] ד. ל׳. 22 אותו] ב. אותי. 23 ולא] ב. לא אמ׳.
23 ולא אחד -- לפיכך אמר כאחד ממנו] ג. ל׳.
23 מפני החלק] ד. שהחלק.

באדם מן השכל הפועל הדומה לו בקצת ולא על דרך השלמות כל זמן שהוא דבק בחומר לפיכך אמר כאחד ממנו. ואמ׳ הנה הוא כאחד ממנו יבשכל הנתון בו והנה התיר נפשו לדעת טוב ורע ולרדוף אחר התאוות ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים. כלומר אעפ״י ששלח ידו אל הגופניות שהם עץ הדעת טוב ורע כי כן דרך רוב האדם אע״פ כן נתן לו ידים לשוב ולקחת גם מעץ החיים כמו שלקח מעץ הדעת טוב ורע אולי ישוב אל לבו כי זו הדרך הטובה ויאכל מעץ החיים וחי לעולם אחרי מות הגוף. ובאומרו פן שפירושו אולי לפי שהם מעט מן המעט מי שיאכל מעץ החיים כמאמר שלמה ע״ה אדם אחד מאלף מצאתי (קהלת ז. כה.) וכמו פן זה פן יראה בעיניו (ישעיה ו. י.):

23. וישלחהו ה״ אלהים מגן עדן לעבוד את האדמה אשר לקח משם. האדם הנזכר שאכל מעץ הדעת ולא שלח ידו אחרי כן לקחת מעץ החיים ולא אכל ממנו הנה הוא מגורש מגן עדן לעבוד את האדמה אשר לקח משם ועפר הוא ואל עפר ישוב:

24. ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן עדן. הוא האדם שלא אכל מעץ החיים ושנה בו פעם אחרת כי כבר אמר וישלחהו להודיע כי שלוחו וגירושו אינו מן המכוון בו כי כבר שם בו האל גם כן יצר טוב כמו יצר הרע ונתן לו דעת בבחירה וזהו שאמר וישכן מקדם לגן עדן. וכבר פירשנו גן עדן ורצונו לומר מקדם מתחלת היצירה שם בו שני היצרים בכח אבל הרע יצא לפועל תחלה כי כן תחייב היצירה כי יצר לב האדם רע מנעוריו (בראשית ח. כא.): את הכרובים. והוא שם לשכלים הנפרדים והחלק העליון השופע מהם באדם יקרא גם כן כרוב ואמר בלשון רבים כי המביאים את האדם

4 ולקח – – מעץ החיים] ב. ל׳.
5 ידו] ב. ד. עצמו. 5 כי כן – – מעץ הדעת טוב ורע] ב. ל׳.
5 דרך רוב] ג. ל׳. 6 האדם] ג. ד. בני האדם.
9 ע״ה] א. ג. ד. ל׳. 10 וכמו פן] ב. ג. וכמו כן. ד. פן.
10 פן יראה] ג. יראה. ד. כמו פן יראה.
12 ה׳ – – לקח משם] א. ב. ד. ל׳. 14 מגורש] א. נגרש.
16 וישכן – – לגן עדן] א. ב. ד. ל׳. 18 האל] ב. <ית׳>.
19 טוב] א. הטוב. 19 הרע] ד. רע. 20 ורצונו] א. ורוצה.
20 מתחלת] א. בתחלת. 22 תחייב] ב. חייבה. ב. תתחייב.
22 היצירה] א. <שנא׳>. 24 בלשון] ב. <כרובי׳>.

להדמות לכרוב הם החכמות והם המוציאים שכל האדם מן הכח אל הפועל בהשתדלותו בהם: ואת להט החרב המתהפכת. זה אמ׳ על יצר הרע ולא אמר החרב אלא להט החרב ולהט היא מקרה בחרב כי הוא המראה המתלהט בחרב בהיותו מלוטש וכשיהפוך האדם אותו וינענעהו מצד אל צד מחדש בו הלהט והוא מפחיד הרואה אותו וכן אמר בעופפי חרבי על פניהם (יחזקאל לב. י.). והנה הודיע כי טוב העולם הזה המתעה את האדם הוא דמיון ומראה ודבר שאינו עומד על תכונה אחת לפיכך קראו להט. ואמ׳ המתהפכת לשון נקבה על התאוה שהיא משכן הלהט. והוא הלהט שומר את דרך עץ החיים שלא ידרוך אדם באותו דרך המביאתו לעץ החיים ולאכול מפריו ועליו נאמר שומרי החומות הכוני פצעוני (שיר השירים ה. ז.) ובבראשית רבה (פ׳ כ״ג) אמרו ואת להט החרב על שם משרתיו אש לוהט (תהלים קד. ד.) המתהפכת שהם מתהפכים פעמים אנשים ופעמים נשים פעמים רוחות ופעמים מלאכים:

ד. 1. והאדם ידע את חוה אשתו. כן דרך העולם ולכך נברא האדם. ותהר ותלד את קין ותאמר קניתי איש את ה״. והנה זרע האדם בשלשה פנים יש שיקרא שמו קין שהוא עובד אדמה והוא בהמי קצת בדברים המושכלים ולכך נקרא קין כי עבודת האדמה ורוב קנין האדם ועסקו ורעות המקנה הוא בכלל עבודת האדמה והוא חי הגוף וכן אמ׳ עובד אדמה אנכי כי אדם הקנני מנעורי (זכריה יג. ה.) הנה קרא לעבודת האדמה קנין: ותאמר האשה קניתי איש את ה׳. לפי שחושבת שזה רצון האל ולא דבר אחר לפיכך אמרה

---

1 שכל] ד. את.
3 מקרה] ב. מקרא. ד. המקרה. 3 בחרב] ב. החרב.
4 כי הוא] ג. ל׳. א. <החרב>.
5 מחדש] ד. מתרבה. 5 הרואה] ב. את הרואה.
6 אמר] ב. הוא אמר. 6 והנה] ג. והוא.
8 ואמ׳] ב. <עליו> 9 הלהט] ב. ד. ל׳. 15 כן] ג. כך.
16 האדם] א. ג. אדם. ב. העולם. 18 בהמי] ב. בהמה.
18 קצת בדברים] ד. לקצת הדברים.
19 רוב קנין – – עבודת האדמה] ג. ל׳.
19 ועסקו] א. ועסקיו. 19 והוא] ב. והרי.
20 אדמה] ד. <ישבע לחם>. 21 ותאמר] ג. ומאמר.
22 שחושבת] א. שהיא חושבת. ב. <האשה>.
22 האל] ב. <ית׳>.

האשה זה המאמר ולא האדם ויש שיקרא הבל והוא שאין עבודתו באדמה אלא בקנין כסף וזהב וממין זה קרא קהלת הבל כמו שאמ׳ אוהב כסף לא ישבע כסף ומי אוהב בהמון לא תבואה גם זה הבל (קהלת ד. ט.) ואמ׳ ויתרון ארץ בכל הוא (שם פסוק ח׳) ואמ׳ מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל (שם פסוק י״א) אבל זה שנקרא הבל יש לו כח בשכל החמרי יותר מן העובד ויש לו דעת ועצה בדברי המסחרים ובהנהגת המדינות ואולי יהיה קצת השתדלות בשכל האנושי אע״פי כן לא אכל מעץ החיים כי אין לו ברוב חלק בשכל האנושי וקראו רועה צאן לפי שעסקו ברוב בבהמיות והם תאוות הגוף ויש שיקרא שת והוא הנולד בצלם האדם ובדמותו שיש לו חלק בשכל האנושי שהוא האדם האמתי כמו שפירשנו והוא אכל מעץ החיים:

2. ותוסף ללדת את אחיו את הבל. ר״ל כי ילידת הבל הוא תוספות כי די לו לאדם לחיי הגוף בעבודת האדמה והשאר הוא תוספת ויתרון לתענוגי האדם:

3. ויהי מקץ ימים ויבא קין מפרי האדמה מנחה לה׳. אחר שיבואו בימים ימעיטו רוב בני האדם בהנאות הגוף ויכירו מעט במעשה הבורא ויפנו אליו בקצת הדברים ויעשו צדקה וזהו מנחה לה׳. וקין נשאר בבהמותו ועשה יותר בעבודת אדמתו פעמים אבל עדין אין אמונתו רצויה אע״פ שקצת מעשיו רצוים כי לא אכל מעץ החיים:

4. והבל הביא גם הוא מבכורות צאנו ומחלביהן. אע״פ ששלח נפשו להנאות הגוף בבואו בימים החל להתבונן מעט בשכל

---

1 שיקרא] ב. שנקרא. 1 באדמה] ד. אדמה.
2 בקנין] ד. קניין.
2 וממין זה קרא] א. וממון וזה אמ׳. ג. ומכון וזה. ד. וממון וזה שאמ׳.
5 יאכל] א. <וגו׳>. 6 לו כח בשכל] ג. בו השכל.
6 מן העובד] ב. <הנקרא קין עובד אדמה>.
7 המסחרים] ב. המוסרי׳. ד. המסתרים.
7 השתדלות] ד. השתכלות. 8 לא] ג. שלא.
9 רועה] ב. רואה. 10 האדם] ב. ל׳. 12 ילידת] ד. לידת.
13 לחיי] ב. בחיי. ד. לעמידת. 14 האדם] ב. אדם.
16 בהנאות הגוף] ג. בהנאתו. 17 צדקה] ד. <וחסד>.
18 יותר] ד. יושר. 20 מבכורות – – ומחלביהן] א. ב. ד. ל׳.
21 להנאות] ג. בהנאות. 21 בבואו] ג. ל׳.

---

18 אין אמונתו רצויה אע״פ שקצת מעשיו רצוים] השוה כוזרי, מאמר ראשון בתחלתו.

האנושי ולעזוב הנאות הגוף ברוב לשם ה׳ כי לא חפץ בהם ומעט בהנאות הגוף העודפות ובתענוגים זה הוא מבכורות צאנו ומחלביהן ומפני זה וישע ה״ אל הבל ואל מנחתו כי ראה שראוי לפנות אליו בתקון מדותיו ואע״פ כן לא היה שלם כי לא נשתמש בשכל האנושי כל צרכי לפי כחו לפיכך נהרג בזה או בבא. ואמ׳ במשל כי נהרג ולא אמ׳ מת לפי שיש לו הורג ואין מיתתו מיתה טבעית:

5. ואל קין ואל מנחתו לא שעה ויחר לקין מאד ויפלו פניו. לא רצה בו ולא במעשיו כי אין בו שכל והוא נמשל כבהמות נדמה ואיננו מבין כאשר עושה הרע וכאשר לא יבואו דבריו כלבבו יחרה לו ויפלו פניו זה הוא שאמ׳ שלמה ע״ה אולת אדם תסלף דרכו ועל ה׳ יזעף לבו (משלי יט. י.):

6. ויאמר ה׳ אל קין. רצון האל שהוא השכל האנושי משיבו על זעפו ועל חרון אפו ואומ׳ לו למה חרה לך. מבואר הוא:

7. הלא אם תיטיב שאת. למדו שכלו דרך תשובה: לפתח חטאת רובץ. אחר שלא תטיב תמצא פתח דרך החטאת כמו שזכרו רז״ל בא לטמא פותחים לו (יומא ל״ח ע״ב) או פירו׳ חטאת רובץ לפתח תמצאהו לפתחך תמיד תכשילהו בצאתך ובבואך: ואליך תשוקתו: ואתה תמשל בו. תאותו ותשוקתו להכשילך כי הוא הנחש המסית והמדיח: ואתה תמשל בו. אם תרצה אתה תמשל בו ולא יעמוד לפניך אם תתגבר עליו. ואמר חטאת לשון נקבה ואמ׳ רובץ לשון זכר

---

1 ברוב – – – בהנאות הגוף] א. ל׳.
5 או בבא] ב. ובבא. 6 מיתה] ב. ל׳.
7 ויחר – – ויפלו פניו] א. ב. ד. ל׳. 9 נדמה] ב. נדמו.
9 הרעה] ב. הריגה. 9 כלבבו] ג. בלבבו.
9 יחרה] ג. וחרה. 11 ועל – – לבו] א. וגו׳. ג. ל׳.
12 האל] ג. ד. ל׳. ב. <ית׳>. 12 משיבו] א. משיב. ד. ישיב.
13 חרון] א. ד. חרות. 14 שאת] ב. <וגו׳>.
14 למדו] ג. לומדו. ב. למצוא.
15 שזכרו רז״ל] ג. שאמרו רבותינו. ד. שאמרו. 15 בא – – או פי׳] ג. ל׳.
16 פותחים לו] ב. <כו׳>.
17 תמצאהו לפתחך] ב. ל׳.
17 תכשילהו] ג. תכשילהו. א. תכשילת״ו.
18 להכשילך] ג. להשליך. 18 הנחש] ג. ל׳.
19 אם תרצה אתה תמשל בו] ג. ל׳.
20 חטאת – – – ובבראשית רבה] ב. ל׳.

כי החטא שוכר הוא יצר הרע ובבראשית רבה (כב. ו.) חטאת רובצת אין כתוב כאן אלא חטאת רובץ בתחלה הוא תש כנקבה ולבסוף מתגבר כזכר:

8. ויאמר קין אל הבל אחיו. כאלו מריבים זה עם זה כי זה משבח עבודת האדמה כי היא חיי הגוף וזה משבח השכל: ויהי בהיותם בשדה. כלומ' בהיותם שניהם בשדה והיא עבודת האדמה כלומר שנתפתה הבל לקין, ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו. כלומ' בהתגבר עליו הרגהו וההריגה הזאת היא הריגת הנפש שלא תשאר אחרי מות הגוף ובבראשית רבה (כב. ז., עמ' רי"ג) על מה היו מדיינין ר' יהודה ב"ר אומ' על חוה הראשונה היו מדיינין ופירושו כמו שפירשנו כי חוה הראשונה היא התאוה הקבועה בבשר שהיא חוה הראשונה שאכלה מעץ הדעת אמ' ר' אבהו חוה הראשונה חזרה לעפרה ועל מה היו מדיינין אמ' רב הונא תאומה יתירה נולדה עם הבל זה אומר אני נוטלה שאני בכור וזה אומ' אני נוטלה שנולדה עמי ד"א תאומה יתירה שנולדה עם הבל היתה נאה ביותר והיה קין חומד אותה ועל דבר זה היו מדיינין. ומה שאמ' ר' אבהו חוה הראשונה חזרה לעפרה פירושו כי כיון שבאו בימים תולדותיה הנה היא שבה לעפרה ומתה כמו שפירשנו בפסוקו ויהי מקץ ימים והנה היא כאילו מתה אלא שלדעת רב הונא על התאומה היתירה שנולדה עם הבל היו מדיינין והתאומה היתירה היא אהבת השררה והגדולה וזאת נולדה עם הבל שהוא אוהב בהמון ורוצה להשתרר על עובד אדמה כי אהבת הכסף והזהב והרבות הממון שהם כלם דברים יתירים הוא להשתרר ולהתפאר על בני אדם ומתקנאים זה בזה בעבור זה וזה שאמ' ויקם

---

1 שוכר] ד. אשר זכר. 1 כי – – – הרע] ג. כי החטאת יצר.
2 כאן] ב. ד. ל'. 4 כאלו מריבים] ב. באו למריבה. ד. באו מריבים.
5 כי היא חיי הגוף – – והיא עבודת האדמה] ב. ל'.
7 קין אל הבל אחיו] א. עליה. ד. עליו.
9 מדיינין] ב. מריבין. 10 מדיינין] ב. מריבין.
12 היו מדינין – – – שהיא חוה הראשונה] א. ל'.
12 לעפרה] ג. לעפרא.
13 מדייניו] ב. מריבין.
16 לעפרה] ג. לעפרא.
18 אלא] א. ל'. 18 שלדעת] ב. על דעת.
20 אוהב] ג. ל'. 20 בהמון] ג. הממון.
22 ומתקנאים זה בזה] ג. ומקנאים אליו.
22 בעבור זה] ב. ל'.

קין אל הבל אחיו ויהרגהו והוא שאמרו רז״ל שררה מקברת בעליה[2] (יומא פ״ו ע״ב) ואע״פ שמשמעות זה הדבר על מיתת הגוף ענינו האמתי הוא על מיתת הנפש והטעם כי קין הוא ההורג כי חמודו הוא לקנות ממון ולהרבות בנכסים ואהבת העולם הזה הוא ההורג אותו ואם הבל נהרג כל שכן קין אלא שהאריך לו האל והנושא והנותן בזה הוא השכל כמו שפירשנו ושואל אי הבל אחיך ובאמת הוא אחי קין והשאלה כשאלת הנביא אבותיכם איה הם (זכריה א. ה.) ונרמז גם כן זה בזה הענין מה שאמר שלמה יש צדיק אובד בצדקו ויש רשע מאריך ברעתו (קהלת ז. טו.) ואמ׳ עוד והנה דמעת העשוקים ואין להם מנחם (שם ד. א.):

10. ויאמר מה עשית קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה. והדמים צועקים מן האדמה כי היא גורמת המיתה וכל העובד אותה הוא ארור ומחוסר מטובת האל ואם יתודה החוטא אחר שרבו פשעיו אבל לא השלם בשכלו יאריך לו בזה ובבא כמו שאמ׳ משה רבינו ע״ה ומשלם לשונאיו אל פניו להאבידו וגו׳ (דברים ז. י.) כי איננו שלם מי שיחדל מחטוא אם לא יעשה טוב ולא ישלים שכלו והנה הוא בכלל שונאיו והנה הוא יוצא מלפני ה׳ ונפשו מתטרפת והנה הוא שב בארץ נוד ומה שאמר קדמת עדן רצה לומ׳ לפני עדן ולא יכול להכנס שם והוא לפניו ולא לאחריו מפני שהתודה על חטאיו והניחם אבל לא נכנס לעדן מפני שלא השלים בחייו במעשה הטוב ובהשלמת שכלו: וכל זה הענין שפירשנו בשלשה בני אדם יש לפרשו באדם אחד בשלשה זמנים

---

1 והוא שאמ׳] ד. וזהו שנ׳. 1 רז״ל] ג. חז״ל.
2 שמשמעות] ג. ששומעת.
3 ההורג] <ב. אותו>. 3 כי חמודו – – – ההורג אותו] ד. ל׳
5 האל] ב. <ית׳>. 6 הוא] ד. <החיה>. 6 הנביא] ד. ל׳.
7 אבותיכם] ב. אבותינו. 11 ויאמר – – מן האדמה] א. ב. ד. ל׳.
13 האל] ג. ד. <ית׳>. 15 לשונאיו] ב. אל שונאיו.
16 יעשה] ד. יעבוד. 17 מתטרפת] ב. מטרפת. 17 שב] ב. ד. ל׳.
18 נוד] ג. גר. 19 לאחריו] ג. לאחוריו. 19 והניחם] ג. וינחם.
21 יש – – באדם אחד] ג. ל׳. 21 אחד] ב. עצמו.

---

[2] לכאורה כוון המחבר אל מאמרם ביומא שם, והנוסחא שלפנינו „הרשות“, במקום „שררה“, ועיין פסחים פ״ז ע״ב, ושם הגרסא „א״ר יוחנן אוי לה לרבנות שמקברת את בעליה“, ובסדר אליהו רבה (הוצ׳ רמא״ש, עמ׳ נ״ה) הנוסחא „אוי לה לגדולה שמקברת את בעליה“.

שיש בו קין בנערותו והבל בבחרותו ושת בזקנותו למי שחננו האל דעת ונכון הוא למבין לפרש כל הענין בזה הדרך אחר שהצענו הענין. וענין למך עם נשיו גם כן נכון למבין לפרשו בדרך המשל ויהיו שתי נשיו החיה והצומחת ולמך המדברת:

25. וידע אדם עוד את אשתו ותלד בן ותקרא את שמו שת. ולא זכר חוה כי הראשונה חזרה לעפרה כמו שכתבנו וזאת היתה אחרת שהיתה נשמעת לאדם לפיכך הולידה זרע טוב והוא זרע אחר לא כמו הראשונים והנה נמשך הבשר אחר השכל ושב המסכן להיות מלך והנה הוא בצלם ובדמות ושת בצלם ובדמות ותולדותיו גם כן בצלם ובדמות. לפיכך אמ' ולשת גם הוא יולד בן ויקרא את שמו אנוש שנגבר בהם השכל האנושי ולא החמרי העפרי והחוט המשולש לא במהרה ינתק (קהלת ד. יב.) ופי' אז הוחל מענין תחלה שהחלו להתעסק בטבעיות ובאלהיות וזהו הוחל לקרא בשם ה'. והתבונן כי השנים הראשונים לא קרא שמם אדם אלא חוה הראשונה ושת קראה אותו חוה השנייה ואדם גם כן כי שניהם לרוח אחת לא לבשר אחד כבתחלה. ובבראשית רבה (כג. ו. עמ' רכז.) ויקרא את שמו אנוש בעון קומי אבא כהן בר דלא אדם שת אנוש ושתק אמ' להון עד כאן בצלם ובדמות מכן ואילך הוו קונטורנין:

תם ונשלם שבח לבורא עולם.

---

1 והבל] ד. הבל. 1 ושת] ד. שת.

1 האל] ב. <ית'>.

2 בזה – – הענין] ג. הזה בדרך שהצענו.

4 ולמך] ג. ונפש [ועל הגליון, ולמך].

5 ותלד – – שת] א. ב. ד. ל'.

6 זכר] ב. הזכיר.

6 חזרה לעפרה] ג. חזרא לעפרא.

6 שכתבנו] ג. שפירשנו. 6 היתה] א. היא.

7 שהיתה] ב. שהיא.

8 והנה] ג. והוא. 8 נמשך] ב. נסמך.

9 והנה הוא בצלם ובדמות] ג. <ותולדותיו גם כן בצלם ובדמות.>.

12 הוחל] א. ב. ד. ל'.

14 שמם] ג. שום.

14 קראה] ג. קרא.

14 אותו] ד. ל'. ג. אותה.

15 אחד] א. אחת. 17 אדם] ד. ל'.

18 הוו קונטורנין] ג. קנטרין.

APPENDIX II

THE *LOAZIM* IN KIMHI'S COMMENTARY ON ISAIAH[1]

שנים	Isaiah 1 18	S[2]	קרמאזי	Probably Venetian[3] *crèmese* "crimson", or perhaps a variant form **crèmase*.
		L	הקרמזי	Arabic قِرْمِز [*qirmiz*] "scarlet, crimson". Compare Ibn Janah, s. v. בלשון ערבי: תלע קרמזי.
		G	הכרמזי	
	Shorashim[4], root שן,		כרמזי	
בור	Isaiah 1 25	S	ספון	Italian *sapon*, "soap".
בורית	Jeremiah 2 22	S	סבון	Provençal *sabon*, "soap".
		Ms.	סבון	
	Shorashim, ברר,		שבון	
נעורת	Isaiah 1 31	S	סטופא	Italian *stoppa*, "tow", "oakum".
		L	אשטופא	Provençal *estopa*, *idem.*
		G	אשטופא	

[1] The identifications given here in were kindly supplied by Professor D. S. Blondheim of Johns Hopkins University.

[2] S denotes the reading of the Soncino edition; L that of the Lisbon edition, G that of the Guadalajara edition. Ms. refers to the Ms. of Kimhi's commentary on the Latter Prophets referred to in the text as א. Where any of these sources is not given the gloss in lacking in that text.

[3] Where the glosses are identified with the Italian, Spanish etc. the reader will of course understand that an original Provençal gloss has been modified by an Italian or Spanish hand.

[4] *ed. Lebrecht et Biesenthal.* In a few instances where it was necessary to cite Adler Mss. of the *Sefer Ha-Shorashim*, their number is given.

נצוץ	Isaiah 1 31	S	בלאנא	
		L	בלונא	Provençal *beluga*, "spark".
		G	בלינא	
פתיגיל	Isaiah 3 24	S	יונלא	Obscure, apparently a form *janela or *jenela, "girdle".
		L	יונילא	
		G	ינילא	
	Shorashim, root פתגל			
	(Ms. Adler 1694)		יינלא	
	(„ „ 1481)		יינילא	
	(„ „ 499)		יינלא	
אוחים	Isaiah, 13 21	S	פורון	Provençal *furon*, "ferret".
		L	פורון	
		G	פורון	
ציים	Isaiah 13 21	S	מרטינא	
		L	מרטרינא	Provençal *martrina*, "marten", (female).
		G	מרטירינא	
	Jeremiah 50 39	S	מרטינא	
		L	מרטינא	
		Ms.	מרטינא	
	Shorashim, root אוח		מרטורו	Italian, *martoro*, "marten".
קפוד	Isaiah 14 23	S	טרטוג	
		L	טרטוגא	Provençal *tartuga*, "tortoise".
		G	טרטוגא	
	Isaiah 34 11	S	טרטונא	
		L	טרטוגא	
		G	טרטוגא	
	Zephaniah 2 14	S	טרטוגאה	

כמון	Isaiah 28 27	S	קומין	Provençal *comin* or *cumin*, “cummin”.
		L	כומין	
		G	כומין	
רחת	Isaiah 30 24	L	פלא	Provençal *pala*, “shovel”.
		G	פלא	
	Shorashim, root רוח,		פלא	
דיה	Isaiah 34 15	S	אולטור	Perhaps a Provençal *_oltor_, “vulture”.
		L	דולטור	
		G	אולטור	
סנונית	Isaiah 38 14	S	ארונדא	Provençal *aronda*, “swallow”.
		L	ארונדי'	
		G	ארונדלא	Provençal *arondela*, “swallow”.
	Jeremiah 8 7	L	אירונדא	Provençal *ironda*, “swallow”.
		Ms.	אירונדא	
		S	רונדינא	Venetian *rondèna*, “swallow”.
במקצועות	Isaiah 44 13	S	פלאנא	Provençal, *plana*, “plane”.
		L	פלאנא	
		G	פלאנא	
		Ms.	פלאנא	
	Shorashim, root קצע,		פלנא	
		S	סימנט	Perhaps Provençal *cement* or *ciment* “cement”, apparently used in a sense not elsewhere recorded, “stonescraper” or “stone polisher” (cf. Lat. *caementum*, “building stone”).

		L	סימנם	
		G	סימנם	
		Ms.	סימנם	
	Shorashim, root קצע,		סימינם	
מעצד	Isaiah 44 12	S	דולדויירא	Provençal *doladoira*, "axe".
		L	דולדיירא	
		G	דולאדירי	
		Ms.	דולדורא	
	Shorashim root עצד,		דולדויירא	
(alternate rendering)	Isaiah 44 12	S	איישא	Provençal *aisa*, "adze".
		L	איישא	
		G	אישיא	
		Ms.	איישא	
	Shorashim root עצד,		איישא	
יזה	Isaiah 52 4	S	פרלאר	Provençal *parlar*, "to speak".
		L	פרלר	
		G	פרלר	
		Ms.	פרלאר	
בני משך	Isaiah 66 19	S	טוירקש	Provençal *Tuercs*, "Turks".
		L	התורך	
		G	התורך	(Arabic تُرْك).
		Ms	טוירקש	
סנונית	Jeremiah 8 7 (quoted in note, on page 222, line 22)	S	גנטא	
		L	גיים	Provençal *jaiet*, "jay".
		Ms.	גנטא	

סים	Isaiah 38 14	S	גרואה	Provençal *grua*, "crane".
		L	גרואה	
		G	גרואה	
	Jeremiah 8 7	S	גרואה	
		L	גרואה	
	Shorashim, root סוס		גרואה	
תאשור	Isaiah 41 18	S	בוייש	Provençal *bois*, "box".
		L	בוייש	
		G	בייש	
	Shorashim (Ms.) root אשר,		בייש	
	(pr.) root אשר,		בוסו	Italian *bosso*, "box".
(alternate rendering)	*Shorashim* (pr.)		ברזיל	Provençal *brezil*, "brazil-wood."
	(Ms. Adler 1694)		בריזיל	
	(Ms. Adler 449)		בריאיל	Provençal **breil* for *brezil*.
	II Chronicles 2 13		בריזיל	
עץ שמן	Isaiah 41 18	S	פין	Provençal *pin*, "pine".
		L	פינו	Spanish (?) *pino*, "pine".
		G	פין	
	Shorashim, root שמן,		פין	
ובמחוגה	Isaiah 44 13	S	קונפאש	Provençal *conpas*, "compass".
		L	קונפאש	
		G	קונפאש	
		Ms.	קונפאש	
	Shorashim root חוג,		קונפש	

APPENDIX III

VARIANTS FROM THE GUDALAJARA EDITION

The Guadalajara edition was not accessible to me when the text of this work was in preparation. After it was in press, the readings became available through the kindness of my friend, Dr. Chaim Heller of Berlin. Hence these variants are published here. They are marked ר. A few stray leaves of Kimhi were acquired by the Library of the Jewish Theological Seminary of America after the work was in press and these variants too are included below, and are marked ד.

1. 14 שמעו – – לארץ] ר. שמיעה לשמים והאזנה לארץ.
17 בא ישעיהו ואמר] ר. ואמר ישעיהו.
18 לפי] ר. ח'. 18 ואמר] ר. ח'. 21 האל] ר. <ית'>.

2. 1 והכפל – – שונים] ר. ח'.
4 וכופרים – – מכירים] ר. ויש אין מכירים וכופרים.
7 ולקרב] ר. ולהתקרב. 10 תמיר] ר. ח'.
11 נקוד בצירי] ר. שם.
14 שהם אם] ר. שאם. 14 לא – – – עבדו] הלא עבדו.
19 עבר] הנבר. 20 שכבד] ר. שיכבד. 20 עליהם] ר. על הבנים.
24 מענין] ר. <ויגזרו לבשת>. 25 מהאל] ר. מהם.
27 שויאו – – – אפיהון] ר. שניאו אפיהון לקבל רחלתי.

3. 2 הוא המכה] ר. מכה. 3 בא] ר. הבא.
8 על] ר. ל'. 8 מזומן] ר. ל'.
11 מכף. כמו – – – קדקדך] ר. מכף רגל ועד ראש וגו', רגל ועד ראש כמו שאמר
בתוכחות משה רבינו מכף רגלך ועד קדקדך.
15 ולרבך] ר. ולסבך. 19 שנצרר] ר. <בה>.

4. 6 ובחוביכון] ר. ובכוביכון. 23 שם] ר' ל'.
24 שנקראו צבאות] ר. ל'. 24 לכלותנו כמו שהיינו] ר. לכלותם כמו שהם.
26 כמעט] ר. ל'. 26 ועמורה דמינו] ר. וכעמורה. 26 להם] ר. לנו.

5. 2 שבו] ר. שבאה.
8 על המילים] ר. ל'. 8 בעשקם – – ועמורה] ר. ל'.

13 נם כן] ר. ל׳. 14 רוב זבחיכם] ר. ולזבחיכם.
15 תתמאו] ר. חטאתם.
16 עם] ר. על. 16 היו לי] ר. יהא לכם.
17 בהם] ר. בכם. 17 ומואסם] ר. ל׳. 18 ומואסו] ר. ל׳.
21 בשלש רגלים] ר. לראות בשלש פעמים.
22 לכבוד] ר. לעבודה.
23 ולא – – – הכהנים] ר. כי אין נכנסין להיכל אלא הכהני׳.
29 זה און ועצרה] ר. עון עם עצרה.
6. 1 היון] ר. הם. 3 עוד לסלות] ר. לסלות יותר.
11 ורש״י – – להרע] ר. ל׳. 16 לשון] ר. ל׳.
19 אין לבו זה] ר. לכו אינו. 25 על מעשיכם] ר. במעשיכם.
7. 16 נאמנת] ר. נאמנה. 26 בדבר] ר. על הדבר
28 תמידי] ר. תמיד.
8. 5 כלו כסף] ר. הוא כלי כסף. 7 שהם קונים] ר. שהוא.
9 רע] ר. חבר. 10 אלמהל] ר. ת׳.
12 כלו דרך כלל] ר. כלומר דרך משל כלל.
16 לחבריה עביר] ר. לאחוהי גביר.
22 העשוקים] ר. ⟨בישראל⟩. 27 וישאר] ר. ומשאירו.
9. 1 שינקוהו] ר. ⟨ויסירוהו⟩. 7 ישובו] ר. ל׳.
11 המקרא] ר. ⟨במקומות רבים⟩.
12 לדבר] ר. ⟨פעם⟩. 12 כאחך] ר. ל׳.
20 והאלים] ר. והאלילים.
21 מיד האויב המחריב אותם] ר. מהאויבים המחריבים ארצם.
26 המרתם אותי באלים] ר. חמדתם אילים.
29 הרבה] ר. ⟨מכם⟩.
10. 3 ויתלחלון] ר. ויתלחלח. 4 בוממא – – – רבינו] ר. ל׳.
17 והצלם] ר. והצמל. 19 סטופא] ר. אשטופא.
20 בלונא] ר. בלינא. 20 תקפחון] ר. תקיפין.
21 כנערות – – – דמקרבין] ר. ל׳.
11. 3 בראש ההרים] ר. בראש אשר היה ראש ההרים.
4 לשם ה׳] ר. אל פני אל. 5 את אלהיהם] ר. ל׳.
6 הרבים] ר. והנהרים. 15 דינך] ר. דינו.
19 האלנות] ר. העצים. 27 ויונתן פירשו] ר. וי״ת ופירשו.
12. 10 והם אומרים] ר. ואומרים. 10 כמו – – – השלום] ר. ל׳.
23 ובמות] ר. ובימות. 24 כמו שכתוב] ר. ל׳.
13. 7 גבהותם] ר. גבורתם. 8 להם] ר. ⟨או⟩.
11 עינים רמות] ר. ועינים רמות תשפיל. 19 כי יום] ר. כי יבוא יום.
14. 3 בהם] ר. ל׳. 9 גם כן] ר. ל׳.
15 עובדי אלילים – – – הנוצרי] ר. עובדים אלילים שהם משתחווים ועובדים לצלמים.
25 וכן – – – זהב] ר. ל׳. 27 שם] ר. ל׳.
15. 2 פירוש כמו] ר. ל׳. 4 בארץ תפורות] ר. הפירות בארץ.
8 להיות] ר. להיותם.
17. 11 חריבות – – – והשתתתה] ר. הריסת העיר והשחתה.
11 והחכם – – – מיימון] ר. והרמב״ם. 13 אך – – – יבין] ר. איך לא יבין.

18. 4 למעלה] ר. ל׳. 5 בקסרי] ר. בי קיסר.
20 כמו שפירשתי] ר. למה שפירשנו.
19. 1 בן אביו] ר. בן אחיו. 9 לנבות] ר. נבות.
10 שם] ר. ל׳. 17 חובש - - - הייתי] ר. ל׳.
20. 3 פירוש] ר. ל׳. 17 וכן - - - בבא] ר. ל׳.
21. 10 לדרך הטובה] ר. לטובה.
22. 13 עיניהן - - - אחריהן] ר. בעיניהם שילכו להם. 20 נספחות] ר. לוקות.
21 מספחת] ר. ⟨לגנותן⟩. 22 פאתן] ר. פתאום.
22 הוא - - - הבית] ר. ל׳.
23. 12 נאוה] ר. נאות. 23 הגאונים] ר. ⟨ז״ל⟩.
24. 6 קל מששאי] ר. וקולמוסמסי. 12 וכן] ר. ידוע כמו.
17 כריטה] ר. כרטא. 22 אל רדא] ר. ארידא.
25. 11 יוגלא] ר. יגילא. 17 ועבדי] ר. ועדי.
26. 18 כן] ר. ל׳. 20 מלך] ר. המלך.
28. 1 כי לא יראנו] ר. שאמ׳ כי לא יראנו.
4 תהיה] ר. ל׳. 7 כגנון] ר. בגנון. 9 וכן - - - יזיקם] ר. הממר.
17 רם] ר. רב. 19 וקרא - - שמן] ר. ל׳.
19 ותרגם - - עובדיהו] ר. ל׳.
29. 3 כי נקרא] ר. שנקרא.
30. 11 מקוצים] ר. מצדו. 20 יכרת כלום׳] ר. ל׳.
22 כמו - - בה שמיר ושית] ר. ל׳.
31. 20 הפעל] ר. הופעל. 20 הדיינים] ר. הרעיונים.
24 שאתם] ר. כי אתם.
32. 9 משכימים - - - יין] ר. ל׳. 13 מספר] ר. הוא מספר.
26 רז״ל] ר. ז״ל.
33. 6 יהיו נקראים] ר. יהיו. 10 להביא] ר. לכונה.
12 מענין - - - בצרי הממ] ר. ל׳. 21 בענין] ר. כענין.
22 הדבר] ר. ענין.
34. 17 לעון - - - דמים] ר. לעון ולשפיכות דמים. 19 שלמה] ר. ⟨ע״ה⟩.
19 בכף] ר. בא. 20 בעבות] ר. בעבותות. 20 וחטאה] ר. ⟨שם⟩.
28 שנביאיו] ר. שנביאינו.
35. 6 בשכל - - - יבדילו] ר. ל׳. 10 בה] ר. נא.
24 שחר] ר. ל׳. 28 בו] ר. ⟨פעמים⟩.
36. 14 בישראל] ר. ל׳. 17 להם] ר. ל׳. 27 מפני] ר. מרוב.
37. 15 כבש] ר. לקח. 17 לארץ] ר. ל׳. 18 עוזר] ר. ⟨ואין⟩.
38. 2 שבמותו] ר. שבמות עוזיה. 3 עוד] ר. ועוד. 6 ואתנגל] ר. ויתנגל.
9 והכל] ר. והיכל. 25 קיימים] ר. קמים.
39. 3 רמז] ר. ל׳. 9 הרב] ר. ⟨ז״ל⟩. 11 מכסות] ר. ⟨להנה⟩.
18 היטיב] ר. ל׳. 21 מסכימים] ר. רבים.
27 צבאות - - - ממה] ר. צבאות ממה ומעלה.
40. 1 בכבודו] ר. דרך כבודו. 7 קדיש על ארעא] ר. וקדיש על ארעא.
9 לעלם ולעלמי] ר. בעלם ובעלמי. 12 מהמדות] ר. כמדות הברואים.
17 שנאמר בימי הרעש] ר. ל׳. 22 דבר - - - במראה הנבואה] ר. ל׳.
23 שנעו - - - ממנו] ר. שינועו אמות הספים וזעו ממנו.

41. 8 כמון] ר. או כמו. 16 חזו] ר. חזואה.
18 לאדכאה] ר. לאוכחא. 18 דמנעל] ר. דמעגל.
19 סנור] ר. כנגד. 26 ושפתי] ר. ושפתים.
42. 3 ואיך] ר. ואין. 9 לקח] ר. לקחה.
12 ואשתדי לותי] ר. ואשתדלותי. 12 שמשיא] ר. שמ׳א.
12 ובפומיה] ר. ובפומי. 19 בפתיחת] ר. בתחלת.
43. 2 או אין] ר. ל׳. 14 ועל דרך הזה – – – ידעין] ר. ל׳.
21 ועתידין – – – עונש] ר. עתידים הם לקבל עוד עונש.
44. 2 ממנו] ר. ל׳. 8 קרוב] ר. <לארצם>.
27 דבמה״ר] ר. דמבתר. 28 כען] ר. כאן.
45. 10 שניהם] ר. <בירושלם>. 13 ירושלם] ר. ל׳.
18 וי – – שמלך] וי הוא שמלך. 21 המלכות] ר. המלוכה.
46. 1 כי כן כתוב במלכים] ר. כמו שכתוב. 14 חטו] ר. חטאו.
19 פירשנוהו] ר. פירשוהו. 27 כמו] ר. כמו שכתוב.
29 המלכים] ר. המלאכים.
47. 3 שזכר – – – המלך] ר. ל׳. 12 הוא] ר. <אומ׳>.
15 כמלכת] ר. מלכות.
48. 9 שבע עשרה] ר. י״ח. 10 אחד וארבעים] ר. מ״א שנה.
13 ששים וחמשה] ר. ל׳. 18 ישעיהו] ר. אליהו.
19 בדברי – – – מאמין] ר. ל׳. 21 מאמין] ר. בוטח.
22 אלא – – – אשור] ר. ל׳. 25 בו] ר. בהם.
49. 11 ית] ר. ל׳. 17 היא בעולה] ר. בעולה ל׳.
22 ותקרא] ר. <אמ׳>. 26 וקראת להם] ר. ל׳.
50. 9 לא] ר. שלא. 13 ענין] ר. דבר.
15 התשובות מסודרות] ר. התשובה מסודרת.
51. 22 יכלי] ר. ינלי. 27 עבודתם] ר. עבודת האדמה.
52. 10 מלך] ר. ל׳. 14 ראש] ר. רוב. 20 נדועה] ר. נרועה.
22 ותרגם – – שלטוניא] ר. ל׳. 25 הוא] ר. <משקל אחד והוא>.
53. 9 מאד] ר. ל׳. 13 ויהיה – – בו] ר. יהיה נעבד ביום ההוא.
15 ביום ההוא] ר. ל׳.
54. 15 עדות] ר. ערים. 17 בשנת] ר. בימי.
23 בנבואת] ר. ביד. 25 לאתבא] ר. לאיתא.
55. 2 מאום ברע – – לדבר הנער] ר. ל׳.
6 וכמוהם] ר. וכמוהו.
56. 8 שלא] ר. כי לא. 8 בך] ר. בה.
21 בתסרי] ר. מחסרי. 26 והחזק] ר. וכל זה.
57. 17 ורוצים במלכות] ר. ובמלכות. 26 לין] ר. ת׳.
58. 1 עונש כפול האזהרה] ר. עונשם כפול אחר ההזהרה.
5 וטמ׳] ר. ולמימר. 27 בדא] ר. בדין
28 דמצפצפין] ר. דמנצפן.
59. 3 שום] ר. ל׳. 5 מבען] ר. הדין מכע.
11 ולגדי] ר. <והגלוהו עמהם>. 20 כפן] ר. דכן.
27 ושלהוי] ר. ושלהי.
61. 19 לא חרב] ר. ל׳. 24 מלחמה] ר. ל׳.

62. 22 לגבר] ר. גבור. 25 נערי] ר. ל׳.

63. 9 להם עתה הרעה] ר. עליהם הרע הזה.

20 מאד] ר. ל׳. 26 כעונותיו] ר. בעונותיו

65. 1 הדמיון] ר. ח׳. 8 שאכל] ר. שאחז. 10 גם] ר. ל׳.

11 חוזר] ר. ל׳. 19 סופריהם] הסופרים.

66. 1 על] ר. האל. 2 רחוקה] ר. מרחק. 5 אינם] ר. ואינם.

13 מכניעים] ר. מכריעי׳. 16 הוא] ר. ל׳.

67. 13 במלות שונות] ר. ח׳. 14 ידיו] ר. וידיו.

24 כל] ר. ח׳. 26 יחשב] ר. שב. 27 כאלו] ר. ח׳.

68. 1 השניה קורין סין] ר. השין השני קורין שין. 1 סמך סן] ר. ל׳.

4 בזיתי] ר. בזית. 8 הארצות ר. ל׳.

10 כתו׳] ר. ל׳. 11 ויקחנו] ר. ויקח לו. 11 ממחה] ר. מוחה.

15 מה] ר. ל׳. 22 היאך יתפאר] ר. היתפאר.

27 כמו] ר. כי.

69. 2 לא יבא] ר. <עת>. 5 שלא] ר. כי לא.

15 תבער - - - אש] ר. ל׳. 18 האור] ר. האש.

21 את העולם] ר. ל׳. 22 העצים - - - מקום] ר. ל׳.

27 רבו׳] ר. רז״ל.

70. 4 אלא] ר. אלה. 10 כלו׳ מספר] ר. ל׳.

71. 6 יושב] ר. ל׳. 8 ראש] ר. ראשית.

11 ככר כסף] ר. ככרים כסף. 16 שיכלה זעמי] שאגלה עמי.

24 שמזכיר] ר. שיזכור. 25 מלך] ר. ח׳. 25 מלך] ר. ח׳.

72. 3 כדבארת] ר. כיד באורת. 7 מהעול אשר עליו] ר. העול שעליו.

15 בהבטחה] ר. בא בנאוה. 20 היה צריך] ר. יהיה צריך.

26 עיירות] ר. ערים. 27 ואפשר - - - היא] ר. ונבעת שאול אפשר שהוא.

73. 3 ואפשר - - - שאול] ר. ל׳. 10 הנזכרת] ר. שנזכרת.

12 לשון אספה] ר. ל׳. 15 אין זו] ר. אין זאת.

16 בעיני] ר. לפני.

18 רב - - - וקם] ר. רבה וכו׳ וקם בגוב קרית בהנא לקבל טורא דבירושלם וכו׳ קם.

74. 1 נרועים] ר. גבוהים. 9 והסתבכו] ר. ויסתבכו.

18 מלכותם] ר. <זה כמה>. 19 עוד - - - שיחליף] ר. עוד יחליף.

75. 5 אזן] ר. אזנים. 5 לשפטו] ר. לשפוט. ס. בשפטו.

9 אמר - - - לארץ] ר. ל׳. 13 רשים] ר. רפים.

24 ליה] ר. <וגו׳>. 25 יתחלפו טבע] ר. יתחלף טבע.

26 והבהמות] ר. ל׳.

76. 10 בארץ - - - יהיה שלום] ר. ל׳.

26 לא - - - לאל] ר. אינן אלא לעבודת האל.

77. 4 ילדיהן - - - יחדו] ר. יחדו ירבצו ילדיהן.

5 האור] ר. ל׳. 8 אלא - - - יונק] ר. ל׳.

11 הנגזרת] ר. הנזכרת. 14 חורמן] ר. הורמן.

15 את האורה] ר. אותה אורה.

78. 11 יקבוץ זה הגלות - - - כולם] ר. ל׳. 17 לישראל] ר. את ישראל.

20 חלוק - - - קנאתם] ר. מחלוקת קנאתם. 23 ואויביהם] ר. ל׳.

79. 1 ארץ] ר. עבר. 1 ית] ר. ל׳. 2 והוא] וכן.

6 מוכרת] ר. המוכרת. 7 בהיותו] ר. להיותו.
11 בהם] ר. <היום>. 21 הנהר הזה הוא] ר. ויבשהו זהו.
25 משה] ר. <ז"ל>.
80. 1 בנלים] ר. בנלם. 5 שתהיה הדרך] ר. שיהיו הדרכים.
17 ונחמתני] ר. ותנחמני. 25 למוד החכמה] ר. הלמוד.
27 בחדוה] ר. בחדוא. 27 הלמוד] ר. התלמוד. 27 כן] ר. כי.
81. 7 ועל כל זה ראוי לכם לומר לה'] ר. וכל זה.
12 אמר – – – חזה] ר. ל'. 16 בשופי] ר. ובשופי.
21 רבים] ר. זולתו.
82. 4 ונשמע קול] ר. <המון>. 12 הארץ ארץ] ר. ר. כל ארץ.
27 יחדיגינון] ר. יחדידינון.
83. 4 יהיה] ר. ל'. 4 פירוש] ר. ל'. 7 הוא] ר. <כאלו>.
9 ופירוש] ר. ל'. 12 וכימה] ר. ל'.
19 שהיו – – – נאונם] ר. שהיו נאים ואנשי זדון אשבית זדונם.
21 לפרותם שלא יהרגום] ר. לפתותם שלא יהרגו. 26 יהרגו אותם] ר. יהרגו.
84. 2 על בבל] ר. עליהם. 4 והיה] ד. <פי'>.
6 הוא] ד. בבבל. 6 יצאו] ד. יצא. 13 דיעול] ד. דיפול.
18 עולליהם] ר. העוללים. 21 אל] ד. על. 25 הנה] ד. ל'.
85. 25 רבותינו] ר. חז"ל.
86. 1 מרמרונא] ר. מרמירינא. 2 בנות וענה – – – החרבים] ר. ל',
6 נראים בדמות] ר. נדמים כדמות. 8 ייחיכון] ר. יחרון.
10 נ"א – – – לפא] ר. ל'.
87. 9 להיות להם] ר. להיותם. 11 היושבים] ר. ל'. 17 להם] ר. ל'.
23 נבוכדנצר] ר. נבוכדנאצר ועל אויל מדורך.
26 להם] ר. ליתא (ב"פ).
88. 3 שכתבנו] ר. כמו שכתבנו. 12 עם הארץ] ר. ל'.
14 מלכותו וממשלתו] ר. ממשלתו. 16 אבדה ממשלתו] ר. סבה ממשלתו ואבדה.
23 בדרך] ר. על דרך. 24 אליהם] ר. ל'.
25 על] ר. ל'. 26 בקברם] ר. ל'.
89. 8 הזכר] ר. נזכר. 11 העם] ר. מהם.
17 לשון זכר] ר. ל'.
90. 16 שם] ר. ל'. 17 חזקה] ר. עיר חזקה.
17 וכן קראוה] ר. וקראה. 19 ובמתי לעבים] ר. ל'.
22 והוא] ר. ובור הוא.
91. 6 מרודך] ר. מדורך. 10 הוציאוהו] ר. הוציא אותו.
10 והראו] ר. והראוהו. 11 ות"י – – – מקברך] ר. ל'.
12 בביתיה] ר. באתריה. 14 נחו] ר. ימלכו.
15 שתהיה בו] ר. להיותך. 19 שאינו מצליח] ר. נטע שאינו מזריע.
20 עוקר] ר. <אדם>. 25 שאומרים – – – למהרו] ר. ל'.
92. 4 הלבושים] ר. המלבושים. 10 שתקבר] ר. תקבר.
15 בן] ר. זה בן. 17 וזה אבותם] ר. בעון אביהם.
20 ורעים] ר. וערים. 28 ושאר] ר. קרוב. 28 אל] ר. את.
93. 5 הנקרא] ר. ל'. 13 כך יהיה] ר. יהיה כך וכך.
19 נפל – – – הרי] ר. ל'.

94. 15 אליו] ר. אילות. 17 ואת בנותיה] ר. ובנותיה.
23 מדלג – – – כי] ר. מדלג פי׳. 26 עד] ר. את.
27 ממגדל] ר. וממגדל.

95. 4 ואתם תמותו] ר. ואת תמותי. 12 על הערה] ר. כנגד הערה.
15 על פלשתים] ר. עם פלשתים. 16 דמאחר] ר. דמתאחר.
19 ואמר] ר. ל׳.

96. 6 מלהית] ר. מנחית. 8 כרומין] ר. דהמין.

97. 14 בת] ר. או בת. 22 שהוא] ר. כמו.

98. 6 שאין] ר. <שם>. 24 יבשו] ר. גלי׳.

99. 1 ומה שישאר – – – יסק] ר. ל׳. 15 כשנתא] ר. כבשא.
17 משלחים] ר. ששלחום. 23 הכנסה] ר. הכנסיה.
24 עשה – – – להצלת] ר. הלך להציל.
26 את ישראל] ר. אותם לישראל. 26 מן] ר. מפני.

100. 6 האל] ר. <ית׳>. 10 אמרו] ר. ל׳. 13 ידלה] ר. יכלה.
14 ונומר] ר. ל׳. 18 אסיר מעמו] ר. אפיר מעמו.

101. 2 אליו] ר. עליו. 7 אך – – – וקוננו להם] ר. ל׳.
9 כירך תקפהון] ר. כרך תוקפיהון. 18 מלכי] ר. ל׳.
25 להם] ר. עליהם. 26 שכתוב] ר. ל׳.

102. 2 אייתיתי] ר. אייתי. 4 נפלו] ר. נפלי.
10 ולרנן – – – כשמחת] ר. ל׳. 11 ובכרמי] ר. ובכרמל.
23 מרוב הבכי] ר. מרב לאותו מן הבכי.

103. 1 כן] ר. כי׳. 3 יהיה] ר. ל׳. 5 ובררש] ר. ומדרש.
13 בזאת הנבואה] ר. ל׳. 14 כי שני המלכים] ר. כי שניהם המלכים.
25 וכל אחר] ר. <ואחד>. 26 עוברים] ר. <אותם>.

104. 1 חרבן] ר. חרבה. 14 אותם] ר. <כלם>.

105. 1 ועל – – – יפנה] ר. ל׳. 9 עליהם] ר. האלילים.
18 ובררש] ר. <אומר>. 20 ועליהם] ר. ואפשר שעליהם.
21 ולא הוצרך – – – והיתה שממה] ר. ל׳.

106. 4 הפכת] ר. <אותו>. 4 האל] ר. <הגדול>.
17 נצבת] ר. נציבא. 19 שכינתי] ד. שכינתיה.
20 כיבכון] ר. דא בכון. 21 נפשא] ר. נפשין.

107. 17 שיעוף] ר. יעוף. 19 פרישן] ר. פריש פרישן.
26 מהרבות] ר. מחרבה.

108. 23 כתוב – – – ואחת היא] ר. ל׳.

109. 2 הוא – – – לצמחים] ר. <יהיה החום גדול ובשתעבור עב יהיה טוב ויפה לצמחים>.
6 יזיק] ר. ומלת אשקוטה כתוב בוו כראוי בלא הא ובתוספת הא נקרא הקוף בקמץ הנון להקל הקריאה אם לא בהפסק.
14 וזהו – – – והטעם כי] ר. ל׳. 20 ים] ר. <נצה ההא רפה>.
22 ונצה – – – נצתו] ר. ל׳.
26 חרטומים וחכמים] ר. חכמים וחרטומים באמרו זה הענין במצרים.
28 חרשא לא תחי] ר. חרשה.

111. 12 עשן – – – ואבודו] ר. ל׳. 15 וכתבו ההא] ר. וכתוב בהא.
16 דרך] ר. לשון. 16 משה] ר. <ו״ל>. 20 וכן – – – שם מים] ר. ל׳.

112. 2 נהרי] ר. נהריהון. 4 סמוך] ר. סמוכות. 7 כמו] ר. כמן.
17 סרק] ר. סקרן. 20 ההוא] ר. ל׳.
113. 3 טוב] ר. ל׳. 4 עושים] ר. ל׳. 6 אתר] ר. ואתר.
10 שהוא] ר. כי הוא. 13 ובן חכם] ר. ובן חכמים.
23 אותה] ר. אותם.
114. 16 שולטן וארמון] ר. שלטון ואמרון.
115. 9 הבורא] ר. האל. 12 שהוא לשון עברי] ר. ל׳.
116. 7 כי יכירו] ר. ל׳. 10 ובצעקם] ר. ובצעקתם.
13 ואחוה] ר. ל׳. 23 ויתקריין] ר. מתקרן.
29 כי כמו — — — נבואה זו שישעיה] ר. ל׳.
117. 7 יש] ר. נקראו. 9 לעצמו] ר. בעצמו.
13 לפרש] ר. ראוי לפרש. 13 חלילה] ר. חלילה חלילה.
18 הנבואה] ר. ל׳. 18 כך] ר. כך וכך.
21 בת] ר. <ואת״כ ותהר בן>. 21 במראה הנבואה] ר. ל׳.
27 כלם] ר. הם.
118. 9 מלחמות] ר. מלחמה. 17 דהוינן] ר. דהוינא.
18 ואיכדא] ר. ואיכדין. 24 כי מדבר יש] ר. ל׳.
119. 1 דרום] ר. דרומא. 1 מדברין] ר. מדברא.
5 יותר מן — — — ומנהגו] ר. ל׳. 11 ופרס] ר. ל׳.
12 קול] ר. כל. 15 נגעך] ר. המון נגעך.
120. 2 פלצות — — — נקשן] ר. ל׳. 5 מעם] ר. מחיל.
8 סכואין] ר. סכיאין. 11 בלשצר] ר. בלשצאר.
12 ובב״ר] ר. ובדברי רז״ל. 15 לראות — — — אשר יראה] ר. ל׳.
20 רתך] ר. יתך. 20 נביא] ר. נבואה דה׳.
121. 3 לחבקוק] ר. <הנביא>. 5 בסמוגאיהון] ר. בסייעין. 5 האל] ר. ל׳.
18 אמר הנביא — — — בבל] ר. ל׳.
122. 1 ענה] ר. <להם>. 4 פירש] ר. פירש הפרשה כן.
10 נביא — — נבואתא] ר. ל׳. 11 תיבא אתון תובו] ר. תיבין אתון תיבין.
20 בעי] ר. ל׳.
123. 7 וי״ת — — — שליפא] ר. ל׳. 13 שישארו] ר. שיאמרו.
20 לדעתם] ר. ברעתם.
124. 5 שברחו — — — לילה] ר. שברחו לילה ויצאו מירושלם לילה.
7 כן] ר. הם. 13 כמו — — — חוצות] ר. ל׳.
17 כמו — — — ירושלם] ר. ל׳. 24 כמשמעו] ר. ל׳.
125. 18 מקרשא] ר. היער.
126. 3 אתכם] ר. אותה. 7 רבותינו ז״ל] ר. ל.
19 נגלה באזני] ר. עלה באזני. 22 ולא — — — תמותון] ר. אלא עד תמותון.
127. 10 כה] ר. פה. 18 ומי] ר. וכמי.
128. 8 תכסך בושה] ר. ל׳. 14 הנקרא] ר. בלע״ז.
17 ויגלינך] ר. ויגלוך.
129. 1 בזנבות סוסיהם] ר. בזנביהן. 4 רבים] ר. רבות.
6 בה] ר. בו. 13 וטוב — — — דבר הערה] ר. ל׳.
20 וכשבא — — — אליקים] ר. ל׳. 23 הדר] ר. הור.
26 יהיה] ר. ל׳. 27 והמפתח — — — שכמו] ר. ל׳.

130. 4 מפתח] ר. ל׳. 5 בן חלקיהו] ר. ל׳. 7 הללו] ר. היו לו.
12 כאמן] ר. ל׳. 14 תולין] ר. תלויה. 15 בני] ר׳ ל׳.
20 מכל] ר. כל. 28 כלי הקטן – – – ותדגם] ר. ל׳.

131. 1 ישתברו – – – ויכרתו] ר. ישברו ויכרתו.
2 כשישבר] ר. בשבר. 7 שצור] ר. כי צור.

132. 1 את] ר. ל׳. 10 אמר] ר. ל׳.
12 לא – – – אעדיתי] ר. לא מרעית ולא אעדתי. 26 מני] ר. מימי.

133. 1 מובילין] ר. מעילין. 16 גאונם] ר. גאותם.
17 מהרה] ר. ל׳. 18 כשיוצא] ר. שיצא.

134. 7 המעוזנים] ר. המעוזים. 9 ולשבות עניי ארץ] ר. ולשבות עניי עם.
11 את] ר. ל׳. 20 יואל] ר. ל׳.

135. 7 לבבל ולכשדים] ר. לכשדים. 10 הסובבים] ר. השוכנים.
19 לספינותיו] ר. לספינות. 19 והן עם] ר. והם ערי.
22 על ידי – – – להחריבה] ר. ל׳. 25 עמא דין] ר. כן עמא.

136. 1 לדין מחמריא] ר. לידי מתמרא. 5 או לצידון] ר. ולצידון.
9 שתהיה נשכחת צור] ר. להיות נשכחת.
11 והנראה] ר. והנכון. 17 כדי יכלתם] ר. ל׳.

137. 1 מרימה] ר. הרימה. 4 שנגנזה] ר. שנונה.
19 פרשה] ר. ח׳. 21 אשים] ר. משים. 23 גוזר] ר. חגר.

138. 2 וכורתה] ר. ורודתה. 6 רברבהא] ר. רברביא.
7 הענין] ר. <במלות שונות>. 8 כרי] ר. וזה.
21 לא יוכל אדם] ר. אין כל אדם יכול. 22 הבוק – – – נפעל] ר. ל׳.
23 ענין השתתה] ר. ענינו נשחתה. 25 עם ועם] ר. כל עם ועם.
25 יסופו] ר. יספרו.

140. 3 יש] ר. שיש. 10 מאומות העולם] ר. מערי האומו׳.
14 חכר] ר. ל׳. 25 בפרשת נבואת] ר. בנבואת.

141. 5 ינועון כמא דגעו] ר. יבועון כמא דבעון. 14 פירושו קצה] ר. קצת.
16 לנו – – – ואמר] ר. הבשורה ואנו. 26 יש] ר. ל׳.
26 וכלם יכלו – – – בהם] ר. ל׳.

142. 9 רז אנר] ר. מאנר. 11 מתבזן] ר. מתבזז.
16 ההם] ר. שבהם. 20 וכן – – – המבול] ר. ל׳.
24 על הארץ] ר. על כל הארץ. 27 אלא כל – – – שם השומר] ר. ל׳.

143. 6 עפליה] ר. ל׳. 12 הגוים דבק עם מלכות המלאכים] ר. המלאכים דבק עם מלכות המלכים.
17 להרים] ר. להניף. 19 כי אחר – – בממלכתו] ר. ל׳.
20 הפסוק] ר. זה הפסוק. 21 עשו ובין ישמעאל] ר. אדום וישמעאל.
22 עליהם האל] ר. הבורא עליהם. 23 פירושו] ר. ל׳.
27 כל] ר. ל׳.

144. 8 נוי] ר. גוים. 10 מפוזרים] ר. נפזרים.
13 העצות שאמרת – – אמונת אומן] ר. ל׳.
20 רומי שהוא] ר. דומה שהוא. 21 דירושלם] ר. ירושלם.
25 הצרות והגלות] ר. צרות הגלות.

145. 3 לנו] ר. להם. 17 גם – – סף] ר. התירוש אף.
19 ממחים – – – הרבה] ר. שמנים הרבה מומחים.

21 משל] ר. הוא דרך משל. 22 והם] ר. ל׳.
24 מחן] ר. מחאן (ב״פ).
.146 7 כלם] ר. ל׳. 8 להם] ר. האל. 9 היו מכוסים] ר. ל׳.
12 על כל – – – דשלים] ר. ל׳. 16 כל פני] ר. פני.
25 בגוים] ר. בעמים.
.147 5 עם זה] ר. בזה. 8 שכנים] ר. הם שכנים.
16 ידיו] ר. ידו בכל כחו. 17 והאל ישפיל] ר. והשפיל.
18 אצילי] ר. אצילות. 19 תחת אצילי ידיו] ר. עם תחת אצילות.
21 דפריש] ר. דמפריש. 24 עוד] ר. ל׳. 25 בימי] ר. בזמן.
.148 14 כלומר] ר. ל׳. 17 כי] ר. ופירושו כי.
17 העולמים] ר. העולם.
.149 7 יתעלה] ר. יתברך. 19 כי כאשר – – – טובים] ר. ל׳.
.150 11 כדי] ר. ארי. 24 והצרה] ר. ל׳. 24 ואמרנו] ר. ואמת.
.151 16 מלפין] ר. מאלפין. 22 אינה] ר. אעפ״כ אינה.
.152 1 דבר] ר. ל׳. 2 נקום] ר. לקום. 3 רואים] ר. יודעים.
15 כל] ר. ל׳. 24 רמן בעפרא] ר. דמין כעפרא.
25 תמסר] ר. תמסרי.
.153 3 לחיים] ר. ל׳. 3 לשון] ר. על לשון.
6 יחיד] ר. לשון יחיד. 20 מנין] ר. ל׳. 21 ותנין] ר. והתנין.
24 ההודים] ר. היהודים. 25 ועליו] ר. ועל זה.
.154 3 תקיפתא] ר. תקיפא וחסינתא. 6 שירו] ר. שיודו.
10 השוב אדם טוב] ר. טוב אדום. 15 אדונים] ר. ר׳ אדונים.
.155 7 ולהשמידם] ר. ל׳. 7 מכל] ר. מכל וכל.
13 כלומר – – – שמיר ושית] ר. ל׳. 13 הייתי – – כרגע] ר. ל׳.
18 מיני] ר. הם מיני. 24 זמן] ר. ימי. 27 כמי – – – שורש] ר. ל.
.156 7 אשר] ר. ל׳. 9 אם] ר. ל׳. 12 הרג – – – פעלו] ר. ל׳.
24 ושלח] ר. בשלחה.
.157 3 ובשלחה וחרבה] ר. ולשלחה תריבנה. 5 הסירה] ר. והסירה.
6 הנו] ר. הנה (ב״פ). 13 חטאתם] ר. חטאתו.
13 יסיר] ר. יסיר הע״ז.
.158 12 דרך] ר. לשון. 16 ואומה] ר. ל׳.
24 תעשה זה] ר. יעשה ישראל. 27 ויבזון נכסהא] ר. ויתבזון נכסתא.
.159 1 עובדיהון] ר. בעובדיהון. 4 שחובט] ר. שהוא חובט.
6 לאילן] ר. באילן. 8 הנהר] ר. המים והנהר.
9 שבטיון] ר. סבטיון. 9 עשרת] ר. ל׳.
12 ישראל העומדים בגלות] ר. הגלות.
17 וי״ת חד למטר חד] ר. ל׳. 19 שנאמר] ר. שכתוב.
.160 10 מטובה] ר. בטובה. 14 דדורמסקית] ר. דרומתית.
.161 9 נאונם] ר. נאותם. 9 בחזקה] ר. ביד חזקה.
10 נאונם] ר. נאותם. 13 עטרותיהם] ר. עונותיהם.
18 ולפי – – – נקבה] ר. ולפי שנזכר הציץ זכר ונקבה.
21 שתבא] ר. שתצא.
.162 1 שם] ר. ל׳. 9 סבוב] ענין ר. סבוב.
14 ואמר – – – משפט] ר. ל׳. 18 האל] ר. ל׳.

18 כשנלחמו] ר. שנלחם. 18 נלחם האל] ר. ל׳.
19 נצטרכו] ר. הצטרכו. 25 נצתנא] ר. שחנא.
163. 6 על] ר. אל. 9 נביאי האמת] ר. נביא אמת.
11 כהן – – – תלמיד] ר. כהין ושפר תלמיד.
12 נשחתו] ר. שתו. 15 הם שנו בו] ר. שנו.
17 הכהן והנביא – – – משפט אמת] ר. ל׳.
164. 1 ולמי יורה] למי יורה ולמי יבין. 4 כמו – – – יניקתם] ר. ל׳.
5 מתחילים] ר. מתחלה. 6 והבדלם] ר. הברלה.
7 משדים] ר. מוסרים. 7 שאמר] ר. ל׳.
10 ולא נאמרה – – – מצוה] ר. ל׳. 13 והרי הוא] ר. שהקו.
15 יעשה] ר. ל׳. 16 וההרגל] ר. ל׳. 16 הנביא] ר. ל׳.
17 הבנה] ר. הבינה. 18 הענין] ר. פי׳ הענין.
21 ירמק – – – להם] ר. ל׳. 24 הנביא] ר. הנביאים.
26 להם] ר. אליהם. 28 לכהניהם ונביאיהם] ר. לכהניכם ונביאיכם.
165. 1 שיבואוהו] ר. שיבאו. 4 להם] ר. לכם.
7 ונוקשו] ר. ונשברו ונוקשו.
10 האל] ר. ההם. 14 תרגם יונתן] ר. י״ת.
19 והם – – – כזב] ר. ל׳. 24 פתח] ר. פתוח.
166. 14 כזרם – – – ברד] ר. כורם ברד כזרם מים כבירים.
22 ואיש חכם – – – תקום כמו] ר. ל׳. 27 ינות] ר. ינום.
167. 2 כשיבינו] ר. כשיגיע. 8. במכסה] ר. במסכה.
8 להתכנם – – – תחתיה] ר. להתכנס עליה תאסף תחתיה.
9 כי] ר. והנה. 20 ולא] ר. שלא. 24 אתמול] ר. מתמול.
168. 3 עזריהו] ר. עזיהו. 4 אתגלי] ר. יתגלי.
4 לאתפרע מרעבדי] ר. לאפרעא מרעבדו. 14 הענין] ר. ל׳.
18 שחרש] ר. שיתרוש. 21 כאשר] ר. אשר.
24 כתות] ר. כתוש.
169. 3 סימן] ר. <טוב>. 4 בנבלה] ר. בנבלתו.
5 וזרע] ר. <זורע ויזרע>. 5 האדם והבהמה] ר. הארמה.
13 הרגבים] ר. האגרופין. 13 הקרקע כמשפטו] ר. הארמה כמשפטה.
14 שאמ׳ ואחר] ר. שאמר אחר. 17 עץ] ר. חוץ.
17 תחובות] ר. טתובות.
170. 6 ידיקו] ר. ירוקו. 14 כי המשל – – – והתורה] ר. ל׳.
17 האל ית׳] ר. הש״י.
171. 4 ואמר] ר. ואחר. 6–7 עצמו] ר. עצמה. 8 מיטב] ר. ל׳.
11 הרקים] ר. ל׳. 12 שעיונו] ר. שענינו.
20 כן] ר. כמו כן. 22 והמיסר – – – נביאים תמיד] ר. ל׳.
26 והמצוה] ר. והמצות.
172. 5 ואזהרתו] ר. והזהרתו. 6 האזהרה] ר. ההזהרה.
7 לאזהרה] [וכן הוא בר׳]. 9 אזהרתם] [וכן הוא בר׳].
10 נשבר ונפסד] ר. נפסד ונשבר. 10 הנביא] ר. הנביאי׳.
11 האזהרה] ר. ההזהרה. 12 יוסיפו] ר. כן יוסיפו.
16 כן כל] ר. הכל. 17 הלא] ר. <אם שוה פניה תרגם כן>.
20 ויסרו] ר. <למשפט תרגם כן>. 22 כי לא] ר. <בחרוץ תרנם כן>.

22 במוריגי דפרולא] ר. במורני פרזלא. 23 במחבוטא] ר. בחביטא.
24 לחם] ר. <יודק תרגם כן>. 25 גם זאת] ר. <תרגם כן>.
173. 1 דא] ר. הא. 7 ונו'] ר. ל'.
14 וזובחים גם כן] ר. וגם זובחים ג"כ.
174. 8 על] ר. כנגד. 10 לא יבא - - - ומה שאמר] ר. ל'.
16 קרקום] ר. כרקום. 17 קרקומין] ר. כרקימין.
17 ואצבר] ר. ואבצר. 18 יצבר] ר. יבצר.
175. 3 יהיו] ר. יהיה. 6 לשמוש] ר. בשמוש. 8 הענין] ר. ל'.
10 ולרעש וכו'] ר. ורעש. 12 שאינו] ר. שתהיה.
20 עיפה] ר. ל'. 25 בדבר] ר. בדברי.
176. 9 בכח] ר. ברוח. 16 חזות הכל] ר. <כלומר>.
18 יאמר - - - שאין רצונו לקרותה] ר. ח'. 21 את] ר. זה.
177. 6 כוותיה] ר. ל'.
10 אחר] ר. האחר. 12 התרגום] ר. המתרגם.
17 שמצוה] ר. שלמד. 20 רוצה לומר] ר. ל'. 24 להם] ר. ל'.
178. 1 כשתבא להם] ר. כשתבא עליהם. 2 להם] ר. ל'.
3 עצמם] ר. עצתם. 4 ה'] ר. השם.
5 כי - - - רואה] ר. כי אומרים אין רואה.
7 כרבקבלא] ר. בקבלא. 12 שיעשה] ר. ועשה.
12 שב כלי] ר. שב לעשותו. 23 המשל] ר. ל'.
25 והענוים] ר. והעניים.
179. 1 לארזי] ר. לעצי יער. 5 רוצה לומר] ר. ל'.
13 שיראו] ר. כשיראו. 17 כלומר - - - בדרכיו] ר. ל'.
19 ואסטיאו] ר. ואחטיאו. 22 שמקושש] ר. המקושש.
180. 1 לתרבות רעה] ר. רשע ולתרבות רעה. 5 בדרכי - - - בגלוי] ר. ל'.
8 ויכלו הרשעים - - - בדרך טובה] ר. ל'. 16 דרך] ר. על דרך.
20 צבאות] ר. ל'. 23 כלל] ר. כל. 24 להם] ר. ל'.
181. 14 חזקיהו] ר. ל'. 16 ענין] ר. <אלו>. 17 בישראל] ר. האל.
18 אוי] ר. אמר. 22 פי נביא] ר. את פי נביאי.
182. 10 ונכלמו] ר. וגם נכלמו. 12 זו] ר. ל'.
20 פירשתיו] ר. ל'. 27 אתם שתראם] ר. שתראה.
183. 2 הפורענות] ר. ל'. 9 בשקל] ר. כמו. 9 אבריהם] ר. אברים.
10 באל ובמצותיו] ר. פי האל ומצותיו. 10 בני האל] ר. בני השם.
21 רוצים] ר. אומרים. 25 וגזל] ר. ונלוז.
184. 10 בשבר] ר. ושבר. 12 לענין אחר] ר. הענין אמר.
13 הנבוהה והנשגבה] ר. הנשגבה.
18 שישבור - - - חמלה] ר. שישבר כלי היוצר כלי חמדה.
185. 9 קל] ר. ל'. 13 ואחד הוא] ר. <אחר>.
22 ויסעד אתכם] ר. ל'.
186. 4 יהודה] ר. <הבצורות>. 11 פירשו] ר. <ז"ל>.
17 להם] ר. ל'. 19 ידחף] ר. ירחק.
187. 4 ויהב] ר. ויתן. 17 והוציאו] ר. הוציאו.
18 ויוציאו] ר. הוציאו. 19 ויקבלו] ר. ויקהלו.
23 במסרה] ר. במסורת.

188. 3 ארעך] ר. ארעא. 4 פרנום] ר. פטים.
11 בנקודה – – – חמיץ] ר. ל׳. 14 בה] ר. אותו לרות.
17 יבאו בהם] ר. יצאו מהם. 18 כמו בעת] ר. ל׳.
20 ברך] ר. ברכם. 22 חיל] ר. ל׳.
189. 2 ויש שפירשו – – – נכון] ר. ל׳. 2 שפירשו] ר. שפירשוהו.
3 לעתיד ר. <לבא>. 4 מחנה] ר. מלך.
6 והדומים – – כן] ר. והפסוקים הדומים לזה כמו כן.
9 גדולות] ר. ל׳. 10 לבד] ר. ל׳. 11 להגדיל] ר. להקדים.
12 הדומים] ר. והדומים. 21 לאנהרא] ר. לאזהרא.
190. 9 כמה] ר. כמא. 14 להיות] ר. להיותו. 15 אלא מעט] ר. ל׳.
19 צורך] ר. צריך. 23 אלא להוליכם] ר. ויוליכם.
25 וליושבי] ר. יושבי. 29 המחול] ר. המחוג.
191. 9 שרפת נשמה] ר. נשמה נשרפת. 14 אשור] ר. אתור.
15 מחא] ר. מחי. 17 עתה] ר. עליו. 18 ה׳] ר. האל.
18 יהיה] ר. שהיה. 18 לא בכלי – – – בתפים ובכנורות] ר. ל׳.
19 רגה] ר. <לא בכלי מלחמה>. 20 אותם] ר. בהן.
20 ביד] ר. בידו.
192. 1 מגבר] ר. מעבר. 15 נשימה] ר. נשמה. 18 דרך] ר. ל׳.
19 הוי – – – וגם הוא חכם] ר. הוי היורדים מצרים לעזרה. וגם הוא חכם וגו׳.
סוסי מצרים. 27 להם] ר. ל׳.
193. 4 והרע] ר. או הרע. 11 ולא – – רב] ר. ולא שלא רב.
13 יריע] ר. ירע. 25 מחנה] ר. צבא מחנה.
194. 2 למען – – – האדם] ר. הרגיע את הארץ.
2 כתבנו] ר. שכתבנו. 3 השיבו] ר. ל׳.
10 ברעתכם] ר. ברעתכם. 17 מפני פחדם] ר. מפחדם.
195. 1 הוא] ר. והוא. 24 הזאת] ר. הגדולה.
196. 7 פחות] ר. <וסכל>. 9 כמו הנבל] ר. ל׳.
13 כן] ר. כי. 15 כשיוכל] ר. מה שיוכל.
18 כלומר – – – יריק נפשם] ר. ל׳.
197. 2 בעבור – – – יקום] ר. ל׳. 9 יגלה] ר. יכלה.
23 סופדים] ר. <יונקי שרים סופדים>. 25 בורים] ר. בונדים.
198. 16 ושדות] ר. בשדות. 21 יתבון] ר. יתבין.
199. 13 בתורא] ר. בתוריא. 13 בחמרא] ר. בחמריא.
15 אמר] ר. יאמר. 26 ונהיה – – – ישועתנו] ר. ל׳.
200. 2 בעדם] ר. ל׳. 3 כמו] ר. ל׳.
12 בני העיר] ר. בני ארם מן העיר. 17 אזן] ר. אלין.
18 בורקתא] ר. בזריקתא.
21 אספו שללכם – – – או לחלק אמר להם] ר. ל׳.
23 אף – – לעצמו] ר. ל׳.
201. 1 העמים] ר. ל׳. 5 והלאה] ר. ל׳. 6 עבדי] ר. עבדין.
16 כמו בהא] ר. במקום הא. 19 לרחלך] ר. לדחלתך.
20 שבית] ר. שכית. 22 המלאך בזה השם] ר. שם למלאך כזה.
202. 6 לא חשב אותנו] ר. לא חשבנו. 12 מקום] ר. ל׳.
13 כלומר] ר. כמו. 15 וארומם – – – עליו] ר. ל׳.

20 מחשבתכם] ר. ממחשבתכם. 22 המגפה] ר. המרגנה.
24 אשר] ר. שהם.
203. 9 אשר בציון] ר. שבציון 9 שיצילם – – – בה'] ר. ל'.
14 דבה] ר. רבה. 20 עקר] ר. העיקר והוא.
21 אמר] ר. ל'. 22 כיונן] ר. כיונין וגו'.
26 אמר – – סתמא] ר. סתמא אמר כל בוצע.
27 חומדים] ר. חומסים.
204. 3 שיהיה מן הדין] ר. ל'. 3 שאינו] ר. שיהיה.
5 למלכות] ר. ל'. 13 או דמים] ר. ורמים.
15 שבעולם] ר. בעולם. 22 יפסקו] ר. יספיקו.
205. 3 עלמיא] ר. עלמא. 11 יוכלון] ר. ל'.
13 ושרשיו עז] ר. שרשו יעז. 23 במועדים] ר. למועדים.
26 בירושלם] ר. ירושלם. 27 תחזינה] ר. תראינה.
206. 1 כי היתה יד] ר. שהיתה. 9 פירושו] ר. ל'. 9 וכן כי] ר. כי ל'.
25 ינהיגוה] ר. ינהיגנה.
207. 12 שהיו אומרים] ר. שהיה אומר. 16 כמו] ר. הוא מה.
17 בימות המשיח] ר. ל'. 20 בדת הנצרי] ר. דת הנוצרים.
24 כשתהרב] ר. כשיחריב.
208. 8 כאלו] ר. לו. 11 פירוש וכעלה] ר. פי' בעלה.
15 עליה] ר. ל'.
209. 3 ויהפכון] ר. ויתהפכון. 4 כל – – – עליה] ר. כי הפרשה על רומי.
8 מדור – – – כותיה] ר. ל'. 10 קיק] ר. <ולא בשמן קיק>.
11 קנאפר] ר. קנאפר. 21 במקים] ר. מקום.
210. 5 שעף] ר. עף. 6 לה] ר. לו.
10 תבקע – – – הבנים] ר. תבקנה העצים ויצאו הבצים.
211. 1 לחיות] ר. להיות. 20 דמרשלן] ר. דמכשלן.
21 נדולות מן] ר. ל'. 25 כסמין] ר. קסמין.
26 כחרשין] ר. דכחרשין.
212. 1 דישראל] ר. ריש. 13 של כל] ר. שכל.
16 ובדרש] ר. ובמדרש. 17 אלא] ר. ל'.
19 יעברנו] ר. יעבר בו.
213. 3 אותה] ר. הדרך. 17 אמר – – – אמרתי] ר. ל'.
23 רוצה לומר] ר. ל'. 25 ואדוני – – – שמרון] ר. ל'.
227. 13 ענין] ר. כמעם. 15 לא אראה – – – מה הוא] ר. ל'.
228. 4 פתיחה] ר. פתיתה. 9 וזולתו] ר. ל'.
14 ויש מפרשים – – – עצמות] ר. ל'. 18 בוו] ר. ל'.
20 ופירש רש"י – – – רבותינו ז"ל] ר. ל'. 22 סעדיה] ר. ל'.
22 ארוגרא] ר. בלע' ארוגדלא. 23 בכאן] ר. ל'.
23 כמשמעו] ר. תר' כסוס כמשמע.
229. 6 נקראת] ר. ל'. 17 שמרדה] ר. מרדה.
19 ות"י – – – ואחייתני] ר. ל'.
230. 1 תשעה ושלשים] ר. מ"ו. 1 כי] ר. גם.
18 יודיעם] ר. ילמדם ויודיעם.
231. 2 ומדרכיו] ר. מדרכיו. 5 לשון פירושו] ר. לשונו.

APPENDIX IV

THE ORDER OF THE COMMENTARIES

There can be no doubt that R. David Kimhi's first commentary on the Scriptures was that on the book of Chronicles. His very introduction which in a more or less apologetic tone recites the fact that it was written at the request of one of his father's pupil's, attests to its being the first work of its kind to issue from the pen of the author. It is also true, that while the general method of his later works is found in the commentary on Chronicles, the latter is much briefer than any of the others. This can best be seen by comparing them with the commentary on Chronicles in those parts of the book which are duplicated in other books of the Scriptures (See the extracts from the commentaries published above, page XXXIV ff.). It may be assumed that as Kimhi grew older he added more material rather than omit part of what he had written, so that *a priori* it would seem probable that the more profuse the commentary the later its date. As Kimhi's style in Chronicles is much briefer than in any of the other commentaries, this would point to its priority. On the other hand, contrary to Geiger's statement (*Kebuzut Ma'amarim*, p. 231) Kimhi does cite his commentary on Kings in that on Chronicles (II Chronicles 18 19). This, however, is doubtless an insertion by Kimhi himself, when he revised the commentary on Chronicles. In any case we can hardly fix the relative periods of the various commentaries by cross references. For in the commentary on Kings, Kimhi refers to that on Chronicles (I Kings 8 64, II Kings 23 9) as well as to that on Psalms (See I Kings 13 28), in which

in turn he refers to that on Chronicles (See commentary, Psalms 78 3).

There is, however, independent evidence that Kimhi wrote his commentary on Psalms before he wrote that on Kings. For in his commentary on Psalms he never refers to the Targum on that book, but he does quote it in the commentary on Kings (see comment on II Kings 17 31, where the Targum on Psalms 105 10 is cited). In view of the fact that Kimhi is given to citing the Targum, and in connection with Psalm 18 goes to the length of quoting the Targum on the corresponding chapter in Samuel (II Samuel 22), it is evident that he did not use the Targum on Psalms because he had no copy of it. He consulted a copy of it when he wrote his commentary on the Book of Kings and hence he cites it there.

The passages from Chronicles and Psalms which are placed in parallel columns in Chapter II of this Introduction leave no room for doubt that Kimhi wrote his commentary on Chronicles first, and then used parts of it as a basis for more elaborate comments where portions of Chronicles are duplicated in Psalms. Similarly a comparison of the comment on II Chronicles 6 1—23 with that on I Kings 8 13—32 renders it certain that the commentary on Kings is the later work. On the other hand, strange as it may seem, the commentary on the book of Samuel is distinctly briefer than that on the book of Psalms. It would be so unusual and so unexpected to find that Kimhi wrote his commentary on Psalms after he had completed that on Samuel and before he began that on Kings, that the matter merits close investigation. At the end of the comment on Psalm 18 30 he cites a Midrashic interpretation, which certainly would have been repeated in the commentary on Samuel had that been written later. There is a long comment on verse 8, of Psalm 18, but no note on the corresponding verse in Samuel. Again in connection with the comments on I Chronicles 18 12, I Samuel 8 13 and Psalm

60 2, it is noteworthy that the comment on Chronicles ends with the words: ובספר שמואל זכר המלחמה בשם דוד כי הוא העיקר. This is repeated with the necessary change in Samuel: ובזה הספר זכר המלחמה בשם דוד כי הוא העיקר. In the comment on Psalms, however, Kimhi says: ובספר שמואל זכר המלחמה בשם דוד כי הוא העיקר וכן אמר בזה הספר בהצותו. It is evident that when he wrote the comments on Samuel and Chronicles Kimhi had not thought of the bearing of the word בהצותו in Psalm 60 1, on the matter. That only occurred to him when he wrote the commentary on Psalms. This instance alone would suffice to show definitely that the commentary on Samuel is earlier than that on the Psalms.

פירוש רד״ק על ישעיה

על פי הדפוסים הראשונים וכ״י שונים
עם מבוא, הערות והגהות
בצרוף פירוש הנסתר לרד״ק על בראשית
המופיע בפעם הראשונה

נערך מאת

אליעזר אריה פינקלשטיין
מורה בבית המדרש לרבנים בנו יורק

חלק א.
(פרק א.—מ.)

נו יורק. תרפו.

ל א מ י

חנה בתיה בת ר׳ אליהו ע״ה

בינון ואהבה

רוח נבואה בה יעלו ויגבהו אנשי אמת ולאל יכלו ויכמהו
תפריד יחידתם מעל גויתם עודם בחיותם יראו ויתמהו
סודות פליאתם אכן בישראל בלבד ועם אחר לא ידעו מה הוא
ואני בנו קמחי מאל אני שואל עזרה בבאורי בחזון ישעיהו

אמר דוד בר יוסף קמחי הספרדי ז״ל

ארבע הספרים אלו שהם ישעיהו ירמיהו יחזקאל ותרי עשר הם נבואות ותוכחות ונחמות על ישראל. גם יש בהם נבואות לאמות העולם על פורענותם ולפי שהרעו לישראל נכתבו בין הנבואות בכתבי הקדש כמו שנבאו הנביאים עליהם להודיע כי נקם מהם הקב״ה נקמות ישראל. וישעיה נבא בימי ארבעה מלכים אלה, גם הושע מצאנו שנבא בימי ארבעה מלכים אלה על יהודה וירושלם, ובהושע זכר ירבעם בן יואש מלך ישראל לפי שנתנבא על חרבן בית יהוא ועל מלכות אפרים שתכלה, וישעיהו לא נבא אלא על יהודה וירושלם, ואף על פי שאמר ובעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם לא על נבואת יהוא בא אותו הפסוק אלא להבטיח את יהודה שלא יפחדו עוד מאפרים, וכן מה שאמר וידעו העם כלו אפרים ויושב שומרון בעבור יהודה אמר כמו שאמר בסוף הפרשה מנשה את אפרים ואפרים את מנשה יחדו המה על יהודה, וכן מה שאמר הוי עטרת גאות שכורי אפרים בעבור שוכר יהודה שלמדו ממעשיהם כמו שאמר וגם אלה ביין שגו ובשכר תעו וגומר מכל מקום עקר נבואתו היתה על יהודה. ואמרו כי בשנה שנתנגע עזיהו מלך יהודה היתה תחלת נבואת ישעיה לפי שאמר בשנת מות המלך עזיהו

3 ס. פליאות. 4 ס. עזרי. 5 ז״ל] ס. ח׳.
9 מהם הקבה] ר. האל מהם. 11 אלה – – וירושלם] ר. ח׳.
14 לא] ר. ח׳. 14 יהוא] ר. יהורת.

13 ישעיה ז. ח. 15 שם ט. ח. 16 שם ט. ח.
17 שם כח. א. 19 שם כט. ז. 20 תנחומא א׳ פ׳ צו וע׳ למטה.

ואמר את מי אשלח ואמר הנני שלחני ואותה הפרשה היתה ראויה להיות תחלת הספר אלא שאין מוקדם ומאוחר בתורה. ואפשר כי בתחלת מלכות עזיהו היתה תחלת נבואתו כי אמר בדברי הימים ויתר דברי עזיהו הראשונים והאחרונים הלא הם כתובים בספר אשר כתב ישעיהו בן אמוץ הנביא נראה כי גם בדבריו הראשונים נתנבא אבל בשנת מות המלך עזיהו ראה המראה הגדולה שלא ראה כמוה קודם לכן לפיכך נבהל באותה מראה, ומה שאמר את מי אשלח נביאים אחרים היו בימיו כי היה עמוס והיה זכריה המבין ביראת אלהים והיה הושע בן בארי ואמר את מי אשלח שידע להוכיח את העם הזה כי שלחתי אליהם נביאים ולא הועילו ואמר ישעיהו הנני שלחני כלומר הנני עדין שלחני כי אם לא הועלתי עד עתה אולי אועיל עדין. ואפשר לפרש פסוק דברי הימים כי דברי עזיהו הראשונים שהיו קודם נבואתו כתבם בספר עם האחרונים אחר שנתנבא:

1 שם ו. ח.

2 עיין מכלתא שמות טו. ט. (הוצ. פרידמאן מ׳ ע״א.) ופסחים ו: וירושלמי סוטה פ״ח ה״ה (כב ע״ב).

3 דה״ב כו. כב. ושם בנוסחתנו חסירות המלים ״הלא הם כתובים בספר אשר.״

1. חזון ישעיהו בן אמוץ. לא ידענו יחסו מאיזה שבט היה אלא שרבותינו ז"ל קבלו כי אמוץ ואמציה אחים היו:

2. שמעו שמים. החל ספרו בדברי תוכחה כי בני דורו היו רעים ואף על פי שכתוב בעזיהו ויעש הישר בעיני ה' וכן ביותם הרי נאמר בעזיהו וכחזקתו גבה לבו עד להשחית ובימי שניהם היו העם מזבחים ומקטרים בבמות. וכתוב בדברי הימים במלכות יותם ועוד העם משחיתים כל שכן בימי אחז שהיה רע ועשה רעות גדולות כמו שכתוב, וכן העם היו רעים בימיו כמו שכתוב בעזבם את ה' אלהי אבותם, ואף בימי חזקיהו לא היה לבבם שלם אל ה' כמו שכתוב בדברי הימים. ואמר בפתחו דברי תוכחה שמעו שמים וכן משה רבינו עליו השלום כשבא להוכיח את ישראל פתח ואמר האזינו השמים, כי הם עדים בין ה' ובין ישראל כמו שכתוב ואעידה בם את השמים ואת הארץ לפי שהם קיימין לעולם והדורות הולכים, או לפי שאם יעברו על הברית השמים לא יתנו טלם והארץ לא תתן יבולה. ויש דרשות למה אמר שמעו לשמים והאזיני לארץ בהפך מה שאמר משה רבינו ע"ה, ואחת מהם לפי שהיה משה קרוב לשמים לפיכך אמר האזינו השמים ולפי שהיה רחוק מן הארץ לפיכך אמר ותשמע הארץ בא ישעיהו ואמר שמעו שמים לפי שהיה רחוק מן השמים ואמר והאזיני ארץ שהיה קרוב לארץ: כי ה' דבר. מה שאני אומר הם דברי ה' אשר שלחני שהוא צועק על בניו: ואמר בנים גדלתי ורוממתי והם פשעו בי. וכן בהרבה מקומות שהנביא מדבר בלשון האל כאלו הוא מדבר כי דבריו דברי האל:

2 ב. כ. ר. ואמציה מלך יהודה. 3 ר. החל דברו וספרו. 4 ב. ונאמר. 5 ס. ל. ובחזקתו. 6 ס. ל. עור. 7 ל. ב. כ. שהיה הוא. 8 ב. ל. וכן היו העם בימיו. 8 ב ל. כמו שכתוב ל'. 13 ב. כ. את ברית ה'. ל. על ברית ה'. 14 ב. כ. ל. שמיעה לשמים האזנה לארץ. 15 ב. כ. ל. ואחד. 17 ל. לפיכך אמר ל'.

2 מלה י ע"א. 4 מ"ב טו. ג. 5 דה"ב כו. טז. 6 שם כז. ב. 8 שם כח. ו. דברים לב. א. 12 שם לא. כח.

נדלתי אותם ורוממתים מכל עם, והכפל לחזק הענין במלים שונים והענין אחד וכן מנהג המקרא במקומות רבים. וא"א ז"ל פירש גדלתים בתורתי ורוממתים בשכינתי: והם פשעו בי. מרדו בי במרד ובמעל עברו על תורתי להכעיסני כי יש מכירים וכופרים ויש שאין מכירים. ועליהם אמר ידע שור קונהו:

3. ידע שור. זכר הבהמות שהן גדלות עם האדם לעבודתו ואף על פי שאינן בני דעת בכח ההכרה שיש בהם לרחק מן הנזק ולקרב אל התועלת יכירו מי שייטיב להם תמיד והם הבעלים ושבים לביתם ולמקום מאכלם כשבאים ממלאכתם. ואין פי' קונהו קונה אותו בדמים לבד אלא המגדלו ועושה לו כל צרכיו תמיד וכן אביך קנך, קנה שמים וארץ. ופירוש אבוס מקום מאכל הבהמה, והוא נקוד בצירי בשקל אטון והוא אחד בסמוך ובמוכרת. והנה אלה אף על פי שהם בהמות מכירים המטיב להם וישראל שהוא עמי שקניתיו מבית עבדים הם לא ידעו כי אני המטיב ונתתי להם ארץ נחלה וגרשתי גוים מפניהם שהם אם הכירו זה לא עזבוני ולא עבדו אלהים אחרים במקומי והם לא התבוננו כי בשמרם את תורתי הם בטובה ובעזבם אותה הם ברעה איך לא התבוננו זה:

4. הוי גוי חוטא. הוי לשון קריאה וצעקה הן לאבל הן להשמיע השומע. וי"ת זה לשון אבל כמו אוי, שתרגם ווי על עם דאתקריאו עם קדיש וחטו: כבד. שם תואר בשקל מלך, עבד, והוא אחד בסמוך ובמוכרת ר"ל שכבד עונו עליו: מרעים. אינו אומר על האבות אלא עליהם אומר שהם זרע שמרעים לעצמם במעשיהם הרעים הפך זרע ברוכי ה', וכן הם בנים משחיתים דרכיהם: נאצו. הכעיסו את קדוש ישראל שנתקדש בתוכם בנפלאותיו ובנקמות אשר עשה באויביהם והם עזבוהו: נזורו אחור. נזורו בשקל יכלו, מענין וינזרו מקדשי בני ישראל, כלומר נבדלו מהאל והלכו להם אחורנית מעבדתו. או פירושו שהפכו לאל עורף ולא פנים כמו שאמר ויהיו לאחור ולא לפנים. ותרגם יונתן וחזרו לפלחני קדל ולא שויאו דחלתי לקבל אפיהון. ויתכן להיות נזורו מבנין נפעל בשקל שדים נכנו, נסוגו, מענין זר ויונתן תרגם נזרו אחור לענין העונש ולא לענין המעשה, שתרגם ובדיל עובדיהון בישיא אסתחרו והוו לאחורא:

---

7 ב. ולהתקרב. 11 ב. והוא שם בשקל. 17 ל. וזעקה. 20 ב. ל. שיכבד. 22 ב. ל. כ. שנקדש. 23 ב. כ. ל. שעשה.

---

10 דברים לב. ו. 10 בראשית יד. יט. 21 ישעיה סה. כג. 24 ויקרא כב. ב. 26 ירמיה ז. כד.

5. על מה תכו. לא תעלו על לבבכם על מה אתם מוכים, כי עוד תוסיפו סרה, ולא תחשבו כי האל הוא המכה אתכם על עונותיכם אלא תלכו בקרי ותאמרו כי הרע בא עליכם דרך מקרה הוא ולא עונש עונותיכם. ויש מפרשים על מה תכו מה יועיל הכות אתכם כי לא תוסרו בזה כי עדין אחר המכות תוסיפו לחטוא ולא תוסרו על ידי המכות. וסרה שם תואר כלו' דרך סררת ומעוותת: כל ראש לחלי. לא תחשבו אם דרך מקרה הוא איך נפלו החלים הרעים על כלכם, אין זה כי אם על עונש עונותיכם כי כל ראש מזומן לחלי וכל לבב דוי כמו שאמר בתוכחות משה רבינו ע"ה יככה ה' בשגעון ובעורון ובתמהון לבב וכתב החכם ר' אברהם זכר הראש והלב כי שניהם השרים:

6. מכף. כמו שכתוב בתוכחות יככה ה' בשחין רע על הברכים ועל השקים אשר לא תוכל להרפא מכף רגלך ועד קדקדך: לא זרו ולא חבשו ולא רככה בשמן. כי לא תועיל בה רפואה כמו שאמר בתוכחות אשר לא תוכל להרפא. ורפואת המכה לזור אותה ולחבשה ולרכך אותה במשיחה, וכיון שאתם רואים כי לא תועיל רפואה למכתכם היה לכם לחשוב כי מהשם היה כמו שיעד לכם בתוכחות. ופי' מתום, שלמות כלומר אין בבשרכם דבר שלם ובריא כי כלו נגוע. ופירוש פצע, מכה המוציאה דם או ליחה שנפצע הבשר. ופירוש חבורה, מכה שנצרר הדם או הליחה. ופירוש טריה, לחה, כלומר מכתכם טריה היא שלא תתנגב לעולם אלא כל זמן היא לחה וזה סימן למכה שאין לה רפואה. ויונתן תרגם הפסוק הזה על דרך משל, משאר עמא ועד רישא לית בהון דשלים בדחלתי כלהון סרבין ומרדין אתגעלו בחובין במחא מרססא לא שבקין מזדוניהון ולא מחמדין לתיובא ולא זכוון להון לאגנא עליהון:

7. ארצכם. כמו שכתוב בתוכחות והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה. ופירוש שרופות אש כאלו הם שרופות אש כל כך הם חרבות או פירושו שרופות ממש כמו שכתוב בתוכחה גפרית ומלח שריפה כל ארצה: ופירוש אדמתכם שדות הזריעה והאלנות זרים אוכלים אותה לעיניכם ולנגדכם ואין בכם יכולת למנעם כמו שכתוב

10 ב. כמו שנאמר ל. כמו שאמר. 16 ב. כ. ל. מיי'. 22 ס. מסרבין. 23 ס. ולאגנא.

9 דברים כח. כח. 11 שם פסוק לה. 24 ויקרא כו. לג. 26 דברים כט. כב.

בתוכחות ישא ה׳ עליך גוי מרחק וגו׳ ואכל פרי בהמתך ופרי אדמתך וגו׳: כמהפכת זרים. והנה נותרה האדמה שממה כי גוים ירים באים ואוכלים אותה מה שימצאו ואתם אין אתם יכולין לעבוד האדמה עוד כי הנה האויבים באים עליכם יום יום והנה האדמה שממה והיא כמהפכת סדום ועמרה שהיו זרים מיראת האל וכן כתוב בתוכחות כמהפכת סדם וגו׳. ויונתן תרגם ובחוביכון צדיאת ארעכון מנכון ואתחלפת לנוכראין. ויש מפרשים זרים כמו זרם מטר כלומר המקום ששטף המטר הסוחף:

8. ונותרה. כי רוב ערי יהודה היו חרבות ובימי חזקיהו כל הערים הבצורות תפשם מלך אשור והנה נותרה ירושלם לבדה כמו הסכה שהיא בכרם וכמו המלונה שהיא בשדה הקשואים שאין סביבותיה בית וסכה אחרת. וסכה ומלונה ענין אחד במלות שונות כי הסוכה היא שילין בה השומר. ויונתן תרגם כמטללתא בכרמא בתר דקטפוהי כערסל מבתותא בתר דאבעיוהי, ופירוש דאבעיוהי חפשוהו שלא נשארו בו קשואים מן נבעו מצפניו. רוצה לומר כי נותרה בת ציון כמו הסכה בכרם אחר שנקטפו הענבים שהולך לו השומר. וכן כמלונה במקשה אחר שלקטו הקשואים וחפשו המקשה שלא ישאר בה קשוא והולך לו השומר, כן נשארה ציון בלא שומר כי הקב״ה ששומר ישראל סילק שכינתו מהם. ואמר סוכה בכרם ומלונה במקשה ולא כסוכה בגן כי סוכת הגן כל הימים השומר שם כי אחר שילקטו פרי זה או ירק זה ישאר אחר וכך כל השנה אבל בכרם ובמקשה אחר שילקטו הענבים והקשואים לא נשאר דבר לשמור והולך לו השומר: כעיר נצורה. פירוש כעיר חרבה מאנשיה וכן ובנצורים ילינו, ונצורי ישראל להשיב, ענין חרבה. ויונתן תרגם כקרתא דציירין עלה:

9. לולי ה׳ צבאות. כן נקרא על שם צבאות מעלה ועל צבאות מטה שהם ישראל שנקראו צבאות לפיכך לא רצה לכלותנו כולנו כמו שהיינו חייבים והותיר לנו שריד למען שמו הנקרא עלינו, והשריד הוא מעט ולולי כי ברחמיו הותיר לנו כמעט כסדום היינו ועמורה דמינו שלא היה להם שריד

---

13 כ. ראבעוהי. 14 כ. אבעוהי. 18 ב. כ. ל. ולא אמר. 18 ב. כ. בסוכת הגן. 23 כ. ל. שם ל׳. 24 ב. ל. לא ראה. 24 ל. לכלותם.

---

[1] שם כח. מט. [6] ובס׳ השרשים ש׳ זרם הביא את הפירוש הזה בשם ר׳ סעדיה גאון. ובתרגום הערבי של רס״ג (הוצ׳ דרנבורג) נמצא "סיול" והוא כמו "זרמים" בעברית והראב״ע בפי׳ אומר "ויתכן היות זרים מן זרם ויהיה המם שורש" ואפשר שלפי זה כיון רד״ק בכתבו וי״ם. ודונש השיב על הפי׳ של ר׳ סעדיה בסי׳ כ״ג מתשובות דונש על רס״ג ועיין שפת יתר סי׳ כב. [13] עובדיה ו. [21] ישעיה סה. ד. [21] שם מט. ו.

ופליט כי אנחנו עשינו מעשיהם והיינו חייבים כליה כמוהם. וכף כמעט כף האמתות שבא על המילים לאמת הדבר כמו השבעה לי כיום, כי אתו כהיום תמצאון אתו, היו שרי יהודה כמשיגי גבול, והדומים להם כמו שכתבנו בספר מכלול. וזה הפסוק הוא לשון הנביא וכלל עצמו עם הפושעים לכבוד ישראל כמו שאמר ירמיהו נחנו פשענו ומרינו, ואמר הקב"ה למשה רבינו עד אנה מאנתם לשמר מצותי חקותי וגו':

10. שמעו. אמר לשרים ולעם כי הקצינים הם דומים לקציני סדום ועמרה בעשקם העניים ובהטותן המשפטים והעם גם כן דומה לעם סדום ועמורה במעשיהם הרעים, ואמר להם שמעו דבר ה' ותורת אלהינו, והדבר והתורה היא זאת התוכחה שאמר להם למה לי רוב זבחכם וכל הפרשה:

11. למה לי רוב זבחכם. אף על פי שהיו מזבחים ומקטרים בבמות היו מביאים גם כן קרבנות לבית המקדש בחדשים ובמועדים והואיל ואתם עוזבים תורתי למה לי רוב זבחיכם כי לא צויתי אתכם עליהם אלא כדי שתזכירוני ותעלוני על לבבכם תמיד ולא תחטאו ואם תחטאו שתתודו עם הקרבן ותשובו מדרכיכם הרעים ואלו עשיתם כן היו לי לריח נחוח כמו שאמור בתורה אבל עתה אני קץ בהם ומואסם כאדם השבע מן הדבר שהוא קץ בו ומואסו וזהו שאמר שבעתי עלות אלים ודם פרים וכבשים וגו'. מריאים הם הבהמות המפוטמות. וכן תרגם יונתן פטימין:

12. כי תבאו. בשלש רגלים, זו הראייה מי בקשה מידכם שתבאו לפני ותמרו את דברי איני חושב לכם זה לכבוד אלא לבזיון שתרמסו חצרי. ואמר חצרי כי בחצרות בית השם היו עומדים ישראל ולא היה נכנס להיכל כי אם הכהנים:

13. לא תוסיפו. אם עשיתם עד עתה לא תביאו עוד מכאן ואילך, כי תביאו מנחה לפני ואין לבבכם אלי זאת היא מנחת שוא והבל ותועבה היא לפני, וכשתקראו מקרא קודש ותאספו ואתם נעצרים בביתי לקדש חודש או מועד שהוא יום שבתון ובלבבכם און ושוא לא אוכל אני לראות זה און ועצרה. וכפל עוד ואמר:

---

13 ב. ל. גם כן ל'. 16 כ. ל. ואם חטאתם. 17 כ. ל. ומואסם ל'.
18 כ. ל. ומואסו ל'.

---

[2] בראשית כה. לג. [2] ש"א ט. יג. [3] הושע ה. ו. [4] ד' מה ע"א.
[5] איכה ג. מב. [6] שמות טז. כח.

14. חדשיכם לטרח. למשא כבד היו עלי עד שנלאיתי נשוא וסבול אותם. ויונתן תרגם אסגיתי למשבק, כלומר הרבה נשאתי וסלחתי לכם עונותיכם ולא אוכל עוד לסלוח:

15. ובפרשכם. הריש בחירק תחת סגול כדברכם. פרישת כפים היא לתפלה כמו אפרש את כפי אל ה׳ ואיך לא תבושו ותפרשו אלי כפיכם ששפכו דמים לפיכך אני אעלים עיני מכם ולא אקבל תפלתכם אפילו תרבו תפלה ותצעקו כל היום. ורבותינו זכרונם לברכה דרשו הפסוק בנשיאת כפים בכהן, ואמרו כל כהן שהרג הנפש לא ישא כפיו שנאמר ובפרשכם כפיכם ידיכם דמים מלאו:

16. רחצו הזכו. רחיצת הלב וזכותו. ופי׳ הסירו רוע מעלליכם חדלו הרע. חדלו לכם מלהרע איש לאחיו (ורש״י פי׳ חדלו הרע כמו להרע):

17. למדו. היטב ומן הרע חדלו, ותלמדו להטיב איש לחבירו: דרשו משפט. בין עושק לעשוק: אשרו חמוץ. אשרו כמו ישרו. חמוץ הוא הגזול כמו מכף מעול וחומץ שפירושו גוזל. ישרו מי שהוא גזול ומעוות בדינו. ורבותינו ז״ל פירשוהו לשון חמץ ואומר אשרי הדיין שמחמץ את דינו: שפטו יתום ריבו אלמנה. שפטו משפט יתום ריבו ריב אלמנה, כי הם העשוקים ברוב ואל תאטימו אזנכם לצעקתם:

18. לכו נא. אין לכו זה ענין הליכה ממש אלא ענין זרוז וכן לכו ונחשבה על ירמיהו, לכה נא אנסכה בשמחה והדומים להם שכתבנו בספר מכלל: ונוכחה. ענין ספור הטענות בעל דין עם בעל דינו וכן שם ישר נוכח עמו, ועם ישראל אתוכח, והדומים להם: יאמר. לכם שתתוכחו עמו ויספר הוא הטובות שעשה לכם והרעות שעשיתם אתם לפניו, ואתם כיון שלא תוכלו לטעון כנגדו דבר תתחרטו על מעשיכם הרעים. ואם תעשו כן, אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו. ופירוש תולע כמו תולעת השני שהוא צבע הקרמז, ואף על פי שזכר שנים שפירושו אדום זכר אחריו תולע רצה בו יותר אדום, ודמה

1 ב. כ. ל. הם עלי. 7 כ. שתרבו. 11 ב. כ. ל. ורשי . . להרע ל׳.
15 ל. הנגזל. 21 ל. כמו שכתבנו.

[5] שמות ט. כט. [7] ברכות לב ע״ב. [11] שמתי את הדברים בחצאי סוגר מפני שהם חסרים בד׳ לסבון ובכ״י א׳ וכנראה הוסיפם המדפים. [15] תהלים עא. ד. [16] סנהדרין לה ע״א ושם בנוסחא שלפנינו אשרו הדיין שמחמץ את דינו. [20] ירמיה יח. יח. [20] קהלת ב. א. [21] ס׳ השרשים ש׳ ילך וש׳ יהך. [22] איוב כג. ז. [22] מיכה ו. ב. ובנוסחתנו יתוכח.

החטא לאדום שהוא צבע חזק ונראה למרחוק ואם יהיה בבגד כתם מאותו צבע לא יסור בכבוס, וכן אמר אם תכבסי בנתר ותרבי לך בורית נכתם עונך לפני והתשובה היא לבון הכתם: ילבינו, יאדימו, פעלים עומדים ובאו בלשון הפעיל לחוזק הפעולה: כצמר יהיו. חסר התואר ופירושו כצמר לבן ונקי, וכן הנתן שלג כצמר, וכמוהם בחסרון התואר וזכר המתאר מלבשים בגדים, זרע אנשים, ימותו אנשים, בא באנשים, ופיר' אדוני אבי ז"ל אם יהיו חטאיכם כשנים שאינו אדום מאד כשלג ילבינו אכפר על עונותיכם, ואם יהיו אדומים מאד כתולע אז יהיו כצמר שאינו לבן מאד כמו השלג:

19. אם תאבו. טוב הארץ. מה שאוכלים זרים לעיניכם תאכלו אתם:

20. ואם תמאנו ומריתם. לא תהיו אוכלים אלא אכולים לחרב: חרב. כמו בחרב חסר בית השמוש וכן הנמצא בית ה', לזנות בית אביה, ויקברוהו ביתו, ירחצו מים, כי ששת ימים, והדומים להם: כי פי ה' דבר. וכיון שדבר הוא יקים את דברו:

21. איכה. הזונה אינה נאמנת לבעלה אבל משקרת בו ומזנה תחתיו וכן ירושלם שהיתה נאמנת לאל בימי דוד ובימי שלמה ובימי אסא ובימי יהושפט ולא היו מזבחים ומקטרים בבמות אלא בבית המקדש או בבמות לשם ה' ואחר כך שבה להיות זונה ועזבו בית ה' והם מזבחים ומקטרים בבמות ולבעלים ולאשרות: מלאתי משפט. היוד נוספת אמר כי ירושלם היתה מלאה משפט מתחילה כי יהושפט העמיד שופטים בכל ערי יהודה ואמר להם ראו מה אתם עושים כי לא לאדם תשפטו כי לה' וגו' וגם בירושלם העמיד למשפט ה' ולריב וגו' ועתה אין בה משפט כמו שאמר בסמוך כלו אוהב שוחד ורדף שלמונים: צדק ילין. ילין אינו לשון לינה ממש אלא לשון השקידה וההתמדה בדבר וכן ובהמרותם תלן עיני, בצוארו ילין עוז, ולנה בתוך ביתו, והדומים לו. וירושלם היה הצדק תמידי בה ועתה

3 ל. לבון הכתמים. 19 ס. א . . . לשם ה' ל'. 21 ל. היתה מתהלה.

2 ירמיה ב. כב. 5 תהלים קמז. טז. 6 מ"א כב. י. 6 ש"א א. יא. 6 ש"א ב. לג. 7 ש"א יז. יב. 13 מ"ב יב. יא. 13 דברים כב. כא. 14 דה"ב לג. כ. 14 שמות ל. ?. 14 שם לא. יז. 22 דה"ב יט. ו. 26 איוב יז. ב. 26 שם מא. יד. 27 זכריה ה. ד.

יש בה מרצחים. ועוד כספך היה לסיגים וגו׳. כל זה הפך הצדק. ורבותינו ז״ל אמרו דיני ממונות גומרין בו ביום בין לזכות בין לחובה ודיני נפשות בו ביום לזכות וביום שלאחריו לחובה ועשו את הפסוק הזה סמך וחשבם מרצחים כשאין מלינים דיני נפשות אלא דנין אותו בו ביום:

22. כספך. עושים בה מטבע שקר וחושבים בני אדם כי כלו כסף ויש בו סיגים נחושת ובדיל וההדומים להם ומחופה בכסף ומטעין בו בני אדם וכן מוכרי יין חושבים הקונים שהם קונים יין חי והוא מעורב במים. סבאך הוא היין הנמכר בחנות לפי שבאים שם רקים ופוחזים וסובאים ומשתכרים שם: מהול, מעורב, ואין לו רע במקרא. ואדוני אבי הביא לו חבר מהערבי אלמהל:

23. שריך. השרים שהיה להם לתקן המעוות הם סוררים ומעוותים הישרה והם חברי גנבים כי הגנבים חולקים עמהם לפיכך לא ייסרו אותם ולא ימנעום מלגנוב: כלו. דרך כלל על השרים כי כלם בדרך אחד לפיכך אמר כלו בלשון יחיד והם אוהבים לקבל שוחד ומטים המשפט: ירדף שלמונים. כתרגומו, אמרין גבר לחבריה עביד ליה בדיני ואשלם לך בדינך: יתום לא ישפטו. לא יקחו משפטו מן העושקים אותו: לא יבוא אליהם. כי אינם רוצים לשפוט משפטה ולריב ריבה מן העושקים אותה לפיכך לא תביא אליהם ריבה כי לא תועיל. ויונתן תרגם וקבילת ארמלתא לא עלת קדמיהון. כלומר צועקת לפניהם על ריבה ואינם שומעים אותה:

24. לכן. האדון. כי בעת ההיא יכירו הכל כי הוא אדון הכל וכן אדון צבאות מעלה ומטה: אביר ישראל. שיהיה עוד חוזק העשוקים ויקח נקמה מהעושקים אותם והם צריו ואויביו, נקמה שלמה יקח מהם עד שינחם מהם כלומר שיכלה כעסו וינחם. ומלת הוי פירשתיה:

25. ואשיבה ידי. פעם אחר פעם עד שאצרוף אותך ותשארי נקיה והסיגים והבדילים הם הרשעים: כבור. כמו הדבר המברר הכסף מן הסיגים וישאר נקי. (ואני שמעתי כבור היינו כבורית, ספון בלע״ז, כמו שהבורית מוציא כל כתם כך אוציא אני סיגיך ובדיליך. בדיליך

10 כ. ל. אלמהל ח׳. 19 ס. קבילת. 27 ל. ומשאירו נקי. 27 כ. ל. ואני... מה ר״ל ל׳.

[2] מ׳ סנהדרין ד. ז. [9] וכן הובא בשם ר׳ יוסף קמחי בס׳ השרשים ש׳ מהל ועיין באכער ברעוי הצרפתי שנה ו׳, צד קטו. [27] מה שמובא בחצאי סוגר כנראה הוספה מאוחרת נמצאת רק בדפוס סונצינא ואפשר שכיון המגיה אל הראב״ע שכתב ״כבור כאילו כבורית״ או אל רש״י שכתב ״כבור ל׳ בורית סובון בלע״ז.״

מה ר"ל) כי הבדיל מעורב בכסף עד שינקוה ממנו ואמר בלשון רבים בדיליך להביא כל התערובות המעורבים בו:

26. ואשיבה שפטיך כבראשונה. כמו שאמר מלאתי משפט וזה יהיה בימות המשיח שיכלו הרשעים כלם ושארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב:

27. ציון במשפט. שיעשו ישראל תפדה כלומר יפדו הם וישובו לה ובצדקה שיעשו ישובו לה הגולים ממנה זהו ושביה בצדקה.

28. ושבר. ואז ישברו ויכלו הפשעים וחטאים יחדו כמו שאמר בנבואת מלאכי, והיו כל זדים וכל עושי רשעה קש ולהט אותם היום הבא:

29. כי יבשו. אמר יבשו ואמר ותחפרו כי כן מנהג המקרא לדבר לנכח ושלא לנכח כאחד כמו שמעו עמים כלם, כלם תשבו ובאו נא, וההדומים להם כמו שכתבנו בספר מכלל: אלה הג' פסוקי' עד סוף הפרשה אינם לימות המשיח כי מימי חרבן בית ראשון ואילך לא היו עובדים עבודה זרה בישראל בגנות ותחת כל עץ רענן כמו שהיו עושים קודם לכן ואין זכרון אלים וגנות אלא לאותם דורות שהיו בבית ראשון ולפי שזכר כליון הרשעים כלם בין מעובדי עבודה זרה בין משאר עבירות וזה יהיה בימות המשיח אמר כי כליון עבודה זרה תהיה טרם זה וזהו בחרבן בית ראשון שיכלו עובדי עבודה זרה בישראל שהיו בוחרים הגנות והאלים לאשרה ואז בחרבן הבית יבשו כי יראו כי לא יועילו להם האשרים ולא יצילום מיד האויב המחריב אותם והמגלה אותם אז יבשו ויחפרו וידעו כי שקר היה נסכם ועבודתם לאלילים לפיכך לא היה בבית שני עובדי עבודה זרה כלל בישראל: ואלים. כמו אלנים וכן הנחמים באלים, אלי הצדק. ותרגם יונתן ארי תתבהתתון מאילני טעותא דחמדרתון והפסו' כפול בענין במלות שונות כמנהג:

30. כי תהיו. יאמר אתם המרתם אותי באלים ותהיו כאלה נובלת, אתם בחרתם גנות ותהיו כגנה אשר אין לה מים: עליה. חסר יוד הרבים מהמכתב אמר כן תהיו כאלה נובלת עליה שלא ישאר בה דבר ירוק כן תהיה כל ארצכם חרבה שלא ישאר בה אחד מכם ותהיו כמו

---

23 כ. אלילים. 24 ל. דעבדתון. 28 ג. ישאר בה שום אדם.

---

4 צפניה ג. יג. 8 מלאכי ג. יט. ושם בנוסחתנו עושה. 12 מ"א כב. כח. מיכה א. ב. 12 איוב יז. י. 13 דף ב ע"א. 24 ישעיה נז. ה. 25 שם סא. ג. ושם בנוסחתנו אילי.

הגנה אשר מים אין לה להשקותה שיבשו הירקות והזרעים לא יצמחו וכאשר המשילם לאלה הבטיחם שישובו לארצם כמו האלה שתוציא העלים עוד לזמן הנצת האלנות וכן הגנה כשיבאו מים לה תצמיח זרועיה וילחלחו שרשי הירקות: ו א ל ה תרגמו בוטמא, וכן תרגם רבינו סעדיה בערבי בוטמא: ו א ל ה נ ו ב ל ת ע ל י ה. פירושו אלה שעליה נובלים. וכן מ ג ל ח י ז ק ן, שזקנם מגלח. ודמה אותם לאלה לא לאילן אחר כי האלה ו ה א ל ו ן כשיפלו עליהם ידמו שהם יבשים מכל וכל יותר משאר אילנות וזכר אחד מהם למשל:

31. ו ה י ה ה ח ס ו ן. אמר על הצלמים ועל עובדיהם אמר כי החסון והחזק שבצלמים כמו שאמר ע ץ ל א י ר ק ב י ב ח ר, אמר מה יועילו להם חוזק הפסילים כי כמו הנעורת יהיו שיכלה מהרה מפני גיצוץ האש כן ישרפו מהרה וכן היה כי נבוזראדן שרף כל בתי ירושלים באש ובהם היו הפסילים והצלמים ואמר ו פ ו ע ל ו ל נ צ ו ץ כי העושה אותו צלם הוא גרם לו הבערה כמו שהנצוץ מבעיר הנעורת וכשהנצוץ נאחז בנעורת בזמן מועט יכבו שניהם כי הנצוץ אינו אש שיעמוד אלא מעט והוא כבה וכן הנעורת הבוערת לא תהיה בוערת אלא זמן מעט ותכבה כן יהיו פועלי הצלם והצלם כי שניהם יכלו יחד כי בחרבן ירושלם נשרפו הבתים והאלילים עמהם ונהרגו העובדים הצלמים והעושים אותם: ו א י ן מ כ ב ה. ואין מציל אותם מן הדלקה. ונערת הוא מה שמנערים מן הפשתן, סטופא בלע״ז. ונצוץ הוא שביב אש, בלוגא בלע״ז. ויונתן תרגם הפסוק כן ויהי תקפהון דרשיעיא כנעורת כתנא ועובד ידיהון כנצוץ נורא כמה דמקרבין דין לסטר דין ודלקין תרויהון כחדא כן יסופון רשיעיא אינון ועובדיהון בישיא ולא יהא עליהון חיים:

ב. 1. ה ד ב ר. אחר שאמר הפורענות אשר חזה על יהודה וירושלם אמר הנחמה אשר חזה על יהודה וירושלם גם כן:

---

3 ג. ויתלחלחו שרשי הירקות ויעלו עלים. 7 כ. כשינבלו. 12 ג. באש עם הפסילים שבהם. 16 ג. וכן היה בחרבן הבית שנשרפו הצלמים ועובדיהם עם עושיהם. 19 ל. אשטופא בלעז. 20 כ. בלתגא בלעז. 20 כ. ועובדיהון ג. ועובדי ידיהון. 21 ג. דקרבין. 22 ג. דלקין. 22 ג. כל רשיעיא. 22 כ. בישין. 25 ג. גם כן כי ישעיהו ראה במראה הנבואה גלות יהודה וחורבן ירושלם וראה גם כן בבנין ירושלם ובשוב שבות יהודה.

---

[4] ובתרגום ר׳ סעדיה הנדפס בטמה, ובס׳ השרשים ש׳ אלה הביא רד״ק בשם רבינו יונה כי נקרא בערבי בטם וכן נמצא בשרשים לר׳ יונה שרש אלה. [5] ירמיה מא. ה.
[8] ישעיה מ. כ.

2. והיה באחרית הימים. כל מקום שנאמר באחרית הימים הוא ימות המשיח: הר בית ה׳. זהו הר המוריה שבו נבנה בית המקדש: בראש ההרים. שיהא נכון ונשא ונעלה מכל שאר הר וגבעה שכל הגוים יכבדוהו וינשאוהו ויבאו לעבוד בו לשם ה׳. וזכר הרים לפי שהגוים היו עובדים את אלהיהם על ההרים הרמים: ונהרו. וירוצו. ומזה נקרא מקום מרוצת מים הרבים נהר לפי שהולך במהרה:

3. והלכו. לכו ונעלה. כל עם יאמר לחבירו:

4. כי מציון. זה דברי הנביא לא דברי העמים. כלומר למה יאמרו הגוים לכו ונעלה ויורנו מדרכיו כי מציון תצא תורה ומצוה לכל העמים והמורה הוא מלך המשיח ועליו אמר ושפט:

5. ושפט. השופט, הוא מלך המשיח וכן ויגד ליעקב, המגיד, ויאמר ליוסף, האומר, והדומים להם כמו שכתבנו בספר מכלל. אמר כי אם יהיה בין גוי לגוי מלחמה או תביעות ביניהם יבואו למשפט לפני מלך המשיח שיהיה אדון כל העמים והוא יוכיח להם ויאמר למי שימצא בו העול ישר המעוות לבעל דינך ומפני זה לא תהיה מלחמה בין עם לעם כי הוא ישלים ביניהם ולא יצטרכו לכלי מלחמה וכתתו אותם לעשות מהם כלי לעבודת האדמה: לאתים. המר שחופרים בו נקרא את. ודגש תיו לאתים מקום הנח אשר במלת את מחרשתו ואת אתו: למזמרות. הם הכלים שזומרים בהם הגפנים ושאר אילנות כמו וכרמך לא תזמור:

6. בית יעקב. אלה דברי הנביא לאנשי דורו ואמר בית יעקב לפי שאמר למעלה כי לעתיד יאמרו כל העמים לכו ונעלה אמר אתם שאתם חייבים ומצווים מעתה ללכת באור ה׳ לכו ונלכה באור ה׳. ואור ה׳ הוא התורה והמצוה. ומלת לכו פירושנו למעלה שהוא ענין זרוז. ויונתן תרגם ויימרון דבית יעקב איתו ונהך באלפן אוריתא דה׳. ואמר ונלכה נשתתף הנביא עמהם כמו שפירשנו בפסוק לולי ה׳ צבאות:

7. כי נטשת. כנוי נטשת כנגד האל אמר אתה האל שנטשת עמך בית יעקב עתה הדין עמך כי הם מלאו מקדם. ויונתן פירשו כנגד ישראל,

---

5 נ. ההרים הרמים ועתה יעבדו את השם בהר המוריה שהוא המקום המכוון לעבודת האל מימי קדם וכל שאר ע״ז שבהרים תיבטל לגמרי. 6 ל. מקום ח׳. 6 ל. לפי שהולך במהרה ח׳. 10 נ. ועליו אמ׳ ושפט והנביא נתן טעם לדבריו למה יאמרו העמים לכו ונעלה בהר ה׳ כי שם יהיה מלך המשיח מורה תורה. 15 ל. אותו העול.

---

11 בראשית מח. ב. 12 שם פסוק א. 12 דף נב ע״א. 18 ש״א יג. כ. 19 ויקרא כח. ד. 25 למעלה א. ט.

ארי שבקתון דחלא תקיפא דהוא פריק לכון דבית יעקב. ופירוש עמך לפי דעתו אתה שהיית עושה מעשה עמך כמו שאמרו רבותנו ז"ל בעושה מעשה עמך, ואז היה גואל אתכם מכל צרה ועתה נטשת אותו: כי מלאו מקדם. פירוש מלאו כשפים יותר מבני קדם וידוע היה זה ביניהם כי בני קדם היו מכשפים ומעננים, וכן פלשתים היו יותר מעננים מבני קדם וישראל כהם: ועננים. שם תאר וכן בני עננה. ונקראו ארם בני קדם לפי שהם למזרח ארץ ישראל והם למדו מעשים רעים מאשר לפניהם ומאשר לאחריהם וכן כתוב ארם מקדם ופלשתים מאחור: ובילדי נכרים ישפיקו. עוזבים תורת ה' ומתעסקים בספרי הכשפים והנחשים ומספיקים בהם והם אומרים דיינו באלה הספרים והם ספרים נולדים להם מקרוב כמו שאמר משה רבינו עליו השלום חדשים מקרב באו שלמדו אותם מהאמות שהם נכרים והתורה שלמדו אותה מקדם ונצטוו בה הם ואבותיהם מכמה שנים עזבו אותה, ויונתן תרגם כי מלאו מקדם ארי אתמליאת ארעכון טעון כמלקדמין. ר"ל כמו שהיתה בימי הכנענים, ותרגם ובילדי נכרים ישפיקו ובנמוסי עממיא אזלין:

8. ותמלא ארצו. ארצו של זה העם שזוכר כי נטשת עמך. אמר כאשר נתמלאה ארצו כסף וזהב וסוסים עד שאין סוף לאוצרותיו ולמרכבותיו אז נמלאה ארצו אלילים כמו שאמר וישמן ישרון ויבעט, ואמר וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל, וזה היה בימי שלמה שהיתה ארץ ישראל מלאה כסף וזהב כמו שכתוב ויתן שלמה את הכסף בירושלם כאבנים, וכן זהב לרוב שהיו מביאים לו מאופיר וממלכת שבא ומכל העמים, וסוסים כמו שכתוב ויהי לו ארבעים אלף ארות סוסים, ובמות שלמה החלו לעשות צלמים ולעבוד להם ואף בחייו החלו לעשות כמו שכתוב: ופירוש ואין קצה, ואין סוף כלומר אין סוף למספרם והוא על דרך הפלגה:

9. ותמלא. פירשנוהו:

---

3 ס. ואז היית גואל אותם. 3 ס. ואתה נטשת. 23 ל. אלילים.

26 ג. ותמלא ארצו אלילים מן הדין הוא כיון שהאל השפיע להם כל הטובה לעשות הישר בעיניו ולהוציא הכסף והזהב לדבר מצוה ולהודות לאל עליה אבל הם עשו ההפך כי עשו אלילים מכספם ומזהבם וישתחוו להם ולא אמרו איה ה' שנתן לנו כל הטובה הזאת אלא שכחו את ה' ונצמדו בבעלים להכעיסו.

---

2 בבא קמא צד: 6 ישעיה נז. ג. 8 ישעיה ט. יא. 11 דברים לב. יז.
18 שם פסוק טו. 18 הושע ב. י. 21 מ"א י. כ"ז. ושם בנוסחתנו ויתן המלך.
23 שם ה. ו. 24 מ"א יא. א.

10. וישח אדם וישפל איש. כפל ענין במלות שונות, ויש מפרשים אדם הקטנים איש הגדולים: וישח, וישפל, בוו פתוחה עבר במקום עתיד כמנהג הלשון וברוב בדברי הנבואה. אמר עוד יבא זמן שישפלו בני אדם ולא יגבהו ברוב כסף וזהב, וברוב סוסים וזה יהיה בימות המשיח שיתקבצו כל הגוים להלחם בירושלם ואז יראו כי לא יועילו להם לא כספם וזהבם ולא גבורתם ולא הרבות עמים ואז תשפל גבהותם וישח גאונם: ואל תשא. תיו תשא כנגד האל אמר לא תשא ולא תסלח להם מה שהרעו לישראל אלא תענישם בפעם ההיא על כל מה שעשו:

11. בא בצור. ואז יאמר איש לאחיו בא בצור: בעפר. במחלות עפר:

12. עיני גבהות אדם. לפי שגבהות האדם נראה בעינים לפיכך סמך עיני אל גבהות וכן אמר עינים רמות, רום עינים: שפל. בשקל כי חפץ בבת יעקב. והוא עבר במקום עתיד כמו ישפל וטעמו לגבהות, כמו ושח גבהות אדם, או טעמו לעינים כמו ועיני גבהים תשפלנה, ואמר שפל על כל אחד ואחד, ונמצא עין בלשון זכר שבעה עינים, עיניך לנכח יביטו, עיני ה׳ המה משוטטים. ונשגב ה׳ לבדו. כמו שאמר והיה ה׳ למלך על כל הארץ.

13. כי יום. טעם למה שאמר ונשגב. אמר כי יום לה׳ צבאות כי כל גאה ורם ונשא ישפל ואותו היום יהיה לה׳ כי הכל יכירו במלכותו: ושפל, כמו וישפל:

14. ועל כל ארזי. ארזי ואלוני משל על מלכי האמות. וזכר ארזים ואלונים כי הם הגדולים מכל העצים וכן אמר אשר כגבה ארזים גבהו וחסון הוא כאלגים. ותרגם יונתן על כל מלכי עממיא תקיפיא וחסיניא ועל כל טורני מדינתא:

---

6 נ. כי אז תשפל גאותם ותשת גבורתם ויש לפרש זה בחורבן העיר ששחו המון העם ושנפלו השרים ואנשי העם העשירים וינ׳נו ביד פשעם ואל תשא להם זה דבר הנביא כנגד האל שאומ׳ כי לא תשא לעונם יותר או פי׳ ואל תשא להם כלומר מאחר שתשפילם לא תנשאם עוד.

11 נ. במחלות העפר מפני פחד ה׳ ומהדר גאונו כי כן דרך המתפחדים כשתבואם צרה לומר מי יתן והיינו תחת לארץ ולא נסבול הצרה הזאת.

21 נ. יכירו מלכותו וגבורתו כי הכל ישפלו ויכנעו לפניו.

---

2 כן כתב רש״י. 13 משלי ו. יז. 13 שם כא. ד. 14 בראשית לד. יט. 15 למטה פסוק יז. ושם בנוסחתנו גבהות האדם. 15 ישעיה ה. טו. 16 זכריה ג. ט. 17 משלי ד. כה. 17 זכריה ד. י. 18 שם יד. ט. 23 עמוס ב. ט.

15. ועל כל ההרים. זכר הדברים אשר יתגאה האדם בהם. וכל הגאות ישפל ביום ההוא כי האל יגבה על כלם ויודו לו גבהותו וישפלו לפניו והדברים שיתגאה אדם בהם על בני אדם הם ההרים הרמים והגבעות הנשאות שיהיה נשגב בהם מפני אויביו ויעשה הוא בהם והם לא יעשו בו:

16. וכן מי שיש לו במישור מגדל גבוה או חומת העיר בצורה. וכן מתגאה האדם בעושר וברוב נכסים גדולים הבאים לאדם דרך סחורת הים ברוב ועל כן אמר:

17. ועל כל אניות תרשיש. וזכר תרשיש כי היא חוף אניות. ויונתן תרגם ועל כל דיתבין בניסי ימא. ויתגאה אדם גם כן בדירות גדולות ונאות ומצוירות, ועל כן אמר ועל כל שכיות החמדה. פירוש שכיות ציורים כמו איש בחדרי משכיתו, ותרגם יונתן ועל כל ברניות שופרא:

18. ושה. מפורש הוא:

19. והאלילים. ואף על פי שהאלילים כבר פסקו מקצת האמות היום עוד יש בקצה המזרח עובדי אלילים. ועוד הנוצרים יחשבו גם הם עובדי אלילים. שהם משתחוים ועובדים לצלם ישו הנוצרי ואז בימות המשיח כל האלילים יכרתו עד גמירא לפיכך אמר כליל, וכן כליל תקטר: ופירוש יחלף, יכרת, כלומר האל יכרית אותם כלם וכן בענין כריתה אם יחלף ויסגיר, וחלפה רקתו:

20. ובאו במערות צרים. מערות לא נשתנה בסמיכות. אמר עובדי האלילים יתחבאו במערות ובמחלות כי יחשבו להנצל שם: לערץ הארץ. כתרגומו למתבר רשיעי ארעא:

21. ביום ההוא. בימות המשיח כשיעשה האל משפט ברשעים. אלילי כספו ואלילי זהבו כמו שפירשנו כי עוד היום בקצה ארץ המזרח עובדים אלילי כסף וזהב וכן הנוצרים עושים בצורת ישו הנוצרי ובו שתי וערב של כסף ושל זהב: לחפר פירות. טעם הלמד למלת ישליך שזכר כלומר אל החפירות ואל חורי העטלפים שם ישליכו האלילים. ויונתן פירש טעם הלמד למלת להשתחוות הסמוך לה, שתרגם למסגד למעותא

9 ג. בבירות הגדולות והנאות המצוירות. 10 ל. מצודות. 16 ל. עובדים אלילים שהם משתחווים ועובדים לצלמים ולהם נותנין ההגדלה מהאלהות וזהי שקר. 24 ג. כמו שפירשנו ... ויונתן פי׳ ח׳. 25 ל. וכן ... זהב מ׳.

11 יחזקאל ח. יב. 11 ויקרא ו. טו׳ 19 איוב יא. י. 19 שופטים ה. כו.

ולצלמניא. תרגם ולעטלפים ולצלמניא כי יש עובדים צורת עטלף ולפירושו גם כן יהיה לחפרפירות, פירוש כמו מלה אחת אף על פי שהיא שתי מלות, ומפרשים אותו עוף שמנקר הפירות, ויש מפרשים שרץ שחופר בארץ חפירות, והיו עובדים צורתו ולפיכך יהיה פירושו לחפר פירות פירוש שתי מלות, ויהיה פירוש פירות חפירות ודומה לו בדברי רבותנו פירא דשופלי, שפירושו חפירה שמשליכים שם גרעיני התמרים. ואמר שישליך האדם האלילים למקומות שיחפרו החפירות להסתר שם, וישליכו האלילים שם דרך בזיון כי לא הועילו להם ואם ינצלו ישברום להיות כסף וזהב ולא צלמים:

22. לבא בנקרת הצורים. ר"ל יברחו להכנס במערות הצורים ונקראו המערות נקרות, וכן ושמתיך בנקרת הצור לפי שמנקרים בצורים ועושים שם מערות: ובסעפי הסלעים. ויבאו גם כן להשגב בשני הסלעים הגבוהים, ודמה שן הסלע לסעיף האילן הגבוה, וכן בסעיף סלע עיטם:

23. חדלו לכם. אז יאמר כל אחד לחבירו חדלו לכם מן האדם כי יהיה פחד ה' על כל העולם ויאמרו איש לאחיו ולא יהיה עוד מורא בשר ודם עליכם אלא מורא האל לבדו כי האדם כאין נחשב כי במעט רגע ימות כי הנשמה באפו כלומר קרוב לצאת ואמר באפו כי רוח החיים תלוי באף כי דרך נקבי האף יצא החום הטבעי אשר בלב תמיד וכן יכנס אליו דרך נקבי האף קרירות האויר ובזה חיי אדם כמו שידוע בחכמת הטבע. אם כן שחייו קצרים במה נחשב הוא ואיך יתכן לבטוח עליו או לירא ממנו גם יש בזה הפסוק רמז לאמונת הנוצרים שיכפרו אז באמונתם ויאמרו איש לאחיו חדלו לכם מן האדם אשר עבדתם עד הנה כי אדם

---

8 ג. ישברום להיותם כסף וזהב לעשות מהם מטבע להוציא. 9 ג. במערות הצורים מן בנקרת הצור שתרגם במערת טינרא כי יש צירים מבוקעים בקעים גדולים שהאדם יכול להסתר שם. 11 ג. ובסעיפי הסלעים הם המקומות הגבוהים שבסלעים והם שני הסלעים הגדולים. 17 ג. יכיר מלכותו וגבורתו כי הכל ישפלו ויכנעו לפניו. 18 ג. הטבעי ח'. 20 ג. וחיי האדם קצרים ועל כן אין לסמוך עליו ולירא ממנו. 20 ל. גם ... במה נחשב הוא ח'.

---

[3] כן כתב ר' יונה בס' השרשים והביאו רד"ק בספר השרשים שלו שרש חפר.
[3] י"ט — רש"י. [5] בבא בתרא יא ע"א ובס' השרשים ש' חפר הגרסא פירא דסולפי.
[10] שמות לו. כב. [14] וכן בס' השרשים ש' סעף אבל בשופטים טו. יא. הנוסחא אל סעיף.

עבדתם ולא אלוה כאשר חשבתם אלא נשמה היתה באפיו כשאר אדם אם כן במה נחשב הוא:

ג. 1. כי הנה האדון. אמר בפרשה שלמעלה גמול הרשעים וכלתם בימי מלך המשיח ועתה אמר כי עתה יעשה דין ברשעים בירושלם וביהודה ויתמו ברעב ובחרב הגדולים שבהם וישארו הנערים והתעלולים. ואמר האדון להודיעם כי הוא האדון ובידו להרוס ולבנות להשביע ולהרעיב והם אינם חושבים כי הוא אדון ויפנה אל מעשיהם כי אם היו חושבים זה לא היו חוטאים ולא היו יוצאים מרשותו וממצותו: משען ומשענה. לפי שכפל הענין לחזק כמנהג שנה הענין במלות שונות זכר ונקבה ואחר כך פירש כל משען לחם וכל משען מים. ואמר משען כי המאכל והמשתה משען גוף האדם ובהם ישען ויחיה וכן אמר בתורה בתוכחות בשברי לכם מטה לחם כמו המטה שישען האדם עליו כן ישען במאכל ובמשתה:

2. גבור ואיש מלחמה, אלה ימותו בשדה בחרב. שופט ונביא וקסם וזקן, אלה ימותו בעיר ברעב ובדבר. ואלה הארבעה אנשים הנכבדים שבעם. ויונתן תרגם ונביא וספר, ותרגם וקוסם ודמשתאיל, ר״ל ספר סופר ומזהיר בעם, ודמשתאיל האדם הנשאל שישאלו את פיו על העתידות כמו חוזה בככבים:

---

1 ג. שעבדתם עד עתה כי אינו אלוה כמו שחשבתם כי נשמה באפו כשאר בני אדם אם כן במה נחשב הוא ר״ל מה יכולת נחשבהו ולי נראה כי אמר הנביא חדלו לכם מן האדם כי עתה יקום האל לפקוד על הרשעים עונם ולא יבטחו בשום אדם אע״פ שהוא שר וגדול כי האל יכניע הרשעים וישפיל השרים ולא יוכל שום אחד מהם אפי׳ למלט נפשו ועל כן ראוי לכם שתשובו אל ה׳ ויבטחו עליו כי לו היכולת ואפי׳ נשמות בני האדם הן ברשותו ליטלם מהם בכל עת שירצה. 6 ג. להרעיב להשפיל ולהרים.

7 ג. והם אינם חושבים כי בעובדם הפסילים אשר לא יועילו ולא יצילו יקוה (אולי צ״ל יהיה) להם כליה ועתה ירצה האל להפרע מהם שיצאו מרשותו ומתורתו ואמרו לא הוא.

12 ג. כמו שהמטה הוא משען האדם בהסמכו עליו ומעמידו כן המאכל והמשתה הוא משען הגוף הסובל אותו. 14 ג. ודלת העם ימותו בעיר.

15 ג. גם אלה ימותו ברעב בעיר ואמ׳ זה לפי שבאלה מתקימת המהנה במשפט ובנבואה כשהנביא מורה להם להם הדרך הטובה והקוסם אינו קוסם ממש אלא שהם אנשים דקי העיון והסברא שמכירים בתחלת הדבר מה שיהיה באחריתו ואומ׳ לא תעשו זה כי כן יקרה ממנו והעם חושבים שידע כל זה בקסם או לפעמים יתנו להם סימן אם יבא בענין כך יקרה זה באחרית הענין כמו שקרה בענין יונתן ונושא כליו וזקן כי על הרוב נמצא טוב העצה בזקנים או ר״ל כאן זקן האדם היודע תורה כמו שאמ׳ והדרת פני זקן וארבעה המינים האלה הם הנכברים שבעם.

---

12 ויקרא כו. כו.

3. שר חמשים. אפילו שרי חמשים אין צריך לומר שרי אלפים ושרי מאות: ונשוא פנים. מי שהוא נכבד מרוב עשרו וגדולתו: ויועץ. מי שיש לו עצה ודעת בדרכי העולם ובעסקים שבין אדם לחבירו: וחכם חרשים. הוא מי שמתעסק בחכמות וקנה אותם וידעם. וחרשים בפלם חכמים ופירוש חרשים מענין מחשבה כמו אל תחרש על רעך רעה כי עיקר החכמה במחשבת הלב. ואמר וחכם סמוך לומר כי הוא חכם על חכמים אחרים כלומר שיש לו תלמידים חכמים: ונבון לחש. פירוש מי שהוא נבון בחכמת הטענה והדבר. ואמר לחש שהוא הדבור בחשאי ובנחת כמו כי עבדיו מתלחשים לפי שבענין זה הם דברי חכמים כמו שכתוב דברי חכמים בנחת נשמעים. ובאלה הארבעה שזכר הוא תקון העיר וקיומה וזולתם היא חריבות העיר והשחתתה. והחכם הגדול רבי משה ב״ר מימון פירש יועץ נקרא מי שעצתו נכונה ועסקיו כראוי בדברי המנהגים אך לא ידע ולא יבין שום שכל ואשר יש לו החכמות המושנות בפעל, הוא נקרא חכם חרשים, ואשר הוא מבין וזך הטבע ויכול להעלים הענינים בפירוש קצר מתוקן הוא הנקרא נבון לחש אך לא התעסק בחכמה ולא השיג החכמות. ויונתן תרגם רב חמשין ונסיב אפין ומליך מלך ואמר ומשתמע וחכים וסוכלתן בעצה. ובדברי רבותינו ז״ל שמונה עשר קללות קלל ישעיהו הנביא את ישראל ולא נתקררה דעתו עד שאמר להם ירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד. מאי היא דכתיב כי הנה האדון ה׳ צבאות וגו׳ משען אלו בעלי מקרא, משענה אלו בעלי משנה, כל משען לחם אלו בעלי תלמוד שנאמר לכו לחמו בלחמי, וכל משען מים אלו בעלי הגדה שמושכין לבו של אדם כמים, גבור זה בעל שמועות, ואיש מלחמה זה שיודע לישא וליתן במלחמתה של תורה. שופט זה דיין שדן דין אמת לאמתו, נביא כמשמעו, קוסם זה מלך שנאמר קסם על שפתי מלך במשפט לא ימעל פיו, זקן זה

---

2 נ ומעלתו וקרוביו רבים   3 ת. מ. עדה ודעת.

3 נ. דעת ועצה בעסקי המדנה ויודע להנהיג המדנה בעצמו כל זמן.

8 נ. ולי נראה כי חכם חרשים בכאן ר״ל חכם אומניות שיודע לתקן כלים וענינים הצריכים למשמרת העיר וחזקתה וכלי מלחמה.   11 ל. הריסות העיר והשחתה.

11 נ. והרב ר׳ משה.   12 נ. בדברים המנהינים ואע״פ שאינו מבין שום שכל אחר.

14 ס. להשלים הענינים.

---

5 משלי נ. כט.   8 ש״ב יב. יט.   10 קהלת ט. טז.   11 מורה נבוכים ח״א פרק ל״ד.   17 חגיגה יד. ע״א.   21 משלי ט. ה.   25 שם טז. י.

שראוי לישב בישיבה, שר חמשים זה שיודע לישא וליתן בחמשה חומשי תורה. דבר אחר, שר חמשים אמר רבי אבהו מכאן שאין מעמידין תורגמן על הצבור פחות מחמשים שנה, ונשוא פנים זה שנושאים פנים לדורו בעבורו למעלה כגון רבי חנינה בן דוסא למטה כגון רבי אבהו בקסרי, יועץ זה שיודע לעבר שנים ולקבע חדשים, חכם זה תלמיד המחכם את רבותיו, חרשים שבשעה שפותח פיו נעשו הכל כחרשים, ונבון זה המבין דבר מתוך דבר לחש זה מי שראוי למסור לו דברי תורה בלחש. ואמרו עוד אין מוסרין סתרי תורה אלא למי שיש לו חמשה דברים הללו יועץ וחכם חרשים ונבון לחש:

4. ונתתי נערים. כיון שהוא ית׳ הסיר הזקנים הרי הוא כאלו נותן הנערים להיות שרים עליהם. ודרך הדרש אלו בני אדם שמנוערין מן המצות: ותעלולים. כמו נערים וכן עוללים שאלו לחם אלא שהוא משקל אחר והוא תאר בשקל תחלואי רעב. ויונתן תרגם וחלשיא. והדרש תעלי בני תעלי פירוש שועלים:

5. ונגש העם. עוד קללה אחרת שלא יכנעו מפני שריהם ומפני המושלים שישימו עליהם אלא כל אחד יהיה נעשה נונש ושוטר בחברו ואפילו הקטן בגדול. ופי׳ ירהבו יחזקו עליו ויעיזו בו פניהם הנער בזקן והנקלה בנכבד: ירהבו. ענין חזק מן ורהבם עמל ואון. ויונתן תרגם ונגש ויתגרון. ותרגם ירהבו ישלטו וענין אחד הוא כמו שפירשתי. והדרש הנער בזקן מי שמנוער מן המצות ירהב במי שמלא מצות כרמון, והנקלה בנכבד מי שחמורות דומות עליו כקלות ירהב במי שקלות דומות עליו כחמורות:

6. כי יתפש. כאשר יתפש איש באחיו כלומר שיתפשהו בבגדו לדבר עמו ולבקש ממנו זה. ופירוש בית אביו משפחת בית אביו כי

---

5 ג. ר׳ אבהו בי קיסר.

13 ג. משקל אחר מן הראוי ... תעלולים אנשים שבורי לב ומשובשי הדעת תְמורת הזקנים והחכמים וכן גם אני אבחר בתעלוליהם תרגם יונתן אף אנא אתרע בתבריהון כלומ׳ בשבר לבם ודרך הדרש אלו בני אדם המנוערים מן המצות וי״ת וחלשיא והדרש תעלי בני תעלי כשועלים.

17 ג. בגדול <ובזה כליון העמים וחורבן המדנות כשרוצה להיות כל אחז׳ ואחד שר מושל ועל כמו זה אמרו החכמים אוי לעִיר שרבו שריה ואניה שרבו חבליה>.

18 ל. ירהבו ... ויתגרון ח׳. 19 ל. ישלטון. 19 ל. למה שפירשתי.

21 ג. מי שחמורות קלות עליו.

---

11 חגיגה שם. 12 איכה ה. ה. 13 ירמיה יד. יח.

14 חגיגה שם. 18 תהלים צ. י. 20 חגיגה שם.

אינו רוצה לומר אחיו בן אביו אלא איש ממשפחתו שיש לו קרוב דעת עמו ויאמר לו בבקשה כיון ששמלה לך כלומר שאתה מלובש בגדים נאים ותתראה גדול וישאו פניך תהיה קצין לנו ותוכיח מי שראוי להוכיח ותהיה תחת ידך ותחת ממשלתך המכשלה הזאת שאנחנו נכשלים איש ברעהו ואין אנחנו יראים איש מפני רעהו: לכה כתוב הא נוספת כמו ולכה איפא מה אעשה בני. והדרש שמלה דברים שמתכסה אדם בהם כשמלה, והמכשלה דברים שאין בני אדם עומדים עליהם אלא אם כן נכשלים בהם ישנן תחת ידך, קצין תהיה לנו. וי״ת המכשלה ומגביתא, כלומר לגבות המס שהיו מלכי האמות מטילים עליהם כמו שכתוב בפרעה נכה ויתן ענש על הארץ מאה ככר כסף וככר זהב:

7. ישא. פירוש ישא שם האל בפיו. כלומר ישבע וכן לא תשא את שם ה׳ אלהיך לשוא. וחובש מושל נקרא כן לפי שהוא חובש ואוסר העוברים על מצותו וכמוהו האף שונא משפט יחבוש, וטעם לא אהיה כי איני ראוי לכך כי אין בביתי לחם ושמלה ואף על פי שאני מתראה בחוץ בשמלה זו וכל זה אמר להודיע כי עניות ומסכנות רב יהיה בעיר כי אפילו המתראים עשירים בחוץ ביתם רק מכל טוב. והדרש לא אהיה חובש לא הייתי מחובשי עצמן בבית המדרש, ובידי אין לחם ואין שמלה שאין בידי לא טעם מקרא ולא טעם משנה:

8. כי כשלה. ומה טעם כשלו ונפלו לפי שחטאו לה׳ בפה ובמעשה להכעיסו וזהו למרות עיני כבודו כלומר כי הוא רואה מעשיהם והם עוברים על מצותו כאלו הוא אינו רואה מעשיהם: למרות. כמו להמרות: עיני. חסר יוד עין הפעל:

9. הכרת. מענין ואת אחיו לא הכיר, ר״ל כי בפניהם יוכל האדם להכיר שהם רעים: וחטאתם כסדום הגידו. והם גם הם

1 ממשפחתו] ג. ממשפחת אביו שיש לו קורבה עמו ואמר לו בבקשה ממך כיון שיש לך שמלה נאה ותוכל להתראה גדול וישאו פניך תהיה קצין לנו ותוכיח מי שראוי לתוכיח.

5 ג. איש מפני רעהו ומן הנראה לפרש יתפוש איש באחיו בשמלתו ויאמר לו לכה ותהיה קצין לנו והממשלה ר״ל העיר הזאת שכשל כחה ולא נשאר בה אדם ראוי למלוך ולא ליעץ תהיה תחת ידיך כלומר תחת ממשלתך ותוכל להושיענו.

11 ל. ס. שם ה׳. 11 ג. ישבע שלא יעשה זה. 12 ג. וכן לא תשא את שם ה׳ שתרגום לא תומי. 23 ג. ר״ל תכונת פניהם מעידה עליהם שהם רעים.

---

[5] בראשית כז. לז. [6] חגיגה שם. [10] מ״ב כג. לג.
[11] שמות כ. ז. ודברים ה. יא. [14] איוב לד. יז. [16] חגיגה שם.
[23] דברים לב. מ.

מנידים חטאתם בפיהם ואינם מכחידים כמו שהיו אנשי סדום עושים שהיו מתפארים ברשעם. ואדוני אבי ז"ל פי' הכרת ההא שרש ופירש עזות פניהם וכן פירוש לא תבושו תהכרו לי, תעיזו פניכם לי ודמהו ללשון ערב שאומרים הכר לעזות מצח. ויונתן תרגם הכרת פניהם שהם מכירים פנים בדין, אשתמודעת אפיהון בדינא אסהיד בהון: אוי לנפשם. כלומ' שתאבד נפשם במותם מפני מעשיהם הרעים לבד מן הפורענות שיבא להם בחייהם והנה הם גמלו רעה לנפשם כלומר לעצמם ברעה שעושין לאחרים:

10. אמרו. אינו צווי לאנשים מיוחדים אלא לכל אדם כמו ראה ריח בני, אמר למלך ולגבירה, והדומים להם. אמר לכל מי שיכיר האמת וידע כי משפטי האל אמת אמרו וקראו לכל כי אל צדיק ה' ישלם לכל צדיק כצדקתו ולרשע כרשעתו וסמך זה לפסוק אוי לנפשם לפי שלפעמים יהיה טוב לרשע בעולם הזה אמר כי על כל פנים תאבד נפשו גמול מעשיו הרעים כי אל אמונה ואין עול: צדיק כי טוב. פירוש צדיק כאשר יהיה טוב שלא ישוב מצדקתו ועשה עול אמרו כי פרי מעלליהם יאכלו בזה או בבא:

11. וכן אמרו אוי לרשע רע. אוי לרשע שיעשה רע ולא שב מרשעתו כי על כל פנים גמול ידיו יעשה לו בזה או בבא אבל בזה העולם יהיה גמולם ברוב כמו שתראו בישראל כי כשלו ונפלו מפני מעשיהם הרעים ועליהם תצדיקו את הדין. ורז"ל דרשו הפסוק אמרו צדיק כי טוב, וכי יש צדיק טוב ויש צדיק שאינו טוב אלא טוב לשמים וטוב לבריות זהו צדיק טוב ועליו נאמר כי פרי מעלליהם יאכלו שאוכל פירות בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא. טוב לשמים ואינו טוב לבריות זהו צדיק שאינו טוב. אוי לרשע רע וכי יש רשע רע ורשע שאינו רע אלא רע לשמים ורע לבריות זהו רשע רע. רע לשמים ואינו רע לבריות זהו רשע שאינו רע. ורשע רע גמול ידיו יעשה לו בעולם הזה. ואמרו הזכות יש לה קרן ויש לה פירות שנאמר כי פרי מעלליהם יאכלו. עברה יש לה קרן ואין לה פירות שנאמר כי גמול ידיו יעשה לו שהעברה עקרה היא ואין לה פירות, אלא אם כן עשתה פירות כגון שבא על

2 ח. וי"ם הכרת ההא שורש. 9 ל. להם מיוחדים. 11 ה' – – כצדקתו] ל. ישלם לו האל כצדקתו.

[2] וכן הביא בספר השרשים ש' הכר. ועיין מה שכתב ר' יוסף קמחי בס' הגלוי עמ' י.
[3] איוב יט. ג. [9] בראשית כז. [10] ירמיה יג. יח.
[14] דברים לב. ד. [20] עיין קדושין מ. ע"א. [26] שם.

הערוה והוליד ממנה בן. ויונתן תרגם אמרו לצדיקיא טוביכון ארי פירי עובדיכון ישתלמון. אוי לרשע ווי לרשיעיא דעובדיהון בישין וגו׳:

12. עמי נגשיו מעולל כמו עולל כמו שאמר ונתתי נערים שריהם וגו׳. ויונתן תרגם עמי דסרכוהי בזוהי כמעליל לכרמא: ונשים משלו בו. חלשים כמו נשים, או פירוש מרוב רדפם תאות המשגל משלו בהם הנשים הפך והוא ימשל בך. ויונתן תרגם נשים מענין נושה בהא, וכמרי חובה שליטין ביה: עמי מאשריך מתעים. מי שאומרים לך אשריך כשתעשה מעשים רעים אותם הם מתעים אותך והם נביאי השקר שמשבחים אותך במעשיך הרעים והם בלעו ושחתו דרך אורחתיך שלא חזרת לדרך הטובה והלכת בדרך רעה. וכן תרגם יונתן משבחך אטעיוך וארח שבילך קִלקלו. ויש מפרשים מאשריך כמו מישריך, כלומר אותם שהיו ראויים לישר אותך בדרך הטובה הם התעו אותך:

13. נצב לריב. כמו להריב. וכן לדין כמו להדין ואלו היה שם היה הלמד בשוא: לדין עמים. אמ׳ אל תחשבו כי לא יענישכם האל על הרעות שתעשו כי בכל זמן הוא נצב ועומד לדין כל העמים כל שכן עמו ישראל שהשגחתו יותר עליהם מפני שהם קרובים אליו יותר משאר העמים:

14. יהיה במשפט יבא. כי גם זקני העם ושריו עליהם עון העם שלא יוכיחו אותם וגם הם אונסים וגוזלים דלת העם: ואתם בערתם. יאמר להם בשפטו אותם ישראל הנקרא כרם השם אתם בערתם וכליתם אותו. ובערתם מענין ובער בשדה אחר: גזלת העני. מי שיחפש אחריכם ימצא גזלת העני בבתיכם שמלתו וכלי ביתו שאתם גוזלים אותם. ובדברי רז״ל עם זקני עמו ושריו, אם שרים חטאו זקנים מה חטאו אלא לפי שלא מיחו בשרים:

15. מלכם. כתוב מלה אחת ההא נבלעת בדגש וקרי מה לכם וכן מזה בידך. אומר להם לשרים מה לכם תדכאו עמי והם העניים וכן אם כסף תלוה את עמי את העני עמך וקורא אותם עמי לפי

4 ל. דסרכוהי בזוהי כמעללי כרמא. 7 ס. וכמרי חוביה. 12 ס. הטעו אותך.
18 ל. גם ח׳. 27 ל. וקורא אותם כן.

3 למעלה פסוק ד. 6 בראשית ג. טז.
7 ובס׳ השרשים ש׳ נשה הביא את התרגום בנוסחא זאת: וכמרי חובא שליטו ביה.
11 ובס׳ השרשים ש׳ אשר כתב ״או יהיו אלו מאשרי ואשרו (אשרו חמוץ, למעלה א. יז.) האלף בהם תמורת יוד מישרי העם הזה, ישרו חמץ״.
21 שמות כב. ד. 23 שבת נה ע״א. 26 שמות ד. ב. 27 שם כב. כד.

שהעניים אין להם עוזר וסמך אלא האל יתברך לא די לכם שתגזלו ממונם אלא שתדכאו אותם בגופם תטחנו פניהם כלומר תכו אותם ותכתתו פניהם ר"ל מכת לחי: נאם ה'. הוא אומר לכם זה כי הוא יודע במעשיכם הרעים ואתם תחשבו אין ה' רואנו והנה הוא מעיד בכם על גזלת העני שהיא בבתיכם ועל מה שתדכאו ותכו העניים והוא רואה הכל וישפוט אתכם על הכל כי הוא אדון צבאות מעלה וצבאות מטה:

16. ויאמר ה'. גבהו. פירושו לפניו: נטויות גרון וגו'. אלה דברי גבהות ונאות. ורבותינו פירשו גבהו שהיו מהלכות בקומה זקופה: בנות ציון. ציון היתה עיר מלוכה לפיכך זכר בנות ציון ועוד כי רוב ארץ ישראל היתה חרבה בימי אחז והיו הנשים מתגאות ביופין ומראות עצמן בשוקים וברחובות נטויות גרון שיסתכלו בהן הנואפים. ורבותינו פירשו נטויות גרון שהיו מהלכות ארוכה בצד קצרה. ומשקרות עינים כלומר רומזות להם עיניהן שילכו אחריהן לבית, ותרגום עין שזפתו עינא דסקרתיה, ורז"ל פירשו שהיו ממלאות עיניהם כחול: הלוך וטפף. מענין טף כלומר היו הלכות ברחובות בלא בשת כמו הנערים והיו הלכות ומשחקות זאת עם זאת כמו הנערים ורז"ל פירשו שהיו הולכות עקב בצד גודל. תעכסנה מקשקשות ברגליהם בעכסים שתלויין בהם שהם הפעמונים המשמיעין קול: נטוות כתיב נטיות קרי ואותיות אהוי מתחלפות:

17. ושפח ה'. כתוב בשין והוא ענין ספחת אמר במקום שהיו מתגאות בו תהיינה נספחות. והקדקד הוא מקום חלוק השער לכאן ולכאן והיו מחלקות שער ראשן ומתיפות בו והאל יביא על קדקדן מספחת הפך גאותן ביופין: פתהן יערה. פאתן יגלה הוא מן והפותות לדלתות הבית והוא כנוי לבית הערוה כלומר שתלכנה ערומות לפני האויב המוליך אותן בשביה. וי"ת יקרתהון יעדי. ובדברי רז"ל רב ושמואל חד אמר שנשפכו כקיתון, וחד אמר שנעשו פתחיהן כיער:

---

1 ל. שתטלו ממונם. 2 מ. ס. ותמרטו פניהם.
14 ס. ורזל פירשו . . . זאת עם זאת כמו הנערים ח'.
19 ל. במקום ח'. 22 מ. פתהם ידלה.

---

11 יומא ט ע"ב ושבת ס"ב ע"ב עיי' בשנויי נוסחאות שם וגרסת ילקוט המכירי כגרסת רד"ק ועיי' דקדוקי סופרים יומא שם, ובס' השרשים הביא רד"ק את הנוסחא דסקרתיה ובתרגום (הוצ' לגרד ע' ק') עינא סקרתיה.
13 איוב כ. ט. 14 שבת שם.
15 וכ"כ בס' השרשים ש' טפף והוא מפירושי ר' משה קמחי עיי' ס' הגלוי צד קד.
16 שבת שם. 22 מ"א ז. ג. 24 שבת שם.

18. ביום ההוא. זה וביום ההוא הבא אחריו יש מפרשים אותם בימי אחז והזקיהו כי הפרענות אשר בפרשה היה בימי אחז ולנשארים היה הטוב והכבוד בימי חזקיהו ועליו נאמר צמח ה׳ לצבי ולכבוד. ויש לפרש כל זה בשוב הגלות שיכלו רבים מישראל שלא שבו אל ה׳ בכל לבם כמו שנאמר עליהם וברותי מכם המרדים והפושעים בי וגו׳ ונאמר עוד עליהם והבאתי את השלישית באש והנשארים יהיו ענוים וקדושים הפך מה שהיו בימי אחז שהיו גאים וטמאים ולא תהיינה הנשים עוד מתפארות בתכשיטיהן לפיכך אמר יסיר ה׳ את תפארת העכסים וגו׳ ונאמר בנבואת צפניה אז אסיר מקרבך עליזי גאותך ולא תוסיפי לגבהה עוד בהר קדשי והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם ה׳. ועתה זכר הדברים אשר היו מתגאות ומתפארות בהם בימי אחז שכולם יהיו בטלים לעתיד לבוא שלא תהיה אז גאוה לא באנשים ולא בנשים והדברים ההם הם העכסים והשביסים והשהרונים: ופירוש העכסים, עדי שמשימה האשה ברגליה שמקשקש. ויונתן תרגם מסניא ואפשר שיהיה זה שמקשקש תלוי במנעל: והשביסים. בסמך כמו בצדי מן ושבצת את הכתנת שש והוא כלי עשוי כמלאכת תשבץ: והשהרנים. כלי עשוי בדמות ירח תרגום ירח סהרא. ויונתן תרגם וסבכיא כלומר מיני סבכה:

19. הנטפות. מן נטף ושחלת, ופירושו כלי שמניחין בו הצרי ותולין אותו הנשים בצואריהם. ויש מפרשים הענקים שעושין מאבני הבדולח הקטנים וכן נקרא הבדולח הזך בערבי אלנטף. וכן תרגם יונתן ענקיא: והשרות. תרגם יונתן ושירי ידא והם הצמידים כתרגומו: והרעלות. מן המשנה ערביות רעלות, ופירשו הגאונים צעיף שמשימות על ראשן ומכסות בו כל הפנים שאין נראה להם אלא העינים וקושרות

12 ל. הנשים בימי אחז. 18 כלומר] מ. ס. כולן.

5 יחזקאל כ. לח. 6 זכריה יג. ט. 9 צפניה ג. יא.

16 שמות כח. לט. ושם ושבצת הכתנת.

16 כלי] בספר השרשים שרש שהר כתוב תלי ונ״ל שזוהי הגירסא הנכונה אבל בד׳ ס׳ ול׳ הגרסא כלי. 19 שם ל. לד.

20 ובס׳ השרשים ש׳ נטף כתב ״והנטפות ואומרים שקורין לבדולח הזך בערבי אלנטף.״ והוא מדברי ר׳ יונה בספר השרשים ש׳ נטף.

23 שבת סה ע״א. ובנוסחתנו הגרסא ערביות יוצאות רעולות אבל בערוך [ע׳ רעל] ובספר השרשים לר׳ יונה [ש׳ רעל] ובס׳ השרשים לרבינו [רעל] מובא ערביות רעולות.

למטה. ויונתן תרגם חנים נסיא כמו שתרגם חמנים, וכן תרגם אנקלוס חמניכם חנים נסיכון:

20. הפארים. כמו המגבעות כמו ואת פארי המגבעת, פארי פשתים יהיו על ראשם, ויונתן תרגם כליליא: והצעדות כמו אצעדה והוא עדי שנושאות הנשים בשוקיהן. וכן תרגם יונתן ושירי רגליא: והקשורים. יתרי משי שקושרות בהן שערן ויונתן תרגם קל משמשאי ולא ידעתי מה הוא: ובתי הנפש. הוא עדי שתולות הנשים בין שדיהן על לבן. ויונתן תרגם קדשיא: והלחשים. הוא עדי שתולין אותו הנשים באזניהם נקראו כן לפי שהאזנים בעלות הלחש. ויונתן תרגם וחליטתא, וכן תרגם ותעד נזמה וחליתה, ואתקינת בקדשהא ובחליטת מרגליתהא:

21. הטבעות. ידוע. וכן נזמי האף וכן ואשים הנזם על אפה:

22. המחלצות. כמו והלבש אתך מחלצות והם לבושים נאים וכן תרגם יונתן כתוניא: והמעטפות. כסות שמתעטפת בו: והמטפחות, כמין צעיף וכן הבי המטפחת אשר עליך: החריטים, כיסים, וכן בשני חריטים וכן נקרא בערבי הכיס כריטה, והחית בעברי בערבי כף במקומות רבים. ויונתן תרגם ומחכיא, ותרגם אונקלוס וכומז ומחוך:

23. והגליונים. המראות נקראו כן לפי שנגלים בו הפנים לרואה בהם. וכן תרגם יונתן ומחזייתא. וכן תרגם אונקלוס במראת הצבאת, במחזיית נשיא: והסדינים, ידוע: והצניפות, ידוע, כמו ובמצנפת בד יצנף: והרדידים. הוא לבוש דק נקרא בערבי אלרדא, וכן

---

7 ל. מסמסיא. 22 ת. בערבי אריד.

---

1 ובס' השרשים ש' רעל כתב ויונתן תרגם ותניססיא.

2 ויקרא כו. ל. 3 שמות לט. כח. 4 יחזקאל מד. יח.

8 ובספר השרשים ש' לחש הביא פירוש זה בשם "יש שפרשו" והוא מפירושי ר' יוסף קמחי בס' הגלוי צד קמו.

10 הושע ב. טו. 12 בראשית כד. מז. 14 זכריה ג. ד.

16 רות ג. טו. ובפי' יחזקאל יג. יח. כתב "המספחות כמו המטפחות והם הצעיפין שמכסות בהם הנשים את פניהם."

17 מ"ב ה. כג.

17 ובשרשים ש' חרט כתב בשם ר' יוסף קמחי "וכן נקרא הכיס בערבי כרטה." וכן כתוב בס' הגלוי [צד קב] "וכן בערבי קורין לכיס כריטה," אבל רס"ג תרגם החריטים "ואל מכרוטה. 18 שמות לה. כב. במדבר לא. נ. 20 שמות לח. ח. 21 ויקרא טז. ד.

22 ובס' השרשים ש' רדד "אלארדא" ורס"ג תרגם ואלארדיה.

נשאו את רדידי מעלי, וכן תרגם יונתן כבנתיא, ובדברי רז״ל תנתן כבנתי לבתי:

24. והיה. זו הקללה עד סוף הפרשה בימי אחז והנה הבשם מחזיק הבשר ומעמידו ויהיה מק בהפכו והוא מסיסת הבשר כמו ולשונו תמק בפיהם: נקפה. יהיה הבשר נגוע ומוכה שלא יוכלו לחגר עליו. כמו ואחר עורי נקפו זאת ובדברי רבותי׳ ז״ל אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה: מעשה מקשה. פירוש מעשה שוה וכן כתמר מקשה המה, וענינו תחת אשר היו מתקנות השער ומשוות אותו תהיה עתה קרחה תחת אותה השוית השער ותקונו. ומעשה איננו סמוך כי הוא נקוד סגול ומקשה תאר לו: פתיגיל. הגורת משי רחבה, יוגלא בלעז: תחת יופי. כל זה הכעור בא להן תחת שהיו מתיפות בעדיהן ובקשוטיהן, ויש מפרשים כי זה לשון כויה וכן בדברי רז״ל כי תחת יופי אמר רבא היינו דאמרי אינשי חלופי שופרא כואה:

25. מתיך. תהיה זאת לנשים הקללה הנזכרת, לאנשים בחרב יפלו והדבור כנגד ציון כמו שאמר למעלה בנות ציון: וגבורתך. פירוש מתי גבורתך, ומתיך שוכר עומד במקום שנים. פירוש אנשי גבורתך שהיתה בוטחת בגבורתם יפלו במלחמה. וכן תרגם יונתן ועבדי מצותיך בקרבא:

26. ואנו. מענין תאניה ואניה: ואבלו. ענין אבל, והוא על דרך משל כמו כל שעריה שוממין: ונקתה. תהיה נקיה מאנשיה מאין יושב בה: לארץ תשב. שתהיה חרבה ויפלו חומותיה ובתיה ומגדליה לארץ או פירוש לארץ תשב על דרך משל דרך אבילות כאלו

---

12 ח. יוגילא בלעז.   17 ל. ועבדי נצחניך.

---

1 שיר השירים ה. ז.   2 בבא בתרא קנא ע״ב ובכמה מקומות.

4 זכריה יד. יב.   5 איוב יט׳ כו.   6 חולין ז. ע״ב.   8 ירמיה י. ה.

10 ובס׳ השרשים ש׳ עשה לא כתב כן ושם פירש שחסרה וו החבור במלת מקשה וצ״ל מעשה ומקשה וז״ל ״כי מעשה אינו סמוך למקשה כי הוא בסגול רוצה לומר מעשה ומקשה כמו שמש וירח (חבקוק ג. יב.) ופירושו תחת התקון וההשויה כלומר תחת תקון השער והשויתו תהיה קרחה.״

11 ובס׳ השרשים שרש פתגל כתב בשם רש״י שהוא יצילא בלעז. אבל ברש״י לפנינו לא נמצא.   12 וכן כתב בס׳ השרשים ש׳ כוה.

13 וכן הובא בספר השרשים שרש כוה אבל לפנינו [שבת סב. ע״א] הגרסא חלופי שופרא כיבא, וכן הוא בילקוט פה, ובילקוט המכירי הגרסא כובא.

18 ישעיה כט. ב. איכה ב. ה.   19 איכה א. ד.

תשב העיר לארץ על אנשיה שיצאו ממנה כמו ישבו לארץ ידמו זקני בת ציון. ויונתן תרגם ותתרקן ארעא ותחרוב:

ד. 1. והחזיקו. כמו והחזיקי את ידך. וזה היה בימי אחז שהרג פקח בן רמליהו ביהודה מאה ועשרים אלף ביום אחד ונשארו הנשים ועל זה אמר עצמו לי אלמנותיו מחול ימים. ושבע אינו לחשבון מכוון אלא כן דרך המקרא לזכור שבע ושבעה לחשבון רב לפי שכל ימי העולם שבועות כמו שבע כחטאתיכם, שבע יפול צדיק וקם, על אבן אחת שבעה עינים, וכן שבע נשים ר״ל נשים רבות: לחמנו נאכל. מה שחייב אדם לעשות לאשתו משלו שאר כסות יאמרו לו אנחנו נעשה משלנו רק שתקחנו לנשים שיאמרו עלינו בעולות בעל הן: אסף חרפתנו. כי חרפה היא לאשה שיושבת בלי בעל. ויש דרש כי נבוכדנצר צוה לחייליו שלא יבעלו אשת איש לפיכך היו מבקשות שיהיה להם שם בעל:

2. ביום ההוא. כבר פירשנו למעלה כי פירוש ביום ההוא ביום התשועה בבא הגואל: ופירוש צמח ה׳ משיח בן דוד. כמו שנאמר עליו והקימתי לדוד צמח צדיק: לצבי. פירושו חפץ או הדר ותפארת כמו צבי היא לכל הארצות, לעטרת צבי: ופרי הארץ. הוא אומר גם כן על המשיח מתחילה יהיה כמו הצמח היפה שישמח האדם בראיתו וכשיגיע להיות פרי יהנו עוד ממנו וישמחו בו יותר כן מלך המשיח מתחילה ישמחו בו ואחר כן כשיעשה מעשה וינצח מלחמת גוג ומגוג וישים הארץ שלוה ושקטה שכל העולם ייראו ממנו אחר כן יהיה לגאון ולתפארת שיתגאו ישראל ויתפארו בו על כל הגוים: ואמר לפליטת ישראל. כמו שכתוב והסירותי מקרבך עליזי גאותך והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם ה׳ וגומר וכן אמר הנה והיה הנשאר. ויונתן תרגם צמח ה׳ משיחא דה׳, ותרגם ופרי הארץ ועבדי אוריתא:

10 ס. משלנו שאר כסות. 11 ל. היא ח׳. 14 ס. פירוש ח׳.
16 ס. עליו ח׳. 22 ס. שיתגאו ויתפארו. 26 ס. ועבדי ארעא.

1 שם ב. י. 3 בראשית כא. יח. 4 דה״ב כח. ו.
5 ירמיה טו. ח. 7 ויקרא כו. כא. 7 משלי כד. טז.
8 זכריה ג. ט. 12 איכה רבתי ה. יא. 14 למעלה ג. יח.
16 ירמיה כג. ה. 17 יחזקאל כ. ו. 18 ישעיה כח. ה.
23 צפניה ג. יב.

3. והיה. זכר ציון וירושלים כי היא ראש מלכות ישראל או לפי ששם תהיה מלחמת גוג ומגוג: יאמר לו. יאמר בעבורו כי הוא קדוש וצדיק: הכתוב. הנגזר עליו שיהיה לפי ישרו ומעשיו הטובים וכמוהו מחני נא מספרך אשר כתבת. ויונתן תרגם הפסוק ויהא דישתאר יתוב לציון ודעביד אוריתא יתקיים בירושלם קדיש יתאמר ליה כל דכתיב לחיי עלמא יחזי בנחמת ירושלם:

4. אם רחץ. אם זה ענינו כאשר כמו והיה אם בא אל אשת אחיו, ואם יהיה היבל לבני ישראל, ואם תקריב מנחת בכורים והדומים להם כמו שכתבנו בספר מכלל. ופירוש הפסוק לענין הנזכר למעלה קדוש יאמר לו וגו' מתי יהיה כשירחץ ה' צואת בנות ציון כלומ' הטנוף והצואה והוא דרך משל למעשים הרעים שהם בציון היום לא יהיו בה אז כמו שאמר אז אסיר מקרבך עליזי גאותך: ורחץ. עבר במקום עתיד וכמוהו רבים בדברי הנבואה ברוב, ורחץ וידיח. כפל ענין במלות שונות, וכן צואת ודמי, וכן משפט ובער, כלומר כי במשפט יעשה ולא יאריך עוד לרשעים ובזה יבער הרע כלו ולא ישאר ממנו דבר. וסמך רוח אל לשון הדחה ורחיצה רוצה לומר לרוב הבעור שלא ישאר מלחלוחית החטא דבר כמו שהרוח מיבש הדבר או יהיה פירוש רוח כמו וברוח שפתיו, וברוח פיו. וכן תרגם יונתן במימר:

5. וברא ה'. מתחילה היה ענן הכבוד חונה במשכן ובבית המקדש אבל בשוב הגלות יראה ענן הכבוד על כל בתי החכמים הגדולים והחסידים וזהו שאמר על כל מכון הר ציון, ועל מקראיה, כלומר על כל מקום נכון ונשא בכבוד יושביו, ונקרא גם כן המקום ההוא מקרא לפי שנקראים שם העדה לפני החכמים. וכנוי הא מקראיה לציון ויהיה שם ביומם ענן ועשן ובלילה נוגה אש להבה כמו שהיה במשכן עמוד הענן ביום ועמוד האש בלילה ועשן הוא הענן העב. ותרגם יונתן ועשן ואמטתא ופירושו על דרך שאמר ענן וערפל סביביו והוא משל על

---

3 ס. שיגזור עליו.   7 כ. ס. כאשר ת'.   9 ס. שכתוב בספר.
12 ס. יהיו שם אז.   21 ס. כל ת'.   21 ס. והגדולים.
23 ס. המקום ת'.   26 ס. לילה.

---

4 שמות לב. לב.   7 בראשית לח. ט.   8 במדבר לו. ד.
8 ויקרא ב. יד.   9 ס' השרשים ש' אס.   12 צפניה ג. יא.
18 ישעיה יא. ד.   18 תהלים לג. ו.   27 תהלים צז. ב.

השגת אמתת האל שלא תושג על האמת כי לא יראנו האדם וחי אפילו חיות הקדש אינם רואים אותו, ואמר שבאותו הזמן תרבה השגת בני אדם: כי על כל כבוד חפה. פירוש כי על כל בתי כבוד שבירושלם תהיה חפה, כלומר תהיה כבוד האל חופף עליהם הענן ביום והאש בלילה. ויונתן תרגם על כל מכון על כל מקדש טורא דציון ועל אתר בית שכנתיה ענן יקר. ותרגם כי על כל כבוד חפה ארי יתיר מיקרא דאמיר לאיתאה עלוהי שכנתא תהא מגנא עלוהי כגנון:

6. וסכה. ואותה החפה תהיה להם לצל יומם מחרב שלא יכם שמש ושרב ולא יזיקם וכן המטר לא יזיקם כי החפה תהיה להם למחסה ולמסתור. ותרגם יונתן על ירושלם תהא מטלת ענני למטללא עלה בימם משרב ולבית סתר ולאגנא מזרמית וממטר:

ה. 1. אשירה נא. דברי הנביא עושה משל בין האל יתברך ובין ישראל וקורא ישראל כרם והאל בעל הכרם. וקורא זה המשל שירה. ודבר זה המשל על אנשי דורו לפי שהוא שבח האוהב ואהבתו עם האהוב וכן שיר השירים אשר לשלמה לפי שהוא מספר אהבת החושק עם החשוקה והוא משל לאל עם כנסת ישראל וקרא הנביא האל יתברך ידידי ודודי על דרך כי בי חשק: בקרן בן שמן. כתרגומו בטור רם בארע שמינא וקרא ארץ ישראל קרן לפי שהיא גבוהה מכל הארצות והקרן גבוה מכל הגוף וקרא אותה בן שמן כמו שנאמר עליה ארץ זבת חלב ודבש. ותרגם יונתן וקדישתינון ויקירתינון וקיימתינון במצב גפן בחירא ובנית בית מקדשי ביניהון ואף מדבחי יהבית לכפרא על חטאיהון אמרית דיעבדון עובדין טבין ואינון אבאישו עובדיהון:

2. ויעזקהו. פירוש חפרו מדבר רז״ל מצאו יושב ועוזק תחת הזתים, או פירושו גדרו סביב מתרגום טבעת עזקא שהיא עגולה מסובבת והרוצה לטעת כרם גודרו תחלה כדי שלא תכנס שם חיה ותשחית הנטעים וגם חופר מקום נטיעת הגפנים וכן מסקל ממנו האבנים ואחר

---

1 ל. שנאמר כי לא יראני. 3 כ. ס. על כל כבוד בתי ירושלם חפה.
6 כ. ס. ענן יקר ח׳. 7 כ. מגנא עליהון.
7 כ. כגנון ענן דיקר ס. בגנון ענן דיקר׳ וגו׳. 8 ס. ואותה הסכה.
10 כ. ס. דמטללא עלה. 14 ס. זה הדבר. 19 ל. ותרגם . . . עובריהון ח׳.

---

1 שמות לג. כ. 15 שיר השירים א. א. 17 תהלים צא. יד.
18 עיין ספרי עקב סי׳ ל״ז ומובא בהרבה מקומות בדרז״ל. 19 שמות ג. ח.
23 מנחות פ״ה ע״ב. וכן מובא בספר השרשים ובערוך ע׳ עזק. 24 במדבר לא. ג.

כך נוטעו ממבחר הנטעים שימצא זהו שאמר ויסקלהו שהסיר משם האבנים, ואחר כן ויטעהו שורק, ושורק הוא הנטע המשובח, וכן נטעתיך שורק. ואמרו כי נקרא שורק הגפן שמוציא ענבים טובים שאין בהם חרצן ופירוש המשל כי שמר האל ישראל כשהכניסן לארץ והגדר הם העננים אשר סביבותם, וסקל מן הכרם האבנים זהו שבער האמות מארץ ישראל, ונטע בו זה העם שהוא נטע נבחר זרע אמת שהוא זרע אברהם יצחק ויעקב והיו ראויים שיעשו פרי טוב. או יהיה פירוש ויטעהו שורק התורה שנתן להם שהיא תורת אמת. ויש דרש שש מאות ושש מצות כמנין שורק הוספתי להם על שבע מצוות שנצטוו בני נח: ויבן מגדל בתוכו. מי שיש לו כרם טוב ורוצה לשמרו שמירה מעולה בונה מגדל בתוכו לשמרו תמיד וגם עושה בו יקב ודורך שם הענבים ושומר שם היין כל זה עושה לאהבתו הכרם גם יש שבונים מגדל אחד בכרם אחד לשמור כל הכרמים, כן האל ית׳ בנה מגדל בתוכו שהבטיחם בשמירתו כל זמן שישמעו בקולו ויבטחו בשמו שלא יבואם רע, וזהו המגדל החזק כמו שכתוב מגדל עז שם ה׳ בו ירוץ צדיק ונשגב. וגם יקב חצב בו הנביאים כמו שנאמר חצבתי בנביאים. והיקב דורכים בו הענבים להוציא פרי הענבים למעשה כן הנביאים מורים לישראל התורה כדי שיהיו מעשיהם טובים ונאים עם אלהים ועם אדם. ויונתן תרגם מגדל בית מקדשא, ותרגם יקב מדבחא: ויקו לעשות ענבים ויעש באשים. והנה הוא קוה שיעשה זה הכרם ענבים טובים כמו שהיה המטע טוב כי ממטע טוב היו מאברהם יצחק ויעקב וכן הורם תורת אמת והיה ראוי שיהיו מעשיהם טובים: ויעש באשים. ופירושו ענבים רעים. וכן פירשו רבינו סעדיא מתרגום וירע ובאש. ורבינו האיי ז״ל כתב באושים הוא מין ידוע ממיני

1 כ. ל. כך ח׳. 2 כ. ס. הנטיעה המשובת. 5 כ. ס. זהו שבעה אומות.
7 כ. ס. או יהיה . . . תורת אמת ח׳. 13 ס. אחד ח׳. 13 ל. יתעלה.
14 כ. ס. לקולו יבטחו. 16 כ. ס. הם הנביאים. 18 כ. ס. ונאים ח׳.

1 ובספר השרשים ש׳ סקל כתב רד״ק בשם ר׳ יוסף קמחי שפי׳ ויסקלהו בנה לו גדר אבנים. 3 ירמיה ב. כא.
3 בס׳ השרשים ש׳ שרק הביא את הפירוש הזה בשם ר׳ יצחק אבן ניאת.
9 וכן כתב רש״י בפירושו לירמיה ב. כא. ושם מתאימה הדרשה יותר כי שם כתוב שורק מלא ופה חסר. וכן נמצא ברמזי ההפטרות לבעל הרקח שם.
15 משלי יח. י. 16 הושע ו. ה.
23 וכן בס׳ השרשים ש׳ באש בשם רבינו סעדיה, ועיי׳ מחברת הערוך לשלמה אבן פרחון.
24 וכן כתב בס׳ השרשים שם.

הענבים והוא הרע שבהם, וידוע הוא בלשון המשנה הענבים האובשים במוקדם האלף על הבית. כן ישר' שהיו ראויים לעשות מעשים טובים עשו מעשים רעים:

3. ועתה. כלומר אתם בעצמיכם תהיו שופטים ביני וביניכם. ואמר יושב ירושלם ואיש יהודה. כי עשרת השבטים גלו כשנאמרה נבואה זו כי בשנת שש לחזקיהו גלו עשרת השבטים:

4. מה לעשות. כל השמירות והמלאכות שבעל הכרם עושה לכרמו עשיתי לו לא נשאר לי דבר טוב לעשות שלא עשיתי אם כן מדוע היה זה שקויתי לעשות ענבים ויעש באושים: קויתי בצרי הוו:

5. ועתה. הסר משוכתו. בדגש עם הוו, כמשכת חדק ברפי. והמשוכה היא שעושין לכרם מקוצים חוץ לגדר אבנים שעושין לו ועושין זה לרוב שמירה, ואם אין משוכה יכנס בו אדם על ידי הדחק וזהו והיה לבער כלומר למאכל כמו ובער בשדה אחר, ואחר שיפרצו גדר האבנים הוא למרמס שירמסוהו חיות ובהמות. והמשל במשוכה ובגדר הוא שמירת האל שיסלק מעליהם ואמות העולם יהיו שולטות בהם כמו שאמר הכתוב והסתרתי פני מהם והיה לאכל:

6. ואשיתהו בתה. ועוד אעשה לו זה כי אף על פי שעשיתיו הפקר ואכלוהו ורמסוהו החיות אף על פי כן הגפנים הנשארים בו לא אעשה בהם שום עבודה שיוציאו פירות אלא אניחנו שיהיה שממה לא יזמר ולא יעדר. ופי יזמר יכרת כלומ' כריתת הזמורה להרבות בפירות. ופירוש יעדר שחופרין סביב הזמורה ותולשין הקוצים והעשבים הרעים. וכיון שלא יעבד יעלה שמיר ושית כמו הארץ שאינה נעבדת שצומחין בה שמיר ושית: ושמיר ושית מיני קוצים הם: ובתה פירושו שממה וכן בנחלי הבתות, אף על פי שהוא דגוש וזה רפי. והמשל אף על פי שסלקתי שמירתי מהם והם למאכל לגוים והגלו אותם מארצם רובם כי עשרת השבטים גלו אף על פי כן הנשארים לא אעשה עמהם טובה

---

1 כ. בלשון משנה ס. מלשון משנה. 2 כ. ס. במקום שהיו.
5 ס. שאר עשרת. 7 כ. ס. שאדם עושה. 13 כ. ס. שיפרוץ.
15 ס. הכתוב ת'. 20 כ. ס. ופי' יזמר כריתת הזמורה.

---

[1] מעשרות א. א. ולפנינו הענבים והאבשים, ובמשנה שבירושלמי הענבים והבאושין ובמתניתא דבני מערבא [חוצ' לאוו] הענבים והאובשים.

[10] משלי טו. יט. [13] שמות כב. ד. [16] דברים לא. יז.

[24] ישעיה ז. יט.

ולא אשלח ברכתי להם שיפרו וירבו כמו שחותכין הזמורה כדי שתוציא פירות יותר: ועלה שמיר ושית. שיהו מעשיהם לקללה כמו שאמר והמשתכר משתכר אל צרור נקוב ומשל ועל העבים אצוה יתפרש כמשמעו שאמנע ברכתי מארצם כמו שכתוב ועצר את השמים ולא יהיה מטר. ויונתן תרגם על נביאיא אפקד דלא יתנבון עליהון נבואה:

7. כי כרם ה'. עתה פי' המשל: בית ישראל, עשרת השבטים. איש יהודה, שבט יהודה ובנימין: נטע שעשועיו. מתחילה כשנטעם נטע שעשועיו היו שהיה משתעשע בהם ושמח עמהם כשהיו עושים מעשים טובים וקוה מהם שיעשו מעשים טובים ויעשו משפט העניים כמו שהיה עושה הוא עמהם תמיד טובות: והנה משפח. ופירושו נגע כמו ספחת ולצחות הלשון סמך משפח אל משפט וכן צעקה לצדקה מפני שהם קרובים להם באותיות. וענין הפסוק רוצה לומר אני קויתי שיעשו משפט העניים והעשוקים והנה הם להם משפח ונגע צרעת. וקויתי שיעשו להם צדקה והנה צעקה שצועקים העניים מהעושק שעושקים אותם: משפח כתוב בשין:

8. הוי מגיעי בית. ר"ל שמסיגים גבול וגוזלים העניים ואם יש לעני בית סמוך לבית העשיר או שדה סמוך לשדהו בא עליו בעקיפין עד שלוקחו ממנו ומחברו עם שלו: עד אפס מקום. עד שלא נשאר מקום לעניים לשבת, ואתם סבורים שאתם לבדכם תשבו בארץ שאתם גדולים ועשירים: והושבתם. מבנין הפעל, והמושיבים הדיינים הרעים:

9. באזני. מאמר הקדוש ברוך הוא. אמר מה שאתם מדברים ביניכם ומסכימים לגזול העניים, באזני עלה כי אני אדון צבאות מעלה וצבאות מטה ובידי להשפיל ולהרים ואני אומר כי בתים רבים לשמה יהיו. אתם הייתם חושבים שאתם תשבו לבדכם ואני אומר שאתם תגלו מהם, ובתיכם שהיו רבים וגדולים יהיו שממה מאין יושב: אם לא. לשון שבועה וכן אם לא כאשר דמיתי כן היתה, אם לא שויתי ודוממתי, והוא כאדם שאומר לא יהיה זה אם לא יהיה זה: רבים. כמו רבי המלך, כלומר חשובים בבנין יפה וכן גדולים וטובים והוא כפל ענין במלות שונות. ויונתן תרגם הפסוק כן אמר נביא באדני הויתי שמע כד אתגזרת דא מן קדם יי' צבאות. ותרגם רבים סגיאין:

10 כ. ס. שיעשו תמיד. 20 כ. הופעל. 20 הדיינים] ל. הרעיונים הרעים. 23 ס. כי ת'.

3 חגי א. ו. 4 דברים יא. יז. 26 ישעיה יד. כד. 26 תהלים קלא. ב. 27 ירמיה מא. א. ושם ורבי.

10. כי עשרת צמדי כרם. עתה נתן טעם למה יהיו הבתים לשמה מאין יושב כי אשלח קללה בשדות ובכרמים תחת אשר היו גוזלים אותם מהעניים לפיכך תהיה תבואתם לקללה, וכיון שלא יהיו הפירות לא יהיו היושבים: ופירוש עשרת צמדי בקר, מקום בכרם שיחרשו עשרת צמדי בקר ביום אחד לא יצא ממנו יין אלא בת אחת. ומדת בת היא בלח כשיעור האיפה ביבש. ומקום בשדה שיזרעו בו כור לא יעשה אלא איפה. והחומר הוא הכור והוא עשר איפות. ויונתן תרגם ארי בחובא דלא יהבין מעשרא בית עשר אשכרן דכרם יעבדון ביתא חדא:

11. הוי משכימי. משכימים בבקר לשתות יין. אוי להם שכל עסקם הוא לשתות ולתענוג הבשר ואינם מתעסקים בדברי תורה וחכמה ובבקר ישכימו לשתות כאלו ירדפו השכר אנה ימצאו אותו טוב וכן בנשף מאחרים בבית המשתה עד שידליקם היין ויבעירם לעשות כל תאות נפשם:

12. והיה כנור. עתה מספר איך היו משתיהם הכנור והנבל והתוף והחליל שמנגנין בהם והיין לפניהם ובדרך הזה הוא משתיהם בדברים שמושכים אותם לשתות, כלי הנגון והיין לפניהם: ואת פעל ה׳ לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו. הנה הם פנוים ממלאכה כי הם עשירים והנה כל עסקם במשתה ובשמיעת הנגונים ולא יתעסקו בכל עתות הפנאי בדברי תורה ובדברי חכמה שהם פעל ה׳ ומעשה ידיו שכתוב על הלוחות עשרת הדברים והם כלל לכל המצות שבין אדם למקום ושבין אדם לחבירו. ויש לפרש פעל ה׳ ומעשי ידיו חכמת הככבים כי ממנה יגיע האדם לכבוד הבורא כמו שאמר במזמור מה אדיר שמך בכל הארץ, אמר כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך, ואמר השמים מספרים כבוד אל, רוצה לומר כל העומד על סוד בריאתם ידע כבוד האל, ואמר הנביא שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה, רוצה לומר שיתבוננו בחכמה זו וממנה ידעו כבוד הבורא, וכן אמרו רז״ל כל היודע לחשב בתקופות ובמזלות ואינו מחשב עליו הכתוב אומר ואת פעל ה׳ לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו, ועוד דרשו

1 ס. הבתים שממה. 3 ל. תבואתכם לקללה. 5 כ. היין בלח.
8 כ. יהבין מעשרא] כי יגבון מעשריא עשר. 8 ל. ושכרן דכרם.
10 כ. ס. ואינם עוסקים. 13 ל. איך הוא.

21 תהלים ח. ב. 23 תהלים יט. ב. 24 ישעיה מ. כו. 26 שבת עה ע״א.
27 ועוד דרשו] שבת קי״ח ע״ב ושם הנוסחא שבטלו ק״ש שחרית וערבית. וברש״י הובא המאמר כנוסחא שברד״ק.

ואת פעל ה׳ לא יביטו שלא התפללו שחרית וערבית כלומר יוצר אור ומעריב ערבים, זהו פעל ה׳ ומעשה ידיו:

13. לכן גלה עמי מבלי דעת. בעבור שלא ידע מעשה האל ולא התבונן בו ופנה אל המאכל ואל המשתה והתענוג לפיכך יגלה ממקומו ויהיה ברעב ובצמא מדה כנגד מדה: ופירוש וכבודו ואנשי כבודו, כלומר אותם שהיו נקראים אנשי הכבוד יהיו נקראים אנשי רעב: מתי כמו אנשי כמו מעיר מתים: והמונו. והמון העם יהיו יבשים בצמא: צחה. מן והשביע בצחצחות נפשך שהוא ענין יובש, ותרגום צמא צחותא, וענין יבשם שייבש גרונם מפני הצמא: וצחה תאר סמוך בשקל אשה ריח ניחוח לה׳: ובאמרו הרעב לאנשי הכבוד והצמא להמון העם לא להביא זה על זה וזה על זה, אלא כלם יהיו שוים ברעב ובצמא אנשי הכבוד והמון העם. ויונתן תרגם מתי כמו מתי בצרי המם מענין מות, שתרגם ויקיריהון מיתו בכפנא וסגייהון בבצורתא בצחותא, ולפי הדקדוק לא יתכן כי מתי בשוא המם שרשו מתה, ומתי בצרי המם שרשו מות:

14. לכן הרחיבה. אמר דרך משל לרוב בני אדם שימותו מישראל הרחיבה שאול נפשה לקבל המתים: וירד הדרה. פירוש הדר ארץ ישראל, או הכנוי כנגד ירושלם. אמר שירדו לשאול אנשי הכבוד וההדר והמון העם: ועוד כפל הענין במלות שונות ואמר ושאונה ועלז בה. ושאונה כמו המונה שזכר. ועלז בה כמו הדרה שזכר. ופירוש ועלז בה ומי שהיה עלז ושמח בעיר מרוב הטובה ירד לשאול כמו כן. ויונתן תרגם ועלז בה ודתקיף בהון והוא בענין שפירשנו. ויש מפרשים ועלז בה האויב:

15. וישח אדם. כפל הדבר במלות שונות. או פירוש אדם על הפחותים ואיש על הגדולים, כמו גם בני אדם גם בני איש, וכן תרגם יונתן וימאך אינשא ויחלש תקיף גברין: ועיני גבהים. לפי שגבהות האדם וגאותו נראה בעינים לפיכך אמר עיני גבוהים וכן אמר עיני גבהות אדם, וכן אמר עינים רמות, וכן אמר רום עינים:

16. ויגבה. באותו משפט שיעשה ברשעי ישראל יהיה הוא גבוה במשפטו ויאמרו כי הוא רם ונשא ושופט העולם כרצונו והאל הקדוש

10 לא להביא] ל. לא לכונה.   21 ל. כענין שאמרנו.

7 איוב כד. יב.   8 ישעיה נח. יא.   9 ויקרא א. ט.
21 וכן הביא בס׳ השרשים ש׳ עלז בשם י״מ.   23 תהלים מט. ג.
26 משלי ו. יז.   26 משלי כא. ד.

בעשותו בהם המשפט יהיה נקדש בהם כמו שאמר בקרבי אקדש, ואמר ונקדשתי בם: ופירוש בצדקה ביושר כמו משפט:

17. ורעו כבשים. משל הוא על הצדיקים והחלושים שהיו טרם זה גרושים מבתיהם והולכים מפני הרשעים ובכלות הרשעים יאכלו העניים מה שהיו אוכלים הרשעים. וזה היה בימי חזקיהו שהיה מלך צדיק ושופט אמת ובימיו לא היה כח ביד החזקים לעשוק החלושים ומתו או גלו רוב ישראל בימיו: ופירוש כדברם כמנהגם מתרגום וינהג ודבר, כלומר אין אונס להם: ופי' וחרבות מחים, חרבות השמנים בעלי מוח והם העשירים שהיו עושקים העניים בתיהם שיהיו חרבות גרים יאכלו, העניים שברחו מפניהם יבאו עתה לגור בהם ולאכל את חלקם. ויונתן תרגם הפסוק כן ויתפרנסון צדיקיא כמא דאמיר עליהון ונכסי רשיעיא צדיקיא יחסנון. תרגמו על דעת שפירשנו אלא שתרגם כדברם ענין דבור ואמירה:

18. הוי משכי העון. אמר על דרך משל כי כמו שמושך האדם העגלה הטעונה בחבלים ובעבותות כן הם מושכים העון אליהם בחוזקה. וחבליהם הם חבלי שוא ושקר וחטאת, והמשיכה היא התענוגים ומשתה היין שמושכין האדם ומביאין אותו לעון עריות וגזל ושפיכות דמים, והם מושכים העון ברצונם אליהם בהרגילם התענוגים אליהם ומשתה היין, וכן אמר שלמה בזה הלשון למשוך ביין את בשרי: וכעבות. בכף השמוש, רוצה לומר כמו שמושכים העגלה בעבות כן הם מושכים החטאת אליהם: וחטאה כמו חטאת. ועבות שם לחבל היחיד בשקל שאור, יאור, בשוא הוא במוכרת ובסמוך כמו מעשה עבת ולרבים עבותים או עבותות. והחבל שהוא עשוי משלש יתרים יקרא עבות, ובדברי רבותינו ז"ל יצר הרע בתחילה דומה לחוט השער ולבסוף לעבות העגלה שנאמר הוי משכי העון בחבלי השוא:

19. האמרים. כשאני שולח להם נביאים ואומרים להם הרע שאני מביא להם בעונש מעשיהם הרעים הם אומרים אין אנו מאמינים: ימהר יחישה מעשהו. כלומר מעשה הפורענות ונראה שנביאו

---

5 ל. אוכלים העשירים. 12 כ. ס. שפירשתי. 13 כ. ס. ואמירה ח׳
17 ס. גלוי עריות. 28 ס. שנביאינו.

---

1 ויקרא י. ג. 2 יחזקאל לח. כג. 7 שמות ג. א.
19 קהלת ב. ג. 22 שמות כח. יד.
22 סנהדרין צט. ע"ב ובנוסחתנו לחוט של כוביא.

אומרים אמת כי עתה אין אנו מאמינים: עצת קדוש ישראל. מה שיעץ להביא עלינו כי הוא קדוש ישראל ואיך ירע לנו כי הם חושבים כי אין מְעשיהם רעים כמו שאמר הוי האומרים לרע טוב:

20. הוי האמרים. למעשיהם הרעים שהם עושים הם אומרים כי טובים הם, ולהתעסק בתורה ובחכמה הם אומרים כי הוא רע ויגיעת בשר והם כאלו שמים חשך לאור כיון שלא יבדילו בשכל מה הוא טוב ומה הוא רע הרי הם כמו שלא יבדילו בחושים ויכזב להם חוש הראות וחוש הטעם:

21. הוי חכמים. הם חושבים עצמם חכמים ונבונים וכשאומרים להם הנביאים זאת הדרך הטובה לכו בה וסורו מדרך הרעה, והם אומרים להם לא כי אלא הדרך שאנו אוחזין היא הדרך הטובה ואנחנו חכמים מכם להכיר הטוב והרע. ואדוני אבי ז"ל פירש חכמים המה לעשות הישר בעיניהם ונבונים המה לתקן מה שהוא נגד פניהם נכון והוא על דרך שאמר חכמים המה להרע:

22. הוי גבורים. כל גבורתם היא לשתות יין כלומר כחם וגבורתם אינה נראית להלחם עם אויביהם אלא כל עסקם לשתות יין ושתיית היין והתענוגים מביאים החולשה והנה הם מפסידים חכמתם וגבורתם בשתות היין ובתענוגים. וכן אמר ושריך בבקר יאכלו ובהפכו ושריך בעת יאכלו בגבורה ולא בשתי. הנה כי שתית היין מונעת הגבורה: ואנשי חיל. כמו גבורים כי פירוש חיל כח כמו המאזרני חיל למלחמה. ותרגום כח חילא. ויונתן תרגם וגוברין מרי נכסין כמו עשה לי את החיל הזה: למסוך. כמו למזוג:

23. מצדיקי. השפטים מצדיקים הרשע בדינו: עקב שחד. בשכר שוחד שלוקחים ממנו והצדיק בדינו יסירו במשפטם צדקתו ממנו: ואמר ממנו אחר שאמר צדיקים רוצה לומר מכל אחד ואחד מהצדיקים הבאים למשפט:

24. לכן כאכל קש. מנהג הלשון להקדים הפּועל לפעול אבל כשהדבר מבואר שאין לטעות בו יקדימו הפעול לפועל כמו זה כי ידוע כי

---

4 ל. שהם טובים. 5 ס. כי הוא ח'.
10 ס. זו דרך טובה לכו וסורו. 11 ס. הדרך ח'. 25 ל. ואחד ח'.

---

14 ירמיה ד. כב. 18 קהלת י. טז. 18 שם י. יז.
20 תהלים יח. מ. ושם ותאזרני חיל. ושם בפסוק לג האל המאזרני חיל.
21 דברים ח. יז.

האש אוכלת הקש ולא הקש האש, וכן מים תבעה אש, אבנים שחקו מים: לשון אש. הלהבת שהיא כצורת הלשון: וחשש להבה ירפה. כפל ענין במלות שונות: חשש. הוא הקש הדק כמו תהרו חשש תלדו קש ופי' ולשון להבה ירפה החשש כלומר יחלישנו ויבעירנו כלומר כמו שהמעשה הזה הוא קל מהרה שלשון האש יאכל הקש ולשון להבה ירפה החשש כן יבא להם הרע קל מהרה ויכלם עד ששרשם כמק יהיה. ומק הוא מן מקק הנזכר בדברי רז"ל מקק של סופרים והוא הרקב. משל שרשם ר"ל החזק שבהם יהיה נמק ונמס ופרחם הוא משל על החלשים כמו האבק שמרוב קלותו יעלה באויר ויכלה כן יכלו כלם החזקים והחלשים שהם רעים: כי מאסו את תורת ה' צבאות, ואת אמרת קדוש ישראל נאצו כפל ענין במ"ש: כאבק. כלו קמוץ וגם הכף. וי"ת וחשש להבה וכעמירא בשלהוביתא. ובדרש לכן כאכול קש לשון אש, וכי יש לך קש שהוא אוכל אש אלא קש זה עשו שכל זמן שישראל מרפים ידיהם מן המצות שולט בהם בישראל שהם אש עשו שהוא קש שנאמר והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש:

25. על כן. וירגזו ההרים. דרך משל כאלו רגזו ההרים ורעשה הארץ להם מרוב צרתם: כסוחה. בשקל ושכלה אין בהם, ופירושו כרותה. תרגום לא תזמר לא תכסח: לא שב אפו. לפי שהם אינם שבים בתשובה:

26. ונשא נס. כאלו האל ישא להם נס וכאלו ישרוק להם שיבאו לא"י להחריבה. וענינו שיעיר את רוחם לבא: מהרה קל. הכפל לחזק המהירות והוא מלך אשור שיבא מהרה ובקלות כמו הקל ברגליו שהולך מהרה. וי"ת קל כענין קלילין:

27. אין עיף. הפסוק הזה הוא על דרך הפלגה מרוב חפצם ומהירותם לבא לא יעפו ולא יגעו מן הדרך ולא יכשל אחד מהם בדרך כלומר שלא תגוף רגלו באבן בדרך מפני מהירותו ללכת בדרך: לא ינום ולא ישן.

---

3 ס. כמו ... קש ח'.   26 ס. בדרך ח'.

---

1 ישעיה סד' א.   1 איוב יד. יט.

7 שבת צ ע"א וכן גרס בס' השרשים ש' מקק, וכן בערוך ע' מק.

12 ספרי עקב פ' מא [הוצ' פרידמאן עם ע"ב] ועי' פסקתא דרב כהנא פסקא יג (ק ע"ב) ואיכה רבתי פתחא ב'.

15 עובדיה יח.   18 שיר השירים ד. ב.   19 ויקרא כה. ד.

ביום וגם בלילה לא ישן אחד מהם דרך קבע שיצטרך להתיר אזורו ולהתיר שרוך נעליו אלא לבוש ונעליו ברגליו ישן מה שישן בלילה וכל זה דרך הפלגה: נתק. פירושו התרת קשר המנעל:

28. אשר חציו. וכן כלי מלחמתו כולם ערוכים להלחם. חציו שנונים ומחודדים וכן קשתותיו דרוכות לא יצטרכו לדרוך אותם כשירצו להלחם שלא יתעכבו במלחמה. וכן פרסות סוסיו כמו הצר והוא האבן החזק נחשבו שלא יכאבו מן הדרך ולא יצטרכו להטיל להם ברזלים וכן גלגלי המרכבה יבאו מהרה כמו הסופה והוא רוח סערה שמגלגל הקש מהרה וכל זה דרך הפלגה:

29. שאגה לו. ושאג כתוב, ישאג קרי, והענין אחד: ויאחז טרף. כי לא תהיה שאגתו ונהמתו לחנם אלא שיאחז טרף. כמו שנאמר הישאג אריה ביער וטרף אין לו כן האויב הזה והוא מלך אשור יאחז טרף ואין מציל מידו שהרי בבאו כבש כל ארץ ישראל וגם כל ערי יהודה הבצורות: ופירוש ויפליט יקח הפלטה והיא ארץ יהודה כי הכל כבש זולתי ירושלם:

30. וינהום כנהמת ים. כנהמת גלי הים: ונבט לארץ. מבנין פעל הדגוש בשקל אבד ושבר. אומר יביט ישר׳ לארץ בבא עליו האויב פתאם יביט אם יבא לו עוזר ולא יראה כי אם חשך. ומהו החשך חשך צר, כלומר חשך האויב הבא עליו, ואע״פ שבמלת חשך עמד הטעם הענין דבק עם צר: ואור חשך בעריפיה. ואור השמש חשך לו לישראל בשמים כלומר קדרו לו השמים ממעל מרוב הצרה. והשמים נקראו עריפים מפני שמזילים המטר כמו שאמר אף שמיו יערפו טל. ופירוש יערפו יזלו וכן יערף כמטר לקחי. ויש מפרשים בעריפיה בחרבותיה, כמו יערף מזבחותם שהוא ענין הריסות. ויש מפרשים צר ואור שמש וירח:

ו. 1. בשנת מות המלך עזיהו. תרגם יונתן בשתא דאתנגע בה מלכא עזיהו, והוא כשנכנס בהיכל להקטיר קטרת והצרעת זרחה

---

8 ס. והוא הקש המתגלגל ברוח. 14 ל. הכל לקח.

---

12 עמוס ג. ד. 17 איכה ב. ט. 22 דברים לג. כח. 23 שם לב. ב.

23 ועיין בס׳ השרשים ש׳ ערף ובפי׳ להושע י. ב. 24 הושע י. ב.

24 כן כתב רש״י והביאו רד״ק בס׳ השרשים ש׳ צור.

27 כן כתב גם בס׳ השרשים ש׳ מות וכן מובא בילקוט ומקורו תנחומא א׳. (פרש׳ צו).

27 דה״ב כו. יט.

במצחו. ויש לפרש מיתה ממש ולפירוש הזה לא יהיה זה תחלת נבאתו. ומה שספר השנה שראה זאת המראה לפי שבמותו הרעו העם כמו שאמר בתחילת מלכות יותם עוד העם משחיתים, וכל שכן בימי אחז: אמר ואראה את ה'. ראה במראות הנבואה כבוד ה', כי פי' ה' כבוד ה'. וכן תרגם יונתן ית יקרא דה'. וכן נאמר על הכבוד וירד ה' על הר סיני, ותרגם גם כן אנקלוס ואתגלי יקרא דה', וכן אמר יחזקאל ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו מלמעלה וזהו שאמר ואראה את ה' יושב על כסא רם ונשא: ורם ונשא הוא על הכסא והכל הוא דמות במראה הנבואה. ורבותינו ז"ל הקשו הפסוקים ואמרו כתיב כי לא יראני האדם וחי וכתיב ואראה את ה' כאן באספקלריא המאירה כאן באספקלריא שאינה מאירה. ואמרו רז"ל כל מה שראה יחזקאל ראה ישעיהו יחזקאל למה הוא דומה לבן כפר שראה את המלך ישעיהו דומה לבן כרך שראה את המלך, כלומר שיחזקאל ספר פרטי הדברים לפי שהיה חדוש גדול אצלו או אצל בני דורו, אבל ישעיה לא ספר אלא דרך כלל כי הוא היה שלם יותר מיחזקאל ולא היה המראה כל כך חדוש אצלו או בני דורו היו שלמים יותר מבני דורו של יחזקאל. וישעיהו זכר שרפים ולא זכר החיות: ושוליו. הכנוי כנגד הכבוד, וכן תרגם יונתן ומזיו יקריה אתמלי היכלא או יהיה הכנוי כנגד הכסא והשולים הם תחתית הבגד או זולתו, והמשל הנה כי ההיכל מכוון כנגד כסא הכבוד: מלאים כמו ממלאים, וכן וכבוד ה' מלא את המשכן. וההיכל הוא היכל בית המקדש, או פירוש ההיכל השמים כמו ה' בהיכל קדשו ה' בשמים כסאו:

2. שרפים. ממעל לו. סמוך לו, וכן ועליו מטה מנשה, וזבחת עליו. וי"ת ממעל במרומא ותרג' לו כמו לפניו קדמוהי: ותרגם שרפים עומדים שמשין קדישין, תרגם עומדים קדישין ר"ל עומדים קיימים

---

2 ל. שבימות עזיהו. 3 ס. עוד . . . אחז ח'. 10 ס. לא קשיא כאן. 13 ס. דומה ח'. 15 ס. וישעיהו ספר דרך כלל. 25 ס. קיימים לעד.

---

3 דה"ב כז. ב. ושם ועוד ועיין פירושו למעלה א. א. 5 שמות יט. כ.
6 ולפנינו שם ואתגלי ה' (עיי' הוצ' בערלינר) וכן העתיקו הרמב"ם ז"ל במורה נבוכים ח"א פרק כז. 6 יחזקאל א. כו.
9 יבמות מט. ע"ב. ועיין שם. 10 שמות לג. כ. 11 חגיגה יג ע"ב.
20 שמות מ. לה. 22 תהלים יא. ד. 23 במדבר ב. כ.
24 שמות כ. כא. ובדפוס לסבון ליתא אבל בס' השרשים ש' עלה כתב "וכן וזבחת עליו את עלתיך ואת שלמיך סמוך לו:" ועיי' מכלתא שם (הוצ' פרידמאן עג ע"ב) וזבחים נח ע"א.

והם המלאכים הקדושים שהם עומדים לעד: שש כנפים לאחד. ולא זכר מנין השרפים אבל זכר כי לכל אחד מן השרפים ראה שש כנפים, ויחזקאל ראה לכל אחת מן החיות ארבע כנפים וזה רמז כי לכל תנועה מהם הם ארבע סבות כמו שהתבאר בספר החכם הגדול הרב רבינו משה זכרונו לברכה והכנפים הם סבת התנועה הממהרת מכל תנועות והוא העופפות. וישעיה זכר לשרף שש כנפים והנה זכר העלה כי בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו ובשתים יעופף. והנה מפרש בספרו טעם ההסתר וטעם שתים. ורז״ל אמרו כאן בזמן שבית המקדש קיים כאן בזמן שאין בית המקדש קיים כביכול נתמעטו כנפי החיות. ואני תמה למה סמך הרב הארבעה לתנועה כי לא היו בחיות אלא שתים לעופף ושתים לכסות את גויותיהן כמו שאמ׳ ושתים מכסות את גויתיהנה, ובשתים שהם פרודות מלמעלה היה העופפות והוא שאמר פרודות מלמעלה פירוש פרודות מהגוף ופרושות לעופף כי השתים האחרות היו מחברות לגוף לכסות את גוויתיהן והנראה לנו לפי מה שלמדנו מדברי הרב כי טעם ארבע וטעם שש כי ההסתר בשרפים בפנים וברגלים וזה דרך משל וההסתר בחיות בגופן לא ברגליהם וגם לא בפניהם וזה סוד ידוע למשכילים. ויונתן תרגם בתרין מכסי אפוהי דלא חזי ובתרין מכסי גויתיה דלא מתחזי ובתרין משמש, ומה מאד היטיב פירושו למבינים וכל המראה הזה במראה הנבואה ובהשגת שכל ולא בהשגת חוין לשכל כי אין למלאכים שקראן שרפים לא גוף לא פנים ולא רגלים ולא כנפים לפי דעת החכמים הפלוסופים וכן דעת החכם הגדול הנזכר ז״ל, וגם בדברי רבותינו זכרונם לברכה דברים מסכימים מורים זו הדעת. וקראם שרפים לפי שראם במראה הנבואה כדמות אש שורף וזה לגלות לו עון הדור שהיו מחויבין כלייה:

3. וקרא זה אל זה ואמר. שמעתי שהיה קורא שרף זה אל שרף זה והיה אומר אחד לחבירו דרך זרוז והיה קורא אחד לחבירו קדוש קדוש כקורא לחבירו פלוני פלוני והיו אומרים נקדש האל ביחד. ונאמר קדוש ה׳ צבאות כי הוא אדון צבאות מעלה וצבאות מטה: מלא כל הארץ כבודו. כל מה שהיא מלאה הארץ מחי וצומח ודומם הכל הוא

---

3 ס. ויחזקאל ... כנפים ח׳. 5 ס. רמז ח׳. 6 ל. זכר הנעלה.
18 ס. ובהשגת שכל ח׳. 25 ל. קדוש דרך.

---

3 יחזקאל א. ו. 4 אפשר שכיון למה שכתב הרמב״ם בספר המורה ח״א פמ״ט.
8 חגיגה יג. ע״ב. 11 יחזקאל א׳ יא.
20 ספר המדע ה׳ יסודי התורה פ״ב ה״ג.

בכבודו כי הוא ברא הכל ועל הכל יכבדוהו בעלי השכל. ויש לפרש כי השלש תיבות הם על האל וזכר שלש פעמים קדוש כנגד שלשה עולמות, עולם העליון והוא עולם המלאכים והנשמות, ועולם התיכון והוא עולם הגלגלים והככבים, ועולם השפל והוא זה העולם והנכבד בזה העולם הוא האדם, ואמר שהוא קדוש ונעלה מג׳ העולמות ובשני העולמות יקדישוהו וירוממוהו בתהלתם, ואדם גם כן בעולם השפל. וי״ת קדיש בשמי מרומא עלאה בית שכנתיה קדיש על ארעא עובד גבורתיה קדיש לעלם ולעלמי עלמיא, כלל כל העליונים כאחד וזכר אחר כן הארץ שהיא עולם השפל, ומה שאמר קדיש לעלם ולעלמי עלמיא רוצה לומר לאורך זמן כן וכן יהיה לעולם ועד וכן תרגם אנקלוס ה׳ ימלוך לעולם ועד, ה׳ מלכותיה קאים לעלם ולעלמי עלמיא. והחכם הכוזרי כתב כן וקדוש הוא כנוי שהוא נקדש ומרומם משתאות לו מדה מהמדות ואם יקרא בהם הוא דרך העברה ועל כן שמע ישעיה קדוש קדוש עד אין תכלית והטעם שהוא נקדש ומרומם משתשיגהו מאומה מטומאת העם אשר השכין כבודו ביניהם. וכן ראה אותו על כסא רם ונשא:

4. וינעו אמות הסיפים. כתוב בסדר עולם עמוס נתנבא לפני הרעש שנאמר שנתים לפני הרעש ישעיהו נתנבא בימי הרעש הה״ד וינועו אמות הסיפים מקול הקורא. ובדרש עוד כי אותו יום שנכנס עזיהו להיכל להקטיר היה הרעש. ואמת הוא כי הרעש היה בימי עזיהו כמו שכתוב בנבואת זכריה ונסתם כאשר נסתם מפני הרעש בימי עזיהו מלך יהודה, אבל פסוק זה אינו מן הדומה אלא במראה הנבואה דבר הלמד מענינו. ואמר כי הקול אשר שמע במראה הנבואה שהיה קורא זה אל זה ואמר קדוש אותו הקול היה גדול עד שנעו וזעו אמות

1 ל. כל מה . . . בכבודו ח׳. 3 ס. והנשמות ח׳.
5 ל. האדם והוא שהוא מרומם ונעלה. 8 ל. בעלם ובעלמי.
10 ס. אנקלום ח׳. 12 ס. משתאנה לו. 15 ל. ראיתי אותו.
23 ס. קדוש קדוש.

[5] מובא באבודרהם סדר שחרית. [10] שמות טו. יז.
[11] מאמר ד. פרק ג. בשנויים קלים (מהשתוות תחת משתאות, וישכין תחתה שכין).
[14] פרק כ׳, ולפנינו (הוצ׳ רטנער מא ע״א) הגרסא ״בעמוס הוא אומר שנתים לפני הרעש ובישעיה הוא אומר בשנת מות המלך עזיהו, והוא היה ביום הרעש דכתיב וינעו אמות הספים,״ ובילקוט המכירי הגרסא ״בעמוס הוא אומר שנתים לפני הרעש וישעיהו נבא בימי הרעש שנאמר וינועו אמות הספים.״ [17] עמוס א. א.
[18] כן כתב רש״י וכן הוא בילקוט המכירי פה ומקורו בתנחומא פרש׳ צו.
[20] זכריה יד. ה.

הספים ממנו. וראה גם כן שהבית נמלא עשן פירוש בית המקדש ראה במראה הנבואה שהיה מלא עשן כמו שראה אברהם אבינו עליו השלום במראה יהנבואה שנאמר והנה תנור עשן ולפיד אש. ותרגם יונתן וזעו אילות ספי היכלא מקל מלולא ובית מקדשא אתמלי אמטתה: והסיפים הם מזוזות השער. ואמות הם האילים אשר על הספים מבית ומחוץ שהם עשוים כמין כפה ובסמכו אמות אל הסיפים רוצה לומר כי האמות נעו עם הסיפים. ויש מפרשים אמות כמו אמה ארכו כלומר הסיפים נעו ממקומם אמות שתים או שלש כמו שהיו: והבית ימלא עשן. זה היה משל על חרון אף על ישראל כמו אז יעשן אף ה׳:

5. ואמר אוי לי כי נדמתי. כיון ששמע הקול הגדול וראה הבית שנתמלא עשן פחד שימות כי חשב שלא היה הוא ראוי להסתכל בכבוד אלא להסתיר פניו כמו שנאמר במשה ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל האלהים, וזהו שאמר כי את המלך ה׳ צבאות ראו עיני כיון שראיתי הכבוד אמות כמו שאמר מנוח מות נמות כי אלהים ראינו: ופירוש המלך, כבוד המלך. וכן תרגם יונתן ארי ית יקר שכינת מלך עלמא ה׳ צבאות חזו עיני: ופירוש נדמיתי נכרתי כמו נדמה מלך ישראל. ויונתן תרגם וי לי ארי חבית ארי גבר חייב לארכאה אנא ובגו עמא דמגעל בחובין אנא יתיב: ואדוני אבי זכרונו לברכה פירש נדמיתי נשתתקתי. ופי׳ טמא שפתים הראשון סגור שפתים כמו נטמינו בעיניכם, ונטמתם בם, רוצה לומר כי חשב בעצמו עון שלא הקדיש האל עם כתות השרפים כי לא נתן לו רשות לדבר עד שהגיע המלאך הרצפה אל פיו. והנראה בעיני כי לפיכך זכר טומאת שפתים ולא טומאת הגוף כי כששמע הנביא דברי השרפים המקדישים האל אמר להם נאה לראות הכבוד ולהקדיש האל כי הם טהורים ודבריהם טהורים ולהם נאה לראות בשכליהם הכבוד ולהקדיש האל בדבריהם אבל אני שאני טמא כי כל גוף בשר טמא ושפתי טמאים

---

2 ל. נמלא עשן. 16 ל. חזאה עיני. 18 לארכאה] ל. לאוכחא.

---

3 בראשית טו. יז.
7 וגם בס׳ השרשים ש׳ אם כתב שיש מפרשים כן, וכן כתב ראב״ע פה.
8 שמות ל. ב. 9 דברים כט. כ. 12 שמות ג. ו.
14 שופטים יד. כב. 17 הושע י. טו.
18 ובס׳ השרשים ש׳ דמה וש׳ טמה כתב שיש מפרשים כן.
20 איוב יח. ג. 20 ויקרא יא. מג.

מלהזכיר בפי קדושת האל כשאערוך עצמי כנגדם כל שכן שאני שוכן בתוך עם טמא שפתים כמו שנאמר עליהם וכל פה דבר נבלה ואיך אני ראוי לכל זה הכבוד לפיכך אני ירא שאמות מהמראה הזאת שראיתי. והקול הזה בעבורי נהיה לכלותי ולאבדני מן העולם לפי שנסתכלתי בכבוד ואני בשר ודם טמא:

6. ויעף. העין נקרא בקמץ חטף, ויעף דוד העין נקרא בפתח שהוא ענין אחר ענין עיפות וזה ענין עופפות ושניהם שרש אחד. אמר אחר שנבהלתי מהמראה ומהקול וחשבתי שאמות עף לי אחד מן השרפים ובידו רצפה והיא גחלת אש ואני ראיתי שהוא לקח מעל המזבח במלקחים להגיעה אל פי. וכתב אדוני אבי ז״ל כיון שהוא שרף למה לקחה במלקחים אלא עשה כן כדי שלא ישרף הנביא אם יגע על פיו בידו. ויונתן תרגם הפסוק על דרך משל ואמד ואשתדי לותי חד מן שמשיא ובפומיה ממלל דקביל מן קדם דשכינתיה על כורסיה יקרא בשמי מרומא עיל מן מדבחא:

7. ויגע על פי. הגיע הרצפה על פי להסיר העון במכות אש ההיא ומכאן ואילך יהיה לי רשות לדבר. ויונתן תרגם דרך משל וסדר בפומי ואמר הא שויתי פתגמי נבואתי בפומך ויעדון חובך וחטאך יתכפרון. ובמדרש העון הוא שחרף ישראל ואמר בתוך עם טמא שפתים:

8. ואשמע את קול ה׳. מזה הפסוק אמרו כי זה היה תחלת נבואתו, וכבר פירשנו הענין בפתיחת הספר. ופי׳ לנו בעבורנו ואמר לנו לשון רבים כאלו היה מדבר עם השרפים ונמלך עמהם בזה הדבר וכן הבה נרדה. ובדרש את מי אשלח שלחתי את מיכה והיו מכין אותו על הלחי הה״ד בשבט יכו על הלחי את שפט ישראל, שלחתי את עמוס והיו קורין אותו פסילותא אמ׳ לא היה לו להקדוש ברוך הוא לאשרויי שכינתיה אלא על הדין פסילוסא, פי׳ קטיע לישנא. אמר רבי פנחס למה נקרא שמו עמוס על שהיה עמוס בלשונו. ואומר הנני שלחני, אמר

---

4 ס. ובדרש. 21 ל. ששלחתי את מ כה 22 ל. והכוהו על הלחי.
24 נ. אלא ח׳. 25 נ. קטיפא לשנא.

---

2 ישעיה ט. טז. 6 ש״ב כא. טו. 10 בס׳ הגלוי צד קטו.
17 ברש״י ובילקוט שמעוני ובילקוט המכירי פה בשם תנחומא, והוא בתנחומא א׳ וישלח סימן ב ועיי׳ שה״ש ר׳ פסוק אל תראוני ובפסקתא רבתי פסקתא לג (הוצ׳ פרידמאן קנ ע״ב) וביבמות מט ע״ב. 20 בראשית יא. ז.
21 מובא גם כן בפירושו לעמוס א. א. ונמצא בילקוט פה, ובערוך ע׳ עמוס, ומקורו בויקרא רבה פ״ו. 21 מיכה ד. יד.

לו הקדוש ברוך הוא ישעיה בני טרחנים הם סרבנים הם אם אתה מקבל להתבזות או אין. אמ׳ לו על מנת כן הה״ד גוי נתתי למכים:

9. ויאמר. יש מפרשים שמעו וראו לשון צווי כמשמעו, וכן השמן, וזה דין ומשפט מאת האל ית׳ כשירצה החוטא לחטוא הקדוש ברוך הוא מונע ממנו דרכי התשובה עד שיקבל עונשו וכן נאמר בפרעה ויחזק ה׳ את לב פרעה וכן בסחון כי הקשה ה׳ אלהיך את רוחו ואמץ את לבבו וכן בבני עלי ולא ישמעו לקול אביהם כי חפץ ה׳ להמיתם ושם פירשנו זה הענין. ויש לפרש שמעו וראו צווי במקום אית״ן כאלו אמר תשמעו ותראו. כלומר אתם שומעים באזניכם דברי הנביאים המוכיחים אתכם ואין אתם מבינים ותראו נפלאות הבורא ואין אתם יודעים כלומר לא תשימו לב ואין אתם משגיחים אלי ואתם משמינים בכונה לבבכם ומכבידים אזניכם ומשיעים עיניכם שלא תשמעו ולא תראו ולא תבינו ולא תדעו כי אינכם חפצים בתשובה ולא ברפואה שהיא הסליחה אחר התשובה. ועל דרך הזה תרגם יונתן דשמעין משמע ולא מסתכלין חזן מחזי ולא ידעין:

10. השמן. פרשנוהו על שני פנים: השע. כענין שנאמר כי טח מראות עיניהם, ותרגום וטח את הבית וישיע ית ביתא, כאילו טחו על העין כדי שלא יראה: ולבבו יבין. כמו ובלבבו: ורפא. רפואת הנפש והיא הסליחה, וכן כתוב רפאה נפשי כי חטאתי לך.

11. ואמר עד מתי. לפירוש הראשון יהיה פירושו עד מתי תמנע מהם התשובה כבר לקו בעונם וקבלו עונש חטאתם ועתידין עוד לקבל עונש, ויאמר עד אשר אם שאו ערים מאין יושב. ולפי׳ השני יהיה פי׳ עד מתי יהיו מקשים לבבם ואינם רוצים לשמוע תוכחות, ויאמר ידעתי כי לא ישובו עד אשר אם שאו ערים: אשר אם זה פירושו כי כמו ואם תקריב מנחת בכורים, שהוא כמו וכי תקריב מנחת בכורים, וכן אם

2 ס. להתבזות לך ואמר. 2 להתבזות -אין] ג. לתוכחות אין.
8 ס. זה הענין ח׳. ג. ושם . . . הענין ח׳. 10 ג. ואינכם מבינים.
11 ג. על לב. 12 ג. שלא תראו ולא תשמעו.
13 ג. ולא בסליחה שהיא אחר התשובה.
21 ס. לקו בעולם וקבלו עונש חטאתם עתידים הם. 23 ג. תוכחתי.

2 ישעיה ג. ו.
4 כן כתב הרמב״ם בהלכות תשובה פ״ו וגם בשמונה פרקים פ״ח.
5 שמות ט. יב. 6 דברים ב. ל. 7 ש״א ב. כה.
16 ישעיה מד. יח. 17 ויקרא יד. מב. 19 תהלים מא. ה.
24 ויקרא כ. יד. 25 במדבר לו. ד.

יהיה היבל לבני ישראל, כי יהיה היובל, והדומים להם שכתבנו בספר מכלל בחלק הענין ממנו, וזה גם כן כמוהם, כאלו אמר עד כי שאו ערים ואמר אשר ואמר אם שפירושו כי כפל ענין במלות שונות כמנהג הלשון לחזק הענין: ושאו. עבר במקום עתיד. ואפשר שישאו הערים שיהיו מעטים היושבים בהם אבל ישארו קצת בתי׳ בעיר שימצא בהם אדם אמר גם זה לא יהיה אלא כל הבתים גם כן יהיו שאיות מאין אדם והאדמה גם כן תשאה שממה כי אין עובד אותה על דרך והאדמה לא תשם:

12. ורחק ה׳. שמא תאמר יגלו למקום קרוב וישובו לארצם לא כן אלא ירחק אותם בקצות הארץ כמו עשרת השבטים שגלו לחלח וחבור ויהודה ובנימין לבבל. וכן אמר בנבואת עמוס והגלתי אתכם מהלאה לדמשק, כלומר לא תחשבו כי תגלו למקום קרוב לארצכם כמו דמשק אלא רחוק מדמשק מאד: ומה שאמר את האדם אינו אומר על המין כלו כמו אמחה את האדם, אלא על ישראל וכן ונפלה נבלת האדם: העזובה. שם בשקל מלוכה, כלומר העזובה שתעזב הארץ מהם, רבה תהיה כלומר זמן רב:

13. ועוד בה עשיריה. שם בשקל תחתיה. וענינו כי עוד ימלכו בארץ עשרה מלכים מעת נבואה זו ונבואה זו היתה בשנת מות המלך עזיהו ועשרה מלכים הם יותם אחז יחזקיהו מנשה אמון יאשיהו יהואחז יהויקים יהויכין צדקיהו ואחר כך ושבה האדמה והיתה לבער שיכלה הכל שיגלו כלם וחרבה ירושלם. לבער ענין כליון כמו ובערת הרע, כאשר יבער הגלל: כאלה וכאלון אשר בשלכת מצבת בם. ובעורם יהיה כבעור האלה והאלון שישירו עליהם בזמן החורף ויראה שהם יבשים. וזה פירוש בשלכת בהשליך עליהם ואף על פי כן מצבת בם פירוש העמדה כי עמדה לחותם בהם אף על פי שנראין יבשים כי בימי נסן ישובו ויפרחו העלים כן זרע קדש מצבתה כי אף על פי שיגלו כלם לא תחשבו כי יכלו בגלות ולא ישובו לארצם כי עוד יפרחו ויצמחו וישובו לארצם וכן תרגם יונתן הפסוק כבוטמא וכבלוטא דבמתר טרפוהי דמין ליבשין ועד כען אינון רטיבין לקיימא מנהון זרעא כן גלותא דישראל יתכנשון ויתובון לארעהון ארי זרעא דקודשא נצבתהון, פירש

---

6 ג. כל הבתים יהיו שממה מאין יושב בהם. 7 ג. כי אין אדם לעובדה.

---

2 בספר השרשים ש׳ אם. 7 בראשית מז, יט׳ 20 עמוס ה, כז
13 בראשית ו, ז. 13 ירמיה ס. כא׳ 19 דברים יג, ו.
21 מ״א יד, י.

מצבת כמו מטע מתרגום ויטע ונציב. וכנוי הא מצבתה כנגד האדמה כמו שאמר ושבה והיתה לבער: ויונתן תרגם ועוד בה עשיריה וישתארון בה חד מן עשרא: ויש מפרשים בשלכת שם שער שהיה בבית המקדש הנזכר בדברי הימים עם שער שלכת ושם היו נטועים אלה ואלון ואמר המשל בהם:

ז. 1. ויהי בימי אחז. אמר בן יותם בן עזיהו כי שניהם היו צדיקים ואף על פי כן הוא היה רשע והחטיא את יהודה עד שהענישם האל ונתנם ביד מלך ארם וביד מלך ישראל, ומלך ארם שבה ממנו שביה רבה, ומלך ישראל הרג ביהודה מאה ועשרים אלף ביום אחד ועתה עלו שניהם להלחם עליה: ולא יכל. רצין כי הוא היה עיקר המלחמה והוא הביא עמו פקח, וכן אמר עלה רצין נראה כי הוא העיקר. ואמר לא יכול לא מפני חוזק יהודה וירושלם שהרי הם פחדו שלא יכבשו ירושלים שנאמר וינע לבבו ולבב עמו, אלא ולא יכול כי לא רצה האל לתת את ירושלים ביד אויב כי זכות היתה עומדת להם עדין כמו שאמר גם בימי חזקיה למעני ולמען דוד עבדי, עד עת בוא עתה וחרבה על ידי נבוכדנצר. ובדרש ויהי בימי אחז בן יותם בן עזיהו מה ראה הכתוב ליחסו אלא אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא וי הוא זה שמלך זה הרשע אמר להם הקדוש ברוך הוא בן יותם הוא בן עזיהו אבותיו צדיקים גמורים היו לפיכך אי אפשר לפשוט בו יד הדא הוא דכתיב ולא יכול להלחם עליה מפני זכות אבותיו:

2. ויגד לבית דוד. אמר לבית דוד כי לולי דוד כבר פסקה המלכות מזרעו בעונם ובעון זה המלך שהיה רשע: נחה ארם על אפרים. כמו עם אפרים כמו ויבאו האנשים על הנשים. והגד למלך כי מחנה ארם עם מחנה אפרים נחה כלומר באו עד קרוב לירושלים ותקעו אהליהם ונחו שם לצור על ירושלים ולהלחם עליה. ואמר נחה לשון נקבה על המחנה או על עדת ארם כמו ותהי ארם, ותהי ישראל: וינע לבבו.

---

8 ג. ומלך ארם – – – ביום אחד] והרגו מהם הרבה.

12 ג. שהרי הם ... ביד אויב ח׳. ולא כן עשרת השבטים כי יהודה שבו לשבעים שנה מבבל ועשרת השבטים לא חזרו והבן השני.

---

1 בראשית ב. ח. — 3 ובס׳ השרשים ש׳ שלך הביא רק את הפירוש הזה.

4 דה״א כו. טז. — 15 מ״ב יט. לד.

16 בראשית רבה פ׳ ס״ג ומובא ברש״י, בילקוט שמעוני ובמכירי.

23 שמות לה. כב. — 26 ש״ב ח. ו. — 26 ש״ב כד. ט.

פחדו מאד כי כבר נכשל לפניהם כי כן כתוב במלכים: וינע. מן הקל, ונפתחה הנון מפני העין: ואמר עצי יער שכולם נעים מפני הרוח ואחד מניע את חבירו שנוגע בו מפני התנועה, והנה התנועה רבה מתנועת עץ יחידי מפני רוח כן היו כל אחד מהם פוחדים והאחד מפחיד חבירו. ויש דרש קול אילני סרק נשמע יותר מקול אילני פירות לפיכך אמר עצי יער:

3. ויאמר. ושאר ישוב בנך. שני בנים היו לו לישעיה האחד שמו שאר ישוב לאות ולסימן כי שאר יהודה ישובו עוד אחר הגלות ולא כן עשרת השבטים שלא שבו אחר שבעים ועדין לא שבו אף על פי שעתידין לשוב ועוד כי לא מהרו לגלות יהודה כמו עשרת השבטים, והבן האחר קרא שמו מהר שלל חש בז לאות ולסימן עשרת השבטים שימהרו לגלות קודם שבט יהודה. ודעת יונתן כי שאר ישוב לא היה בן ישעיהו אלא פירוש שאר ישוב אנשים טובים שהיו תלמידי ישעיהו, ותרגם כן ושאר דלא חטו ודתבו מחטאה תלמידך: תעלת הברכה. תעלה היא אמת המים הנמשכת מן הברכה והברכה היא עשויה בבנין אבנים שמי המטר מכונסין בה ואמר העליונה כי שתי ברכות היו שם וזו היתה העליונה: שדה כובס. שהיו מכבסים שם הבגדים לפיכך נקראת שדה כובס. ויונתן תרגם חקל משטח קצריא שהיו מכבסים הבגדים בתעלה והיו שוטחים הבגדים לשמש בזה השדה:

4. ואמרת. השמר. זה לבדו מלרע לפיכך פירשנוהו ענין אחר ענין שמרים כלומר שב על שמריך בנחת כיין היושב על שמריו. ויונתן תרגם ענין שמירה אסתמר וכן פירשו רבינו סעדיה השמר מעשות מלחמה והשקט לך אל תירא. והשקט פעל עומד, או יוצא ופירושו השקט לבך: משני זנבות האודים. האוד הוא עץ שמגדדין בו האש. ובדברי רז״ל ליטול אוד מבין העצים, ואינו עשוי להדליק אלא שנשרף מאליו מעט מעט כשמגדדין בו האש תמיד וכשנשרף עד שהוזר קטן שאין ראוי לאחוז ביד ולנדד בו האש משליכין אותו לצד אחר והוא עשן ויקרא זנב האוד. וחרון האף נמשל לעשן כמו יעשן אף ה׳, עד מתי עשנת, וכמו שזנב האוד אין בו כח להבעיר דבר אלא שהוא עשן ומצער בני הבית מעט עד שיכלה העשן כן אלו המלכים באו בחרון אפם אבל אין כח בהם להבעיר ולכלות ובמעט זמן יכלה עשנם וישובו להם ויכלו: ובן רמליהו.

---

1 מ״ב טז. ה. 5 בראשית רבה פ׳ טז.

21 וכן נמצא בס׳ השרשים לרד״ק ש׳ שמר ובתשובות דונש על רס״ג סי׳ קכא, וכן הביאו ראב״ע בשפת יתר סי׳ צג. ובפי׳ רס״ג לישעיהו פה ליתא.

24 ביצה לג. ע״א. 27 דברים כט. י״ט. 27 תהלים פ. ה.

פירוש עם אפרים כמו שאמר רצין וארם, וקצר הכתוב דבריו וסמך על המבין כי בזכור המלך הוא הדין לעם וכן אמר בפסוק הבא אחריו יען כי יעץ שזכר ארם ולא זכר המלך:

6. נעלה ביהודה. במי שהוא ראש יהודה והיא ירושלם: ונקיצנה. נעשה לה מצור עד שיקוצו מפנינו ויפתחו לנו: ונבקיענה אלינו. או נבקיענה כלומר נבקיע חומותיה ונכנס בה ותהיה ברשותינו ונמליך מלך בתוכה על ידינו וממנו, ומי יהיה זה את בן טבאל והוא היה איש מבני אפרים שהיו חושבים להמליכו בירושלם זאת היתה עצתם ולא תקום ולא תהיה. ויונתן תרגם ונקיצנה ונבקיענה אלינו ונחברינון ונשוינון עמנא, ותרגם את בן טבאל ית מאן דכשר לנא עשה מלת טבאל נוטריקון הטוב אלינו. ויש מפרשים טבאל רמלא באלפא ביתא באלב"ם ורמלא הוא על בן רמליהו:

7. כה אמר. לא תקום. עצתם ולא תהיה:

8. כי ראש. לא יהיו הם ראש ומלך בירושלם כמו שחשבו כי דמשק היא ראש ממלכת ארם וראש דמשק הוא רצין ולא יהיה ראש ירושלם, ועוד אני אומר להם כי בעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם. ופירושו יחת עם אפרים כלומר רצין וארם יחת עם אפרים מהיות זה עם זה וזה. ויהיה חסר אפרים וו השמוש כמו שמש ירח ורבים כמוהו ופירוש יחת רצין הנזכר כי עליו היה מדבר ועל ארם ואמר כי הוא יחת ואפרים גם כן מהיות עם ולא יהיה ראש רצין אפילו מארם וגם ארם לא יהיה עם שיוכלו להלחם ולעשות דבר מעצמם וכן שמרון שהיא ראש אפרים היום וראש שמרון הוא בן רמליהו לא יהיה זה לאורך זמן כי יחתו ארם ואפרים מעם, וכן אמר ישא את חיל דמשק ואת שלל

---

3 ג. ולא זכר המלך וזכר אפרים ובן רמליהו ר"ל הוא ועמו.
6 ג. ונכנס בה ונמשול עליה.
9 ג. ונחברינון ונשוינון עמנא ונוכל לפרש ונקיצנה ונקיץ אותה כלומ' נדבר על לב העם שיתעוררו ויבינו כי אין להם כח לעמוד לפנינו כי הם חלשים ואנו גבורים ויזכרו מה עשינו שהרגנו מאה אלף ביום אחד ואם היו מתפשרים עמנו לא היינו הורגים אותם, ונבקיעם כלומר נחלק לבם שיהפכו לרצוננו או נשבר ונבקיע לבם כשישמעו דברינו כמו שעשה רבשקה.
13 ג. ולא תהיה הסכמתם כי אני יכול להפר עצתם.
18 ל. וזה ח'. ג. עם זה ועם זה.

---

11 כן פירש ר' סעדיה והביאו דונש בתשובותיו וראב"ע בשפת יתר סי' לא, אך בפירושו הביאו בשם יש אומרים, וכן פירש רש"י. ובתרגום יונתן לישעיה הוצ' לאנארד נמצא בר רמלא במקום בן טבאֵל. 18 חבקוק ג. יא. 23 ישעיה ח. ד.

שמרון לפני מלך אשור, ואמר ושאר ארם ככבוד בני ישראל יהיו. וחשבון ששים וחמש שנה אינו מתחיל מנבואה זו שהרי בזה הפרק נולד הבן שנקרא עמנואל, ואמר בטרם ידע הנער קרא אבי ואמי ישא את חיל דמשק ואת שלל שמרון לפני מלך אשור, וכן נאמר במלכים ויעל מלך אשור אל דמשק ויתפשה ויגלה קירה ואת רצין המית, אלא פירושו ובעוד ששים וחמש שנה בהשלמת ששים וחמש שנה מנבואת עמוס שהתנבא על דמשק ואמר ושברתי את בריח דמשק וגומר וגלו עם ארם קירה אמר ה׳, וכן התנבא על גלות ישראל, והיתה נבואת עמוס לפי החשבון בשנת שבע עשרה לירבעם בן יואש מלך ישראל, כיצד ירבעם מלך אחד וארבעים, ומנחם עשר הרי אחד וחמשים, ופקחיהו בן מנחם שנתים הרי חמשים ושלש, ופקח עשרים הרי שבעים ושלש, והושע בן אלה תשע, ואז גלו ישראל הרי שמונים ושנים הסר מהם שבע עשרה הרי ששים וחמשה חשבון מכון, ולא חשבנו ששה חדשים לזכריה וירח ימים לשלום:

9. וראש אפרים. פירשתיו: אם לא תאמינו כי לא תאמנו. אמר הנביא אם לא תאמינו לדברי אלה למה הוא זה לפי שאין אתם נאמנים וקיימים באמונת האל: תאמנו ענין קיום כמו מימיו נאמנים:

10. ויוסף ה׳ דבר אל אחז. פירוש על ידי ישעיהו: שאל לך אות. ידע שלא היה מאמין בדברי האל והוא עצמו הוכיח שלא היה מאמין ששלח מלאכים אל מלך אשור ואמר לו עלה והושיעני מכף מלך ארם ומכף מלך ישראל הקמים עלי ואם היה מאמין בדברי האל לא היה עושה כן ולא שלח לו שחד אלא מתוך שלא בטח בדברי האל שהבטיחו מהם שלח שחד למלך אשור לעזור לו מהם:

11. ה׳ אלהיך. אמר לו אלהיך אף על פי שהוא לא היה מאמין בו אמ׳ הוא אלהיך ושופטיך מיד אלה המלכים והאמן בו כי הוא אלהים ענינו ארון ומשגיח ושופט: העמק שאלה. העמק לשאל איזה אות תרצה שיתן לך: שאלה. מקור במשקל הצווי ה׳ שמעה ה׳ סלחה,

---

2 נ. ועוד נוכל לפרש הפסוק הזה מחובר עם שלמעלה כלומ׳ לא תקום ולא תהיה שיהיה ראש ארם דמשק כמו שהיא עתה ושיהיה ראש דמשק רצין כי תבטל ממשלתו ולא יהיה ראש שומרון בן רמליהו כי ימות הוא ועמו ואמר ושאר ארם ככבוד בני ישראל יהיו כלומר יהיו גולים כמותם. 21 נ. לדברי הנביא. 26 נ. ר״ל ארון.

---

1 שם יז. ג. 5 מ״ב טז. ט. 7 עמוס א. ה. ושם ושברתי בריח דמשק. 17 ישעיה לג. טז. 20 מ״ב טז. ז. 25 דניאל ט. יט.

ופי׳ העמק והגבה אם תרצה אות בשמים או בארץ. וכן תרגם יונתן שאל דיתעביד, לך נסין על ארעא או יתחזי לך את בשמיא ואמר נסין על אשר בארץ כי על ידי נס היה האות שנתן לו בארץ להיות דעת והכרה לתנוק:

12. ויאמר אחז לא אשאל ולא אנסה. כל זה היה מעוט האמנה ואף על פי שהוא אמר בלשון האמנה כי לא ינסה האל אף על פי כן הנביא ידע את לבבו כי לא אמר אלא ממעוט האמנה כאומר איני חושש לנסותו בזה לפיכך ענה לו הנביא כי תלאו גם את אלהי:

13. ויאמר. בית דוד. לגנותו לא קראו בשמו כמו שמע נא בן אחיטוב, וְזכר דוד ולא זכר אביו כי בעבור דוד היתה לו המלוכה ובעבורו עושה האל עמו נסים וכן ויאמר משה אל קרח שמעו נא בני לוי: אנשים. כתרגומו ית נביאיא, וכן את אלהי ית פתגמי אלהי, כלומר שאין אתם מאמינים בהם ותחשבו בלבבכם כי הוא נלאה וחלש מלהקים את דבריו והלאות והיגיעה בדברים או בפעלות:

14. לכן. הוא יתן לכם אות מעצמו אף על פי שאין אתם חפצים בו והוא יתננה לכם כדי שתאמינו בו על כרחכם: הנה העלמה הרה. העלמה לשון עלמה קטנה בשנים אינה בתולה כדברי התועים אלא עלמה כמו נערה תהיה בתולה או בעולה והנה דרך גבר בעלמה היא בעולה, וכן זכר קטן בשנים נקרא עלם כמו בן מי זה העלם, וזאת היתה קטנה בשנים לפיכך קראה עלמה, והעלמה הזאת היא אשת הנביא, או אשת אחז והוא הנכון כי אם היתה אשת הנביא היה אומר נביאה כמו שאמר ואקרב אל הנביאה, ועוד שאמר מלא רחב ארצך עמנואל משמע כי בן מלך היה. אמר הנה היא הרה ועתה תהיה יולדת בן ותקרא שמו עמנואל: וקראת. על אמו הוא אומר והיה מנהגם כי האמות היו קוראות שם לבניהן ברוב. ואמר וקראת דרך צווי כי הנביא היה מצוה שתקרא שמו כן כי מיום שיולד יהיה להם שלום ויהיה האל עמהם לכן תקרא שמו עמנואל. וקראת כמו וקראה, וכן וקראת אתכם הרעה, וחטאת עמך, והדומים להם:

3 ג. ורבינו שלמה ז״ל פי׳ העמק שאלה אם תרצה ש־חיה לך מת ואעלנו מקברו.
13 ג. והוא כענין הונעתם את יי׳ בדבריכם. 21 ג. ממה שאמר.
22 ג. ותקרא אמו. 23 ג. כי כן היה מנהגם שהאם קוראה שם לבנו.
26 ג. ל. וקראת . . . להם ח׳.

8 ש״א. כב. יב. 10 במדבר טז. ח. 17 משלי ל. יט
18 ש״א יז. נו. 21 ישעיה ח. ג. 21 שם ה. ח.
26 דברים לא. כט. 27 שמות ו. טז.

15. ומהו האות חמאה ודבש יאכל כלומר מיום שיולד יאכל לדעתו חמאה ודבש וכל דבר מתוק שיקריבו לפיו הוא יפתח פיו לו ויקחנו ואם יקריבו לפניו מאכל רע ימאסנו ויסגור פיו ולא ירצה בו, וזהו מאוס ברע ובחור בטוב, ויבחר במאכל הטוב כמו שאמר חמאה ודבש יאכל לדעתו, ומלת לדעתו היא נקשרת למעלה ממנה ולמטה ממנה. וזה הבן לא נוכל לומר כי הוא חזקיהו כי כשמלך אחז היה חזקיהו בנו בן תשע שנים וזו הנבואה נאמרה לאחז בימי מלכותו, והעלמה גם כן אינה אם חזקיהו כי לא היתה עלמה כשנאמרה נבואה זו. ויונתן תרגם פסוק חמאה ודבש כן, שמן ודבש יכול עד לא ידע לרחקא בישא ולקרבא טבא: ולהשיב למינים בזאת הפרשה מבואר בספר הברית שחבר אדוני אבי ז״ל בתשובת המינים, וענין הפרשה סותר דבריהם בפירוש כי אחז היה מפחד בעבור שני המלכים האלה שלא ילכדו את ירושלם ונתן לו אות כדי להאמין שלא ילכדוה ואם האות הוא ענין ישו כאשר הם אומרים מה אות היה זה לאחז דבר שהיה אחר כן ליותר מארבע מאות שנה ואיך יתחזק לבו בזה הדבר שלא היה בימיו ושאר התשובות מסודרות שם בספר הברית:

16. כי בטרם. פי׳ אדוני אבי ז״ל אמר לו כי בטרם שיגיע זה האות להם ילכו להם המלכים זהו שאמר תעזב האדמה, כלומר תעזב מהם שילכו להם אבל היה יכול שישובו אחרי כן וילכדו אותה לכך נתן לו האות שכיון שיראה האות בנער יבטח לבו באל כי כמו שהאות הזה שנתן לו נתקיים כן יתקיים דברו שלא ילכדו ירושלם ולא תקום עצתם ולא תהיה. וזה שאמר מפני מלכיה והם לא היו מלכי האדמה ההיא שהיא ירושלם אלא מלכי דמשק ושומרון כך פירושו מפני אלה השנים שהיו חושבים שיהיו מלכיה ויש לפרש הפסוק בענין אחר ולא יהיה פרוש מאום

---

1 ג. וזהו האות. 1 ג. כלומר מיד. 9 ל. ולהשיב ... מסודרות שם בספר הברית ח׳.
11 ג. מתפחד משני המלכים. 12 ג. שמא ילכדו. 13 ס. הוא -- לאחז ח׳.
13 ג. כמו שאומ׳ לא היה נותן לו אות שיבא לזמן רחוק ליותר מארבע מאות שנה ואיך יתחזק לב אחז להאמין לנביא בדבר העתיד לזמן רחוק כל כך שלא מן הראוי הוא ליתן אות שיראנו ואחר כך יאמין כשיבא האות וכן עשה הנביא נתן לו אות שיראהו בימיו מיד.
17 ג. יסור אלה המלכים מעליהם. 18 ג. אבל אפשר שי׳ ובו אחר כן.
23 ג. שיהיו מלכיה ומן הנראה לפרש תעזב האדמה ר״ל דמשק ושומרון תעזב מיושביה וכן פי׳ מעזב אדמת פקח ואדמת רצין אשר אתה יגור וקץ מהם כי באותה שנה שכר אחז אם מלך אשור כמו שכת בספר מלכים ויתפשה ואת רצין המית ואותה שנה קשר הושע בן אלה על פקח והרגו ב׳ נת עשרים ליותם.

---

10 עיין במלחמת חובה כת ע״ב ובס׳ הגלוי ע׳ קלד.
15 ובס׳ השרשים ש׳ עלם הביא עוד תש בה אחרת מספר הברית.
16 ס׳ הגלוי ע׳ קלד.

ברע השני כמו הראשון אלא פירוש זה השני מאוס ברע ובחור בטוב כשאר נערים שיגדלו ותכנס בהם דעת הבחירה מעט שיחלו לדבר ואמר כי בטרם שיחל זה הנער לדבר שיהיה בעת בחירת הטוב ומאוס ברע כשאר הנערים וזה עד שלש שנים או קודם תעזב אדמת שומרון ודמשק ותהיה שממה: אשר אתה קץ. עתה מפני שני מלכיה, והם רצין ופקח בן רמליהו וכדי שתאמין זה נתן לך האל זה האות מעתה כי מיד שיולד הנער יבחר במאכל טוב וימאס ברע לדעתו כמו שפרשנו:

17. יביא ה׳ עליך. מאלה המלכים לא תפחד אבל עוד יביא ה׳ עליך ועל עמך ועל בית אביך ימים אשר לא באו מיום שנחלקה המלכות כי אז החלו הרעות לבא על ישראל ולא היו בכל הימים שעברו ימי רעה כמו אלה הימים. ומי יהיה העושה הרעה הגדולה הזאת שיביא ה׳ עליך, את מלך אשור: ואמר עליך, כי עליו עלה תגלת פלאסר מלך אשור ויצר לו כמו שכתוב בדברי הימים: ואמר ועל בית אביך, בעבור חזקיה בנו כי עליו עלה סנחריב מלך אשור על כל ערי יהודה הבצרות ויתפשם ולא נשארה עיר בכל ארץ ישראל שלא כבש אלא ירושלם. ואמר ועל בית אביך ולא אמר על בנך לכבוד חזקיהו שהיה צדיק ואחז היה רשע:

18. והיה ביום ההוא ישרק. כאלו ישרוק להם שיבואו כלו׳ שיעיר את רוחם וכן אמר למעלה ושרק לו מקצה הארץ ואמר זבוב ודבורה לפי שמתאספים לרוב כרגע, לפי׳ המשיל חיל מצרים וחיל אשור לזבוב ולדבורה שיתאספו ויבאו מהרה כמו שאמר למעלה והנה מהרה קל יבא וכן נאמר במשל סבוני כדברים, כאשר תעשינה הדברים, וי״ת כן, יכלי ה׳ לעם קטרי משרית גבריא דסגיאין כדבביא וייתינון מסייפי ארעא דמצרים ולעזיזי משריתא דאנון תקיפין כדבריתא וייתינון מסייפי ארעא דאתור: ואמר בקצה יארי מצרים. כי הקיצונים שבמצרים יבאו עם מלך אשור כשיעלה על ארץ ישראל. וזכר יאורי לפי שעובדי אדמה מתקנים יאורים בכל מקום להשקות אדמתם ואמר כי אפילו עובדי האדמה יניחו עבודתם ויבאו מרוב תאותם להשחית את ארץ ישראל:

19. ובאו ונחו כולם. אמר ונחו כולם לפי שהדבורים נחות על הפרחים: ואמר בנחלי הבתות ובנקיקי הסלעים. כלומר בערים

---

2 ג. שיגדלו ותתחזק בהם הידיעה. 9 ג. ימים ר״ל ימי רעה.
15 ל. שלא תפש. 19 ס. לפי׳ ת׳. 24 ס. הקצינים.

---

14 דה״ב כח. כ. 18 ישעיה ה, כו. 20 שם.
21 תהלים קיח. יב. 21 דברים א. מד.

אשר בעמקים ובערים הבצורות אשר בסלעים. ופירוש הבתות הרבות, כמו ואשיתהו בתה. ודגש התיו תמורת הנח ופירוש נקיקי הסלעים, שני הסלעים: ובכל הנעצוצים ובכל הנהלולים. הם עצים פחותים כמו תחת הנעצוץ יעלה ברוש ותחת הסרפד יעלה הדס והם משל על ערי הפרזות: וי״ת ובכל הנהלולים בתי תושבחתא:

20. ביום ההוא. זה היה דבר המגפה אשר היה במחנה אשור כשבא לירושלם אחר שכבש כל ארץ̇ ישראל ויצא מלאך ה׳ ויך במחנה אשור. והמשיל המגפה לתער לפי שהתער משחית השער מכל וכל כך היתה המגפה רבה בהם ובגדוליהם כמו שכתוב ויכחד כל גבור חיל ונגיד ושר במחנה מלך אשור. ופירוש בעברי נהר, בחיל הבא מעברי הנהר וזהו במלך אשור שבא עם צבאותיו לירושלם, ומה יגלח בהם הראש, פי׳ את שער הראש וכן וגלח את ראשו, והוא משל על ראש הצבאות, ושער הרגלים הוא שער הערוה והוא כנוי להמון העם, וגם את הזקן תספה, והזקן כנוי למלך, לפיכך אמר וגם, כי אין דרך לגלח את הזקן ואפילו מי שיגלח ראשו לא יגלח את זקנו אבל שער הרגלים דרך העולם לגלחו וכן המלך ברוב לא יהרגו אותו כי הוא נשמר יותר משאר העם לפי׳ אמר וגם. ואמר על הזקן תספה ולא היה בכלל יגלח לפי שמלך אשור לא מת במחנה כי בארצו מת בשובו כי בניו הכוהו בחרב. ומלת תספה פעל עומד ותיו תספה לזקן כי הוא לשון נקבה כמו וכל זקן גדועה, אע״פ שנמצא גם כן בלשון זכר. וי״ת את הראש ית מלכא אבל ושער הרגלים תרגם כמו שפרשנו וית משרייתיה, ותרגם וגם את הזקן ואף ית שלטוניא: ופירוש השכירה כי התער שישכור אדם הוא טוב ומחודד, וי״מ שכירה גדולה וכן גם שכריה בקרבה, גדוליה. וי״ת חרבא חריפא: ושער הוא אחד בסמוך ובמוכרת והוא בשקל נער, שער, ואינו ממשקל לשער הצהב:

---

4 ג. נעצוצים סירים הם קוצים שקורין בלעז ברושיש.
6 ס. זה היה במנפה אשר. 6 ס. בממנה מלר אשור.
13 ג. להמון העם ויכנהו בלשון נקייה ולרז״ל מי רגלים.
16 ס. וכן המלך . . . אמר וגם ת׳.

---

2 ישעיה ה. ו. 4 ישעיה נה. יג. 7 מ״ב יט. לה. ישעיה לז. לו.
9 דה״ב לב. כא. 12 במדבר ו. ט. ושם וגלח ראשו. 20 ישעיה טו. ב.
24 וי״ם - רש״י, ומובא בס׳ השרשים ש׳ שכר. 24 ירמיה מו. כא.
25 ויקרא יג. לו.

21. והיה ביום ההוא יחיה איש. גם זה בימי חזקיהו ואמר שיהיה שלום וברכה בארץ ומרוב הברכה יגדל איש עגלת בקר ושתי צאן ודי לו בהם כמו אם יהיו לו עדרים מהם בזמן אחר כי זמן ברכה יהיה בימים ההם:

22. מרב חלב. מרוב שיעשו חלב יאכלו חמאה כי החלב יש בו הקום שהוא נסיובי דחלבא וכשישתה החלב ישתנו מעורב ובימים ההם מרוב שיהיה להם חלב יעשו ממנו חמאה ולא יחושו על הקום וישפכו אותו ולא יאכלו מן החלב אלא החמאה שיוציאו ממנו וגם דבש יהיה להם הרבה מאד כמו שנאמר על האדמה ארץ זבת חלב ודבש: כל הנותר. כי בימי חזקיהו גלו רוב ישראל ואמר כי הנותרים יהיה להם שבע גדול בימי חזקיהו:

23. והיה. הפסוק כמו הפוך, וככה פירושו כל מקום אשר הוא עתה לשמיר ולשית שאין יכולים לעבדו מפני המלחמות: ויהיה. בעומד בו, כאלו אמר אשר הוא עתה לשמיר ולשית וכמוהו רבים. ואמר כי אותו המקום יהיה עבוד ביום ההוא עד שאלף גפן בו ישוו אלף כסף שיהיה הפרי מבורך ומוציא הרבה ופרי טוב:

24. בחצים יבא שמה. עתה בא שמה מי שירצה לבא בחצים ובקשת מפני המלחמות לפיכך תהיה עתה כל הארץ שמיר ושית שאיננה עבודה מפני המלחמה ותעלה שמיר ושית:

25. וכל ההרים. והם ההרים שהם בישוב, שיעבדו גם ההרים בימי חזקיהו: לא תבא שמה יראת שמיר ושית. כמו שהוא עתה כי יעדרון במעדר ולא יהיו יראים שיעלה שמיר ושית, אבל יהיו למשלח שור ולמרמס שה שירעו בהם הבהמות ולא יחושו מרוב התבואה על דרך משלחי רגל השור והחמור. ומעדר הוא שם הכלי שחופרין בו: יעדרון, יחפרון:

ח. 1. ויאמר ה׳ אלי. גליון פי׳ אגרת. וי״ת לוח ובאמרו גדול והוא לא צוה לכתוב בו אלא ארבע תיבות אולי היו דברים רבים והיה

---

8 ג. יהיה להם הרבה והוא משל כי אחר השממון יזמין להם הב״ה פרנסים טובים שינהגו העם ביושר ויתענגו על רוב שלום: כל הנותר, כל מי שנותר ברצון האל יהיו צדיקים כי בימי חזקיהו נלו.

20 ג. ור׳ שלמה פי׳ כך והיה ביום ההוא שתהיה הארץ שממה והיה שם מקום לפני ביאת החילות ששוה אלף יהיה שמיר ויעזבום בעליהם ויברחו ויעלו בו קמשונים ועקרבים הרוצה ליכנס בו יבא בחצים ובקשת כדי למלט נפשו מחיות רעות.

---

9 שמות ג. ה. 24 ישעיה לב. כ.

ענינם זה למהר שלל חש בז, או לא היו אלא ארבע תיבות אלה והגליון היה גדול למשל על ארץ ישראל כמו שהיה הגליון גדול והכתוב בו מעט כן היתה ארץ ישראל רחבת ידים והיושבים בה מעט שגלו עשרת השבטים והיתה חרבה רובה: ופירוש בחרט אנוש. לפי שהיה זה במראה הנבואה אמר לו שיכתוב זה בחרט אנוש כלומר כי לא יחשוב כי זה שצוה לו לכתוב במראה הנבואה לבד אלא שיעשה כן ממש בעבור הנבואה מעליו יכתוב זה בחרט אנוש כי אותו שהוא נכתב במראה הנבואה אינו בחרט אנוש כי אינו מעשה ממש כמו שהלך ישעיהו ערום ויחף, ולקח הושע אשת זנוני׳, והעביר יחזקאל תער על ראשו ועל זקנו, כל זה היה במראה הנבואה לפיכך אמר לו וכתוב עליו בחרט אנוש למהר שלל חש בז. והמלות האלה כפל ענין במלות שונות והכפל לחזק הענין ולמהרו. ויונתן תרגם בחרט אנוש כתב מפרש:

2. ואעידה לי. אלה הם דברי הנביא ואע״פ שלא זכר כתיבת הגליון ידוע הוא כי כתבו כמו שצוה לו האל ועוד עשה בו ואף על פי שלא ראינו שצוה בו האל העיד עליו עדות כלומר החתים בו אלה העדים שתהיה נבואה זו כתובה וחתומה כי כן עתידה להיות בקרוב, ואוריה נתנבא בימי יהויקים וזכריה בשנת שתים לדריוש ואף על פי כן שניהם היו בימי ישעיהו ודעת רבותנו ז״ל שלא היו בזמן אחד שאמרו וכי מה ענין אוריה אצל זכריה אלא אוריה נתנבא פורענות ציון שדה תחרש וזכריה נתנבא נחמות עוד ישבו זקנים וזקנות וגומ׳ נבואת אורי׳ עדות לנבואת זכריה כשם שנתקיימה נבואת אוריה כך תתקיים נבואת זכריה ולדעתם יהיה ואעידה לי דברי האל ית׳. וכן תרגם יונתן ואסהיד קדמי סהדין מהמנין ית לוטיא דאמרית לאיתאה בנבואת אוריה כהנא הא אתו ואף כל נחמתא דאמרית לאיתאה בנבואת זכריה בר יברכיהו אנא עתיד לאתבא:

3. ואקרב אל הנביאה. היא אשתו וקראה נביאה לפי שהיתה אשת הנביא ושני דברים העיד בענין זה כתיבת הגליון והבן הנולד לישעיהו הנביא: מהר שלל חש בז. לא נקרא שם הנער בד׳ תיבות האלה כאחד אלא אמר שיקראו שמו מהר שלל או חש בז כי שני הזוגות ענין אחד פעם יקראו אותו מהר שלל ופעם יקראו אותו חש בז:

---

7 ס. כי אותו שהוא נכתב בחרט אנוש במראה הנבואה. 15 ס. אלה ח׳.
17 ס. ואע״פ ששניהם. 23 ס. ביר אוריה כהנא הא אתי ואף כן כל.

---

8 ישעיה כ. ב. 8 הושע א. ב. 9 יחזקאל ה. א.
17 מכות כד. ע״ב. 19 ירמיה כו. יח. 19 זכריה ח. ד.

4. כי בטרם. זמן אחד הוא זה עם מה שאמור למעלה בבן אחז בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב כי אז יחל לדבר הנער ותחלת דברו הוא שיקרא אביו ואמו כי בזה הדבר ירגילוהו תחילה: ישא את חיל דמשק. ישא הנושא את נכסי דמשק ואת שלל שומרון לפני מלך אשור: ישא. חסר הפעל כמו ויגד ליעקב ר"ל המגיד, וכן אמר ויאמר ליוסף רוצה לומר האומר וכמוהם רבים:

5. ויוסף ה'. אמר ויוסף לפי שדבר בזה הענין עצמו ולפיכך אמר עוד גם כן.

6. יען. היו ביהודה ובירושלם רבים שהיו רוצים במלכות פקח בן רמליהו והיו מואסים במלכות בית דוד לפי שהיתה יד מלכות אפרים תקיפה ומלכות בית דוד חלושה בימי אחז, וזכר עם בן רמליהו רצין לפי ששניהם יחד היו נלחמים ביהודה, והמשיל מלכות בית דוד למי השלוח ההולכים לאט שהוא נחל קטן ומימיו הולכים בנחת כן מלכות בית דוד לא היה להם כח להרע לאויביהם רצין ובן רמליהו: ומשוש את רצין. יהיו ששים ושמחים עמהם אם יהיו הם מולכים בירושלים: משוש שם סמוך למלת את וכן מקום לא ידע אל:

7. ולכן. הויו אינה לתוספת ענין שהרי הוא תחלת דברים טעם למה שאמר יען אשר עשו כך וכך יעשה להם כך וכך והוא כויו וישא אברהם את עיניו ורבים כמוהו: אמר הנביא דבר אלי ה' כי בעבור ששמח לבם עם הנלחמים עם מלכות בית דוד יפלו ביד קשים מהם והם מחנה אשור והמשיל אותם למי הנהר העצומים והרבים. כאשר הם מתגברים בארץ וישטפו כל אשר יעבור עליהם כן מלך אשור ומחנהו הרב שכבש כל ארץ יהודה זולתי ירושלים: ואת כל כבודו. הוא חילו הגדול שהתכבד בו על כל העמים וכבש אותם תחת ידו: ועלה על כל אפיקיו. אע"פ שהאפיקים הם עמקים אמר ועלה כנגד ארץ ישראל שהיא גבוה מכל הארצות ר"ל שכל הארץ תמלא מהם כמו שהאפיקים מלאים מים ועוד מרובם ילכו על כל גדות האפיקים והם שפתי העמקים למעלה שהם גבוהים מן העמקים וגדותיו הם משל על כל ערי יהודה הבצורות:

---

7 ס. לפי שוכר. 9 ס. יען כי היו. 13 ל. נחל קישון.
18 ס. כמו וישא.

---

4 בראשית מח. ב. 5 שם מח. א. 16 איוב יח. כא.
18 בראשית כב. ד.

8. וחלף. תרגומו ועבר: עד צואר יגיע. המשיל ירושלים לראש הגוף וכשהמים מגיעים לאדם עד צוארו הנה הוא קרוב לטבוע בהם ואם יתגברו מעט יעברו ראשו ונטבע בהם כן מלך אשור בבאו על ירושלם היה כמו המים המגיעים עד הצואר והיתה ירושלים קרובה להכבש לולי רחמי האל: וכת"י עד צואר יגיע עד ירושלים ימטי: והיה מטות כנפיו. הדגש חוא לחסרון הנון מנטות מן נטה ר"ל נטית מחנהו וחתפשטותו יהיה מלא רחב ארץ יהודה כלה. ואמר עמנואל שהוא הבן הנולד לאחז לאות שלא תכבש ירושלם כלומר אתה עמנו אל שאתה בירושלם בך יכירו כי עמהם אל שתנצל מיד מלך אשור כי כל שאר ארצך תהיה מלאה מהם. ובמדרש כמה הם מטות התרנגול א' מס' בכנפיו א' מס' באכלוסי סנחריב מלא רחב ארץ יהודה:

9. רעו. ענין שבר כמו תרעם בשבט ברזל. אמר כנגד העמים הנאספים עם מלך אשור שברו ואחר כן תהיו נשברים. וחתו פעל עומד והשברו והאזינו כל מרחקי ארץ כל העמים שבאתם ממרחקי ארץ לירושלם האזינו זאת הנבואה כי בתחילה תשברו ואחר כך תשברו: מרחקי. המם בסגול: התאזרו. התאזרו תחלה התחזקו למלחמה ואח"כ תשברו והכפל לחזק הענין: וי"ת רעו מענין רעך ורע אביך, אתחברו עממיא ואתברו:

10. עוצו. מה תועיל לכם עצתכם על ירושלם כי תופר. וכן דברכם עליה לא יקום ולמה כי עמנו אל: ומלת עוצו השורק במקום חולם ויבא בחולם בנחי הפא כמו גשו הנה בחסרי הפא:

11. כי כה אמר ה'. הטעם למה שאמ' כי לא תקום עצתם על ירושלם. כי כן אמר אלי בחזקת היד כי הוא יהיה מעריצכם שיתן לכם הוזק ותוקף למאמינים בו ולמקדישים שמו. גם יסר אותי שלא אלך בדרך העם הזה המואסים במלכות בית דוד מפני מורא המלכים האלה: ופירוש בחזקת היד בחוזק הנבואה וכן ויד ה' עלי חזקה, והחזק בנבואה הוא שיראה במראה הנבואה מראה נוראה ונפלאה או שיאמר לו הדברים פעם אחר פעם או בכפל ענין במלות שונות כי כל זה לחזק הענין: ויסרני

4 ס. עד ירושלם. 8 ס. כי לא תכבש. 25 ס. ואם ה'.
27 ס. הוא . . . מוראכם ה'.

[10] כן הוא בס' השרשים ש' מוט בשם מדרש תנחומא והוא בתנחומא א' פ' תזריע, ומובא ברש"י פה. [12] תהלים ב. ט. [17] משלי כז. י.
[21] יהושע ג. ט. [26] יחזקאל ג. יד.

בצרי הריש תחת פתח גדול כי כן המשפט בפתח בשקל והוא קללני קללה נמרצת לאמר הוא יסרני שלא אלך בדרך העם ולאמר גם כן לאחרים וליסרם ולהזהירם שלא ילכו בדרך העם המורדים ואומר להם:

12. לא תאמרון. לא תחשבו ולא תרצו זה שתקשרו ותמרדו במלכות בית דוד וכמוהו הלהרגני אתה אמר, ויאמר להכות את דוד. או פי' לא תאמרון איש לאחיו: ואת מוראו לא תראו. מה שהם יראים והם רצין ופקח לא תראו אותם ולא תערצו ולא תתנו להם בלבבכם ובפיכם העריצות והכח כמו שהעם הזה עושים כי אין להם כח עליכם אם לא ירצה האל. ויש מפרשים נבואה זו בימי חזקיהו שהיו יראים ממלך אשור ואמר כי שבנא וסיעתו השלימו בסתר עם מלך אשור וכן פירשו רז"ל:

13. את ה' צבאות. הוא אדון צבאות מעלה ומטה ובידו הכל ואם תיראו אותו ותקדישו אותו הוא יציל אתכם מצבאות מטה הנלחמים עליכם והוא מוראכם הוא יהיה מוראכם שתיראו אותו לבדו: והוא מעריצכם. והוא יתן לכם עריצות וכח ולא יוכלו אויביכם להרע לכם:

14. והיה למקדש. מקדש הוא ארמון ומקום משגב שישגב אדם בו כמו כי מקדש מלך הוא, ובא אל מקדשו. אמר כי הקדוש ברוך הוא יהיה לשני בתי ישראל לאחד למקדש והם הבוטחים בו ורוצים במלכות בית דוד ולאחד לאבן נגף ולצור מכשול לפח ולמוקש ליושב ירושלם. לאחד מן הבתים היושבים בירושלם והם המואסים במלכות בית דוד ובוחרים במלכות בן רמליהו, ואם בימי חזקיהו שבנא וסיעתו. וי"ת ליושב ירושלם על דאתפליגו על דבית יהודה דיתבין בירושלם:

15. וכשלו בם. באבן נגף ובצור מכשול שזכר יכשלו בם רבים והם המורדים הם חושבים להמלט במרדם והם יפלו בתוך המוקש וילכדו:

16. צור תעודה. צור בשקל סוב בתשלומו צרור, ענינו ענין קשירה כמו ותהיינה צררות, ומבקעים ומצררים. וצור מקור וכן חתום. והוא דברי הנביא אמר אין לי אלא לצרור ולחתום התורה בלמודי, כלו' עם למודי, שלא יראוה אחרים אלא התלמידים כי האחרים אינם רוצים לא לראות ולא לשמוע דברי התורה ואחר שהוא כן טוב שיצרור אותה אדם ויחתמנו ולא תזכר אלא עם התלמידים כי האחרים אם אזכור

---

19 ס ורוצים במלכות.

---

1 מ"א ב. ח. 5 שמות ב. יד. 5 ש"ב כא. טז.
9 רש"י פה. 10 סנהדרין כו ע"א. 16 עמוס ז. יג.
16 ישעיה טז. יב. 25 ש"ב כ. ג. 25 יהושע ט. ד.

להם או אראה להם דברי תורה ולא יעשוה והנה עונש כפול האזהרה. ולמודי שם תאר לתלמידים וכן כל בניך למודי ה', למד מדבר. ויש מפרשים הפסוק כי הוא דברי האל. ויהיה צור ותתום צווי. וכן תרגם יונתן צור כמו נצור טור סהדותא ולא תסהיד בהון ארי לא מקבלין יתה וטמר אוריתא לא צבן דילפין בה:

17. וחכיתי. לפירושנו יהיה זה הפסוק נקשר עם אשר לפניו, ולפירוש האחר יהיה זה דברי הנביא ואשר לפניו דברי האל, וכן תרגם יונתן אמר נביא על דא צליתי קדם ה' דאמר לסלקא שכינתיה מדבית יעקב ובעיתי מן קדמוהי: ואמר וחכיתי לה' כל זמן אני מחכה לה' אפילו בעת שמסתיר פניו מבית יעקב: וקויתי לו. כפל ענין במ"ש. וחכיתי בחירק עין הפעל וקויתי בצרי:

18. הנה אנכי. מעשים שעשיתי לאות כמו כתיבת הגליון וקריאת שמות הילדים שאר ישוב ומהר שלל חש בז מעם ה' צבאות. לא עשיתי דבר מעצמי אלא הכל נאמר לי מעם ה' צבאות השוכן בהר ציון והוא יושיענה מיד מלך ארם ומיד מלך אשור ואלה הדברים היה אומר הנביא לתלמידים היושבים לפניו ואמר להם גם כן:

19. וכי יאמרו אליכם. כי יאמרו אליכם העם הזה דרשו אל האבות והידעונים כמו שאנו עושים הלא תראו כי הם מצפצפים ומהגים אם כן ראוי לדרוש מהם ולהאמין בהם, אתם תאמרו להם הלא עם אל אלהיו ידרוש אפילו אותם שדורשים אל אלהים אחרים כל עם ועם דורשים אל אלהיו יש שיעשה אלה החמה ויש שיעשה הלבנה ויש שאר הככבים וכל אלה הם חיים ויש בהם כח אף על פי שאין ראוי לדרוש מאתם כי הכח בא להם מהאל ית' והוא אדון הכל ואליו ראוי לדרוש אבל זה שאתם אומרים לנו שנדרוש אל האובות ואל הידעונים זהו דבר שאין הדעת סובלו כי הם מתים ואיך נדרוש בעד החיים אל המתים כי המתים אינם יודעים מאומה והצפצוף הוא דרך מרמה למתעסקים בהם. ויונתן תרגם ואם ימרון לכון עממיא דאתון ביניהון תבעו מן בדא ומן דכורו דמצפצפין ודי מנהמן הלא כן אורח עממיא פלחי טעותא עמא מן טעותיא תבעין חייא מן מתיא:

20. לתורה ולתעודה. שבועה, כאדם האומר בתורה יהיה כך

---

28 ס. דמנפצן.

---

[2] ישעיה נד. יג. [2] ירמיה ב. כד. [3] רש"י פה.

וכך וכן אם לא שבועה כמו אם לא שויתי ודוממתי והדומים לו. יאמרוי אלה שאמ׳ וכי יאמרו אליכם תדעו באמת כי כן יאמרו אליכם כדבר הזה אשר אמרתי, וזהו דבר שאין לו שחר, פירוש אורה, כלומר אין לו שום טעם ודבר חשוך ואפל הוא. ויונתן תרגם כדין תאמרון להון לאוריתא דאתיהבת לנא ולסהדו אנחנא שמעין אי לא תגלון לביני עממיא דיימרון לכון כפתגמא מבען לית ליה מאן דישחר ויבעיה. כלו׳ לאוב ולידעוני אין לו מי שישחר פניו ויבקשנו כלו׳ אין ראוי לכך. ובדרש אין לו שחר על עצמו אינו מזריח את השחר שהרי עינים לו ולא יראה ואיך יזריח על אחרים. ובדרש עוד אמר רבי סימון בארה אביו של הושע בן בארי נבא שני מקראות הללו וכי יאמרו, לתורה, ולא היה להם כדי ספר ונטפלו בישעיה, ונבא לגלות עשרת השבטים כשהגלה מלך אשור לראובני ולגדי כמו שנאמר בארה הוא אשר הגלה תגלת פלאסר:

21. ועבר בה. פירוש בארץ שהרי זכר למעלה בהר ציון, כלומר מי שיעבור בה נקשה ורעב יהיה כי לא ימצא בארץ מה יאכל. ופירוש נקשה קשה יומו כמו אם לא בכיתי לקשה יום: והיה כי ירעב. כאשר לא ידע מה יעשה ולא ידע עצה לנפשו כי ירעב והתקצף וקלל במלכו שאין לו כח להושיעו כי הרעב מפני מלחמת האויבים: במלכו ובאלהיו. באלילים שהיה עובד וכאשר יראה שאין לו עזר מזה ומזה ופנה למעלה ישוב לאל ית׳ שיעזרהו, וי״ת ויעדי תקלה בארעא ויהי עקא וכפן ויהי ארי יחזי כפן וסגוף וילוט ויבזה שום פת כומריה נ״א פת כריה וטעותיה ויתפני לעילא למבעי פורקן בתר דתתחתם גזרתיה ולא ייכול. ופת כומריה ענין עבודה זרה וכן תרגם את סכות מלככם, הנשבעים במלכם.

22. ואל ארץ. כתרגומו וסעיד מיתבי ארעא יבעי. והפסוק כפול ענין במלות שונות: צרה וחשכה. כמו צוקה ואפלה ופירוש מעוף חושך כמו ארץ עיפתה כמו אופל כי שניהם שורש אחד להם. ויונתן תרגם לשון עייפות ושלהוי עקא: ואפלה מנדח. כמו ולאפלה

---

6 ס. ויימרון לכון כפתגמא מכען. 20 ס. כפן וסיף וילוט לבזה.

---

1 תהלים קלא. ב. 7 וכן נמצא ברש״י ומקורו ויקרא רבה פרשה ו׳.

9 גם כן ברש״י, והוא שם בויקרא רבה פ״ו וגם פט״ו. וע׳ פסקתא דרב כהנא הוצ׳ בובער קנט ע״ב.

12 דה״א ה. ו. ושם בארה בנו אשר הגלה וגו׳.

15 איוב ל. כה. 22 עמוס ה. כו. 23 צפניה א. ה.

26 איוב י. כב.

כלומר יראה עצמו מנודח אל החושך ואל האפלה. ויונתן תרגם **מנודח** שם כאלו אמר ואפלה ודחי, וקבל ובדור:

23. **כי לא מועף.** לא חשב ישראל עצמו בחשך ובצרה לצרה הבאה לארץ תחלה כלומר עדין לא הרגיש בעצמו כשהגלו זבולון ונפתלי: ופירוש **מועף** פעול מן הפעיל מנחי העין והוא ענין חשכה כמו **ארץ עפתה.** ומוצק גם כן פעול וכמוהו ענין צוקה: **ולה.** פירוש לארץ. **הקל.** המגלה אותם והוא תגלת פלאסר אשר הגלה לראובני ולחצי שבט המנשה ולזבולון ולנפתלי וגלו' ראובן וגד כתוב בספר דברי הימים, וגלות זבולון ונפתלי כתוב בספר מלכים, וכן זבלון היה סמוך לנפתלי: **והאחרון הכביד.** המגלה אותם והוא סנחריב הכביד עליהם והגלה שאר השבטים: ואמר **דרך ים עבר הירדן גליל הגוים.** לפי שנשארה ירושלם שלא כבשה והיא באמצע ארץ ישראל ספר המקומות שהם בגבול ארץ ישראל והים והירדן מגבולות ארץ ישראל לפי' אמר גליל הגוים והם הערים הסמוכים לארצות הגוים סביב לארץ ישראל כי גם ארץ יהודה לא כבשה עד בימי חזקיהו ולא היה זה אלא לשעה כי שבו אליהם אחר שהוכה מחנהו כשבא לירושלם. וי"ת כעדן קדמאה גלו עם ארע זבולון ועם ארע נפתלי ושארהון מלך תקיף יגלה על דלא אדכרו גבורת ימא ונסא ירדנא קרב כרכי עממיא. ובדרש **כעת הראשון** לא כראשונים שהקלו מעליהם עול תורה אלא האחרונים הכבידו עליהם עול תורה וראוים לעשות להם נס כדורכי הים וכעוברי הירדן. מאי **גליל הגוים** אמר הקדוש ברוך הוא אם חוזר בו מוטב ואם לאו אני אעשה אותו גלילה בגוים:

ט. 1. **העם ההולכים.** אמר עתה כשיכביד מלך אשור לבא על ירושלם שבט יהודה ובנימין שהיו הולכים בחשך ראו אור גדול במפלת מחנה אשור. וחצי הפסוק האחרון כפל ענין במלות שונות:

2. **הרבית הגוי.** גוי ישראל הרבית אותו משלל אויביהם במפלת מחנה אשור: **לא הגדלת השמחה.** פירוש לו לגוי שוכר וכתוב לא באלף ופירוש לו לגוי הרבית השמחה אבל לאויבים לא הגדלת אבל המעטת: **שמחו לפניך.** בבית המקדש שנתנו שבח והודאה ושמחו שמחה גדולה: **כשמחת בקציר.** כמו שדרך העולם לשמוח בעת הקציר.

---

3 ס. בצרה וצוקה. 8 ס. וגלות נפתלי בספר מלכים.
13 ס. לפי' ... לארץ ישראל ח'.

---

5 איוב י, כב. 8 דה"א ה, כו. 9 מ"ב טו, כט.
18 סנהדרין צד ע"ב.

והתיו במקום הא כמו כשמחה וכן אם אתן שנת לעיני, שפעת אני ראה והדומים להם: כאשר יגילו בחלקם שלל. כמו ששמחו בעת שחלקו שלל מחנה אשור כן שמחו שמחה גדולה אחר כך כשבאו בית ה׳ להודות ולהלל על הנס הגדול שעשה להם האל. ויש לפרש כאשר יגילו בני אדם בחלקם שלל כן שמחו הם לפניך על דרך שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב, אלא שגם הם חלקו שלל מחנה אשור ואין צריך לומר משל אחר לפיכך הפירוש הראשון הוא הנכון:

3. כי את. מלך אשור היה עול סבלו של ישראל ומטה שכמו כלומר שהיה למשא עליו והיה שבט הנוגש בישראל ואתה החתות אותו השבט: כיום מדין. כמו שהחתות מדין במלחמת גדעון וכן אמר במזמור עשה להם במדין, כי אותו היום היה בו נס גדול ותשועה גדולה כי גדעון בשלש מאות איש הכה את כל מחנה מדין שהיה כדי ארבה לרוב ולגמליהם אין מספר:

4. כי כל סאון. ברעש. כי לא תהיה זאת המלחמה כשאר המלחמות כי כל שאר המלחמות ילחם הלוחם ברעש רעש הסוסים כמו שנאמר עליו ברעש ורגז יגמא ארץ, וכן רעש הכדונים כמו שאמר עליו לרעש כידון, וכן בשאר המלחמות שמלה מגוללה בדמים כי יכו אלה באלה במכת חרב והרג ושמלותם מגללות בדמים אבל זאת לא תהיה בה לא חרב ולא רעש ולא דמים, אלא והיתה לשרפה מאכולת אש שהכה בהם המלאך בלילה ונשרפו ויש מחלוקת בזה בדברי רז״ל יש אומרים כי היתה נשמה נשרפת וגוף קיים וי״א כי גם הגוף נשרף אבל בגדיהם לא נשרפו: וסאון סאן הנון שורש ופי׳ לפי ענינו ולא מצאנו לו חבר, ויהי׳ סאון תאר וסואן פעל, כאלו אמר כי כל עושה מלחמה לוחם ברעש או יהיה סאון שם למלחמה אמר כי כל מלחמה לוחם אדם ברעש:

5. כי ילד ילד. זה אמר על חזקיהו לפי שבימי מלכותו היתה התשועה הזאת לישראל שנגף מחנה אשור כאילו אמר זה יהיה בזכות הילד שילד לנו: בן נתן לנו. כפל ענין במ״ש: ותהי המשרה

---

4 ס. להודות ולשבח. 5 ל. אנכי ת׳. 7 ס. ופירוש הראשון.
10 ל. כיום שהחתות. 10 ל. בשבט במלחמת. 22 ס. אבל לא בגדיהם.

---

1 תהלים קלב. ד. 1 מ״ב ט. יז. 5 תהלים קיט. קסב.
10 שם פג. י. 16 איוב לג. כד. 17 איוב מא. כא.
20 שבת קי״ג ע״ב.

על שכמו. למה אמר שכמו לענין משרה והלא לא נזכר שכמו אלא לענין עבודה כמו ויט שכמו לסבל, ואת מטה שכמו, יסור סבלו מעל שכמך, אלא לפי שאחז היה עובד למלך אשור והיה סובלו על שכמו אמר כי זה הילד לא תהיה עבודה על שכמו אלא משרה: ויקרא שמו. פי׳ הקב״ה שהוא פלא יועץ אל גבור אבי עד קרא שם הילד הזה שר שלום. שר, בעבור כי המשרה תהיה לו ולא יעבד מלך אחר כמו שאמר וימרד במלך אשור ולא עבדו. שלום, כי שלום יהיה לישראל בימיו. ואמר אלו הכנוים באל ית׳ לענינים מורים על דבר חזקיהו, פלא על דבר השמש ששב לו אחורנית, יועץ כי עצת ה׳ קמה לו ועצת סנחריב הופרה, אל גבור יכול לגבר שאף על פי שבא סנחריב בחיל גדול וגבורים הוא יכול עליהם וגבר וברגע קטון הכה מחנהו, אבי עד שהוא קיים לעולם והוא אבי הזמן והוא בראו ובידו הוא להוסיף ולגרוע והוסיף זמן חיי חזקיהו חמש עשרה שנה:

6. למרבה המשרה. המם סתומה בכתוב וקרי במם פתוחה, ובהפך זה בעזרא המ פרוצים מם פתוחה בסוף התיבה בכתוב, ויש בו דרש כאשר יסתמו חומות ירושלם שהם פרוצים כל זמן הגלות ולעת הישועה יסתמו הפרוצים ואז תפתח המשרה שהיא סתומה עד מלך המשיח: למרבה. הוא שם והוא סמוך לפיכך הוא נקוד בצרי. אמר לרוב המשרה ולשלום אין קץ שיהיה על כסא דוד ועל ממלכתו, והוא כפל ענין במלות שונות: ולסעדה. שלא תמוט מלכותו ומשרתו מעתה ועד עולם, ואף על פי שיש בה הפסק בימי הגלות עוד תשוב לקדמותה ואמר במשפט ובצדקה כי בהם יכון הכסא ותקום המלוכה: קנאת ה׳ צבאות תעשה זאת. זאת המשרה שתהיה עתה לבית דוד והתשועה הגדולה כי יקנא ה׳ צבאות לדברי נערי מלך אשור אשר חרפו וגדפו ה׳ יתברך ויתעלה.

---

1 ל. הוזכר. 9 ל. על שם דבר השמש. 11 ס. יַכול גבור. 13 ס. ולהוסיף.
18 ל. עד בא המשיח. 22 ס. שיהיה לה הפסק.

---

2 בראשית מט. טו. 2 למעלה פסוק ג. 2 ישעיה י. כז.
7 מ״ב יח. ז. 16 נחמיה ב. יג.
17 מקורו לא נודע לי אבל מאמר כעין זה נמצא בספר טוב ארץ ישראל ל״ח, ע״ב, [דפוס ראשון] ומובא בילקוט ראובני פ׳ בא. מראה מקום זה העירני ידידי המנוח דר. קוטקוב.

7. דבר שלח. הרעה הבאה על יעקב ששלטו אויביהם עליהם מאת האל הוא שלא יאמרו מקרה הוא אלא בעונש עונם בא להם הרעה כי טרם בא הרעה שלח הדבר על ידי נביאיו כך וכך יבא להם אם לא ישובו וכמו ששלח הדבר להם כן נפל להם וכן יפול עד שיגלו מארצם כמו שאמרו להם הנביאים מפיו:

8. וידעו. ואז ידע העם הזה כי אמת אמרתי להם שהם היו אומרים בתחלת הפרענות הבאה עליהם:

9. לבנים נפלו וגזית נבנה. ולא היו נותנים אל לבם כי בעונם בא להם עתה הרעה אבל היו אומרים אם בא עתה הרעה עוד יבא הטוב כפלים וכשיפול בהם דבר ה׳ כלו ויגלו מארצם אז ידעו כי הדברים שהיו אומרים בגאוה ובגודל לבב כי הבל ינחמון כי אז תכלה גאותם וגודל לבבם: לבנים נפלו. דרך משל, כתרגומו רישיא גלו ודטיבין מנהון נמני נכסיא אתבדרו ודשפירין מנהון נקני:

10. וישגב צרי רצין. מלך אשור ומחנהו שתפש דמשק והמית רצין. ואמר זה לפי שאפרים היה עמהם בברית ושניהם היו נלחמים על יהודה אמר כי לא יועיל אחד לחבירו כי האל ישגב ויחזק אויבי רצין עליו: ואת אויביו יסכסך. יבלבל עמו בארצו שישובו ללכדה, וי״ת וישגב את צרי רצין ותקיף ה׳ ית שנאי דישראל רצין עליו:

11. ארם מקדם. כי לפני מלוך פקח בן רמליהו היה נלחם ארם בישראל מאוד כמו שנאמר וישימם כעפר לדש וארם היה להם ממזרח ארץ ישראל ופלשתים ממערב ואלה ואלה היו נלחמים בהם ואכלו אותם בכל פה: בכל זאת לא שב אפו. כלו׳ לא שבו הם כדי שישוב האל מחרון אפו ועוד יד האל נטויה עליהם לכלותם כיון שלא שבו כמו שאמר:

12. והעם לא שב עד המכהו. לא התבונן כי האל הוא המכהו בעונותיו ולא שב אליו ולא דרשו אותו:

---

1 ס. הרעה הזאת אבל.
2 ס. עונותם בא להם כי טרם ביאת הרעה שלח על ידי.
9 ל. זה הרע. 13 ס. ורטיבין מנהון. 13 ל. נכסיא אתבזו.
15 ל. עם יהודה. 17 ס. שיבאו ללכדה.

---

20 מ״ב יג, ז.

13. ויכרת. כפה ואגמון. החזקים והחלשים. כפה הוא ענף העץ כמו וכפתו לא רעננה. ואגמון הוא הגומא הגדל במים: יום אחד. הוא אותו היום שגלו השבטים:

14. זקן. הוא הזנב. כי נביאי השקר מקטני העם היו ולמצא חן בעיני הגדולים היו מתנבאים להם טובות ומבטיחים אותם על שקר כדי שיתנו להם פת או יין כמו שכתוב אטף לך ליין ולשכר והיה מטיף העם הזה.

15. ויהיו. אותם שהיו ראוים לאשר אותם ולהדריכם בדרך טובה היו מתעים אותם והיו בעיניהם מאשרים אותם לפיכך אמר ומאושריו מבולעים שהיו מאושרים בעיניהם כשהיו מורים אותם הדרך הרעה היו מבולעים ונשחתים בעצתם הרעה:

16. על כן. לא ישמח. בהפך וגלתי בירושלם וששתי בעמי. כי כשאוחז אדם דרך רעה ותבא לו בעבור זה הרעה הנה האל על דרך משל כעצב כמו ויתעצב אל לבו. וכשאוחז אדם הדרך הטובה ותבא לו בעבור זה הטובה הנה האל על דרך משל כשמח כמו שאמר וששתי בעמי ואמר ישמח ה׳ במעשיו: ואמר בחוריו כי הם ברוב תרים אחר עיניהם ולא תצילם גבורתם וכחם מהרעה הבאה עליהם ע״כ לא ישמח ה׳: ואת יתומיו ואת אלמנותיו לא ירחם. אפילו היתומים והאלמנות שראוי לחמול ולרחם עליהם לא ירחם האל עליהם כי כלו חנף ומרע. בין גדולים ובין קטנים בין חזקים בין חלושים בכל זאת שתבא להם רעה גדולה שלא ימצאו מרחמים לא שבו הם לפיכך לא שב אפו מהם ועוד ידו נטויה עליהם להרע להם אפילו בגלותם:

17. כי בערה כאש רשעה. הרשעה שעשו הם בערה בהם כאש ודרך האש שתחל לבער בקוצים ובעצים דקים תחילה כמו שאמר ומצאה קצים, ואחר כך תבער בעצים הגדולים כן רשעתם תאכלם תחל בקטנים והם הקוצים ואחר כך ותצת בסבכי היער והם הגדולים:

---

8 ס. לישר אותם. 14 ל. בעצב. 15 ס. שמח כמו שנאמר.
25 ס. האש ל׳.

---

2 איוב טו, לב. 6 מיכה ב, יא. 12 ישעיה סה, יט.
14 בראשית ו, ו. 16 ישעיה סה, יט. 16 תהלים קד, לא.
26 שמות כב, ה.

ויתאבכו. לפי מקומו ויתגאו: גאות עשן. חסר כף הדמיון, כגאות עשן, וכן לב שמח יטיב גהה, כגהה, לפי שהמשיל רשעתם לאש בוערת אמר שיתגאו כלו׳ עשנם גאה כגאות עשן האש כלו׳ שהתפרסמו במעשיהם הרעים עד שכל האומות ידעו בהם כי יש רואה העשן ולא יראה האש כן ידעו הרחוקים מהם מעשיהם הרעים:

18. בעברת. נעתם ארץ. חושך. מלשון ערבי, ויונתן תרגם חרובת ארעא ובא ארץ לשון זכר כמו שׁרץ ארצם צפרדעים: כמאכולת אש. כמו הדבר הנאכל באש שהעץ שאכל בו האש דולק העץ האחר, כן העם הזה איש את אחיו לא יחמלו לא די הרע שעושים להם אויביהם כי גם הם מריעים זה לזה:

19. ויגזור. העם הזה חוזר על כל צדדים וחוטף מכאן ומכאן כל אחד מחברו ואף על פי כן הוא רעב כי לא יספיק לו. ופי׳ ויגזור ויחטוף כי החוטף גוזר הדבר ממקומו, וכן ת״י ובז: איש בשר זרועו. כתרגומו גבר נכסי קרביה. וכן אומר אחר כן מנשה את אפרים זכר אלה לפי שהמלכות היתה לאפרים ומנשה ואפרים אחים היו אף על פי כן אלה יבוזו את אלה ואחר כך יחדו המה על יהודה בכל זאת עם כל הרעה הזאת הבאה עליהם לא שבו ממעשיהם הרעים כדי שישוב ה׳ מחרון אפו:

י. 1. הוי החקקים. עתה דבר על הדיינים ועל סופריהם היו הדיינים מטים את הדין ואומרים לסופריהם לכתוב הדין שפסקו שיהיה לו קיום, ואמר החוקקים על הסופרים ואמר מכתבים על הדיינים, כי מכתבים וכתבו יוצא לשלישי הם מצוים לסופרים לכתוב והסופרים כותבים וחוקקים חקקי און, והדיינים מכתבים להם אותו העמל והאון:

2. ומה הוא האון להטות. כשבאים לפניהם לדין העשיר והגדול עם העני ואלמנה ויתום שהם חלושים אם הדין עם החלושים כי כן הוא ברוב מפני חולשתם וחזקת שכנגדן הדיינים מטין את הדין מן החלושים ונותנים לעשיר ומהדרין פניו בדין והנה הדיינים כאלו הם שוללים ובוזזים העניים היתומים והאלמנות:

---

5 ל. ואינו רואה. 20 ס. שיהא להם קיום. 24 ס. ומה הוא האון ל׳. 26 ס. ותקף שכנגדן והדיינים. 26 ס. מן החלושים ל׳.

---

2 משלי יז. כב.
6 וכן פירש בס׳ השרשים ש׳ עתם וכן כתב ראב״ע.
7 תהלים קה. ל.

3. **ומה תעשו ליום פקדה.** ליום שיפקוד על עונותיכם: **ממרחק.** זהו מלך אשור שבא מארץ רחוקה לארץ ישראל להשחיתה: **על מי.** כמו אל, כמו הרמתה על ביתו כמו אל ביתו והדומים להם: **ואנה תעזבו כבודכם.** כי אתם תגלו מכבודכם:

4. **בלתי כרע.** היוד לכנוי כמו ומושיע אין בלתי, אמר לפי שהעם הזה בלתי, אינם עמי ולא שומעים אלי, לפיכך כרע תחת אסיר כלו' במקום האסירים כרע להיות עמהם, ובמקום הרוגים גם כן יפלו הם הרוגים, כלומר מהם שבוים ומהם הרוגים לא ישאר אחד מהם בארצו כי כולם יהיו גולים או הרוגים. והמפרשים פירשו בלתי כי היוד איננה לכנוי, יש מפרשים כן לא ימלט אלא מי שיכרע ויחביא עצמו בין האסורים או במקום ההרוגים שלא יחשבוהו שהוא חי. ואדוני אבי ז"ל פירש בעבור שלא כרע לאל אסורים והרוגים יהיו. ורבי אחי ה"ר משה ז"ל פירש זולתי הכריעה שיש להם בארצם שהגוי' מכניעים אותם זולתי זאת תבוא להם גדולה מזאת והוא הגלות שהיו מהם אסורים ומהם הרוגים. ויונתן תרגם בר מן ארעכון אסירין תתאסרון ובר מן קרויכון קטילין תתרמון:

5. **הוי אשור.** הוי הוא לשון קריאה קורא לו שיבא על ארץ ישראל לשלול שלל. וקורהו שבט אפו ומטה זעמו שבו מיסר ישראל. ופירוש בידם במקומם כלומר בארץ ישראל אשלח זה השבט. ויש מפרשים בידם של מחנה אשור כלומר מטה זעמי שמתי בידם ואחר כך פירש עוד ואמר:

6. **בגוי חנף.** והפסוק כפול במלות שונות: **ולשומו מרמס.** כי הכל יהיו דורכים ורומסים עליהם:

7. **והוא לא כן ידמה.** כפל ענין במלות שונות אמר כי מלך אשור לא יחשב כי הוא שלוחי ומטה זעמי אבל חשב כי בכח ידו עושה מה שהוא עושה מנציחת האמות והוא אינו יודע כי הוא שלוחי וכאשר ארצה אמנעהו מלהשחית והוא חושב להשחית הכל ואפילו ירושלם: **לא מעט.** אחר שהשחית כל הממלכות וגם רוב מלכות ישראל אמר שלא ישאר זה המעט והיא ירושלם שלא יכבוש אותה:

---

23 ל. אבל חשב הוא.

---

3 ש"א ב. יא. 5 הושע יג. ד.
9 וכן הביא בס' השרשים ש' כרע בשם ראב"ע.
11 ספר הגלוי עמ' קי"ב. 12 גם כן שם.
18 וכן כתב רש"י.

8. כי יאמר. בלבו או לעמו איך תעמוד עיר או ממלכה לפני הלא כל אחד משרי הוא חשוב כמלך ויש לכל אחד מהם עם גדול וחיל רב, או פירושו שרי מלכים הם והם מלכי האומות שכבש:

9. הלא ככרכמיש. אלה העיירות על נהר פרת ממלכות ארם וכבשם מלך אשור לפיכך אמר הלא ככרכמיש כלנו, כלומר זו כזו כי כלם היו שוות לפני ונמסרו בידי וכן שמרון כמוהם. וכלנו הוא כלנה הנזכר בספר עמוס:

10. כאשר. לממלכות האליל ופסיליהם. כלומר אף על פי שיש להם אלילים ופסילים לא היה בהם כח להציל ארצם מידי: מירושלם ומשמרון. פירוש שהיו חזקים מירושלם ומשמרון וכיון שלהם מצאה ידי כל שכן שמרון וירושלם וזה אמר קודם שלכד שמרון ואחר שלכד שמרון אמר:

11. הלא כאשר. אליליה ועצביה. ענין אחד במלות שונות:

12. והיה כי יבצע. כי ישלים, כמו ידיו תבצענה, בצע אמרתו. אמר כאשר ישלים ה' את כל מעשהו בגוים ובישראל על ידי מלך אשור בהר ציון ובירושלים אפקוד עליו עונות שחשב כי בכחו עשה מה שעשה, כי בירושלם מת מחנהו ושם נפקד עונו: ומה שאמר על פרי גודל לבב מלך אשור. לפי שמחשבתו הרעה עשתה פירות שהיה מתפאר בו לבני אדם ואומ' בכח ידי עשיתי ובחכמתי כי נבונותי והיה מצליח בכל דרכיו לפיכך היה חושב כי בחכמתו תלויה הצלחתו זהו שאמר על פרי: וכפל ענין במלות שונות ואמר על תפארת רום עיניו כי גבהות הלב וגודלו נראה בעינים וכן אמר רום עינים ורחב לב:

13. כי אמר. גבלות עמים. לפי שכבש כל הארצות כאלו הסיר כל הגבולות כי לכל עם יש גבול לארצו לפי התפשט המלכות כאמרך מלכות עם פלוני מכאן ועד כאן וכיון שהוא כבש הכל יחשב הכל מלכות אחת וכאלו אין מלכיות הגוים נחלקות והנה הוא כאלו הסיר הגבולות. וי"ת ואגליתי עממיא ממדינה למדינה: ועתודותיהם שושתי. כתוב ביוד וקרי ועתודותיהם בוו ואחד הוא בענין.

17 ס. בירושלם כי שם.   26 ס. שב הכל.

7 עמוס ו. ב.   14 זכריה ד. ט.   14 איכה ב. יז.
23 משלי כא. ד.

שושתי בשתי שינין, השניה קורין סין והוא כמו סמך מן ששים את הגרנות. ושושתי מן הדומה למרובע. ופי' עתודותיהם אוצרותיהם לפי שממון האצרות הוא טמון בהם לעתיד אם יצטרך לו. ויונתן תרגם וקרוי תשבחתהון בזיתי: ואוריד כאביר יושבים. אלף כאביר נוספת או המלה מורכבת מן כביר ואביר שניהם ענין אחד וההרכבה להגדלה פירוש אותם שיושבים במקום כביר וחזק אני אוריד אותם לארץ. ובפסוק ואסיר ואוריד לעתיד כי הוו בשוא ושושתי עבר והנה עבר ועתיד בפסוק והטעם כי כבש המדינות ועתיד לכבוש הארצות הנשארות:

14. ותמצא כקן ידי. כמו שהקן מופקר ונעזב לכל עובר וכן כתו' גם כן כעוף נודד קן משלח. אמר חיל העמים מצאה אותו ידי כמו שימצא אדם הקן ויקחנו ואין ממחה בידו כן אני לא מצאתי בכל העמים מי שיעמד כנגדי וכמו שיאסוף אדם בצים עזובות שאין האם עליהם כי כשהעוף עליהם נודד כנפיו ומכה בקן למנוע מלקחתם אם יוכל אבל כשהם עזובות יקחם בלא מניעה כן אני לא מצאתי מונע לכל מה שלקחתי ואספתי ולא אפילו בדבור כל שכן במעשה ולפי שהמשיל חיל עמים לקן ולבצים עזובות המשיל העמים לעוף לפיכך אמר נודד כנף ופוצה פה ומצפצף: ולמד לחיל כלמד הרגו לאבנר. ונודד הוא פעל יוצא או יהיה פעל עומד כחבריו והוא כמו גובלת עליה לפי שעליה גובלים תקרא האלה גובלת כלו' גובלת מצד עליה שהם גובלים וכן נודד כנף מצד כנפיו שהוא נודד:

15. היתפאר. אמר הנביא אלה דברי מלך אשור. וזה תימה היאך יתפאר הגרזן על החוצב בו. והגרזן הוא מלך אשור והחוצב בו הוא האל ית' וכפל הענין לחזק: וממשור. הוא המגרה ושרשו נשר והנון נבלעה בדגש השין וממנו מסככין בנסרים הנזכר במשנה: כהניף שבט. כמו שמניף זה השבט והוא מלך אשור כמו שאמר שבט העמים אפי ועם מי הוא לא עם מטה כמוהו אלא עם מי שמרים אותו להכות בו והוא האל ית': ואמר מרימיו לשון רבים כמו אלהים קדשים

---

1 סין והוא] ל. ח'. 3 ל. טמון שם. 4 ל. בזית.
8 ל. לכבוש האחרות. 10 ל. כתו' ח'. 26 ס. בו ח'.
27 ל. יתעלה.

---

1 ש"א כג. א. 4 וכ"פ בס' השרשים ש' כבר. 10 ישעיה טז. ב.
17 ש"ב ג. ל. 18 ישעיה א. ל. 24 סוכה א. ו.
25 למעלה פסוק ה. 27 יהשע כד. יט.

הוא, וכפל הדבר עוד במלות שונות ואמר כהרים מטה לחזק הענין: ופירוש לא עץ זה המטה לא יבא שיהיה עץ כשאר העצים כלומר לא יגדל יותר ממה שהוא עתה ומעתה בהתפארו יסוף ויכלה. וי"ת לא עץ לא חוטרא מחי אלא מאן דמחי ביה:

16. לכן ישלח האדון. בעבור זה שלא חשב הוא שיש עליון המנהיג אותו אלא אמר כי בכחו ובחכמתו היה עושה מה שהיה עושה לפיכך יראה לו האל כי הוא האדון והוא אדון צבאות מעלה וצבאות מטה והוא ישלח בצבאותיו מגפה. ואמר רזון והוא המות כמו וישלח רזון בנפשם, ועוד לפי שאמר במשמניו אמר גם כן רזון. ופירוש במשמניו גדולים שבהם גבורים ובריאים כמו שכתוב ויכחד כל גבור חיל ונגיד ושר במחנה מלך אשור וכן נקראו הבריאים והחזקים בלשון הזה כאמרו כל שמן וכל איש חיל. וכן אמר ויהרג במשמניהם ובחורי ישראל הכריע: ותחת כבדו. ובמקום כבודו כלומר במקום שהיה שם מתכבד במחנהו הגדול והעצום שם יקד יקוד כיקוד אש תבער בו מגפה שורפת שתשרפנו כשרפת אש:

17. והיה אור ישראל. האל שהוא אור ישראל והאיר להם בחשכה שהיו בה כמו שאמר למעלה העם ההלכים בחשך ראו אור גדול והנה האל ית' כמו האור המאיר והאוכל ויאיר לישראל ויאכל מחנה אשור וכפל הענין במלות שונות לחזק הענין ופירוש שיתו ושמירו כתרגומו שולטונוהי וטורונוהי וקרא השרים הגדולים שבמחנהו קוצים לפי שבהם היה מכאיב את העולם כקוץ מכאיב:

18. וכבוד יערו וכרמלו. היער הוא מקום העצים הגדולים והארזים הגבהים והכרמל הוא מקום העבוד שבו שדות וכרמים והמשיל מחנה אשור ליער ולכרמל כי היו במחנהו מלכים ושרים גדולים והיו במחנהו די מכל צרכיהם וממון רב משלל מצרים וכוש והיה בהם עם רב עובדי אדמה וזולתם וכבוד כל המחנה מתו כלם. ומה שאמר מנפש ועד בשר יכלה מראה כי הגוף גם כן נשרף. ויש בזה מחלוקת בדברי רב וחלקו על פסוק ותחת כבדו ולא כבודו ממש כמו שהוא בפרק חלק.

---

5 שלא] ל. כי לא. 10 ל. ויבחר לו כל גבור חיל ונגיד במחנה אשור.
15 ל. תבער . . . אש ל'. 18 ל. כמו האש.

---

8 תהלים קו. טו. 10 דה"ב לב. א. 12 שופטים ג. כט.
12 תהלים עח. לא. 17 ישעיה ט' א. 27 סנהדרין צ"ד ע"א.
28 למעלה פסוק טז.

והנה פסוק זה מסייע למי שאומר כי הנפש עם הגוף נשרפו והפסוק שאמר וישכימו בבקר והנה כלם פגרים מתים מסייע למי שאמר נשמה נשרפת וגוף קיים כי הפגרים היו אלא שהיו מתים ואף על פי שהם לא הביאו אלה שני פסוקים הנה מראה כל אחד טעם אחר, ונוכל לתרץ שני הפסוקים כי נשרף מקצת גופם וכן אומר למטה בפרשת הן אראלם והיו עמים משרפות סיד: והיה כמסס נסס. והיה מחנהו כמו מחנה שימס נושא הנס כי יפול כל המחנה. ויונתן תרגם ויהי תביר ועריק, יהיו נשברים ונסים כלומר המעטים הנותרים ינוסו:

19. ושאר עץ יערו. לפי שהמשיל המחנה לעצי יער אמר הנשארים מעץ יערו שלא ימותו מספר יהיו כלו׳ מעטים כמו ואני מתי מספר: ונער יכתבם. פירשו בו כי עשרה היו הנשארים והנער כשמתחיל לכתוב בלמדו הכתיבה תחילה יכתוב אות היוד כי היא ראשית האלף ויתכן לפרש כי הנער לא ילאה לכתבם כי מעטים יהיו והנער יוכל לספרם ולכתבם. וי״ת ומלכו חלשא יתחשבון:

20. והיה ביום ההוא. להשען על מכהו. כמו שהיה אחז נשען על מלך אשור והיה מכהו במס שהיה מכביד עליו או מכהו במלחמה כי אחר כן נלחם בו ועתה הכירו כי אין להשען על אדם כי צריך לו שיעבדנו ויתן לו מס וכאשר לא יתן לו או הוא לא ירצה בו יכהו וילחם בו אבל ראוי להשען על ה׳ צבאות כי לא יבקש מהאדם דבר אלא שישען בו באמת ויושיענו מכל צרותיו ולפי שחזקיהו נשען על ה׳ הכה מלך אשור שהיה מכהו ונודע לכל כי ה׳ קדוש ישראל:

21. שאר ישוב. לפי שבימי חזקיהו גלו רוב ישראל לפיכך אמר שאר, כלו׳ מה שנשאר מישראל ישוב ובאר עוד ואמר שאר יעקב ואמ׳ למי ישוב אל אל גבור. ישוב בתשובה שלמה אל ה׳ שהראה גבורתו כגבורי האדם:

22. כי אם יהיה. כנוי עמך כנגד חזקיהו. אמ׳ אפילו אם יהיו רבים כחול הים שאר יקראו מי שישוב בו כי כשהלך הרוב המעט יקרא שאר כן ישראל רובם יכלו ויעבר עליהם כליון חרוץ שישטפם בצדקה ויכלם לפי שהם פושעים והנשאר בו שהוא המעט ישוב לאל וזה אומר על

4 אלה] ל. ח׳. ס. אלא. 17 ס. להשען באדם. 23 ס. ואמ׳ ח׳.

2 מ״ב יט. לג. 5 ישעיה לג. יב. ושם פ׳ י״ה.
10 בראשית לד. ל. 11 סנהדרין צ״ה ע״ב.

עשרת השבטים שגלו והשאר יהודה ובנימין שבו לאל בימי חזקיהו והושיעם האל מיד מלך אשור: וכליון חרוץ. פי׳ כליון גמור:

23. כי כלה ונחרצה. כמו שאמר כליון חרוץ. וכפל ונחרצה לחזק כלו׳ כי הכלה תהיה גמורה אמר כלה אני עושה והכלה תהיה נחרצה:

24. לכן. אמ׳ יושב ציון לפי שכבש מלך אשור כל ארץ יהודה כמו שכתוב ויחן על כל ערי יהודה הבצורות ויתפשם ולא נשארה אלא ירושלם. ואמר ציון שהיא ראש הממלכה: בשבט יככה. ילא כלה אותך מכל וכל אלא כמי שמכה בשבט שמכאיב האדם המוכה ואינו ממיתו כן יעשה מלך אשור ביהודה: וממהו ישא עליך, זה המס שהטיל על יושבי ירושלים שלש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב: בדרך מצרים. באותו דרך ובאותו ענין שעשו המצרים בישראל שנאמר וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם, ענו אותם במסים ובעבודה קשה אבל לא כלו אותם כן עשה מלך אשור בישראל:

25. כי עוד מעט מזער. הכפל להמעיט הזמן אמר עוד מעט זמן יהיה שיכלה זעמי על מלך אשור כי הוא היה עד כה שבט אפי ומטה זעמי להכות העמים ועתה יכלה זעמי ואפי עליו עד שיכלה וזה הוא ואפי על תבליתם: תבליתם. שם בשקל תכליתם. ויונתן פירש תבליתם מן תבל עשו, וכן תרגם הפסוק ארי עוד צבחר בזעיר ויסופון לווטיא מנכון דבית יעקב ורוגזי על עממיא עבדי תבלא לשציותהון:

26. ועורר עליו. שוט הוא קשה משבט ומטה אמ׳ הוא הכך בשבט והקב״ה יכהו בשוט ותהיה המכה שיכהו כמכת מדין בצור עורב שהכה מחנה מדין ושרי מדין שברחו רדפו אחריהם והרגו עורב בצור עורב ואת זאב ביקב זאב, וזכר צור עורב לבד כמי שמזכיר ראשי הדברים כי ידוע הוא הענין וכתוב בספר שפטים, כן הכה מחנה מלך אשור והמלך שברח הכוהו בניו בחרב: וממהו על הים. וממהו שהיה נושא עליך יהיה סופו כמו שהיה סוף מטה פרעה על הים כי שם כלה זעם ה׳ עליו ונשא הקב״ה מטהו עליו: בדרך מצרים. כאותו דרך שעשה במצרים

16 ל. הוא עד עתה. 24 כמי] ל. לפי. 27 ל. השם.

7 דה״ב לב. א. ובנוסחתנו ויחן על כל הערים הבצורות ויאמר לבקעם אליו.
11 מ״ב יח. יד. 13 שמות א. יא.
18 וכ״כ ר׳ יונה בס׳ השרשים ש׳ בלל ורד״ק בס׳ השרשים שלו ש׳ בלה.
19 ויקרא כ. יב. 25 שופטים ז. כה.

שטבעם בים כן כלה מחנה אשור בירושלם: וכף כמכת במקום שנים, ופירושו ומטהו כעל הים כלומד כמו שהיה על הים. ות״י ומרוותיה תעדי מנכון כמה דעדת מרות פרעה על ימא ויתעבדון לכון גבורן כדבארעת מצרים:

27. והיה ביום ההוא. וחבל על מפני שמן. עול סנחריב ישחת מפני שמן חזקיהו והנה הוא בהפך כי שמן צואר השור ישחת מהעול אשר עליו תמיד כן הוא דרך העולם וכן היה ראוי שישחת שמנו של ישראל מפני עול סנחריב כי הם היו מעטים וסנחריב עם רב והקב״ה ברחמיו הפך את הדבר והיה השמן קשה מן העול וחובל עול סנחריב מפני שמן ישראל. וי״ת ויתברון עממיא מן קדם משיחא. פירוש חזקיהו שנמשח בשמן המשחה ואע״פ שלא נמשח כי אין מושחין מלך בן מלך ראוי היה להמשח אלא שלא היה צריך. ובדרש מפני שמנו של חזקיהו שהיה מדליק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות:

28. בא על עית. עתה מספר כשבא סנחריב עם מחנהו אל ירושלים וזוכר המסעות שעבר בארץ בנימין וביהודה והיה בהבטחה להשחית ירושלם. כל אלה שמות הערים לא נזכרו רובם בספר יהושע כי לעיר אחת שני שמות: למכמש יפקיד כליו. הלמד במקום בית כמו הרגתי לפצעי, לפניכם לחרב, והדומים להם כמו שכתבנו בספר מכלול בשמוש האותיות: והפקיד במכמש רוב כלי מלחמתו כדי שילך לו במהרה לירושלם כי היה חושב בלבו כי לא היה צריך לרוב כלי מלחמה כי היה נקל בעיניו לכבשה. וי״ת למכמש ימני רבני משריתיה:

29. עברו מעברה. ת״י מעברא דירדנא: גבע מלון. אמר כשעברו הירדן באו ללון בגבע שהיא עיר לבנימין וכיון שראו כן יושבי הרמה חרדו: חרדה הרמה. פי׳ יושבי הרמה חרדו. וכן גבעת שאול נסה, פי׳ יושבי גבעת שאול נסו כי כן דרך המקרא במקומות רבים. וגבע וגבעה שתי עיירות הן בארץ בנימין כמו שכתוב בספר יהושע, ואפשר כי גבעת שאול היא גבעת בנימין שזכר בספר שמואל וסמכה אל

---

3 ל. מנהון.
15 ל. והיה בא בגאוה להשחית.
23 ל. עיר בנימין.
27 ל. הנזכרת.

---

11 הוריות י״א ע״ב.
12 סנהדרין צ״ד ע״ב. ועיין שה״ש זוטא (הוצ׳ בובער) עמ׳ ז׳.
18 בראשית ד. כג.
18 ויקרא לג, ז.
19 דף מ״ה ע״ב.
26 יהושע יח. כד. וכח.

שאול לפי שהיה הוא מלך והיה משבט בנימן, או בנה הוא שם ארמון לשבתו לפיכך נקראת על שמו וכן בספר שמואל ושאול עלה אל ביתו גבעת שאול, ואפשר גם כן כי גבעת שאול היתה זולתי גבעת בנימין ושאול בנה אותה הגבעה ונקראת על שמו:

30. צהלי קולך. הרימי קולך כשופר כדי שישמעו אנשי ליש ויברחו ומחנה אשור היה בדרכו פוגע בעיר שמה בת גלים תחילה ואחר כך בליש:

31. נדדה מדמנה. זאת העיר מצאנוה בערי מואב שמה מדמנה אבל בערי ישראל לא מצאנו זה השם, והוא כמו שכתבנו שיש לעיר שני שמות ואפשר שהיא העיר הנזכרת בערי יהודה וצקלג ומדמנה וסנסנה אף על פי שאין נקודם שוה אותיותיהם שוות: וכן הגבים שם העיר. והעיזו לשון אסיפה כמו שלח העז את מקנך:

32. עוד היום בנוב. דרך הדרש כי ביום אחד הלך כל המסעות הנזכרים ודחק עצמו שיהיה באותו היום בנוב כי משם יראה ירושלם וכיון שראה אותה משם ינופף ידו על ירושלם כאדם המבזה הדבר ואמר אין זו נחשבת בעיני כי כמה עיירות בצורות ממנה כבשתי. וכן תרגם יונתן עד כען יומא רב סגי עידן ליה וכו' עד אתי וקם בנוב קרית כהניא לקבל טורא דירושלם וגו יגו' עלה קם ומניד ברישיה מוביל ומייתיה בידיה על טור בית מקדשא דבציון ועל עזרתא דבירושלם: ואדוני אבי זכרו לברכה פירש הפסוק כן עוד יבא היום שישובו לנוב לעמוד שם אותם שברחו משם מפני סנחריב: ינפף ידו הר בת ציון. אמ' על דרך משל כי עוד ינופף הר בת ציון ידו על סנחריב ועל מחנהו במפלתו, וכן גבעת ירושלים, והוא כפל ענין במלות שונות ובא הפסוק הזה כענין שאמר בזה לך לעגה לך אחריך ראש הניעה בת ירושלם.

33. הנה האדון. סנחריב חשב כי אין עליו אדון כמו שאמר בכח ידי עשיתי ובחכמתי כי נבנתי, אמר הנביא כי הנה האדון ה' צבאות הוא אדון צבאות מעלה ומטה והוא יפיל צבא מלך אשור והמשיל מחנהו ליער מלא עצים גבוהים. ואמר כי האדון מסעף ופירושו כורת הפארות במערצה. פי' ביד חזקה יערצם וישברם: ורמי

22 ס. על מחנה אשור במפלתו.

2 ש"א טו. לד. 10 יהושע טו. לא. 12 שמות ט. יט.
13 סנהדרין צ"ד ע"ב. 23 מ"ב יט. כא.
26 למעלה פסוק יג.

הקומה. כלו' העצים רמי הקומה יהיו גדועים והוא משל על השרים הגדולים שהיו עמו:

34. ונקף. מבנין הדגוש והוא ענין כריתה כמו וחגים ינקפו. ותרגום וערפתו ותנקפיה: וסבכי. משל על השרים הגדולים שבאו בעצה אחת עם סנחריב והסתבכו זה עם זה בעצה אחת ובלב אחד כמו ענפי העצים המסתבכים זה עם זה: בברזל. כמו שהענפים נכרתים בברזל כן יהיו הם נכרתים בחזק מהם: והלבנון. כלל כל עצי היער ואמר לבנון שהוא שם יער בארץ ישראל ודבר הכתוב על ההוה: באדיר. הוא המלאך המכה אותם:

יא. 1. ויצא חטר. סמך פרשה זו שהיא עתידה לימות המשיח להבטחה שהיתה בימי חזקיהו, אמר אל תתמהו על פלא גדול כזה שיעשה בימי חזקיהו במפלת מחנה אשור ברגע אחד כי עוד יעשה לישראל פלא גדול מזה בימי המשיח שיהיה לישראל בקבוץ גליות וזה יהיה ממשפחת זה המלך חזקיהו וזכר ישי לפי שממנו יצא המלך הראשון: ופירוש חטר מטה כתרגומו. ואמר מגזע ומשרשיו לפי שהעץ הנכרת יחליף ויוציא יונקים מגזעו ומשרשיו. ופירוש גזע מה שנשאר מן העץ על הארץ ומצדי הגזע יעלו הנצרים וכן מן השרשים שהם תחת הארץ יפרחו גם כן, ולפי שישראל גלו מארצם זה כמה שנים ונפסקה מלכותם כאלו נכרת העץ אבל הגזע והשרשים נשארו, אמר כי עוד יש תקוה שיחליף הגזע. ואמר הנביא כי משרשי ישי ומגזעו יצא עוד חטר ונצר ויהיה עוד מלך על ישראל כבתחילה ויותר ממה שהיה:

2. ואמר ונחה עליו רוח ה'. כי מה' יהיה לו כל זה. אמר בתחלה רוח ה' ואחר כך פירש רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת ה'. וחכמה היא הדבר שילמדהו אדם וידענו ויהיה מזומן בו בכל עת, ובינה התבוננות האדם במה שלא למד ממה שלמד, ועצה היא הידיעה והרגילות במוסרים ובדרכי בני העולם זה עם זה, ודעת ויראת ה' שניהם סמוכין על השם ר"ל שידע ה' ויירא ממנו:

---

5 ל. בעצה אחת ובלב אחד ליתא.
14 ס. זה ח'.
16 ל. ומצד אותו הגזע.
18 ל. זה ל'. 18 ל. ונפסקה מלכותם זה כמה.

---

3 ישעיה כט. א. 4 שמות יג. יג.

3. והריחו ביראת ה׳, לפי שהריח היא הרגשה קלה אומרים לדבר הקל שבהרגשה ריח וכן מרחוק יריח מלחמה, כאשר ינתק פתיל הנערת בהריחו אש, וכן אמר והריחו ביראת ה׳ כלומר במעט הכנה ירגיש בבני אדם הטובים והרעים ולא יצטרך למראה עינים ולמשמע אזן לשפטו בני אדם ולהוכיח אותם כי מדעתו ומתבונתו יבא מעשיהם במעט התבוננות. ואדוני אבי זכרונו לברכה פירש והריחו ודבורו ר״ל רוח פיו וכן לרוחתי לשועתי ר״ל כי דבורו תמיד יהיה ביראת ה׳:

4. ושפט בצדק. אמר דלים וענוי ארץ ואף על פי שהוא ישפוט כל האדם בצדק דלים ועשירים לפי שדרך העולם להדר פני הגדולים והעשירים אומר כי הוא לא יעשה כן אלא בצדק יקח משפט הדלים מן העשירים ויוכיח החזקים במשור בעבור ענוי ארץ שלא יגזלום ולא יעשקום בעבור שהם רשים וחלשים. ולמד לענוי ארץ במקום בעבור כלמד אמרי לי אחי הוא וזולתו: והכה ארץ בשבט פיו. ר״ל רשעי ארץ ולפי שזכר ענוי ארץ שהן הפכם סמך על המבין. וכן ת״י וימחי חייבי ארעא במימר פומיה. גם סוף הפסוק מוכיח שאמר ימית רשע וגם בלא חסרון אכן הענין שיכה בני ארץ מי שראוי להכות שהרי אמר והוכיח במישור לענוי ארץ. ופירוש בשבט פיו וברוח שפתיו כי יקללם וימותו כמו שכתוב בצדיקים ותגזר אמר ויקם לך נאמר בשמואל הנביא כל אשר ידבר בוא יבוא, ונאמר באלישע הנביא ויקללם בשם ה׳ ותצאנה שתים דבים מן היער ותבקענה מהם ארבעים ושני ילדים:

5. והיה צדק. הצדק והאמונה שיחזיק בהם יהיו לו חוזק שלא ימעדו מתניו והפסוק כפול במלות שונות. וי״ת ויהיו צדיקיא סחור סחור ליה:

6. וגר זאב. יש מפרשים כי בימות המשיח יתחלפו טבעי החיות והבהמות וישוב למה שהיה בתחילת הבריאה ובתיבת נח כי בתחילת הבריאה אלו היה אוכל האריה השה הנה נשחתה הבריאה ומה אכל האריה או זולתו מן הטורפים אוכלי בשר כי אם אכל בשר משאר החיות

13 ס. רפים וחלשים. 17 ל. וכן הענין.
26 ל. ובתיבת נח כי בתחלת הבריאה ל׳.

2 איוב לט. כה. 2 שופטים טז. ט.
6 ספר הגלוי עמ׳ ק״ן. 7 איכה ג. נו. 14 בראשית כ. יג.
19 איוב כב. כח. 20 ש״א ט. ו. 21 מ״ב ב. כד.

והבהמות הנה היה חסר העולם אותה בריה כי כולם נולדו זכר ונקבה לא יותר ולא המתינו מלאכול עד שפרו ורבו הנטרפים, אלא בראם אוכלי עשב השדה עד שפרו ורבו הנטרפים והיה טבעם מאותו היום ואילך לאכול בשר וכן בתיבת נח אלו אכלו הטורפים הנטרפים הנה חסרה אותה הנטרפת מן העולם כי שנים שנים נכנסו ולא יותר אלא אם כן נאמר כי שבעה שבעה שהכניס מן הטהורה היו לצורך הטורפים. ויש מפרשים כי כל זה משל כי הזאב והנמר והדוב והאריה הם משל לרשעים העושקים והגוזלים שהם לחלשים כמו החיות הטורפים לנטרפים והכבש והפרה והעגל והגדי הם משל לענוי ארץ. ואמר כי בימות המשיח יהיה שלום בארץ ולא יריעו איש את חברו, ולא יתכן זה הפירוש לפי שאמר לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי ובימות המשיח בכל העולם יהיה שלום כמו שכתוב וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה, ואמר ונכרתה קשת מלחמה, ואמר במשיח ודבר שלום לגוים. והנכון כי טבע החיות לא יתחלף ויטרפו ויאכלו בשר כמו שהם עושים עתה אלא הבטיח את ישראל שהחיות הרעות לא יזיקו בכל ארץ ישראל זהו שאמר לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, והטעם כי מלאה הארץ דעה את ה' וכיון שיהיו טובים ושמרו דרך ה' לא תשלוט בהם חיה רעה ולא בבהמתם בכל אשר להם כמו שהבטיח על ידי משה רבינו עליו השלום והשבתי חיה רעה מן הארץ ואפילו אם יעברו בארץ לא יזיקו וכן אמר בהושע הנביא ע"ה וכרתי להם ברית ביום ההוא עם חית השדה ועם עוף השמים וגו'. ומה שאמר ואריה כבקר יאכל תבן כאלו יאכל תבן כמו הבקר שלא יטרוף בארץ ישראל אם לא ימצאנה נבלה. ויש לפרש עוד הענין דרך משל והארי והדוב והנחש הם משל לאמונות הרעות. ופירוש ופרה ודוב תרענה כי כל עסק הנשמה לא יהיה אלא לעסוק בעבודת האל, לא להבלי העולם וזהו שאמר כי מלאה הארץ דעה את ה': ומריא

2 ס. אלא בודאי אכלו עשב.
21 יזיקו] ס. <ופרה ודוב תרעינה וגומר>.
26 ס. עסק הבהמה.

10 למטה פסוק ט.
14 זכריה ט. י.
20 ויקרא ז. ו.

12 ישעיה ב. ד.
14 שם.
21 הושע ב. כ.

יש מפרשים שהוא מין ממיני הבקר הגדולים. ויש מפרשים המפוטמים שבבהמות יקראו מריאים. וכן תרגם יונתן ופטים:

7. ופרה ודב. ודוב היא הנקבה וכן ותצאנה שתים דבים, וכן עז עזים רחלים וכן ילדיהן ירבצו יחדו:

8. ושעשע. מאורת. כמו חור נקרא כן לפי שיכנס ממנו האור למקום שהנחש בו וכן המנהרות אשר בהרים שפירושו המערות, ויש להם חור שתכנס ממנו האורה לפיכך נקראו כן והפסוק כפול בענין במלות שונות: ופירוש גמול כמו יונק אלא שגמול נקרא בעת השלמת יניקתו. ואמר יונק וגמול לענין הנחש לפי שהנחשים נמצאים פעמים בחורי הבית והקטנים מטפחים בקרקע הבית ובחורי הקירות. ופירות הדה כמו ידה ר"ל שלח ידו והנה איבת הנחש הנגזרת בימי בראשית עם האדם תסתלק בימות המשיח בכל ארץ ישראל ולעם ישראל בכל מקום שילכו לא יזיקם נחש ולא חיות רעות. ויונתן תרגם מאורת צפעוני חיזו גלגלי עיני חיון חורמן, פירוש כי הנחש כשהוא בחורו והוא מקום חושך וגלגל עינו מאיר והיונק רואה את האורה מבחוץ וסבור אבן מאירה היא או זכובית ומושיט ידו לקחת אותו הדבר שסבור ונוגע בצפעוני ולא יזיקנו הצפעוני וזכר פתן וצפעוני לפי שהם הרעים שבמיני הנחש ואף על פי כן לא יזיקו כל שכן שאר הנחשים:

9. לא ירעו. כל ארץ ישראל קרא הר קדשי. וטעם הר לפי שהיא גבוה מכל הארצות והטעם למה לא ירעו כי מלאה הארץ דעה את ה': הארץ. ר"ל ארץ ישראל, כמו שאמר ירמיהו הנביא כי כלם ידעו אותי מקטנם ועד גדולם וגו': דעה את ה'. מקור כמו לדעה מה יעשה לו, ומפני מלת את נאמר שהוא מקור ולא שם: כמים לים מכסים. מקום המים יקרא ים, המים ממלאים אותו המקום עד שמכסים אותו שלא יראה קרקע הים:

10. והיה שרש ישי. פירוש היוצא משרש ישי כמו שאמר ונצר משרשיו יפרה כי ישי הוא השרש. וכן תרגם יונתן בר בריה דישי:

---

1 ס. י"א. 5 ס. האור ל'. 6 ס. שפירשנו המערות.
13 חיון] ל. חוי. 15 ל. שהוא אבן מאירה.
20 ס. דעה את ה' — — — ולא שם ל'.

---

1 שני הפירושים הביא בס' השרשים ש' מרא.
3 מ"ב ב. כד. 6 שופטים ו. ב. 21 ירמיה לא. לג.
23 שמות ב. ד. 26 למעלה פסוק א.

אשר עומד. פירוש אשר יהיה עומד ביום ההוא שהוא יום קבוץ גליות ויהיה הוא לכל העמים כמו הנס בחיל שילכו אחרי נושא הנס כל החיל כן ידרשו כל הגוים אל המשיח וילכו אחריו לעשות מה שיצוה, כי כולם יהיו נשמעים אליו לפיכך תהיה מנחתו בכבוד שלא יהיה לו מלחמה ויהיה במנוחה ובכבוד כי כל הגוים יכבדוהו ויעבדוהו:

11. והיה. שנית. כי ראשונה קנה אותם מבית עבדים ממצרים וביום קבוץ גליות יוסיף ה׳ שנית ידו לקנותם מכל הגוים אשר נפוצו שם, ועל גלות בבל לא נאמר זה כי לא יצאו אלא יהודה ובנימן שהיו בגלות בבל ולא נקבצו עשרת השבטים לפיכך לא נוכל לאמר על אותו הקבוץ שנית כי ממצרים יצאן כל ישראל לא נשאר אמד ולא יאמר שנית אלא שתדמה לראשונה וקבוץ זה הגלות תהיה שנית למצרים שיצאו כולם וכן יצאו כולם בקבוץ זה הגלות לפיכך אמר מאשור וממצרים ומפתרוס ומכוש ומעילם ומשנער ומחמת ומאיי הים. ומה שאמר את שאר עמו אשר ישאר לפי שרבים מהם כלו בגלות: ומאיי הים. הם אשר בארצות אדום וישמעאל אשר מארץ ישראל והנה שהם איי הים:

12. ונשא נס. כאלו הקדוש ברוך הוא ירים נס לגוים שיחרדו לבא אל מקום הנס כן ישלחו ביום ההוא כל הגוים לישראל אשר בארצם שילכו להם בכבוד:

13. וסרה. כשיתקבצו בני ישראל בארצם תסור הקנאה שהיתה ביניהם בגלותם מארצם שהיתה בהם חלוק מלכיות מקנאתם במלכות בית דוד: וצררי יהודה יכרתו. כי מקדם היו ביהודה צוררים לאפרים: ואפרים. ר״ל כל ישראל לבד מיהודה ומפני שהיו ישראל מקנאים במלכות בית דוד היו יהודה צוררים ואויבים להם וכן ראינו שעכבו המלכות שבע שנים שלא מלך דוד אלא על יהודה וכן בשוב דוד אל המלכות אחר שברח מפני אבשלום אמרו מדוע גנבוך אחינו וגו׳ ואומר ויקש דבר איש יהודה מדבר איש ישראל, ותקע שבע בן בכרי בשופר והלכו אחריו ובני יהודה דבקו במלכם, וכן עד שנחלקה המלכות במלוך רחבעם שאמר אני אסיף על עלכם. ומה שאמר יכרתו ר״ל שלא יהיו וכן ונכרתה מפיהם, וכן ונכרתה קשת מלחמה, והפסוק כפול בענין במלות שונות:

---

3 ל. וילכו אליו. 29 ס. וכן ונכרתה מפיהם ל׳.

---

25 ש״ב יט. מב. 25 שם מד. 28 מ״א יב. יא. ושם ואני.
29 ירמיה ז. כח. 29 זכריה ט. י.

14. ועפו. ינועון אל ארץ פלשתים למערבה של א״י. וכת״י לממחי ית פלשתאי די במערבא, והוא תרגם ועפו בכתף ויתחברון כחדא. ואנחנו מפרשים ועפו ענין עופפות שהיא התנועה המהירה ואמר בלשון עופפות למהירות תנועתם אל מקום פלשתים להכותם ולבזוז אותם. ויש מפרשים ועפו מענין עיף ויגע כלו׳ יהיו עיפים מהכות בכתף פלשתים. ומלת בכתף סמוך ובא על דרך מוכרת כי על דרך הסמיכות משפטו בשש נקודות, וכתב בן אשר כי בא כן בהיותו מלרע לתקן קריאת הפא מפני פא פלשתים: אדום ומואב. אף על פי שאין נכרים היום האמות לבד ישראל שהם נבדלים מן האמות בתורתם ושלא התערבו עם האמות אבל שאר האמות התערבו רובם והנם היום בין דת ישמעאלים ובין דת נוצרים, כשזוכר אדום ומואב ובני עמון ר״ל ארצותם והיושבים בהם וכן מה שאמר בנבואת דניאל העתידה ואלה ימלטו מידו אדום ומואב וראשית בני עמון כן פירושו: משלוח ידם. שישלחו בהם ישראל ידיהם לכל אשר ירצו: משמעתם. שיהיו נשמעים לכל אשר יצוו אותם וזכר אלה המקומות לפי שהם קרובים לארץ ישראל אבל גם כן כל האמות יהיו תחת יד ישראל:

15. והחרים. ענין כריתה כי כל לשון חרם ענין כריתה והשחתה וכן והחרים לשון כריתה וגזרה ובא בענין הזה בים שאמר לגוזר ים סוף לגזרים: את לשון ים מצרים. הוא נהר מצרים הנקרא שיחור ויבש ברצון האל כשיעור הדרך שיעברו בו גאולים: והניף ידו על הנהר. הנהר הזה הוא נהר פרת. וכן תרגם יונתן וירום מחת גבורתיה. ופירוש והניף ידו שינהג רוח חזק שייבשהו כמו שעשה בים סוף ביציאת מצרים כמו שאמר והיתה מסלה לשאר עמו וגו׳: בעים רוחו. בחזק רוחו שיוליך על הנהר ייבשהו. ומלת בעים תתפרש לפי הענין ואין לה חבר במקרא. ורבי אחי רבינו משה

---

8 ס. באמות לבד. 9 ל. יתערבו בם האמות.
20 ל. האל יתעלה. 21 ל. ויבשהו זהו נהר פרת.

---

4 וכדומה לזה פירש בס׳ השרשים ש׳ כתף וז״ל שם ״ופירוש ועפו בכתף פלשתים שיהיו פלשתים עיפים וחלשים בכתפים כלומר בארצם או יהיה מהענין הראשון ופירושו שיהיו ישראל עיפי כתף מרוב הכות בפלשתים״.
5 דברים כה, יח. 7 וכן כתב בשם בן אשר בס׳ השרשים ש׳ עוף.
12 דניאל יא, מא. 18 תהלים קלו, יג. 23 בפסוק שלאחר זה.
25 וכן כתב ר׳ יוסף קמחי בס׳ הגלוי ע׳ קל״א. ועיין בס׳ השרשים ש׳ עים.

פירש עים מן לעי השדה שפירושו גל. ופירוש בעים כמו בגלים כלומר בגלי הים והנהר יניף ידו ורוחו להשקיטם וליבשם. ויונתן תרגם בעים רוחו במימר נביאוהי: והכהו לשבעה נחלים. יכה הקדוש ברוך הוא נהר פרת ויכהו ברוח עזה עד שישוב לשבעה נחלים ויהיה דרך בין נחל לנחל: והדריך העוברים באותם הדרכים בנעלים שתהיה הדרך חרבה כאלו לא היה שם מים ויעברו בהם בנעליהם ברגליהם: והדריך. פעל יוצא והאל הוא המדריך והעובר הוא הדורך ומה שאמר לשבעה אפשר שיהיו שבעה דרכים ולא יותר, ואפשר גם כן שיהיה שבעה ענין רבוי כלו׳ לדרכים רבים כי כן הוא דרך הלשון כמו שבע כחטאתיכם, שבע יפול צדיק וקם, שבעה עינים:

16. והיתה. בזה הנהר תהיה מסלה לשאר עמו כלו׳ שתהיה דרך סלולה כאלו זמן רב היתה דרך, וכן תרגם יונתן אורח כבישא. ומה שאמר לשאר פירשנוהו. ומה שאמר מאשור כי אותם שהם באשור הוא דרך ישרה לעבר בנהר פרת אל ארץ ישראל: כאשר היתה. פירוש כאשר היתה מסלה בים סוף כן תהיה מסלה בנהר פרת:

יב. 1. ואמרת. כי אנפת בי. פירוש לפי שאנפת בי והגליתני ועתה שב אפך ונחמתני לפיכך אני צריך להודות לך ששב אפך ממני ולא הנחתני בגלות כמו שהייתי חייב לפי עונותי:

2. הנה אל ישועתי. עזי. העין בקמץ חטף: וזמרת. כמו וזמרתי והראיה כי הריש קמוצה ואילו היה סמוך היה פתח וכן אשר נתנך היום ביד כמו בידי:

3. ושאבתם מים בששון. דרך משל כמו השואב מן המעין שלא יפסקו מימיו כי בכל עת ימצא בו לשאוב כי הוא מקור תמידי כן לא תפסוק מהם הברכה והישועה ויהיו בששון כל ימיהם. ויונתן תרגם הפסוק במשל למוד החכמה כי החכמה נמשלת למים והמלמדים הם כמו המעין, והתלמידים הם השואבים, וכן תרגמו יתקבלון אולפן חדת בחדוה מבחירי צדיקיא ואמר חדת לפי שאותו הלמוד יהיה חדש כן ילמדו אז דעת את ה׳ מה שלא למד אדם עד אותו היום כמו שאמר כמים לים מכסים.

---

1 ל. כמו בגלם. 5 ל. שיהיו הדרכים חרבות. 17 ל. ותנחמני. 25 ל. במשל הלמוד. 27 ס. מבחירי צידקא.

---

1 מיכה א. ו. 9 ויקרא כו. כא. 10 משלי כד. טז. 10 זכריה ג. ט. 20 ש״א כו. כג. 28 ישעיה יא. ט.

4. ויאמרתם. תאמרו זה אל זה דרך זרוז: קראו בשמו. קראו לעמים בשמו כמו ויקרא שם אברם בשם ה׳, וזהו טעם הודיעו הזכירו או פי׳ קראו בשמו התפללו לו וכן ואני אקרא בשם ה׳, וכת״י צלו בשמיה:

5. זמרו לה׳ כי גאות עשה. כמו שאמר על ים סוף כי גאה גאה, וזאת הגאות תהיה מודעת בכל הארץ שיוציא עם דל מבין עמים רבים ועצומים ומגפת גוג ומגוג גם כן תהיה מודעת בכל הארץ ועל כל זה ראוי לכם לזמר לה׳:

6. צהלי. הרימי קולך בשירה ובשבח האל כי קדוש ישראל היה גדול בקרבך כלומר גדול שמו בקרבך בנפלאות שעשה כמו שאמר בנבואת גוג ומגוג ביחזקאל והתגדלתי והתקדשתי וגומר:

יג. 1. משא בבל. אמר אשר חזה להודיע כי נתנבא גם על אמות העולם ובראשון אמר אשר חזה ולא הוצרך לאמר על האחרים:

2. על הר נשפה. נשא וגבוה מן וילך שפי, אפתח על שפיים. ויונתן תרגם על כרכא דיתיב שליוא ר״ל בבל שהיתה שלוה ושקטה פירוש מלשון רבותינו והוא שאכלום בעליהם שלש שנים בשופי: אמר שאו נס. הניפו יד. על דרך משל כאלו קראו להם ונשאו להם נס על הר גבוה והניפו להם יד שיבאו מהרה אל בבל להשחיתה והבאים אליה הם מדי ופרס ותנופת היד הוא כאדם הקורא והוא רחוק לו שאינו שומעו ומניף לו בידו שיבא: ויבאו פתחי נדיבים. כמו בפתחי חסר בית השמוש כמו לזנות בית אביה ואחרים רבים. ושרי בבל קורא נדיבים שהיו גדולים בעושר ומעלה והם הנקראים נדיבים כי ברוב אנשים גדולים ואנשי השם רוח נדיבה בהם. ויש מפרשים נדיבים על מדי ופרס ויפרשו פתחי כמו חרבות וכן ואת ארץ נמרד בפתחיה, וי״ת ויעלון בתרעוהי מתנדבין:

3. אני צויתי למקודשי. והם מדי ופרס. ואמר צויתי ואמר למקודשי ר״ל שהעיר את רוחם לבא על בבל והרי הם כאלו צוה וקדש

---

3 ס. בשם אלהי. 7 ל. ועם כל זה. 12 ל. אמר אשר חזה ל׳.
14 ס. כמו וילך. 14 ס. אפתח על שפיים קינה. 21 ס. שהיו בעושר.

---

2 בראשית יג. ד. 3 מ״א יח. כד. 5 שמות טו. א.
11 יחזקאל לח. כג. 14 במדבר כג. ג. 14 ישעיה מא. יח.
16 כתובות כ. ע״א. 21 דברים כב. כא.
23 וי״ם — מנחם בן סרוק. עיין מחברתו מלת נדב ומלת פתח.
24 מיכה ה. ה.

וזמן אותם לבא: לאפי. קראתי אותם לעשות בבבל אפי וחמתי ויהיו עלזים ושמחים בגאותי שאני מתגאה על בבל על ידם:

4. קול המון. אמר הנביא כי שמע בנבואה קול המון בהרים דמות עם רב כאלו היו עם רב בהרים מדברים ונשמע קול בין ההרים ושמע קול שאון ממלכות גוים נאספים, וראה כי רב הצבא הזה היה ה׳ צבאות והוא היה מפקדם כלומר מונה אותם כענין תפקדו אותם לצבאתם, כי כן דרך העולם בבא צבא למלחמה מונה אותם האדון המושל עליהם לדעת מנינם בבאם למלחמה, ויש לפרשו ענין מנוי כלומר הוא היה משים פקידים עליהם. וכן תרגם יונתן ממני משיריין בקרבא:

5. באים. מקצה השמים. ממזרח, אמר מקצה השמים על דרך הפלגה לרחוק הקצה כאלו נוגע לשמים מן הצד ההוא: ה׳ וכלי זעמו. הוא המנהיג הצבא ועם הצבא הם כלי זעמו ובהם יחבל הארץ ארץ בבל:

6. הלילו. אמר כנגד אנשי בבל: כשד משדי יבא. כשוד שיבא מחזק שאין דרך להנצל ממנו, וכן כקול שדי, כקול חזק. וכן תרגם יונתן וכביזא מן קדם שדי ייתי:

7. על כן. כי אין להם תחבולה להנצל כיון שבא להם זה מאת ה׳: תרפנה. הידים מלהלחם כנגד אויביהם והלב ימס שלא ימצא בעצמו שום גבורה ואומץ כי הגבורה היא בלב כמו שאמר ואמיץ לבו בגבורים:

8. ונבהלו. בקמץ מפני השלשלת כי יש לה משפט ההפסק, ופירוש יושבי בבל יהיו נבהלים ולא יוכלו להשיב יד: יאחזון. בצרי מפני ההפסק, ופירושו הם יאחזום צירים וזה הענין משמש בשני פנים כי הצירים יאחזו האדם הנבהל כמו חיל אחז ישבי פלשת, הלא חבלים יאחזוך, צירים אחזוני. ובהתחזק הצירים על האדם תמיד כאלו האדם יאחז הצירים שלא יפרדו ממנו לפיכך אמר צירים והבלים יאחזון. ולדעת יונתן יהיה נון יאחזון נון הכנוי והוא כמו יאחזום ויהיה בענין כמו חבריו וטוב הוא פירושו לכן תרגמו יחדינינון: יתמהו.

---

3 ס. קול המון ההרים בו. 5 ס. ורב הצבא הזה היה.
6 ס. ה. כענין שנאמר. 21 ל. כי לא יוכלו.
24 ס. יאחזון. 24 ס, אחזוני.
26 ל. והוא כענין כמו. 27 ס. יאחזנינון.

---

6 במדבר א. ג. 8 וכן פירשו ראב״ע. 14 יחזקאל א. כד.
18 עמוס ב. טו. 23 שמות טו. יד. 23 ירמיה יג. כא. 24 ישעיה כא. ג.

לפי שבא להם הרעה פתאם יתמהו איש אל רעהו איך היה זה: פני להבים פניהם. כאדם שיש לו בשת שישובו פניו אדומים:

9. הנה יום ה׳ בא אכזרי ועברה. יהיה אכזרי ועברה וחרון אף יהיה עמו: הארץ. פירוש ארץ בבל: וחטאיה. יושבי בבל שהם חטאים ורשעים ישמידם מבבל עד שתשאר שממה מאנשיה:

10. כי כוכבי. הנביאים מדברים דרך משל ואומרים על מי שתבא לו צרה כי הוא יושב בחשך ולא יזרח לו השמש ולא יאירו לו הככבים ולא שום אורה כמו שאמר ידעך נרו באישון חשך, וכן זה הפסוק ואחרים רבים בזה הענין. ופירוש וכסיליהם כתב רבי יונה כי כסיל הוא כוכב גדול נקרא בערבי סוהל והככבים המתחברים אליו נקראים על שמו כסילים. וי״ת ונפיליהון וכן תרגם עשה עש כסיל וכימה, דעביד כמא ונפלא: יהלו אורם. ענין נוגה שרשו הלל מבנין הפעיל ויהלו כמו יגיהו כמו שנאמר וירח לא יגיה אורו, כאלו אמר לא יתנו אורם והפעלה על הככבים, אם אראה אור כי יהל, הפעלה על האור בצאתו בשעה שיקוו אורו:

11. ופקדתי על תבל. ר״ל על ארץ בבל אפקוד עליהם רעה שעשו לישראל: ועל רשעים. הכשדים שהם רשעים והרעו לישראל יותר מדאי כמו שאמר אני קצפתי מעט והם עזרו לי לרעה: גאון זדים. שהיו זדים ואנשי גאון אשבית גאונם:

12. אוקיר. אשים בני תבל יקרים יותר מפז כלומר אם ירצה אדם לפדותם שלא יהרגום לא יקחו מדי ופרס בהם משקלם זהב שלא יהרגו אותם: מכתם אופיר. מזהב אופיר והפסוק כפול בענין במלות שונות. ויונתן תרגם הפסוק בענין אחר אמר אחבב דחליי מדהבא דמתיקרין מיניה בני אינשא ועבדי אוריתא ממסננא דאופיר. ר״ל על ישראל שהיו בבבל שלא יומתו בין המומתים מאנשי בבל כי יהיו יקרים בעיני מדי ופרס יותר מפז וישמרו אותם שלא יהרגו אותם:

---

3 ס. יהיה ל׳. 7 ל. השמש והככבים ולא שום אורה.
10 ס. בערבי סואל. 13 ס. כמו שאמר. 15 ס. בשעה ל׳.
19 ס. שהיו נאים ואנשי זדון אשבית זדונם. 26 ס. אותם ל׳.

---

8 משלי כ. כ.
9 כן כתב ר׳ יונה בספר השרשים שלו ש׳ כסל, וכן הביאו רד״ק בספר השרשים ש׳ כסל. 11 איוב ט. ט. 12 ובנוסחתנו שם ״דעביד עש נפלא וכימה״
14 איוב לא. כו. 18 זכריה א. טו.

13. על כן שמים. דרך משל כאלו ירגזו השמים ותרעש הארץ מרוב הרעה הבאה על בבל כי לא יוכלו להנצל מן החרב בשום ממון לפיכך אמר על כן:

14. והיה. העם הנכרי אשר בבבל יהיה בבא הרעה על בבל כצבי מדח שידיחוהו וירדפו אחריו ללכדו שהוא רץ בכל כחו כן כל אשר הוא מעם אחר יצאו בחפזון מתוכה, איש אל עמו יפנו ואיש אל ארצו ינסו:

15. כל הנמצא. כל הנמצא בתוכה מעם אחר ידקר כמו אנשי העיר, וכפל הענין במלות שונות ואמר וכל הנספה יפול בחרב, ופירוש הנספה כמו נוסף שהוא מעם אחר ונוסף אל אנשי העיר, והוא משרש למען ספות הרוה, לספות עוד, שהם ענין תוספת, ויסף וספה ענין אחד. ובדרך הזה תרגם יונתן כל דיעול לכרכי צירא יתקטל בחרבא. וענין ידקר הוא מכת החרב. ויש מפרשים כל הנספה כמו ויש נספה בלא משפט ואמר כל מי שיגיע זמנו למות לא ימות על מטתו אלא יפול בחרב:

16. ועלליהם ירטשו. הבנים לעיני האבות וישסו בתיהם ונשיהם תשכבנה לעיניהם ואחר כן יהרגו אותם וכל זה הוא דרך אכזריות. וענין ירטשו הוא הפלת עלליהם בקרקע או אל הקירות דרך אכזריות וישסו ענין בזה והוא מפעלי הכפל מבנין נפעל: ותשכבנה. כתוב ותשגלנה:

17. הנני מעיר. אעיר את רוחם לבא אל בבל להלחם עליה. וזכר מדי כי דריוש המדי הוא שכבש בבל ובמותו מלך עליה כרש הפרסי. וזה העם לא יחשבו כלום כסף וזהב לפדיון אנשי בבל אלא יהרגו אותם ולא יהיה להם פדיון כמו שאמר אוקיר אנוש מפז:

18. וקשתות. עם קשתותיהם ירטשו הנערים כי הנה הקשתות תרטשנה הנערים ופירשו בו כי היו משימים הנערים בקשתות מקום

---

5 ל. אשר בבבל מעם. 6 ס. בחפזון מתוכו. 11 ס. לספות עוד ל׳. 12 ובדרך הזה] ס. ובענין הזה. 16 ס. בעיני האבות. 22 וזכר מדי] ס. וזה מדי. 25 ס. וקשתות פי׳.

---

10 כן פי׳ רש״י והביאו בספר השרשים ש׳ ספה בשם יש מפרשים.
11 דברים כט. יט. 11 במדבר לב. יד.
12 כן כתב בספר השרשים שרש ספה והוא מדברי אבן גנאח בס׳ השרשים שלו ש׳ ספה. 14 משלי יג. כא.

חצים ומורים אותם על הקרקע ואל הקירות: פרי בטן ובנים. ר״ל בעודם קטנים וכן ואכלת פרי בטנך. אם בנים ואם בנות יצילו. או בן יגח או בת יגח: לא תחוס עינם. בשורק והוא לבדו בשורק כי כל שאר תחוס בחולם:

19. והיתה בבל. פירוש בבל שהיתה צבי ממלכות תפארת גאון כשדים תהיה עתה כמהפכת אלהים את סדם ואת עמרה. ופירוש צבי חפץ שכל הממלכות היו חפצים בה והכשדים שהיתה להם היו מתפארים ומתגאים בה עתה תהיה כמהפכה שהפך אלהים את סדם ואת עמרה שתהיה חרבה לעולם ולא יהיה בה ישוב לעד, והעיר בבל שמלכו עליה דריוש וכורש ושהיא היום איננה בבל הקדומה כי אותה החריב דריוש ובנה עיר אחרת באותה הבקעה היא שמה בבל עד היום הזה. ובסדר עולם אומר כי כשכבש אותה דריוש והרג בלשצר מלך עליה שנה ובשנה השניה הפכה אלהים כמהפכת סדם ועמרה, וזהו שאמר הכתוב ובא בשנה השמועה זו של דריוש, ואחריו בשנה השמועה זו היא המהפכה שהפכה אלהים:

20. לא תשב. פי׳ תשב ותשכון על העיר כנגד היושבים והשוכנים בה כמו העיר היצאת אלף, רוצה לומר על אנשיה היוצאים ממנה: לא יהל. משפטו לא יאהל, רוצה לומר לא יטה אהלו. ואמר ערבי לפי שהערבים הם השוכנים באהלים: ורועים. ואפילו רועים לא ירביצו שם צאנם כי אמר תחלה לא תשב כלומר לא תהיה בנויה עוד שישבו בה אנשים ולא אפילו אהל לא יטה אדם שם דרך ארעי ואין צריך לומר אלא אפילו הצאן לא ירביצו שם, שלא ירביצו אותם שם הרועים כי משכן החיות הרעות תהיה כמו המדבר:

21. ורבצו. הצאן לא ירביצו שם, אלא מי ירבץ שם חיות המדבר ירבצו שם: ופירוש ציים חיות השוכנות במקום ציה לפיכך נקראו ציים. וי״ת תמוון. וי״ם שהם נמיות הנזכר׳ בדברי רבותנו כדי שלא תקפץ הנמיה.

---

2 ל. ואכל פרי בהמתך. 4 ס. כי כל השאר בחולם. 9 ס. לעולם ל׳. 11 ס. הזה ל׳. 23 ל. חיות רעות המדבר. 24 ס. יקבצו שם. 25 ס. תמיון. 25 תקפוץ הנמיה] ל. יבא הגמיה.

---

2 דברים כח. נג. 2 יחזקאל יד. טז. 3 שמות כא. לא.

11 וז״ל סדר עולם [הוצ׳ ראטנער פ׳ כ״ח] „וכן ירמיה אמר להן לישראל ופן ירך לבבכם ותיראו בשמועה הנשמעת בארץ זו של בלשצר, ובא בשנה השמועה זו של דריוש ואחריו בשנה השמועה, והיתה בבל צבי וכו׳“. ומובא ברש״י.

13 ירמיה נא. מו. 16 עמוס ה. ג.

2׳ כן כתב רש״י. 25 בבא בתרא כ״ב, ע״ב.

מרטרינא בלע״ז: בתיהם. החרבים: אוחים. חיה שקורין בלע״ז פורון: בנות יענה. הם הקטנים מן היענים והאמות מעופפות בעולם ויניחו קטניהם ויתאבלו לחוסר מזונותם לפיכך אמר ואבל כבנות יענה, ודרך היענים לשכון במדבר ובמקומות החרבים: ושעירים. הם השדים כמו לשעירים אשר הם זנים אחריהם ונקראו כן לפי שהם נראים בדמות שעירים למאמינים בהם, וכן ת״י ושידין ייחיכון תמן:

22. וענה. פירושו ויצעק כמו ענו לה, ותען להם, וענתה שמה, והדומים להם, ענין הגבהת קול וכן דרך האיים והתנים להגביה קולם והוא כקול אבל: איי׳ שם חיה מחיות המדבר. וי״ת וינפוצון חתולין בבירנתהון. נ״א וינצפון צדי קודם לפא: באלמנותיו. כמו בארמנותיו כתרגומו: ותנים בהכלי עונג. וכן תנים יענו בהיכלי עונג שהיו ועתה יהיו חרבים מדור החיות: וקרוב לבא עתה. עת חרבן בבל קרוב לבא: וימיה. ימי שלותה לא ימשכו כי קצרים יהיו:

יד. 1. כי ירחם ה׳. בעבור שירחם ה׳ את יעקב יבא בקרוב עת חרבן בבל כי בחרבנה תהיה תשועת ישראל: והניחם. כתרגומו וישרינון: ונלוה הגר עליהם. יתחברון גרים אליהם בראותם כי בחרבן בבל תהיה תשועתם יודו כי בסבתן היה החרבן ההוא לפי שהרעו לישראל יותר מדאי כמו שאמר קצפתי על עמי וגומר לא שמת להם רחמים וגו׳ ומלך מדי ופרס שלקח בבל הודה כי מאת ה׳ היתה וגומר. לו כמו שאמר כל ממלכות הארץ נתן לי ה׳ וגומר ואמ׳ מי בכם מכל עמו ויעל. וגרים שנתגיירו אז בעלותם מבבל לא ראינו זה בכתוב ולא לקחום עמים וגו׳ אבל מצאנו שהיו להם שוטנים רבים בבנין ירושלם. לפיכך הנכון בעיני בזה כי זה הפסוק יתפרש לשתי פנים, כי

1 ס. מרטינא. 6 ל. למאמינים ברמות שעירים.
10 ל. נ״א --- לפא ל׳. 11 ל. וכן --- בהיכלי עונג ל׳.
16 ס. לראותם. 20 לי ה׳] ס. אלהים בידי.
21 מכל] ס. בכל. 23 ל. זה ח׳.

1 בס׳ השרשים שרש אות כתב רד״ק ״נמיה היא חיה בלעז מארטורו״, ורש״י פה לועז מרטרינש. 1 כן הביא בס׳ השרשים שרש אוח בשם י״א.
3 מיכה א, ח. 5 ויקרא יז, ז.
7 במדבר כא, יז. ובתרגום רומי ציין תהלים קמז, ז. ואפשר שהיתה גרסא לפניו ״ענו לה׳״ ובס׳ השרשים שרש ענה הובאו שני הפסוקים.
7 שמות טו, כא. 7 הושע ב, יז.
18 ישעיה מז, ו. 20 דברי הימים ב׳ לו, כג.

ירחם ה׳ את יעקב עתה בגלות בבל ירחם עליהם ויוציאם מהגלות ובחר עוד בישראל בימי המשיח, ואז ונלוה הגר עליהם כמו שכתוב ונלוו גוים רבים אל ה׳ ביום ההוא וכמה פסוקים מורים על זה הענין לימות המשיח בדברי הנביאים, וכן ולקחום עמים כמו שכתוב והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה׳ וכמה פסוקים מורים על זה: ונספחו. ויתחברו כמו ספחני נא אל אחת הכהנות:

2. ולקחום. והתנחלום. יתנחלו מהם להנחילם לבניהם אחריהם להיותם להם לעבדים ולשפחות כמו שכתוב ועמדו זרים ורעו צאנכם ובני נכר אכריכם וכרמיכם:

3. והיה. אמר כנגד ישראל היושבים בגלות בבל ביום שהניח ה׳ מעצבך תשא המשל הזה והוא יום חרבן בבל: מעצבך. מצער הגלות: ומרגזך. המם בחירק וכן מרדף אחרי דוד, מרדף אחרי ישראל, ות״י וממרוותך כמו שתרגם אונקלוס סבלות מצרים. מרוות מצראי: אשר עבד בך. אף על פי שמלת העבודה לשון נקבה אמר עובד לשון זכר רוצה לומר על ענין העבודה וכן יעשה מלאכה והדומים להם:

4. ונשאת המשל. משל הוא הדבר שאינו מובן כמשמעו וכן בזה מדהבה, מטה, שבט, גם ברושים, ארזי לבנון. ופי׳ מדהבה מתרגום זהב דהבא והוא תאר לבבל שהיתה בעלת הזהב שהיתה לוקחת מס מכל הארצות. ויונתן תרגם סף תקוף חייבא:

5. שבר. מטה. ושבט. משל על החוזק והממשלה: רשעים. מושלים. אמר על נבוכדנצר ועל בלשצר:

6. מכה. אומר על נבוכדנצר ולפי שהוא היה תחלת הממשלה והוא כבש כל הארצות אמר זה הענין עליו כי בניו אף על פי שעבדו אותם כל הגוים הם לא לקחו להם דבר אלא מה שהניח להם אביהם

1 ס. מגלותם. 2 עליהם] ס. עמם. 4 ס. בימות.

3 זכריה ב. טו. 5 ישעיה סו. כ. 6 ש״א ב. לו.
9 ישעיה סא. ה. 13 ש״א כג. כח. 13 ש״ב יח. טז.
14 לא נמצא כן בתרגום אונקלוס שלפנינו לא בשמות ו. ו. ולא בשמות ו. ז. אבל בשמות יח. י. תרגם אונקלוס מתחת יד מצרים ״מתחות מרות מצראי״.
16 שמות לא. טו. 20 בראשית ב. יב.

בעברה שלא היה לו חמלה עליהם: מכת בלתי סרה. התיו במקום הא כי איננו סמוך, וכן חכמת ודעת, שפעת אני ראה, והדומים להם שכתבנו בספר מכלל. אמר כי מכתו לא היתה סרה מכל העמים אלא תמיד היה מכה אותם: רדה באף. והיה רודה בהם באף ובחימה. ובית באף קמוצה מורה על הא הידיעה ר"ל האף הידוע לו למלך בבל: מרדף בלי חשך. כל גוי וגוי מרדף מפניו והוא לא חשך ולא מנע מלרדפו אלא תמיד הוא מורדף מפניו לא יתן לו מנוחה:

7. נחה. ועתה במות בן בנו וסרה ממשלת הרשע נבוכדנצר נחה שקטה כל הארץ ופצחו רנה. ואמר דברים כנגד נבוכדנצר כאלו בו ביום מת הוא:

8. גם ברושים. לפי שאמר נחה שקטה כל הארץ והוא אומר על עם הארץ שהיו תחת עבודתו והיו בצרה לפיכך אמר גם ברושים והוא משל על המלכים, וכן ארזי הלבנון. אמר שגם המלכים שמחו באבוד מלכותו וממשלתו כלומר אפילו המלכים והשרים שאין נותנים עליהם עבודה כמו על עם הארץ אפילו הם שמחו לו באבודו כי במות בן בנו אבדה ממשלתו: לא יעלה הכורת עלינו. לפי שהמשיל הגדולים לברושים ולארזים אמר גם כן הכורת דרך משל. ואמר מאז שכבת כלומר מעת שמת נבוכדנצר כי אף על פי שעבדו הגוים את בנו ואת בן בנו לא היו מצירין להם אלא שהיו נותנים להם מס אבל נבוכדנצר היה הורגם ונותנם בבית האסורים ומעבידם עבודות פרך:

9. שאול מתחת. החיים שמחו והמתים רגזו ופחדו על דרך משל לפי שהיה מחריד כל העולם בחייו אמר כי המתים יפחדו שלא יחרידם במותו והוא דרך משל מרוב החרידו כל העולם אמר בדרך הפלגה כי המתים חרדו ופחדו בבאו אליהם. ושאול בזה הפסוק זכר ונקבה שאמר רגזה ואמר עורר. אמר על דרך משל כי השאול העיר המתים הגדולים לצאת לקראתך במותך וכאלו המלכים בקברם בכסאותם כמו בחייהם והשאול הקים אותם לקראתך: רפאים. מתים וכן רפאים כל

9 ס. מת הוא בו ביום.
14 ל. באבד ממשלתו.
19 ל. אלא שנותנים לו.
20 ס. ומעבידן עבודות קשות.

2 ישעיה לג, ו.
2 מלכים ב ט, יז.
3 י"ג ע"א, ועיין ספר השרשים שרש שפע.
27 ישעיה כו, יד.

יקומו. אם רפאים יקומו. וי"ת גיברין כלומר הגדולים והגבורים המתים! עורר לך. עתודי ארץ. המלכים נקראים עתודים דרך משל כמו שהעתודים מנהיגים הצאן והולכים לפניהם כמו שאמר כעתודים לפני צאן וכן המלכים מנהיגים העם:

10. כלם יענו. יענו התחלת הדבור כמו וענית ואמרת. ויען איוב הראשון: גם אתה. ואף על פי שבחיים היית מושל על כלנו עתה נראה שגם אתה חלית כמונו וקרך מקרה המות כמו שקרה לנו. וחלית מבנין שלא הוזכר פועלו כמו אשר חלה ה׳ בה:

11. הורד שאול גאונך. שהיית מתגאה ומדמה בעצמך שאתה כמו אל לפי שהיית מושל על כל העמים ועתה נראה שהורד שאול אותו הגאון והנך מת כאחד העם: המית נבליך. שהיה נשמע בביתך קול המון נבלים וכנורות ועתה הורד שאול עמך כי פסקו אותם השמחות: תחתיך. והנה תחת המצעים היקרים והמכסים הנכבדים שהיו לך בחייך עתה במותך הם רמה ותולעה. ואמר יצע ומכסיך שהם לשון זכר ואף על פי שרמה ותולעה לשון נקבה לפי שרמה ותולעה הוא דרך כלל על רבים מן התולעים, וכשידבר דרך כלל ידבר פעמים לשון זכר ופעמים לשון נקבה, כמו ומכסיך תולעה לשון זכר ורמה תכסה עליהם לשון נקבה. וכן ותהי הכנם. ותעל הצפרדע:

12. איך נפלת. כי היית בחייך כמו כוכב השמים ולא כל כוכב אלא כוכב המגיה אורו הרבה והוא כוכב השחר והוא הנקרא הלל מענין בהלו נרו עלי ראשי, ועתה איך נפלת משמים לארץ ונגדעת והנה בחייך היית חולש על גוים ועתה נחלשת ונגדעת: חולש. כמו ויחלש יהושע. ועל במקום בית השמוש כאלו אמר חולש בגוים. וכת"י קטיל בעממיא. וכמו זה ועל חרבך תחיה כמו בחרבך, ונתת אותן על סל אחד כמו בסל. ורז"ל פירשו כי חולש מפיל גורל כמו שאמרו מטילים חלשים על הקדשים ביום טוב אבל לא על המנות ואמרו מאי משמע דהאי חלשים לשנא דפוריא הוא דכתיב חולש על גוים.

---

8 ס. שלא נזכר שם פעלו. 14 ס. שחוא לשון. 25 ל. מטיל גורל.

---

1 תהלים פח. יא. 3 ירמיה נ. ח. 5 דברים כו. ה. 6 איוב ג. ב.
8 דברים כט. כא. 17 איוב כא. כו. 18 שמות ח. יג.
18 שם ח. ב. 21 איוב כט. ג. 28 שמות יז. יג.
24 בראשית כז. מ. 24 שמות כט. ג. 25 שבת קמח. ע"ב.
26 שם קמט. ע"ב וכן מביא את המאמר בספר השרשים ש׳ חלש.

והוא שאמר כי עמד מלך בבל על אם הדרך וגומר ואמר קלקל בחצים שאל בתרפים ראה בכבד ואמר בימינו היה הקסם ירושלם הנה שהיה מפיל גורלות באיזה עם ילחם כי כולם היו לפניו לעשות בהם כרצונו ובבאו ירושלם הטיל גורל אם ילך לרבת בני עמון או לירושלם:

13. ואתה אמרת. בחייך היית חושב בלבבך מרוב הצלחה שהיה לך היית חושב השמים אעלה, דרך משל כלומר למעלה מכל בני אדם. וכת״י לרומא אסק: ממעל לכוכבי אל. ועוד יותר גבוה מן הכוכבים על דרך משל. ויונתן תרגם עיל מן עמיה דאלהא אשוי כורסי מלכותי. דמה ישראל לכוכבי אל ויפה פירש: ואשב בהר מועד בירכתי צפון. הר מועד הוא הר ציון לפי שהיו נועדים שם ישראל תמיד נקרא הר מועד, ואמר ירכתי צפון כי ציון לצפון ירושלם, וכן אמר הר ציון ירכתי צפון, כלומר התפאר בעצמו שיכבוש ירושלם וישים כסאו בה. ואדוני אבי ז״ל פי׳ הר מועד וירכתי צפון בבל אמר כשאשב בהר מועד בירכתי צפון אני חושב בעצמי כי ממעל לכוכבי אל ארים כסאי. וקורא בבל הר מועד לפי שכל העולם היו נועדים שם אל מלך בבל, וקראה הר לפי שהיתה חזקה וכן קראה הר המשחית, וכן קראוה ירכתי צפון כי היא צפונית מזרחית בישוב העולם:

14. אעלה. כפל הענין לחזק. ובמתי עב. ר״ל השמים שהם ממעל לעבים: אדמה. מבנין התפעל ומשפטו אתדמה:

15. אך אל שאול. תחת ממעל לכוכבי אל שהיית חושב תורד אל שאול, ותחת ירכתי צפון תורד אל ירכתי בור והוא הקבר. ותרגם יונתן לסייפי גוב בית אובדנא:

16. ראיך אליך ישגיחו. וההשגחה היא דקות הראות:

17. שם תבל. גם זה מדברי המתבוננים בו ויאמרו הזה הוא הֲשם תבל כמדבר. ותבל הוא שם לארץ המיושבת: לא פתח ביתה. לא

1 ל. והוא כמו שאמר. 8 ס. ועוד ארים יותר גבוה מכל הככבי׳.
11 ל. זה הר ציון. 11 ל. כל ישראל.
17 ס. וכן – – – המשחית ל׳. 22 ס. ובור הוא הקבר.

1 יחזקאל כא. כו.
12 כן כתב ראב״ע. ועיין מה שכתב הרב החכם מיכאל פרידלענדער בהערתו שם.
12 תהלים מח. ג.
14 כן כתב בס השרשים ושם לא הזכיר הפירוש בשם אביו. 17 ירמיה נא, כה.

פתח להם בית הסהר לעולם כיון שנתנם בבית האסורים לא הוציאם עוד משם:

18. כל מלכי. איש בביתו. פירוש איש בקברו. וכן ת״י גבר בבית עלמיה:

19. ואתה השלכת מקברך. אמרו בשעה שנטרד נבוכדנצר והיה עם החיות שבעה עדנין ועם הארץ המליכו את אויל מרודך בנו וכאשר שב ובוכדנצר לדעתו ושב אל היכלו אל בבל ומצא בנו יושב על כסאו נתנו בבית האסורים ולא יצא משם עד שמת נבוכדנצר והוציאוהו העם להמליכו והוא לא רצה למלוך אמר איני מאמין שמת ואם יבא כמו שבא בפעם האחרת וימצאני יהרגני הוציאוהו מקברו והראו לו שמת ועל זה נאמר ואתה השלכת מקברך. ות״י ואת אתרכינת מקברך נ״א מצאתי בתרגום שתרגם שכבו בכבוד איש בביתו, אתכנשו ביקר גבר באתריה, ואתה השלכת מקברך, ואת אתרכינת מאתרך. וזה נוטה לדרך הפשט יותר. ויתפרש איש בביתו כמשמעו כלומר כל המלכים נחו בביתם ובהיכליהם ואתה השלכת מקברך מביתך שהיית חושב שתהיה בו לזמן רב כמו האדם בקבר והשלכת מתוכו כלומר שרוח רעה שעברה עליך מאת האל ית׳ השליכה אותך מביתך והלכת לדור בין החיות: ונצר נתעב. כשמשליך האדם אותו מבין העצים כן השלכת מבני אדם לדור בין החיות כנצר נתעב כשנוטע אדם נטיעות ויש ביניהם שאינו מצליח עוקר אותו משרשיו ומשליכו. וכן לבוש הרוגים שהוא מלוכלך בדם משליך אדם אותו כיון שהוא לבוש הרוג אין אדם חושב בו לרחצו וללבשו כי אין דרך בני אדם ללבשו כיון שהוא מהרוג ועוד שהוא מנוקב מדקרות החרב: מטעני חרב. הוא הרוגים. וכפל ענין במלות שונות לחזק הענין. ופירוש מטועני מדוקרים וכן פירש אדוני אבי ז״ל טענו את בעירכם ודמהו ללשון הערב שאומרים אטעון אלחמר כלומר דקור

---

6 ס. שבעה שנים. 11 ס. מצאתי ל׳. 12 באתריה] ס. בביתיה.
15 ס. לזמן רב כמו שאדם בקבר. 18 ס. כשמשליך - - - כנצר נתעב ל׳.
19 ל. כשנוטע אדם ויש ביניהם נטע עוקר אדם.

---

5 כן כתב רש״י ומקורו בויקרא רבה פ׳ יח.
13 עיין למטה פירושו לכ״ב מ״ז ות״י שם.
14 ועיין בפי׳ אבן בלעם, ברעווי הצרפתי שנה י״ט עמ׳ צ״ג שפי׳ כעין זה.
24 בראשית מה. יז.
25 כן כתב בשם אביו בס׳ השרשים ש׳ טען, וגם בפירושו בראשית שם, וכן הוא בס׳ הגלוי עמ׳ מ״ג.

החמר בדרבן למהרו: יורדי אל אבני בור. אמר על המלבושים ואעפ״י שאמר לבוש בלשון יחיד הרבה כמוהו במקרא, אמר כי מלבושי ההרוגים מושלכים ויורדים אל אבני בור כמו ההרוג והוא פגר מובס ונרמס בין הרוגיו וכן השלכת אתה כמו אותם הלבושים. ואמר אבני בור בעבור הקבר שבונין בתוכו באבנים סביב הנקבר והוא הנקרא בלשון משנה דופק:

20. לא תחד אתם. לא תתיחד עם מלכי גוים בקבורה כלומר לא תהיה שוה להם במותך ויקברוך כי לשאר מלכים יעשו כבוד גדול בקברם אותם ושורפים עליהם וחונטים אותם אבל לך לא יעשו עמך כבוד אלא שתקבר כאחד העם: ולמה כי ארצך שחת. פירוש בכובד המס שהיה מטיל עליהם: עמך הרגת. מרוב אימה שהיה מטיל עליהם עד שבחטא קל היה הורג אנשיו, כי הנה חכמי ארצו הרג על שלא ידעו להגיד לו חלומו ופתרונו וזה אכזריות גדולה לפיכך שמחו כל עמו במותו ולא עשו לו כבוד בקבורתו כמו שעושים לשאר מלכים: לא יקרא לעולם זרע מרעים. בניו שהם זרע מרעים לא יקרא לזמן רב בן פלוני כי במהרה יכרת זרעו כי במות בלשצר בן בנו נכרת זרעו מכל וכל:

21. הכינו לבניו. שיהרגו אותם וזה בעון אבותם ויש לכם לירא שיהיו הבנים כמו האבות רעים לפיכך הרגו אותם שלא יקמו וירשו ארץ: ומלאו פני תבל ערים. אם הם יקומו ימלאו פני תבל שונאים ורעים לפיכך השמרו שלא יקומו: ערים. שונאים כמו ויהי ערך. וכן בלשון ארמי ופשריה לערך. וכן ת״י בעלי דבב. ויש לפרשו ערים כמשמעו ויתפרש כך אם הם לא יקומו וירשו ארץ ימלאו פני תבל ערים וירבה הישוב כי הם הם כובשים הערים ומחריבים הישוב:

22. וקמתי עליהם. כלומר אתעורר עליהם להכריתם: לבבל. פירושו למלך בבל, ואמר לבבל כי בהכרת זרעו של מלך נכרתה ונחרבה בבל או פירושו לבבל ליושבי בבל כי כולם ימותו בחרב אבות ובנים יחדו: שם ושאר. הכרתת השם הוא שלא ישאר דבר שזכר שמו עליו או יהיה ושאר וקרוב כמו איש איש אל כל שאר בשרו ואם זה

17 ל. להם לירא. 25 ואמר לבבל כי] ל. פי׳ כי.
28 ל. איש את כל שאר.

6 עיין לדוגמא נזיר ז׳ ב. 20 ש״א כח. טז.
12 דניאל ד. טז. 28 ויקרא יח. ו.

בקמץ וזה בצרי: גין הוא הבן. ונכד הוא בן הבן. וכת״י בר ובר בר:

23. ושמתיה למורש קפד. כמו שאמר בחרבן אדום וירשוה קאת וקפוד, וקפוד הוא הנקרא בערבי קנפאד ובלעז טרטוגא והיא נמצאת תמיד במקום המים: וטאטאתיה במטאטא השמד. ענין מכבדות שמכבדין את הבית בלשון משנה והוא הנקרא בלשון מקרא יעים, ויעה ברד. אמר כמו שמכבדין הבית וישאר קרקע הבית נקי כן תהיה בבל נקיה מאנשיה ומכבודה ומהרכוש ומכל דבר, ואותו הכבוד יהיה כבוד השמד והשחתה וכן בדברי רז״ל לא הוו ידעי רבנן מאי וטאטאתיה עד דשמעוה לאמתיה דרבי דקאמרה להיא אתתא שקלי טאטאתיך וטאטי ביתא. והנה נשלמת נבואת בבל ופרשה זאת אחריה על מלך אשור:

24. נשבע. דברו הוא שבועתו כי דברו קיים כמו השבועה לפיכך אמר אם לא שהוא כענין שבועה כאדם שאומר כך יהיה אם לא יהיה כך וכן אם לא בתים רבים לשמה יהיו, אם לא שויתי ודוממתי: כאשר דמיתי. כמו שחשבתי על מלך אשור: כן היתה. עבר במקום עתיד, וכן תרגם יונתן כן תהא: וכאשר יעצתי. היא הגזרה: תקום. כמו שיעצתי עליו ועצה היא תקון הדבר וברורו:

25. לשבר אשור. ומה היא העצה לשבור אשור בארצי והיא ארץ ישראל כי שם קרוב לירושלם נפל אשור כי יצא מלאך ה׳ והכה מחנהו כמו שכתוב: ואמר על הרי, כי ירושלם הרים סביב לה ושם היה מחנה אשור: אבוסנו. ארמסנו: וסר מעליהם עלו. שהיה מטיל עליהם מס גם כבש כל הארץ לבד ירושלים כמו שכתוב:

---

3 ס. קנאפד. 3 ס. טארטוג. 5 ל. הנקרא ח׳.
7 ל. ומכבודה ח׳. 9 ל. אמתא שקילי טאטיתה.
13 כך יהיה אם] ס. אם יהיה כך. 17 וברורו] ל. וסרורו.
19 נפל – – – על הרי] ל. היה נשבר.

---

2 ישעיה לד. יא.

3 בערבי קנאפד] כן כתב גם בפירושו לישעיה לד. יא. ולצפניה ב. יד. ובספר השרשים שרש קפד כתב כן בשם ר׳ יוסף קמחי.

3 וכן לועז גם כן בס׳ השרשים ובפירושו לצפניה שם. ועיין ערוך ע׳ קפד, וכבר העיר על זה העורך עיין שם בהערתו עיין לדוגמא ברכות ח. ד.

6 שמות לח. ג. 6 ישעיה כח. יז.

8 ראש השנה כ״ו ע״ב וכן הביא את המאמר בספר השרשים ש׳ טאטא.

14 ישעיה ה. ט. 14 תהלים קלא. ב.

20 ישעיה לז. לו. 20 תהלים קכה. ב. 22 ישעיה לו. א.

26. זאת העצה. אמר על כל הארץ ואמר על הגוים, כי מלך אשור כבש כל אלו הארצות ותהיה פחדו ואימתו על כל הגוים וכיון שהיתה יד ה׳ נטויה עליו והכהו חרדו כל הגוים וייראו מה׳ ואנשי כוש ומצרים שהיו במחנה וראו מפלת מלך אשור עבדו את ה׳ וייראו ממנו כמו שכתוב יהיה מזבח לה׳ בארץ מצרים:

27. כי ה׳. כיון שהוא יעץ אין מי שיפר עצתו, אם כן דברו קיים כמו שאמר על יד נביאיו כן יהיה וכן יקום:

28. בשנת מות המלך. נבואה זו על פלשתים נאמרה כשמת אחז ומלך חזקיהו אמר הנביא כנגד פלשתים עוד:

29. אל תשמחי פלשת כלך. כמו ששמחת עד עתה משמת עזיהו והוא שבט מכך כמו שהוא אומר בדברי הימים ויצא וילחם בפלשתים ויפרץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדד ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים. וכשמת עזיהו שמחו פלשתים ולחצו את ישראל בימי אחז כמו שכתוב שם ופלשתים פשטו בערי השפלה והנגב ליהודה וילכדו את בית שמש ואת אלון ואת הגדרות ואת שוכו ובנותיה ואת תמנה ובנותיה ואת גמזו ואת בנותיה וישבו שם, וכשמת אחז ומלך חזקיהו אמר הנביא אל תשמחי פלשת כי הנה קם מי שיכך והוא מזרע מי שהכך בתחלה: נחש. משל על עזיהו שהכהו כמו שהנחש מכה וממית, ויונתן תרגם ארי מבני בנוהי דישי יפוק משיחא, אמר נחש על ישי כי כן נקרא כמו שכתוב אשר בא אל אביגיל בת נחש: צפע ושרף מעופף. נאמר על חזקיהו כלומר זה יהיה קשה לך מעזיהו כמו שהצפע והשרף קשים מהנחש. ופירוש מעופף מדלג ממקום למקום כי השרף מדלג ממקום למקום בקרוב: ויונתן תרגם ויהון עובדוהי בכון כחיוי מפרח: ואמר כלך לרוב השמחה שהיו שמחים כולם במות עזיהו, וחזקיהו הכה בפלשתים כמו שכתוב בספר מלכים הוא הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה ממגדל נוצרים עד עיר מבצר:

30. ורעו בכורי דלים. ישראל שהיה להם עד עתה בכורה וחלק גדול בדלות עתה ירעו הנה והנה שלא יהיה להם פחד מאויביהם

---

5 שם יט. יט. 11 דה״ב כו. ו.
14 שם כח. כח. ושם בנוסחתנו "אילון".
20 עיין בבא בתרא ט״ו ע״א.
21 ש״ב יז. כה. 26 מ״ב יח. ח.

ולבטחי ירבצו דמה אותם לצאן שרועים במדבר בלי פחד כי בעוד שהיו אויביהם שולטים בהם לא היו יוצאים מעריהם הבצורות והיו רעבים ועתה יצאו לכל מקום בלי פחד וישבעו מטוב העמים: והמתי ברעב שרשך. הם ירעו ואתם תמותו ברעב ואמר שרשך על הנאספים בערי המבצר: ושאריתך. והנשארים מהרעב שלא ימותו ברעב: יהרוג. חזקיהו. ואמר והמתי שהוא מאמר האל, ואמר יהרוג, כי מה שיעשה חזקיהו הוא מעשה האל כי בעזרתו עשה מה שעשה:

31. הלילי שער. זעקי עיר. הלילי על שער וזעקי על עיר על השבר הגדול הבא עליך. וכן תרגם יונתן הלילי על תרעך צווחי על קרוך: נמוג פלשת כולך. נמוג ונשבר את פלשת כלך. ואמר נמוג לשון זכר ואמר הלילי זעקי לשון נקבה. לשון זכר הוא כנגד העם ולשון נקבה על העדה או יהיה נמוג נופל על כלך: כי מצפון עשן בא. הפורענות שהוא כעשן ואמר מצפון מארץ ישראל שהיא צפונית לארץ פלשתים: ואין בודד במועדיו. במועדים שיתן חזקיהו ללכת להלחם על פלשתים ואין בישראל שיהיה בודד בעצמו שלא ילך עם החיל כי כלם ילכו בשמחה, וכן תרגם יונתן ולית דמאחר בזמנוהי. במועדיו בקמץ העין:

32. ומה יענה מלאכי גוי. כל אחד ממלאכי הגוים ההולכים בשליחות מארץ אל ארץ כשישאלו אותו חדשות מה יאמר, ואמר כי ה׳ יסד ציון במלוך חזקיהו כי היה לציון כמו יסוד לבנין כי חשב מלך אשור להחריבה והתפלל חזקיהו. וענהו האל על ידי ישעיהו הנביא ואמר לו ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סוללה ואמר וגנותי על העיר הזאת להושיעה: ובה יחסו עניי עמו. כל ערי יהודה הבצורות נתפשו והיא נשארה ובה חסו ישראל:

טו. 1. משא מואב. נבואה זו על פורענות מואב, ואמר הנביא כי בלילה יבא להם השודד בעודם ישנים שלא יהיו נשמרים ממנו. ואמר בליל בדרך הסמיכות אולי חסר הנסמך. רוצה לומר בליל פלוני או בא

---

6 ס. מאמר ישראל. 11 ס. כנגד העדה.
12 או יהיה – – – כלך] ס. ל׳. 13 ס. ארץ ישראל.
17 ס. במועדיו – – – עין ל׳.
19 ל. ואמר ל׳. 21 ס. ואמר לא יורה.

22 ישעיה לז, לג. 23 שם לה.

סמוך במקום מוכרת כמו אל חזקיהו בחיל כבד: ופירוש נדמה, נכרת. ושדד ונדמה מלות שונות והענין אחד: ואמר ושדד ונדמה ועלה. עבר במקום עתיד כדרך הנבואות: ער מואב. עיר של מואב ששמה ער ונסמכה אל מואב אולי היתה עיר אחרת ששמה כך. ותרגומה לחית, ואולי ער היא ערוער כי היא למואב, וכן תרגום ירושלמי מערוער אשר על שפת נחל ארנון, מלחית די על כיף נחלא דארנונא. ויש מפרשים ער כמו עיר: ותרגם יונתן נדמה ואינון דמיכין פירשו בענין דממה כי כשהאדם ישן הוא דומם. והשני תרגם ואינון כדומין [צ"ל רדימין]: וקיר היא עיר למואב ששמה קיר וכן כתוב וארם מקיר. וגלו עם ארם קירה. וזה היה למואב לפיכך אמר קיר-מואב. ויונתן תרגם כרכא דמואב:

2. עלה הבית ודיבון. עלה מואב אל הבית והוא בית עבודה זרה: ודיבון. הוא שם המשגב שהיה שם בית עבודה זרה: הבמות. וכן היו שם במות לבד בית עבודה זרה: וכאשר יבאו האויבים עליהם פתאום יעלו שם לבכי לבכות לפני עבודה זרה שלהם ולספוד ולקרוח כדי שירחם עליהם כמוש אלהיהם לפי דעתם: על נבו ועל מידבא. ייליל. שכבשו אותם האויבים ויקרחו ראשיהם עליהם ויגרעו זקניהם. ואמר לשון גרעון על הזקן ולשון קרחה על הראש כי כן המנהג לתלוש שער הראש על צער הגדול ועל אבל ולגרוע הזקן כלומר לגלח הזקן כי הזקן המגודל הוא תפארת הפנים ומפני האבל יסירו התפארת, וכן אמר מגלחי זקן וקרעי בגדים ולא אמר הנה מגלחת ואמר גרועה לגנאי: בכל ראשיו קרחה. זה לבדו בחולם הריש בלשון רבים:

3. בחצותיו. בשוקים וברחובות. ועל הגגות. כלומר בגלוי יחגרו שק ויילילו ויבכו וכשמדבר בלשון יחיד הוא על הכלל ובלשון רבים על הפרט. ופירוש יורד בבכי כאלו כל גופו יורד ונתך בבכי וזה דרך

3 ס. הוא עיר מואב. 8 והשני – – – רדימין] ס. ל'.
11 ס. נרכא דמואב. 14 ס. עליהם לבכי ולבכות שם.
17 ס. ויגרעו. 18 ס. גרעון. 19 ל. הגדול ל'. 19 ס. לגרוע.
21 ס. גרועה. 25 ס. והוא דרך.

1 מ"ב יח, יז. ושם בנוסחתנו אל המלך חזקיהו. 5 דברים ד, מח.
6 ושם בנוסחתנו "דאית על נב". 6 ובס' השרשים ש' עיר כתב "ויש לפרש ער מואב כמו עיר". וכן תרגם רס"ג "עאר מן מואב".
9 עמוס ט, ז. 10 שם א, ה. 21 ירמיה מא, ה.

הפלגה מרוב הבכי. ויונתן תרגם יורד מצווחין מענין אריד בשיחי ואף על פי שאינו משרשו:

4. ותזעק חשבון ואלעלה. ערי מואב. וכן יהץ והיא יהצה הנזכר בתורה והיא בגבול מואב לפיכך אמר עד. והנה אלה ערי מואב הנזכרות היו לישראל שלקחום מיד האמורי אך כאשר גלו ראובן וגד חזרו מואב וישבו בהן וכן בחשבון אף על פי שהיתה לאמורי מתחלה: על כן חלצי מואב. אותם חלוצי צבא שהיו במואב כשראו כל העם בוכים גם הם הריעו תרועת הבכי והיללה עמהם ולא שמו לבם להלחם כנגד אויביהם: נפשו ירעה לו. מענין תרועה ואף על פי שאינו משרשו. ופירושו נפש מואב ירעה בעבור עצמו כלומר על הרעה שבאה לו:

5. לבי למואב. מדבר הנביא על לשון העם שיאמר כל אחד מהם כך. ואמר זעקה ללב על דרך משל מרוב המיתו. ויונתן תרגם בלבהון מואבאי יימרון למערק עד צוער: בריחיה. אמר בכנוי הנקבה לפי שהמשיל מואב לעגלה שלישיה ופירושו עגלה גדולה בת שלש שנים כי היא הטובה וכן היתה מואב מלאה כל טוב כשבאה אליה הרעה. ואמר כי הנמלטים ממואב יברחו עד צוער: ואמר עגלת בתיו כמו בהא כמו ותועבת לאדם לץ. אף גילת ורנן. אל תתני פוגת לך. והדומים להם כמו שכתבנו בספר מכלל. ויונתן תרגם עגלת תלתום רבתא: הלוחית. שם מקום גבוה אמר כאשר יברחו ילכו הלוך ובכה ויזעקו זעקת שבר הבא עליהם פתאום: חורונים. שנים המה חורון העליון וחורון התחתון: פירוש יעוערו כמו יעירו ונכפלה הפא. ויש מפרשים שהוא הפוך כמו ירועעו מענין תרועה ולפי דעתי שהוא מענין שבר מדברי רבותינו נמחקה המגלה ואמרה איני שותה מערערין אותה.

---

4 ס. והנה – – – מתחלה ל'. 14 ל. או בת שלש.
18 ס. עגלת תלתית. 21 א. ויש מפרשים כמו הפוך ירועעו.

---

1 תהלים נה. ג 3 במדבר כא. כג.
10 בס' השרשים ש' ירע הביא את הפירוש הזה ונראה שהוא לקוח מדברי אבן נאנח ש' ירע.
14 וכן פי' בס' השרשים ש' שלש ובפי' בראשית טו. ט. אבל בש' עגל פירש עגלה משלשת "שלש עגלות ואין לומר בת שלש שנים כי בת שלש שנים תקרא פרה". משלי כד. ט. 17 ישעיה לה. ב. 17 איכה ב. יח.
18 מכלל יג. ע"א ועיין לעיל יד. ו.
21 וכן כתב בס' השרשים ש' עור, וכן כתב ר' יונה בס' השרשים שלו.
23 סוטה כ' ע"א וגם בס' השרשים ש' עור הביא את המאמר, וכן מובא בערוך ע' ער ו' ורש"י בפירושו לאיוב לט. ל. לא פירש כן.

פירוש משברין ומכין אותה עד שתשתה. אף על פי שביעוערו לא נכפלה בו כי אם הפא לבד שניהם ענין אחד. ופירוש יעוערו ישברו עצמם בזעקם על שברם ויכו כף אל כף וכף אל ירך כמנהג הצועקים והבוכים. ותרגם יונתן צוותת תבירי קרב צווחין:

6. כי מי נמרים. נמרים שם נהר או שם מקום בארץ מואב. ואמר משמות יהיו כיון שאין יושבים כאלו אין שם מים ואין שם רק ירק ועשב כי יושבי הארץ מהם נהרגו ומהם ברחו:

7. על כן יתרה עשה. חסר מלת אשר ומשפטו אשר עשה וכן לעם עליה, אשר עליה. את הדרך ילכו בה, ומשפטו אשר ילכו בה. בעבור זה עשה ה׳ לי, בעבור זה אשר עשה ה׳ לי: ופי׳ על כן ייליל מואב ויבכה כי יתר הממון שכבש ופקדתם הכל ישאו האויבים על נחל הערבים: ונחל הערבים נחל סמוך לעיר מואב שהיו בו ערבים כמו ערבי נחל, ומה שיוציאו מן העיר ישאו על שפת הנחל ההוא ושם יקבצו הכל ואחר כך יחלקו ביניהם השלל: ופירוש פקדתם ממונם נקרא הממון פקודה לפי שהאדם פקיד עליו. וכפל הענין במלות שונות. וי״ת על כן שאר נכסיהון דיקנו יתבזון ותחומיהון על ימא מערבאה יתנסיב:

8. כי הקיפה. בכל גבול מואב. סביב יזעקו ויילילו וכן עד אגלים ובאר אלים והם ערי מואב על הגבול או סמוכות לגבול:

9. כי מי דימון. דימון שם נהר בארץ מואב ואמר כי מדם החללים מלאו מי הנהר דם: כי אשית. מאמר האל אמר אשית על דימון: נוספות. שיהיה הדם נוסף על מי הנהר. ופירוש נוספות בלשון נקבות תעלות או גולות מדם נוספות על הנהר שילכו מזה ומזה לנהר פלגים יבלי דם: לפלטת מואב אריה. הפלטים מן האויבים יבא להם אריה שימיתם: ולשארית אדמה. כפל ענין במלות שונות: אדמה. אדמת מואב. ויש מפרשים אריה נבכדנצר שהיה נמשל לאריה כמו שאמר עלה אריה מסבכו רוצה לומר כי זה החרבן הראשון הוא

---

2 א. כי אם ל׳. 3 ס. הצעקים הבוכים. 12 א. שהיו בהם.
15 ס. פקיד ונגיד. 16 ל. נכסין דיקנו. 19 ס. וכן ערי.
20 א. ה. בערי מואב. 22 א. הנהר נוסף.

---

9 ישעיה מב. ה. 9 שמות יח. כ. 10 שם יג. ח.
13 איוב מ. כב. 26 וכן כתב רש״י. 27 ירמיה ד. ז.

שיחריבן סנחריב מלך אשור ומה שישאר מהם יחריבם נבוכדנצר. וכן תרגם יונתן מלך במשרייתיה ייסק:

טז. 1. שלחו כר. כתוב במלכים ומישע מלך מואב היה נקד והשיב למלך ישראל מאה אלף כרים ומאה אלף אילים צמר ויהי במות אחאב ויפשע מלך מואב במלך ישראל לפיכך אמר הנביא שלחו כר כלומר אותם כרים ואילים שהייתם שולחים למלך ישראל למס ומרדתם בו היה לכם לשלות אותו מס ולא באה עליכם זאת הרעה אם תעשון כן: ואמר מסלע מדברה. שהיא עיר ראש מלכות מואב ואמר על הר בת ציון שהיא ראש ממלכת ישראל ואחר שלא היה מלך בשמרון היה לכם לשלות לציון אל מלך יהודה ואפשר שיהיה פירושו שלחו לעתיד כלומר עתה שתשפל מלכותכם שיחריב אתכם מלך אשור וסרה גאותכם תשלחו המס שהייתם שולחים מתחלה למלך ישראל תשלחו עתה אל הר בת ציון לחזקיהו מלך יהודה שיהיה מלך צדיק וחזק במלכותו ותכנעו לפניו ותעלו לו מס. וי״ת כן יהון מסקי מסין למשיחא דישראל דיתקיף על דהוו במדברא למור כנשתא דציון:

2. והיה כעוף נודד. כן יהיה מואב כמו העוף הנודד מקנו וכמו האפרוחים משלחים מקנם שאין להם מקום לנוח כן תהיינה בנות מואב, והם הכפרים כמו בחשבון ובכל בנותיה, ר״ל אנשי הכפרים כולם יעבירום לארנון ויוליכום בגולה. וארנון הוא גבול מואב, או יהיה בנות ממש על דרך ובנותיו בשבי:

3. הביאו עצה. עשי פליליה. הביאו כתוב בוו וקרי ביוד. עשי כתוב ביוד וקרי בוו. והענין אחד כי כשמדבר בלשון נקבה מדבר נגד הכנסה ובלשון רבים כנגד העם. ואמר היה לך להביא עצה לעשות משפט בעצמך להצלת ישראל כי אברהם עשה כמה ענינים להצלת לוט והיה לך לשמור החסד לבניו והיה לך לשית צלך כליל בתוך צהרים והוא דרך משל שהיה להם להסתיר את ישראל שהיו בורחים מן האויב

---

11 א. עתה ל׳. 16 ס. וכמו קן האפרוחים.
17 א. ששלחום מקנם. 18 ס. ר״ל אנשי הכפרים ל׳.
19 ס. יעבירו לארנון. 19 ס. או יהיה — — — בשבי ל׳.
26 ס. להסתיר אותם מישראל.

---

3 מ״ב ג, ד. 5 במלכים שם הגרסא כמות.
18 במדבר כא, כה. 20 יחזקאל ל, יח. ובנוסחתנו ובנותיה בשבי.

דרך ארצם: ודמה צרת האויב לחום צהרים שמצר לאדם כשיעמוד לחום השמש בצהרים שהחום בצהרים בתקפו וההצלה ממנו הוא הצל, ואמר כליל לפי שכלו צל כלומר צל גדול כצל הלילה היה לך לפרוש עליו כלומר הסתר גדול שתכסי ותסתירי אותם מפני האויב שלא ימצאם: סתרי נדחים. אל תגלי. כפל ענין לחזק הענין.

4. יגורו בך נדחי. הכנוי כנגד האל שהיו ישראל נדחים מארצם ועוברים דרך ארצך היה מן הדין שיגורו וישכנו בך ושתהיי להם סתר מפני שודד והוא סנחריב. ומואב הוא לשון קריאה כמו משה משה: כי אפס המץ. היה לך להסתירם כי הנה עתה אפס השודד שלהם והמוצץ כל טובם והרומס ארצם כולם תמו, וזהו אמרו על מפלת סנחריב בירושלים. ושוד תואר והוא כמו שודד וכן המבליג שוד על עז. אמר הם ינצלו מן השודד, והוכן בחסד כסא למלך חזקיהו ומואב ידלה ויבא עליו עוד שודד אחר שודד וישפלו מגאותם וזהו שאמר אחריו שמענו גאון מואב וגומר:

5. והוכן בחסד כסא. כסא של חזקיהו יהיה נכון בחסד שיעשה וכן וישב עליו באמת שיעשה כמו שכתוב ויעש הטוב והישר והאמת לפני ה׳ אלהיו, או פירו׳ באותו חסד ואמת שהבטיח האל את דוד כמו שאמר וחסדי לא אסיר ממנו ואמר וחסדי לא אסיר מעמו ולא אשקר באמונתי: באהל דוד. רוצה לומר בית המלכות אשר לדוד ויהיה זה המלך שופט ודורש משפט ומהיר צדק. פירוש שופט שהיה שופט משפט צדק בביתו לכל הבא לפניו וגם היה דורש ותוקר על כל אשר לא יבא לפניו והיה דורש משפט העניים והעשוקים אף על פי שלא יזעקו אליו: ומהיר צדק. זריז ומהיר לעשות מעשה היושר והצדק:

6. שמענו. מאמר הנביא בלשון האמות שיאמרו כן על מואב שמענו שהיה מתגאה מאד מואב בעודו בשלותו. וכפל לשון הגאוה כמה פעמים לרוב הגאוה: גא מאד. כמו גאה אלא שנפל ממנו למד הפעל; ועברתו. שהיה מתקצף ומתעבר ללא דבר על הגוים שכניו מרוב

---

13 ס. ומואב יכלה. 18 ל. לא יסור. 18 א. ואמר ל׳.

---

8 שמות ג. ד. 11 עמוס ה. ט. 14 למטה פסוק ו.
16 דה״ב לא. כ.
18 ש״ב ז. טו. וגם דה״ב יז. יג. 18 תהלים פט. לט.

נאותו: לא כן בדיו. לא אמת כזביו כלומר דבריו שהיה מדבר בנאותו לא נתקיימו עתה שבאה אליו הרעה: כן. כמו כן בנות צלפחד דברת: בדיו. כמו חרב אל הבדים ונאלו:

7. לכן. יליל. המואבים הנשארים יבכו ויילילו על הנהרגים: לאשישי קיר חרשת. אשישי הם היסודות כמו נפלו אשיותיה, וכן בארמית ואשיא יחיטו, והוא משל על אצילי מואב וגדוליה: תהגו אך נכאים. אתם נכאים הנשארים תהגו וקוננו להם כמו אהגה כיונה: נכאים כמו נכאה לבב: קיר חרשת. שם עיר מערי מואב. ויונתן תרגם על אינש כירך תקפהון:

8. כי שדמות. פירוש גפנים וכן ומשדמת עמרה. כל הפסוק הוא על הגפן: בעלי גוים. מלכי גוים: שרוקיה. כמו נטעתיך שורק. והוא הטוב מן הגפנים ומלת שרוקיה נכתבה בוו עם הדגש: שלחתיה. הם פארות הגפן המתפשטות: נטשו. התפשטו עד שעברו ים וכן והנ׳ נטשים, מתפשטים: והפסוק הזה הוא משל על בני מואב שיהרגו מקצתם וילכו בגולה מקצתם. ושדמות משל על המון העם. וכן גפן שרוקיה על השרים: עד יעזר נגעו. פירוש האויבים: תעו מדבר. אנשי מואב הגולים: וכן ת״י שדמות, משריית. גפן, סיעת. בעלי גוים, מלכי עממיא קטלו שלטוניהון. שלוחותיה, מטלטליהון גזו עברו ימא:

9. על כן אבכה. מאמר הנביא בלשון מואב: גפן שבמה. בבכי גפן שבמה ובבכי שזכר עומד במקום שנים: אריוך דמעתי. כנגד חשבון ואלעלה הוא מדבר ואומר ארוה אותך דמעתי והוא דרך הפלגה כאלו הדמעה כמטר שמרוה ארץ. ומלת אריוך מן הדגוש היוד עין הפעל והוו למד הפעל: כי על קיצך ועל קצירך הידד נפל. בזמן הקציר באו להם האויבים: והידד הוא לשון קריאה והוא שצועקים השוללים כשיבאו על עיר פתאום וכן הוא לשון הדורכים כמו שכתוב

---

1 א. כלומר שהיה מדבר. 7 ס. וקוננו להם ל׳.
12 א. ומלת — — — הדגש ל׳. 16 ס. עד — — — הגולים ל׳.
21 א. ואומר אריוך. 22 א. והוא דרך משל.

---

2 במדבר כז. ז. 3 ירמיה נ. לו. 5 שם נ. טו.
6 ב. עזרא ד. טו. 7 ישעיה לח. יד.
8 תהלים קט. טז. ושם ונכאה. 10 דברים לב. לב.
11 ירמיה ב. כא. 14 ש״א ל. טז.

הידד כדרכים יענה: וקיצך הוא פירות הקיץ לחים ויבשים: ויונתן תרגם הפסוק כן בכן כמא דאייתיתי משריין על יעזר כן אייתיתי קטולין על שבמה. ותרגום על קיצך ועל קצירך, על חצדך ועל קטופך בזוזין נפלו, תרגמו כמו קצירך ובצירך:

10. ונאסף. כאלו יאסף מן המקום ההוא אל מקום אחר השמחה והגיל ומה שנאמר ונאסף ושמחה הסמוך אליו הוא לשון נקבה פירושו בחסרון מלת דבר כלומר כל דבר שמחה יהיה נאסף מן הכרמל ופירוש כרמל מקום שדות זריעה ועצי פרי. ויש לפרש ונאסף ענין כליון מן אסף אסיפם והדומים לו: לא ירנן ולא ירעע. כי מנהג הוא לשמוח ולרנן ולהריע בשמחה בבציר ובקציר ובאסיפת הפרות וכן כתוב כשמחת בקציר, ובכרמי מואב לא יעשו בהם שמחה והלולים כי יגלו מארצם ותהיה ארצם שממה: לא ידרך. אמרן על היין לא ידרך על שם סופו כמו ומחני קמח. אפיתי על גחליו לחם: והידד הוא קריאת הדורכים בשמחה:

11. על כן. מאמר הנביא בלשון מואב: מעי וקרבי. הוא כפל ענין במלות שונות, כי הקרב הוא המעים. ויונתן תרגם וקרבי ולבהון וכן הוא הלב בכלל הקרב: וקיר חרש. הוא קיר הרשת הנזכר למעלה:

12. והיה כי נראה כי נלאה. כאשר יהיה נראה לעם כי נלאה מלבכות בבמה כמו שאמר למעלה הבמות לבכי וכאשר יהיה נראה כי הוא נלאה מהבכי יבוש לעמוד שם בבמה: ובא אל מקדשו. ירצה לבא אל בית מקדשו והוא בית אלהיו ירצה לבא שם ולהתפלל אולי יועילנו ולא יוכל ללכת מרוב הבכי. וכן תרגם יונתן אל מקדשו לבית טעותיה:

13. הדבר. נבואה זו נאמרה על מואב מאז זה שנים ולא קבע לה זמן ועתה הוסיף לאומרה וקבע לה זמן:

14. כי בשלש שנים כשני שכיר ונקלה כבוד מואב. כלומר עד שלש שנים מצומצמות כשני שכיר שהוא מדקדק בזמנו ולא

---

2 א. אייתי קטולין, וכן בתרגום לפנינו.
8 א. ויש לפרש — — — והדומים לו ל׳.
23 מרוב הבכי] ס. מתוך לאותו מן הבכי.
21 ל. ירצה — — — מקדשו ל׳.
26 ל. וקובע להם זמן.

---

1 ירמיה כה. ל.
13 שם מז. ב.
9 ירמיה ח. יג.
13 שם מד. יט.
11 ישעיה ט. ב.
18 למעלה פסוק ז.

יוסיף עליו כן תבא הרעה על מואב עד שלש שנים מצומצמות וכבודו ישוב לקלון, כבודו שהוא עתה וגאותו בכל ההמון הרב שיש לו עם רב וממון רב הכל יסוף: ושאר מעט מזער. ומה שישאר מהם יהיה מעט מזער והכפל למעט: לא כביר. לא יהיה עוד כביר חזק כמו שהיה. וי״ת ויסוף כל יקריהון: ובדרש אשר דבר ה׳ אל מואב מאז כששכר בלק את בלעם נגזרה גזרה זו על מואב. ובסדר עולם בשנת בא תרתן אשדודה בשלות אותו סרגון מלך אשור שטף עמונים ומואבים שהיו מסייעים אותו כשצר על שמרון שלש שנים לקיים מה שנאמר שלש שנים כשני שכיר ונקלה כבוד מואב כלומר לפי שהם סייעו מלך אשור שלש שנים על שמרון כאלו היו שכירים לפיכך יפלו בידו ונקלה כבוד מואב ביד מלך אשור.

יז. 1. משא. גבואה זו על דמשק שתחרב כי מלך אשור החריבה כמו שכתוב וכן החריב שמרון אחר כן. וזכר חרבן ישראל בזאת הנבואה כי שני המלכים רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו מלך ישראל נועדו להלחם על ירושלם לפיכך זכר חרבן ישראל שהיא מלכות אפרים בנבואה זו: מוסר מעיר. מוסר מהיות עיר: והיתה מעי מפלה. שיפילוה ותהיה גל אבנים וזכר דמשק לפי שהיתה ראש הממלכה כמו שאמר כי ראש ארם דמשק:

2. עזבות ערי ערוער. אפשר שהיתה בארם עיר ששמה ערוער והיתה עיר גדולה לפיכך סמך אליה הערים הקטנות ואמר ערי ערוער, ואף על פי שהיתה בערי מואב ערוער והיא שכבשוה בני ישראל היתה גם כן בערי דמשק עיר ששמה ערוער, והנה גם בערי בני עמון היתה עיר ששמה ערוער כמו שכתוב עד ערוער אשר על פני רבה. ובמדרש עומד בדמשק ומכריז בערוער אלא שהיו בדמשק שוקים כמנין ימות החמה וכל אחד יש בו עבודה זרה והיו עובדים כל אחת ביומה וישראל היו עובדים כולם ביום אחד לכך הזכיר מפלת ערוער שהיא מישראל

13 ל. בזו הנבואה. 14 ל. כי שניהם. 16 ס. שיפילנה ותהיה.
22 ס. והנה גם – – ששמה ערוער ל׳.

5 וכן נמצא הדרש הזה ברש״י אבל מקורו לא נודע לי.
6 וכן כתב רש״י ומקורו בסדר עולם [הוצ׳ ראטנער דף נ״א].
8 ישעיה כ. א. 17 ישעיה ז. ח. 23 יהושע יג. כה.
24 מובא ברש״י ומקורו בפתחא ראיכה רבתי י. ושם הגרסא ומזכיר ערוער וכן וכן הוא בילקוט המכירי אבל ברש״י הגרסא ומכריז.

אצל מפלת דמשק. וי"ת ערוער ענין חרבן כמו ערער תתערער, שביקין קרויהון חרבן: לעדרים תהיינה. שיהיו חרבות ויהיו למרבץ צאן:

3. ונשבת מבצר. היא שמרון שהיה מבצר אפרים וראש ממלכתם: וממלכה מדמשק. כי מלך אשור המית רצין מלך ארם והחריב דמשק: ושאר ארם. לפי שזכר דמשק אמר לא דמשק לבדה כי גם שאר ארם יגלו כמו כבוד בני ישראל כן יגלה כבודם כי שניהם גלו בזמן אחד על ידי מלך אשור:

4. והיה ביום ההוא. בזמן ההוא שגלו עשרת השבטים שהיו כבוד יעקב: ידל. ענין דלות ועניות והוא הפך הכבוד כי עם העושר הוא הכבוד: ומשמן בשרו ירזה. דרך משל על עשרם וכבודם שגלה. הרזון הפך המשמן:

5. והיה כאסוף קציר. כמו שהקציר יאסוף את הקמה ויקצרנה יחד לא ישארו אלא שבלים מעטים אחת הנה ואחת הנה כן יעשה מלך אשור בישראל שיגלה אותם לא ישארו בעשרת השבטים אלא מעטים מפוזרים בארץ וגם מהם יקחו וילקטו אותם אשר ימצאו: קציר. שם תואר בפלס שריד ופלים: וזרועו שבלים יקצור. כפל ענין במלות שונות: והיה כמלקט שבלים בעמק רפאים. יהיה זה האויב מלקט ישראל הבורחים כמי שמלקט שבלים אחת הנה ואחת הנה כן ילקט האויב מה שימצא מהם בורחים ואנה ילקטם בעמק רפאים ובשאר המקומות אבל זכר עמק רפאים כי הוא סמוך לירושלם ומלך אשור תפש הכל מה שהיה חוץ לירושלם, ועמק רפאים נזכר בספר יהושע אשר בקצה עמק רפאים צפונה, נקרא כן העמק ההוא אולי היה לענקים. וכן תרגם יונתן מישר גיבריא:

6. ונשאר. אמר זה על יושבי ירושלם שהיו כעוללות כנגד שאר ישראל שהיו רבים והם מעטים כעוללות להם: וכנקף זית. כמו אחר נקיפת זית שנשארים בזית גרגרים מעטים שלא נשרו בעת הנקיפה, והם אשר בראש אמיר שלא תשיג יד המנקף להשירם. ואמיר נקרא הסעיף העליון, כן היא ירושלם שהיא גבוה ומעולה שבארץ ישראל ואשר יהיו בתוכה לא תשיגם יד מלך אשור:

---

1 א. כמו ערער תתערער ל'. 2 ס. למדבר צאן.
12 ס. כמו שהקוצר. 19 ל. ובשאר – – – רפאים ל'.
20 ס. הכל מה שלכד שהיה. 24 ל. והם אשר הם.
27 א. המנקף להסירם.

---

1 ירמיה נא. נח. 16 יהושע ח. כב. 21 שם טו. ח.

7. ביום ההוא ישעה. פירוש יפנה או יבטח, ועל כמו אל אם פירושו יפנה. והוא כי חזקיהו החזיר ישראל למוטב ובער עבודה זרה מבית המקדש ומן הארץ והבין והורה אותם כי ה׳ הוא אלהים ולו ראוי לעבוד ולבטוח בו. זהו שאמר על עשהו שיבינו כי האלהים הוא העושה את האדם ויוצרו והוא קדוש ישראל שקדש ישראל והבדילם מן העמים להיות לו ולעבדו לבדו:

8. ולא ישעה אל המזבחות מעשה ידיו. לא אמר על המזבחות מעשה ידיו כי כל מזבח מעשה ידי אדם אלא המזבחות סמוך למעשה ידיו ומעשה ידיו הם האלילים והוא עושה המזבחות להם ועובד עליהם לשמם, ואף על פי שבא הסמיכות בהא הידיעה כן בא כמוהו המזבח בית אל ואחרים כמוהו כמו שכתבנו בספר מכלל: ואשר עשו. כפל ענין במלות שונות:

9. ביום ההוא. כעזובת החרש והאמיר. שם דבר כמו ורבה העזובה בשקל מלוכה. אמר כי ערי מעוזו יהיו עזובות מפני האויב כעזובת החורש והאמיר שעוזב מלקט הפרות העוזב אותם לגבהם ולמעוטם כמו שאמר למעלה שנים שלשה גרגרים בראש אמיר: אשר עזבו מפני בני ישראל. פירושו כעזובה שעזבו הכנעני׳ מפני בני ישראל, וכעזובת שזכר עומד במקום שנים כי משבעה האמות רבים מהם ברחו ועזבו עריהם כשבאו ישראל לארץ. ובדרש כי הכנעני פנה לפניהם והלך לו לאפריקי, ויש אומרים כי הפריזי פנה כן ישראל עזבו אפילו ערי המעוז מפני מלך אשור ועליהם נאמר ויעל על כל ערי יהודה הבצרות ויתפשם, ולא הוצרך להלחם עליהם כי מצאן עזובות ולא הניחו בהם אלא הנשים והטף וזהו שאמר ויאמר אליו לבקעם כלומר חשב לבקעם בדיק ומחי קבלו ולא הוצרך כי מצאם עזובות: והיתה שממה. והיתה הארץ שממה מאין יושב:

10. כי שכחת. אמר כנגד כנסת ישראל למה קרה לך כל זה כי אפילו ערי מעוזך עזובות לפי שאת עזבת צור מעוזך ואלהי ישעך שהיה

---

4 א. הוא עושהו. 9 לשמם] ס. לשמי׳.
24 א. והיתה - - - שממה ל׳. 26 ס. כי ל׳. 26 ל. לפי ל׳.

---

10 מ״ב כג. יז. 11 מכלל מ״ג ע״א. 13 ישעיה נ. יב.
18 שהפריזי פנה לא מצאתי בשום מקום, במכלתא שמות יג. א. [הוצ׳ פרידמאן כ״ב ע״א] הנרסא „הכנעני פנה“. ובתוספתא שבת ס׳ פ״ז [הוצ׳ צוקרמנדל עמ׳ קי״ט] ובירושלמי שביעות פ״ו ה״א, [הובא בתוס׳ נטין מ״ו ע״א] איתא שהגרגשי פנה והלך לו לאפריקי וכן נמצא בויקרא רבה פי״ז ובדברים רבה ה. טז. ועיין ילקוט יהושע יד. כג.
20 ישעיה לו. א. 22 דה״ב לב. א.

לך מגדל עוז ומושיעך מן האויב ואת שכחת אותו ולא זכרת אותו בעת צרתך לפיכך הניחך ביד אויב: על כן תטעי נטעי נעמנים. על כן בא לך זה לפי שהיית מתחלה נוטעת נטעי נעמנים ועתה זמרת זר תזרענו אותו הנעימות הפכת לזרות והוא משל כי עבודת האל הפכת לעבודת אל זר:

11. ביום נטעך. מתחילה בעוד שהיית הולכת אחרי האל היית מצלחת במעשיך כמו על דרך משל אם יטע אדם נטע וישגא ביום הנטיעה ובבקר יוציא פרח ויציץ ציץ כן היו כל מעשי ידיך באים על הנכונה והיתה בהם ברכה מרובה ועתה בהשחיתך דרכך נד קציר, ינד הנטע והקציר, ביום נחלה וכאב אנוש. ביום שבאה לך המכה הנחלה והכאב האנוש: קציר. כמו ועשה קציר כמו נטע, ואמר תטעי ואמר תזרענו, ואמר נטעך ואמר זרעך, כי הצומח בשני דרכים בנטיעה בזריעה ואמר תטעי לשון נקבה ואמר תזרענו לשון זכר, כי כן דרך הכתוב כשידבר לעם פעם בלשון זכר פעם בלשון נקבה, כשידבר בלשון נקבה הוא כנגד הכנסה וכשידבר בלשון זכר הוא כנגד-העם: וי״ת הפסוקים כן ארי שבקת אלהא דפרקך ודחלא תקיפא דממריה בסעדך לא אדכדרת: בכן בדיל דאת נציבת נצבא בחירא ועובדין מקלקלין אסגית: ביום נטעך. באתר דאיתקדשת למהוי עם תמן קלקלתון עובדיכון ואף כדעלתון לארע בית שכינתי תמן הוה חזי לכון למפלח שבקתון פולחני ופלחתון לטעוותא. ארחקתון תיובתא עד די מטא יום תברכון בכין הוה כיבכון למפחת נפשא:

12. הוי המון עמים. הוי כמו אוי. אוי הוא לשון קריאה אמר על מחנה אשור הבא בירושלם בחיל כבד. והמון ושאון ענין אחד, ושנה הענין ושלש לחזק הענין. ודמה החיל הכבד למים רבים ששוטפים הארץ כן מחנה אשור שטף כל ישראל עד ירושלם וכשבא ירושלם גער בו האל ונס, וזו המליצה גם כן על המים כמו ויגער בים סוף ויחרב, וכן אמר מה לך הים כי תנוס, וכן גער האל במחנה אשור והמית רבים מהם בגערתו והנשארים נסו והמלך גם כן נס לו.

---

6 ס. האל הגדול. 10 ס. המכה הגדולה. 13 ס. דרך הפסוק.
17 ל. נציבא נצבא. 19 ס. חזי ל׳. 20 ס. ארי ארחקתון.
21 ס. לפחתא נפש. 26 ס. זאת היא המליצה. 26 ס. כמו שתרגם.

---

11 איוב יד. ט. 26 תהלים קו. ט. 27 שם קיד. ה.

ובאמרו ממרחק והיה לו לומר למרחק אלא רצה לומר כי הוא גם מירושלם ׳אפילו כשהיה רחוק מירושלם גם עדין מאותו מקום רחוק כי לא היה בוטח בעצמו וכן אמר וסלעו ממגור יעבור: וּרְדַף. ינוס כאלו רודפים אחריו ומלאך ה׳ היה רודפו: ובאמרו כמֹץ הרִים. לפי שהרוח נושבת בהרים בחוזקה יותר מאשר נושבת במישור רוצה לומר כי רודפו היה חזק:

13. לאמים. מפורש הוא:

14. לעת ערב. כמו שכתוב ויהי בלילה ההוא ויצא מלאך ה׳ ויך במחנה אשור מאה ושמנים וחמשה אלף: בטרם בקר איננו. כמו שכתוב וישכימו בבקר והנה כלם פגרים מתים: זה חלק שוסנו. מאמר הנביא זה החלק והגורל ראוי לשׂסינו ולבווזינו והם מחנה אשור ששסו ובזזו כל ארץ ישראל:

יח. 1. הוי ארץ צלצל כנפים. אחר שזכר הישועה אשר היתה בימי חזקיהו סמך אליה הישועה הגדולה העתידה להיות בימות המשיח. ואמר הוי והוא לשון קריאה. קרא ארץ כנגד הארץ ההיא אשר מעבר לנהרי כוש. וקראה צלצל כנפים לרוב הספינות אשר בה כי בפרש הקלעים בהם ידמו לכנפים וילכו בהם כמו העוף שיעוף בכנפיו והקלעים יעשו צל. וכן תרגם יונתן ווי ארעא דאתו לה בספינן מארעא רחיקא וקליעתא פרישן כנשרא דטאים בכנפוהי דמעבר לנהרי הודו:

2. השולח בים צירים. הוא המלך אשר מעבר לנהרי כוש ישלח מלאכים דרך ים ובכלי גמא ישלחם. ופירושו ספינות עשויות מהגומא והם קלות ללכת על פני המים. ורבינו סעדיה ז״ל כתב כן בספר האמונות ומי שיהיה מהם בארץ כוש ישאו אותם בערבות של גומא עד שיגיעו למצרים כי במקום הגבוה מהנהר הר יוצא במים לא יוכלו הדוגיות לעבור שלא ישברו אך עריבות הגומא העשויות בשעוה אם יגעו בהר יכפלו ולא ישברו. וענין צלצל כנפים שארצותם מסובכים ונסתרים מהרבות בני אדם ואלה המלאכים ישלחם עם מנחה וגם בני ישראל אשר בארצו ישלחם למנחה כמו שכתוב בנבואת צפניה מעבר לנהרי כוש עתרי בת

12 ס. ובזזו את ישראל.
17 ל. העוף יעוף בכנפים.
25 ס. יפלו ולא ישברו.
26 ונסתרים מהרבות] ס. ונפתורים מן הרבה.
27 א. עם בני ישראל.

3 ישעיה לא. ט.
8 מ״ב יט. לה.
22 ספר האמונות והדעות פרק ח.
28 צפניה ג. י.

פוצי יובילון מנחתי: ויאמר למלאכים לכו מלאכים קלים. כלומר שהם בספינות קלות כמו שאמר ובכלי גמא לכו אל ישראל שהיו עד עתה גוי ממושך וממורט שמשכו אותו אמות העולם אלה מזה ואלה מזה, ומרטו אותו, כלומר משיכתם אותו היתה במריטת שערם ובשרם כלומר שהשחיתו גופם וארצם: אל עם נורא מן הוא והלאה. מהיום אמר היה לעם היה עם נורא רוצה לומר שהיה אדם רואה בהם נפלאות ונוראות שהיה עושה עמהם האל בטובתם וברעתם. כי בטובתם היה מצליחם על כל גוי וברעתם היה מַכה אותם דרך מוסר לא לכלותם כי בכל אשר משכום הגוים ומרטו אותם לא היה כח בידם להכריתם מגוי: גוי קו קו ומבוסה. מעט מעט בססוהו הגוים. וענין קו קו דרך משל כמו שהבנאי נוטה הקו ועושה נדבך אחד ונוטה אותו לעשות למעלה מזה נדבך אחר וכן מעט מעט עד כלותו הקיר כן כל עושה דבר עתה מעט ועוד מעט עד שיעשה הדבר וכן מה שאמר קו לקו צו לצו זעיר שם זעיר שם: אשר בזאו נהרים ארצו. בזאו כמו בזזו האלף תמורת הכפל: נהרים הוא משל על מלכי אמות העולם:

3. כל יושבי תבל. כמו שיעשה זה אשר מעבר לנהרי כוש כן תעשו כלכם: כנשא נס הרים. כמו שאמר ונשא נס לגוים: וכתקוע שופר. כמו שאמר והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, וזה דרך משל כי כשירצה אדם לקבץ עם ישא נס בהרים כדי שיראו הנס למרחוק ויבאו וכן יתקע בשופר כדי שישמעו הקול למרחוק ויבאו גם כן יקבצו בני ישראל אל ארצם מפה ומפה בעת הישועה. וכן הגוים יביאו אותם ויקבצו אותם כאלו נשאו להם נס ותקעו להם בשופר:

4. כי כה אמר ה' אשקטה. כתוב בוו וקרי בלא וו בחטף קמץ הקוף ואחת היא. אמר הנביא אז בבא הגואל אנוח ואשקוט מהמיתי עליהם כמו שאמר למען ציון לא אחשה ולמען ירושלם לא אשקוט עד יצא כנגה צדקה ואז כשיצא כנגה צדקה אשקוט ואביטה במכוני והוא בית המקדש אביט בו לטובה: כחום צח עלי אור. כמו

5 ל. כלומר גופם וארצם. 7 א. וברעתם כי בטובתם ל'.
11 ל. ועושה נדבך עד כלותו הקיר ונוטה אותו.
20 ס. וישמעו הקול. 23 ל. כתוב – – – ואחת היא ל'.
25 א. עליהם ל'. 27 א. ואביטה במקומי.

13 עיין ישעיה כח. י. 17 שם יא. יב.
18 שם כז. יג. 25 שם סב. א.

שיהיה לטובה חם צח ובהיר עלי אור והוא המטר כמו יפיץ ענן אורו, כי כשיה̈יה השמש בהיר על הארץ אחר המטר הוא יפה וטוב לצמחים כמו שאמר מנגה וממטר דשא מארץ וכן עב טל בחם קציר הוא טוב כי בעת הקציר יהיה החום גדול וכשתעבור עב טל יהיה טוב לבני אדם לקרר האויר. ואמר טל ולא אמר מטר כי המטר יזיק לקציר אבל הטל ייטיב ולא יזיק:

5. כי לפני קציר. המשיל גוג ומגוג והגוים הבאים עמו על ירושלם אחר הישועה לגפן פורחת, וכשהשליך הפרח יהיה הנץ, והנץ יהיה בוסר והבוסר גומל מעט מעט עד שיהיו ענבים בשולות וזה משל על גוג ומגוג שיבואו בעם רב בסוסים ופרשים לבשי מכלול כלם קהל רב צנה ומגן תפשי חרבות וירבו בכל יום כמו שאמר פרס כוש ופוט אתם וגו' ופירוש לפני קציר לפני השלמת זמן קציר כי חצי נסן אייר וחצי סיון יקרא עת הקציר מארבע (צ"ל משש) עתי השנה ובחצי סיון יהיה פרי הגפנים בוסר בארץ ישראל ברוב, וזהו שאמר יהיה נצה ששב הנץ להיות בוסר והבוסר גומל ומתבשל והטעם כי כמו שהבוסר גומל יהיה קרוב לבשולו כן גוג ומגוג כשיהיו קרובים לגמור הצלחתם עד שיכבשו ירושלם ויצא חצי העיר בגולה אז יצא ונלחם בגוים ההם: וזהו וכרת הזלזלים במזמרות. והזלזלים הם יניקות הגפנים הרכים והם קרובים להשחת. והנטישות הם הסעיפים המתפשטים יקראו שליחות ויקראו נטישות כמו שאמר שלחתיה נטשו עברו ים: התז. ענינו כרת והוא מפעל הכפל שרשו תזז מדברי רבותנו ז"ל רוח תזזית: ונצה. רפה ההא. עלתה נצה מפיק הא. ואפשר כי נצה הרפה ההא לנקבה ולא לכנוי וממנו וישלך כזית נצתו:

6. יעזבו. זהו מחנה גוג ומגוג וכן אמר בנבואת יחזקאל אמר לצפור כל כנף ולכל חית השדה הקבצו ובאו האספו

4 ל. לבני עולם.

6 ל. <ומלת אשקוטה כתיב בוו כראוי בלא הא ובתוספת ההא נקרא הקוף בקמץ חטף להקל הקריאה אם לא בהפסק>. 7 א. עמו לירושלם.

1 איוב לז. יא. 3 ש"ב כג. ד. ושם מנגה ממטר.
10 יחזקאל לח. ד. 12 שם פסוק ה.
13 עיין בבא מציעא ק"ו ע"ב. 17 זכריה יד. ב. 20 ישעיה טז. ח.
21 וכן כתב בס' השרשים ש' תזז וכן בערוך שם מובא מפסקתא דרב כהנא פסקא דפרה. ונמצא בכמה מקומות.
22 בראשית ח. י. 23 איוב טו. לג. 24 יחזקאל לט. יז.

מסביב על זבחי אשר אני זבח לכם וגומר. ואמר כי הנה קיץ וחורף יהיו הפגרים מושלכים, ובאמרו העוף בקיץ והבהמה בחורף כי העופות יעופו ברוב בימי הקיץ והחיות ילכו בימי החורף ברוב. והנה אמר בנבואת יחזקאל וקברום בית ישראל למען טהר את הארץ שבעה חדשים ואיך אמר יעזבו יחדו לעיט הרים ולבהמת הארץ. זה יהיה בעוד שיתעסקו בקבורתם שהרי אומר כי שבעה חודשים יתעסקו בקבורתם ואף על פי כן לא יוכלו לקברם כולם ויאכלו מהם החיות והעופות בקיץ ובחורף:

7. בעת ההיא יובל שי. אמות העולם יובילו עם ישראל לה׳ מנחה כמו שאמר והביאו את כל אחיהם מכל הגוים מנחה לה׳ וגומ׳: אל מקום שם ה׳ צבאות. אל המקום שיקרא שם ה׳ צבאות והוא הר ציון:

יט. 1. משא מצרים. אמר רכב על עב קל דרך משל לרוב מהירות הגזרה עליהם: ונעו אלילי מצרים. אליליהם שהיו בוטחים בהם ינועו מפניו לא יושיעום בעת צרתם. ואמר ונעו אלילי מצרים ידמה כי אלילים רבים היו להם וכן אמר ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים. ותרגם יונתן ונעו ויתברון:

2. וסכסכתי. ענין בלבול וכן ואת אויביו יסכסך. אמר יבלבל אותם ביניהם, לבד מאויביהם שיבאו עליהם תהיה ביניהם בלבלה ונלחמו איש באחיו: ממלכה בממלכה. אף על פי שמצרים כולה מלכות אחת, היו בהם שרים תחת המלך הגדול זה מולך במדינה זו וזה מולך במדינה אחרת כמו מלכי כנען:

3. ונבקה. מבנין נפעל. מענין גפן בוקק והוא ענין רקות כלומר שלא תשאר ברוחם חכמה ובינה ולא ידעו לקחת עצה לעצמם: ועצתו אבלע. כפל ענין במלות שונות. אבלע. ענין השחתה ואמר זה הענין במצרים לפי שהיו ביניהם חרטומים וחכמים וכשיראו שאבדה עצתם ידרשו אל האלילים ואל האטים. ותרגם יונתן ומן חרשין. ותרגום מכשפה לא תחיה חרשא לא תחי:

---

3 ס. העוף תעופף. 6 ס. שהרי – – – בקבורתם ל׳.
11 ס. מקום אשר יקרא. 16 א. היו ל׳. ל. היו לה.
18 ל. אמר אבלבל. 19 ס. לבד מהאויבים. 20 א. כולה ל׳.

---

4 שם פסוק יב. 10 ישעיה סו. כ. 16 שמות יב. יב.
18 ישעיה ט. י. 23 הושע י. א. 28 שמות כב. יח.

4. וסכרתי. כמו וסגרתי מן יסגרך ה׳ בידי. וכן תרגם יונתן ואמסר: אדנים קשה. מלך עז. כפל הענין במלות שונות. ואדונים לשון תפארת ליחיד וכן אם אדניו יתן לו אשה וזולתו. ומלך עז הוא מלך אשור:

5. ונשתו. מה שאמר בנבואה זו מיובש הנהר ומהפסק מחיתם ממנו הכל הוא דרך משל לפי שנהר נילוס הוא המשקה את הארץ עד שלא יצטרכו לגשמים ומהנהר יבא להם רוב הדגים כמו שאמר זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם ולולי היאור לא היה ישוב במצרים והיתה חרבה מאין אדם כי לא ירדו שם גשמים לפיכך המשיל חרבנה על יד מלך אשור כאלו פסק מהם הנהר וכן הים הסמוך לנהר שלא יוכל לבוא להם דרך ים שום מחיה: ונשתו מבנין נפעל מענין נשתה גבורתם ענין הפסק הדבר ואבודו:

6. והאזניחו נהרות. נחלקו במלה הזאת. יש אומרים כי ההא לבנין הפעיל כהא הפקידו השמירו והאלף נוספת, ויש אומרים כי נהגו באלף על דרך ארמית אשתיו חמרא, אתכרית רוחי, וכתבו ההא על לשון עברי והאלף על דרך ארמי. ורבי אחי ר׳ משה כתב כי האלף במקום הא הבנין כאלף וכל מלבושי אגאלתי. וההא כהא ההשיב אשיב את בנך במקום אם, כאלו אמר ואם הזניחו, ופירושו כן ונהר יחרב ויבש ואם הנהרות יחרבו ויבשו דללו וחרבו יאורי מצור. כי היאורים יהיו מהנהרות כי כשיצא הנהר ימלאו היאורים מים. וכן קנה וסוף שהם על שפת היאורים קמלו אחר שאין שם מים. ופירוש האזניחו רחקו כמו ותזנח משלום נפשי וכשיבשו הנהרות הנה רחקו. ופירוש דללו כמו חרבו כמו דלו מאנוש נעו, ופירוש מצור מצרים.

3 ל. וזולתו ל׳. 3 ל. והמלך הזה.
6 ס. משקה הארץ. 15 ס. לשון ארמי.
16 ס. על לשון עברית והאלף על לשון ארמית. 16 ס. ר׳ משה פירש.
18 ס. ואם האזניהו.
23 ל. ופירוש מצור כמו מצרים וי״מ יאורי מצור יאורי מצרים.

1 ש״א יז. יא. 3 שמות כא. ד. 7 במדבר יא. ה. 12 ירמיה נא. ל.
13 זאת היא דעת ר׳ יונה בפירושו הראשון בספר השרשים שלו ש׳ זנח, וכן כתב ראב״ע.
14 וכן הביא בשם י״א בס׳ מכלל [ס״ד ע״ב] וכן כתב ר׳ יונה בספר השרשים ש׳ זנח.
15 דניאל ה. ד. 15 שם ז. טו.
16 וכן הביא בשם אחיו ר׳ משה בס׳ מכלל ס״ד ע״ב. 17 ישעיה סג. ג.
18 בראשית כד. ה. 22 איכה ג. יז. 23 איוב כז. ד.

ופירוש קמלו נכרתו. כמו החפיר לבנון קמל. ויונתן תרגם יאורי מצור נהרי עמיקיא:

7. ערות על יאור. ערות תואר לירקות ולדשאים הלחים וכן ומתערה כאזרח רענן, מתלהלת. ואמר הירקות שהיו סמוך ליאור ועל פי יאור. כלומר על שפת היאור יבש נדף ואיננו:

8. ואנו הדיגים. הפסוק כפול בענין במלות שונות. הדייגים הם צדי הדגים והם צדים אותם בשני דרכים. משליכים חכה והוא כמו מחט שראשו כפוף ונכנס בפי הדגים ומושכין אותם בה. ופורשין גם כן מכמורת והוא הרשת ונתפשים שם הדגים: ואנו. כמו ואבלו וכן תאניה ואניה:

9. ובשו עבדי פשתים. פירוש עושי. מתרגום מעשה עובדא. וכן יכיר מעבדיהם כמו מעשיהם. ואמר כי יבושו עושי פשתן שרוקות. כלו׳ שסורקין הפשתן במסרק והטוב והיפה שבו עושים ממנו הרשתות. וזהו שאמר וארגים חורי כי הרשתות הן עשויות נקבים נקבים; חורי כמו חורים. וכן וחשופי שת כמו חשופים. וקרע לו חלוני כמו חלונים. ואחר שיבש הנהר יבושו עושי הרשתות לצוד הדגים. ויש מפרשים שריקות הטוב שבפשתן וכן נקרא בערבי סרק וכן מפרשין חרי לבנים:

10. והיו שתתיה כמו רשתותיה וכן כי השתות יהרסון. וכן בדברי רבותנו ההוא שותא דהוו מנצו עלה בי תרי, פירושו רשת: מדכאים. נשברים כאלו הם נכרתים שלא יצודו בהם כי אין נהר ואין יאור: כל עשי שכר. וכן כל עושי שכר יהיו אגמי נפש. והוא כמו

---

7 ס. אותם כשמשליכים. 11 ל. מתרגמ׳ מעשה. 14 כי] א. פי׳.

---

1 ישעיה לג. ט.

2 ובס׳ השרשים ש׳ צור הביא את דברי התרגום ושם נוסחתו „נהרין עמיקין" ובנוסחא הזאת הביא את התרגום למילים האלה בפי׳ למלכים יט. כד. עיי׳ למטה עמ׳ רכא.

4 תהלים לז. לה. 9 ישעיה כט. ב.

11 עיין לדוגמא במדבר לא. נא. 12 איוב לד. כה.

15 ישעיה כ. ד. 15 ירמיה כב. יד.

16 ובס׳ השרשים שרש שרק כתב כן "וי"מ . . . המשובח ממין פשתן וכן יקרא בל׳ ערבי אל שרק הטוב שבמשי".

17 כן פירש מנחם [תור] וגם ר׳ יונה פי׳ כן, ובס׳ השרשים ש׳ חור הביא רד"ק את הפירוש בשם ר׳ יונה. 19 תהלים יא. ג.

20 בבא קמא קי"ו ע"א ומובא בערוך ע׳ שת וכס׳ השרשים ש׳ שחת.

עגמי מן עגמה נפשי. ושכר כמו ויסכרו מעינות רוצה לומר שסוגרים בפני המים כדי שיקוו המים ויצודו בהם דגים. כמו שאמרו בתלמוד הסוכר אמת המים מערב יום טוב ולמחר השכים ומצא בה דגים, אמר אותם שהיו עושים שכר עתה יהיו מדכאים ועגמי נפש. ויש מפרשים אגמי נפש האגמים שיש בהם דגים וקרא הדגים נפש, ויונתן תרגם ויהא אתר בית שתי כבישין אתר דהוו עבדין סכרא וכבשין מיא גבר לנפשיה:

11. אך אוילים. חכמי יועצי פרעה. בא סמוך על סמוך כמו נהרי נחלי דבש וחמאה. את מספר מפקד העם: אל פרעה. בעבור פרעה. איך תאמרו בעבור פרעה שהוא אומר בן חכמים אני בן מלכי קדם ואיה חכמתו ומלכותו ואיה חכמתכם גם כן שלא תוכלו לתת לו עצה להנצל מרעתו. ויש מפרשים כי כל אחד מחכמיו היה אומר בן חכמים אני כלומר אני חכם ובן חכם ויודע לתת עצה טובה לכל דבר ואיך נואלתם בפעם הזאת, ועל דרך הזה תרגם יונתן איכדין תימרון לפרעה בני חכימין אנחנא ואת בר מלכין דמלקדמין:

12. אים איפה חכמיך. כפל הענין במלות שונות. אמר בכל חכמתם לא יוכלו להגיד מה יעץ ה' צבאות על מצרים, הפורענות שעתידה לבוא עליהם: ואמר יעץ כאלו יעץ האויב לבא עליהם:

13. נואלו. נשאו. מבנין נפעל מענין השא השאת כאלו הטעו אותם ואבדה חכמתם: התעו את מצרים. הם השרים והחכמים התעו את מצרים שהיא פנת שבטיה כלומר ראש הממלכה והם התעו אותה שהיו מבטיחים אותה בחכמתם שלא יוכל לבא רע עליה שלא ידעו הם בחכמתם והנה זאת הרעה לא ידעו אותה.

14. ה' מסך בקרבה. כלומר מאת האל יתברך בא להם זה שבלבל עצתם והשחית חכמתם: מסך. ענין ערוב ובלבל כמו ביין מסכתי שהוא ענין ערוב המים ביין: ועועים שרשו עוה והוא כפל

---

5 ל. וקרא אותם נפש.
10 ל. כי הוא אומר.
23 ל. מבטיחים אותם.
26 שבלבל] ס. שהאל בלבל.

---

1 איוב ל. כה.
1 בראשית ח. ב.
3 ביצה כ"ה ע"א.
4 וי"ם — רש"י.
9 איוב כ. יז.
9 ש"א כד. ט.
12 כן פירש רש"י.
20 ירמיה ד. י.
26 משלי ט. ב.

הפא מענין ונעוה לב: והתעו. פירוש השרים שוכר כלומר השרים הגדולים שדרכם ליעץ אותה הם התעו אותה כי האל בלבל עצתם. וכנה מצרים בלשון נקבה שאמר פנת שבטיה, ובלשון זכר באמרו אל כל מעשהו, כי כן מנהג הלשון במקומות רבים כי כשידבר בלשון נקבה ידבר כנגד הכנסה וכשידבר בלשון זכר ידבר כנגד העם: כהתעות שכור בקיאו. תרגם יונתן כמא דטעי רויא ומדשדש בתוכיה. פירוש כמו שהשכור נתעה ולא ידע מה יעשה ויקיא ויתגלגל אחר כן בקיאו:

15. ולא יהיה למצרים מעשה אשר יעשה. פירוש לא ישאר למצרים שום מעשה אשר יעשה ולא יועילנו, כלומר כל חכמת חכמיו וחרטמיו הכל ינסה להנצל מרעתו ולא יועילנו: ראש וזנב. כפה ואגמון. הם משל על חכמי מצרים. ההכמים והגדולים הם הראש, והפחותים הם זנב, וכן כפה ואגמון כי כפה הם החזקים בחכמה, ואגמון הם החלושים. והוא כפל ענין במלות שונות רוצה לומר כולם יעשו חכמתם ולא תועילם. ויונתן תרגם מעשה כמו עצה אמר מלכא דימלוך ריש והגמון שולטן וארטון. ויש מפרשים ראש וזנב ראש התלי וזנבו כלומר המתעסקים בחכמת הככבים ולא ידעו הרעה הבאה עליהם:

16. ביום ההוא. אמר ביום ההוא לפי שבזמן אחד היה שהחריב מלך אשור מצרים וכוש ואחר כן בא לירושלם ונגף שם לפיכך אמר ביום ההוא כי בזמן אחר היה הכל: כנשים. חלשים כנשים. מפני תנופת יד ה' צבאות. כלומר מאת ה' צבאות באה להם הרעה הזאת. לפיכך לא יהיה להם כח להלחם כנגד אויביהם ויהיו כנשים:

17. והיתה. כשישמעו מצרים הנותרים בארצם מפלת סנחריב בירושלם תהיה להם אדמת יהודה לפחד ורגזו וחלו מפניה: לחגא. פירושו תנועת הפחד והרעדה וכן יחוגו וינועו כשכור: מפני עצת ה' צבאות. מפני שראו תחלה מפלתן ביד מלך אשור ואחר

---

5 ס. בעד הכנסה. 6 ל. כמא דטעו.
16 ס. ואגמון שלטון ואטרון. 13 ס. הם ל'.
17 ס. כלומר ל'. 25 ס. וחלו ממנו.
27 ס. שראו תחלת מפלתן.

---

1 שם יב. ח. 17 ובן כתב רש"י ועיין הערה למטה כז. א.
26 תהלים קז. יז.

כך מפלת מלך אשור בארץ יהודה, ידעו כי עצת ה׳ צבאות היתה מפלתם כמו שהיתה מפלת אשור ביד ה׳ שהרי כולם היו פגרים מתים בלא חרב ידעו כי הכל מאת ה׳ הוא:

18. ביום ההוא. כשיראו מפלת אשור שבי מצרים וכוש שהיו שם במחנה אשור בשלשלאות של ברזל כמו שאומר יגיע מצרים וסחר כוש וגו׳ ואומר בזיקים יעברו וגו׳ ויאמרו אך בך אל וגו׳ יכירו וידעו כי אין אלהים כי אם אלהי ישראל וישובו לאמונת ישראל כי חזקיהו התיר כל השבוים שהיו במחנה ממצרים ומכוש ולקח כל הבזה והתיר השבוים ושבו לארצם והגידו נפלאות הבורא והיו חמש ערים במצרים ששבו לאמונת האל ובנו מזבח והעלו עולות לה׳, ועל זה נאמר יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען רוצה לומר שפת ארץ ישראל שהוא לשון עברי לפי שהיו הולכים ושבים לארץ ישראל ולומדים מעשיהם ולשונם, ואמר כנען לפי שמצרים וכנען היו אחים בני חם ונפלה ארץ כנען לישראל לנחלה ושבה ארץ כנען כנכריה למצרים ועתה ישובו אליה כאלו היא לכנען אחיהם כי יחשבו ישראל לאחים: ונשבעות לה׳ צבאות. כי בו יאמינו ובו ישבעו לא באלילים שהיו מאמינים מתחילה: עיר ההרס יאמר לאחת. כל כך יהיו דבקים באמונת האל עד שיסכימו ביניהם שאם תשוב מעבודת האל אחת מהחמש ערים יאמר לה עיר ההרס כלומר יעמדו עליה ויהרסוה. ויונתן תרגם ההרס כמו החרס בחית, מן האמר לחרס, ותרגם קרתא בית שמש דעתידא למחרב יתאמר היא חדא מנהון:

19. ביום ההוא. פירשנוהו:

20. והיה לאות ולעד. זה יהיה למצרים לאות ולעד כי כל זמן שיחזיקו באמונת האל יקראו אל ה׳ והוא יושיעם מיד כל נוגשיהם וזה יהיה להם לאות כי האל ישמרם כשיחזיקו באמונתו: מושיע ורב. גדול, כמו על כל רב ביתו, כלומר גדול יהיה המושיע שישלח להם והוא מלאך ה׳ שיכה בשונאיהם והם נצולים. וי״ת ורב ודיין וזה רוצה לומר שישפוט בשונאיהם:

---

9 ל. נפלאות האל. 12 ל. שהוא לשון עברי ל׳.
15 ל. לכנען אביהם. 17 כל – – – דבקים] ס. הכל יהיו דבקים.
19 ס. כלומר שיעמדו. 20 ס. וי״ת כמו החרס.

---

5 ישעיה מה. יד. 20 איוב ט. ז. 26 אסתר א. ח.

21. ונודע ה'. כי בזה ידעוהו עוד ויכירוהו מלבד מה שידעוהו מתחילה במגפת מלך אשור גם בעצמם ידעוהו ויכירוהו שיצילם בכל אשר יקראוהו: ועבדו זבח ומנחה. ועבדו כמו ועשו. מתרגום מעשה עובדא וכן ועבדת הצדקה והדומים להם. או פירושו כמשמעו ופירושו ועבדו לה' בזבח ומנחה. וכן תרגם יונתן ויפלחון בנכסת קדישין ובקרבנין: ונדרו נדר לה'. בעת צרתם ידרו נדרים וישלמו לא שידרו ולא ישלמו אחר שינצלו אלא שישלמו מה שידרו כי יכירו כי ה' הוא המושיעם:

22. ונגף ה'. יכם וירפאם כדי שיכירו כי הוא המוחץ והרופא כי בשובם אל ה' ובצעקם אליו יעתר להם וירפאם מיד:

23. ביום ההוא. לפי שמתחלה היו מתגרין זה בזה מצרים אשור ועתה הנותרים ממגפת מחנה אשור וראו יד ה' שהיתה בהם ידעוו כי ה' הוא האלהים ותהיה להם חברה ואחוה ואהבה עם מצרים שידעו גם כן את ה'. ותהיה מסלה ממצרים לאשור ומאשור למצרים: ועבדו מצרים את אשור. פירוש עם אשור, שניהם יעבדו את ה' וישראל תהיה להם שלשיה:

24. ביום ההוא. שלשיה תהיה להם באמונת האל ויהיו ברכה בקרב הארץ שתהיה להם ברכה על שאר האמות כל זמן שיחזיקו באמונת האל: אשר ברכו ה'. כל אחד משלשתם ברכו ה' צבאות ויאמר ברוך עמי מצרים ששבו להיות עמי: ומעשה ידי אשור. שהכירו שהם מעשה ידי ואני האל ואין עוד: ונחלתי ישראל. ישראל הם נחלתי מקדם. ויונתן תרגם הפסוק כלו על ישראל, בריך עמי דאפקית ממצרים דעל דחבו קדמי אגליתינון לאתור וכל דתבו לאורייתי ויתקריין עמי ואחסנתי ישראל:

כ. 1. בשנת בא תרתן. זה הענין היה בשנת ארבע עשרה לחזקיהו מלך יהודה שבא על ירושלם ושמע על תרהקה מלך כוש שיצא להלחם עמו ונסע משם ונלחם עם מצרים ועם כוש וכבשם ובא עם השבי וחזר לירושלם, וקודם לכן באותה שנה שלח תרתן על אשדוד ולכדה ואז נאמרה נבואה זו לישעיה כי כמו שלכד מלך אשור אשדוד כן ילכד מצרים

---

7 ל. אלא שישלמו שיכירו כי.
23 ל. לאוריתא מתקרן עמי. 28 ס. לאשרוד.

---

[3] ישעיה לב, יז.

וכוש. ויש מפרשים כי שלש שנים קודם שבא לירושלם מלך אשור היה זה שבא תרתן לאשדוד ולכדה ואז נאמרה נבואה זו לישעיה כי לסוף שלש שנים ינהג מלך אשור את שבי מצרים ואת גלות כוש כמו שאמר שלש שנים אות ומופת על מצרים ועל כוש. ולפירושנו שלש שנים דבק עם הלך עבדי ישעיהו ערום ויחף, אמר כי שלש שנים הלך וזה אות ומופת על מצרים ועל כוש כי כן ילכו הם: וסרגון הוא סנחריב ורבותנו ז"ל אמרו שמונה שמות יש לו:

2. בעת ההיא. ביד ישעיהו הנביא פורענות מצרים וכוש דבר בידו ואמר לו שיעשה האות לעצמו שיהיה סימן להם וילך ערום ויחף. ומה שאמר לו ופתחת השק לפי שהיה לובש השק על גלות השבטים ומתאבל עליהם ואמר לו שיפתח השק שהיה חגור על בשרו על מתניו ויחלוץ מנעליו וילך ערום ויחף: ויעש כן. הלך ערום ויחף. הדבר הזה אין לפרש כמשמעו שצוה האל את הנביא שילך ערום ויחף חלילה, וכן מה שאמר האל להושע קח לך אשת זנונים וכן מה שאמר ליחזקאל והעברת על ראשך ועל זקנך תער, וכן מה שאמר לו שיאכל עוגת שעורים אפויה בצפיעי הבקר, כל אלה והדומים להם אינם דברים שיצוה האל לנביאו לעשותם אלא הכל היה במראה הנבואה שהיה רואה הנביא במראה הנבואה שהיה מצוה אותו האל שיעשה כך והיה עושה כך במראה הנבואה ההוא ואף על פי שיארך הזמן כמו בזאת הנבואה שלש שנים ובנבואת הושע וילך ויקח ותהר ותלד בן ואחר כך ותהר ותלד בת כל זה במראה הנבואה. ואף על פי שיראה שהיה זמן רב הכל היה במראה הנבואה בפעם אחת: ונעלך. אמר לשון יחיד דרך כלל. ויונתן תרגם ופתחת השק בהיפך הענין ותסר שקא בחרצך:

3. ויאמר. כן שמע במראה הנבואה אחר שהלך ערום ויחף שהיה ה' קורא ואומר כאשר הלך עבדי ישעיהו. אות ומופת. מה שעשה עבדי ישעיהו זה כאשר צויתי לאות ולמופת על מצרים ועל כוש עשה כן להודיע כי כן ילכו כלם לפני שוביהם:

---

3 ס. שבות מצרים. 7 ל. שמות נקראו לו.
9 ס. האות בעצמו. 11 ל. שיפתח אותו שק. 11 ס. שהיה חקוק.
13 ל. חלילה חלילה. 17 ס. לנביאיו לעשותם.

---

1 וי"מ — רש"י. 7 סנהדרין צ"ד ע"א. 14 הושע א. ב.
15 יחזקאל ה. א. 16 שם ד. טו.

4. כן ינהג. אמר וחשופי שת אחר שאמר ערום ויחף כי הגנות בלכתם ערומים הוא שילכו חשופי ערוה כמו שעשה מלך בני עמון במלאכי דוד לגנותם ויכרת את מדויהם בחצי עד שתותיהם: וחשופי כמו וחשופים וכן וקרע לו חלוני כמו חלונים והדומים להם: ושת הוא כנוי לעגבות ולערוה, וכן עד שתותיהם ואמר ערות מצרים והוא הדין לכוש כי כבר זכר שניהם ומה ששנה הענין במצרים לרוב גנותם כמו שאמר עליהם גדלי בשר, אשר בשר חמורים בשרם:

5. וחתו ובשו. על ישראל אמר שהיה בטחונם בכוש ובמצרים לפי שהיו בעלי מלחמות למלך אשור כמו שאמר על תרהקה מלך כוש יצא להלחם אתך. ועל יהודה ובנימן אמר ועל השרידים שנשארו מעטים בארץ כי עשרת השבטים בכלל כבר גלו בשנת שש לחזקיהו וכאשר נהג מלך אשור את שבי מצרים וגלות כוש היה בשנת ארבע עשרה לחזקיהו והיו מביטים לכוש שילחמו במלך אשור ומתוך כך ימלטו מידו וכן היו מתפארים במצרים להנצל על ידם מיד מלך אשור וכאשר יראו מפלת כוש ומצרים ביד מלך אשור יחתו ויבשו:

6. ואמר. האי. ארץ ישראל כי היא על גבול הים: אשר נסנו שם לעזרה. כתרגומו דהוינן סבירין למערק תמן לסעיד לאשתזבא מן קדם מלכא דאתור עד כען נפשיהון לא שזיבו ואיכדא נשתזיב אנחנא:

כא. 1. משא מדבר ים. נבואה זו נאמרה על בבל ואף על פי שכבר נתנבא עליה באמרו משא בבל שנה ושלש עליה לפי שהרעו לישראל יותר מדי וכן נתנבא על מפלת אשור כמה פעמים. וקרא בבל מדבר ים לפי שמדי ופרס היו למזרחית צפונית של בבל כמו שאמר העירותי מצפון ויאת ממזרח שמש. והנה בבל מערב למדי ופרס והמערב יקרא ים ואמר מדבר כי מדבר יש בין בבל למדי ופרס. וי"ת מטלן משריין דאתין ממדברא כמי ימא: כסופות בנגב. כמו רוח סערה בנגב. במדבר במקום יבש שהוא תמיד שם הרוח כן יצאו

---

8 ל. בכוש ומצרים.
12 ס. את שבות מצרים.
13 ס. שילחמו למלך.
14 ס. מתפארים להנצל על ידם ממלך.
16 ס. על גבול שבים.
22 ס. במזרחית צפונית.

---

3 ש"ב י. ד.
4 ירמיה כב. יד.
7 יחזקאל טז. כו.
7 שם כג. כ.
9 ישעיה לז. ט. ושם על תרהקה מלך כוש לאמר להלחם אתך.
20 ישעיה יג. א.
23 מא. כב.

מדי ופרס להלוך אל בבל. וי"ת בנגב דרום ואתן בארח דרומא מדברין ואתין יממדברא. והוא מה שפירשנו שארץ מדי ופרס מזרחית צפונית לבבל אם כן בבל מערבית דרומית לפיכך קראה ים ונגב: מארץ נוראה. מארץ רחוקה והוא מדי ופרס שהיא רחוקה מבבל והרחוק יקרא נורא לפי שהאדם ירא הרחוק שלא ידע גבורתו ומנהגו יותר מן הקרוב שידע גבורתו ומנהגו. ויונתן תרגם מארע דאתעבידו בה חסינן.

2. חזות קשה. אמר הנביא נבואה זו קשה לבבל נאמר לי מאת ה'. ומה היא הנבואה, הבוגד בוגד מי שהיה בוגד יבא בוגד שיבגוד בו ומי שהיה שודד יבא שודד שישדנו. ומי הוא הבוגד והשודד, זה מלך בבל שהיה בוגד באמות שהיו בשלום עמו ושודדן כן יבא לו בוגד שיבגוד בו וישדנו והוא כורש: עלי עילם. צורי מדי ופרס. ואמר קול הנבואה נגד עילם ומדי שיעלו לבבל ויצורו עליה: צורי. טעמו מלרע: כל אנחתה השבתי. פירוש אנחת בבל ר"ל מה שהיו נאנחים מפחדה. כי הכנוים בשמות יפלו על הפועל ועל הפעול כמו מנגד נגעי יעמדו, הסר מעלי נגעך, בבית תפלתי, שמעתי את תפלתך, נסכתי מלכי, ואלהי מלכי מקדם. והא אנחתה רפה ומשפטה במפיק וכמוהו רבים כמו ושערה לא הפך לבן, ורחמה הרת עולם, כאמה כבתה, עונה בה, ויאמר לה בעז, והדומים להם:

3. על כן. הנביא מדבר בלשון כל אחד מבני בבל או בלשון בלשצר המלך: נעויתי משמוע. משמוע הפורענות הבאה לבבל כל שכן שאבהל כשאראנה:

4. תעה. חשקי. בחירק החית. הנביא מדבר בלשון בלשצר שעשה משתה רב בלילה והיה אותו הלילה נשף חפצו וחשקו ותאותו שהוקם מלך והיה שמח עם עבדיו ושם לו הקב"ה אותו הנשף לחרדה בכתב שכתב המלאך בכותל ההיכל חרד מאד על הכתב ההוא כמו

---

2 ל. כי ארץ מדי. 3 ס. לפיכך קראה ל'.
12 ס. ואמר כל הנבואה. 21 ס. הבא לבבל.
25 ס. הנשף בחרדה.

---

15 תהלים לח. יב. 15 שם לט. יא. 15 ישעיה נו. ז.
16 שם לח. ה. 16 תהלים ב. ו. 16 שם עד. יב.
17 ויקרא יג. ד. 18 ירמיה כ. יז. 18 יחזקאל טז. מד.
18 במדבר טו. לא. 18 רות ב. יד.

שכתוב אדין מלכא זיוהי שנוהי ורעינהי יבהלונה וקטרי חרצה משתרין וארכבתה דא לדא נקשן: פלצות. ענין רעדה. כמו שכתוב דא לדא נקשן:

5. ערוך השלחן. בעת שהיו עורכים השלחנות היו אומרים צפה הצפית, שיצפה הצופה כי היו מפחדים מעם מדי ופרס, ובעת שהיו אוכלים ושותים היו אומרים קומו השרים משחו מגן כלומר צחצחו המגינים למלחמה. וכן תרגם יונתן צפה הצפית אקימו סכואין ותרגם משחו מגן מריקו וצחצחו זיינא תרגם מגן זיינא ר״ל כלי זיין כגון השריונות והכובעים כי גם הם מגן על האדם במלחמה. ויש מפרשים משחו מגן, משחו מלך, כי המלך מגן העם לפי שבאותו הלילה מת בלשצר כמו שכתוב בה בליליא קטיל בלשצר מלכא אמר הנה מת מלככם משחו מלך אחר תחתיו. ובב״ר צפה הצפית סדר מנרתא אית אתרא דקריין מנרתא צפיתא:

6. כי כה אמר. כאלו הנביא בבבל ואמר על לשון שרי בבל שיאמרו זה לזה שיעמידו המצפה לראות אם בא חיל מדי ופרס ויגיד אשר יראה:

7. וראה רכב. וראה המצפה רכב צמד פרשים. רכב שרוכבים עליו זוג פרשים וראה גם כן רכב חמור רכב גמל: והקשיב קשב רב קשב. יקשיב אם הם קרובים לעיר ישמע קול פרסותם. ויונתן תרגם ויחזו רתך אינש ועמיה זוג פרשין רכיב על חמר רכיב על גמל אמר נביא אציתית אציתא וחזית והא משריין סגיאין אתין:

8. ויקרא. וקרא המצפה אריה על המצפה המשיל מדי ופרס לאריה העומד על המצפה ומבים אילך ואילך אנה יטרוף אמר הנביא בלשון קריאה בראותו זה אדני אנכי עמד תמיד. יומם ולילה על משמרתי אנכי נצב. כל הלילות. כלומר ביום ובלילה אני עומד ומצפה מתי יהיה זה שיבא חיל מדי ופרס ויחריבו בבל לפי שהעו

---

1 שנוהי] ס. שנו. 12. ס. מלך ל׳. 19 ס. לעיר ל׳.

---

1 דניאל ה, ו.

10 כן תרגם רס״ג "ומסחו אלמלך מנהם". לפי תרגומו זה מוסבה המלה "מגן" אל מלך פרס ולא אל מלך בבל. ומעין זה פירש ראב״ע "ומשחו דריוש הזקן למלך". אבל בס׳ השרשים ש׳ מגן כתב רד״ק כאשר לפנינו וז״ל שם "קומו השרים משחו מגן פירוש שימשחו מלך עליהם כי כבר מת בלשצר והמלך הוא המגן".

11 דניאל ה, ל. 12 בראשית רבה פ׳ סג. 26 תענית כג. ע״א.

לישראל. ובדרש כי אריה אומר על חבקוק הנביא אמר ישעיהו כי חבקוק עתיד לומר זה אנכי עומד תמיד יומם ולילה שעג עוגה ועמד בתוכה כמו שמפרש בתרגום תפלה לחבקוק. וקרא חבקוק אריה כי כן הוא בגמטריא חשבון חבקוק כחשבון אריה. וי״ת הפסוק כן אמר ישעיה נביאה קל משריין דאתן בסטוניהון כאריה על סכותא קדם ה׳ אנא קאים תדירא בימּמא ועל מטרתי אנא מעתד כל ליליא:

9. והנה זה. בעוד שהיה המצפה מקשיב הנה בא החיל כמו שהיה רואה קרבו אל העיר: ויען המצפה ויאמר נפלה נפלה בבל. הכפל לחזק: שבר. פירושו שבר המשבר. ויונתן תרגם נפלה נפלה, נפלת אף עתידא למיפל בבל ר״ל שתי נפילות ראשונה על ידי מדי ופרס שניה על ידי שמים שנאמר והיתה בבל צבי ממלכות תפארת גאון כשדים כמהפכת אלהים את סדם ואת עמרה וזאת היתה לעולם כי אותה בבל לא נתישבה עוד לעולם כמו שפירשנו למעלה במשא בבל:

10. מדשתי ובן גרני. יאמר הנביא בלשון האל בבל היא מדשתי שאדוש אותה בחיל מדי ופרס כמו שדשין התבואה: ובן גרני. כפל ענין במלות שונות כי הבר והתבן יקרא בן גרן לפי שיודש בגורן: אשר שמעתי. אמר הנביא זאת הנבואה אשר שמעתי על בבל הגדתי לכם כמו ששמעתיה: ואמר אלהי ישראל. לפי שבעבור ישראל יביא האל הפורענות לבבל:

11. משא דומה. דומה הוא מבני ישמעאל כמו שכתוב ומשמע ודומא ומשא. אמר הנביא אלי קורא קול הנבואה כי משעיר יבא להם המחריב ארצם ובקרוב תבא עליהם הרעה וישימו שומרים בחומות העיר. אומר שיקומו בני העיר מרוב פחדם ויסובבו בעיר וישאלו לשומרים מה מלילה וכפל הדבר כדרך השואלים: מה מליל. בא אל דרך הסמיכות וכמוהו באל חזקיהו בחיל כבד:

---

9 ס. שבר ל׳. — 23 ס. וישומו שומריהם.
24 ל. העיר ל׳. — 24 ס. שיקומו בני אדם.

---

[2] חבקוק ג. א. ובתרגום שם [הוצ׳ לאגארד] נמצא הדרש ורש״י ג״כ רמז עליו (תענית שם) ועיין מדרש תהלים ז׳ [הוצ׳ בובער ל״ו ע״א] ור׳ שלמה בובער כנראה לא היה לפני עיניו התרגום בהוצאת לאגארד בכתבו בהערה למדרש תהלים שם שלא נמצא הדרש בתרגום שלפנינו. [11] ישעיה יג. יט. [14] שם פסוק א.
[21] בראשית כה. יד. [26] ישעיה לו. ב. ושם אל המלך חזקיהו.

12. אמר. ענה השומר אתא בוקר כלומר הבקר יבא אבל מה תועילו כי גם הלילה יבא אחריו שתצטרכו לשמור עוד מפחד האויב: אם תבעיון בעיו. אם תשאלו תשאלו. שובו אתיו לשאול כלומר עוד לילות תשאלו בזה כי אין לכם בטח מן האויב. וא״א ז״ל פירש כי עתידים בני שעיר להחריב דומה. וקורא הנביא שומר וצופה. והנביא מדבר כאלו בני שעיר קוראים אליו ושואלים לו מה מלילה כלומר מה מלילותם ויומותם של דומה כלומר אם הגיע קצם עדין ונלך עליהם והנביא משיב להם כבר נשלמו הימים והלילות ובא בקר מפלתם שובו עתה עליהם ותצליחו. ותרגם יונתן כן מטל כס דלוט לאשקאה ית דומה עלי אכלי מן שמיא נביא פריש להון ית נבואתא נביא פריש להון מה דעתיד למיתי. אמר נביא אית אגר לצדיקיא ואית פרענותא לרשיעיא אם תיבא אתון תובו עד דאתון יכילון למיתב. ובדברי רבותנו ז״ל בספרו של רבי מאיר מצאו כתוב משא דומה משא רומי. אלי קורא משעיר אמר ר׳ יוחנן אלי קורא מפני שעיר. שומר מה מלילה, אמרו לישעיה רבינו ישעיה וכי מה יוצא לנו מתוך הלילה הזה אמר להם המתינו עד שאשאל כיון ששאל חזר אצלם אמרו לו שומר מה מליל, מה מליל שומר העולמים אמר להם אמר שומר אתא בוקר אמרו לו וגם לילה אמר להם לא כשאתם סבורים אלא בקר לצדיקים ולילה לרשעים בקר לישראל ולילה לאומות העולם אמרו לו אימתי אמר להם אימת דאתון בען הוא בעי, אם תבעיון בעיו אמרו לו ומי מעכב אמר להם תשובה, שובו אתיו:

13. משא בערב. נבואה זו נאמרה על ערב והם בני קדר ובית בערב במקום על כמו כן ינתן בו, כי אם הבהמה אשר אני רכב בה, כמו עליו, עליה: ביער בערב תלינו ארחות דדנים. אומר כנגד שיירות בני דדן שהיו עובדים ושבים בערב אמר עתה בחרבן ערב תלינו ביער כי לא תמצאו אהלים ללון שם כי חרבו אהלי קדר. ויונתן תרגם בחורשא ברמשא תביתון, תרגם בערב כמו בערב:

---

1 ס. ענה להם השומר.
2 ל. שיצטרכו לשמור.
4 ס. עוד הלילות.
7 ס. אם הגיע זמן קצם.
16 ס. מה מל ל ל׳.
17 ס. אמר להם – לילה ח׳.

---

12 ירושלמי תענית פ״א ה״א [ס״ד ע״א].
23 ויקרא כד. כ.
23 נחמיה ב. יב.

14. לקראת צמא התיו מים. התיו כמו אתיו אומר דרך משל למים ˚שיבאו˙ לקראת הצמא כי בני קדר יהיו גולים ונודדים במדבר ולא ימצאו מים לשתות, ויושבי ארץ תימא כשימצאום גולים ונודדים צריך שיקדמום בלחמם:

15. כי מפני חרבות. ואם תשאלום מפני מה הם נודדים מפני חרבות שפשטו בארצם: מפני חרב נטושה. שפשטה בארצם, וכן וינטשו בלחי כמו ויפשטו. ויש מפרשים כמו לטושה. ויונתן תרגם שליפא:

16. כי כה אמר ה׳. בעוד שנה. שנאמר אלי נבואה זו: וכלה כל כבוד קדר. כשני שכיר שהם מצומצמים ומדקדק בזמנו לצאת כמו שאמר כעבד ישאף צל וכשכיר יקוה פעלו וכן זאת השנה תהיה מצומצמת:

17. ושאר מספר קשת. ומה שישארו מהם רובי קשת שיברחו ויהיו מתי מספר: ימעטו: יהיו הולכים ומתמעטים. כי ה׳ אלהי ישראל דבר לפי שהרעו. וישראל כשהגלם מלך אשור אולי באו בני קדר עם מלך אשור והרעו לישראל בעת שהיו מוליכים אותם בשביה או שעברו ישראל דרך ארצם בגלותם והרעו להם:

כב. 1. משא גיא חזיון. נבואה זו נאמרה על ירושלם וקראה גיא חזיון לפי שהיא מקום הנבואה, ומה שקראה גיא והיא הר לכנותה לרעה לפי שהפילוה יושביה לרעתם והשיבוה מהר אל בקעה ואיננה ראויה שתקרא עתה הר אלא גיא: מה לך אפוא כי עלית כלך לגגות. דרך בני העיר לעלות לגגות ולמגדלים בעת שיבאו להם האויבים ויכנסו בעיר בחזקה יעלו לגגות להשגב בהם או להלחם מהם אל נפשותם אם יוכלו. אמר הנביא כנגד ירושלם מה לך עתה והלא היית אתמול תשואות מלאה עיר הומיה מה לך עתה שנאספת אל הבתים ועלית על הגגות מפני מה היה זה מפני עוניך:

2. תשאות מלאה. הארץ. פירוש תשואות קול המון העיר מרוב העם אשר בתוכה וכן תשאות חן חן לה: חלליך לא חללי

18 ל. נאמרה ל׳. 21 עתה ל׳.
23 ס. יעלו לגגותם. 24 ס. עתה ל׳.

7 שופטים טו. ט. 7 וי״ם] וכן כתב רש״י בפירוש שני.
11 איוב ז. ב. 28 זכריה ד. ז.

חרב. כי לא יצאו חוץ לעיר להלחם עם אויביהם אלא נאספו אל העיר ומתו בתוכה ברעב והנה אינם חללי חרב אלא חללי רעב:

3. כל קציניך נדדו. קציניך וראשיך שנדדו וברחו: מקשת אסרו. כלומר רובי קשת שרדפו אחריהם השיגום ואסרו אותם והם צדקיהו ושריו שברחו לילה מירושלם ורדפו אחריהם הכשדים ותפשום: כל נמצאיך. פירוש כל הנמצאים בתוך העיר אסרו, וכן אשר מרחוק ברחו שחשבו להמלט אסרו גם כן:

4. על כן אמרתי. דברי הנביא כנגד המנחמים: שעו מני. כלומר הרפו ממני אל תנחמוני כי אמרר נפשי בבכי שאבכה: אל תאיצו לנחמני. כפל ענין במלות שונות, אמר אל תדחקו לנחמני על שד בת עמי כי רב הוא מלהנחם עליו:

5. כי יום מהומה. ענין שבר כמו והמם מהומה גדולה: מבוסה ענין הרמיסה והגאול כמו כפגר מובס, בוסס כטיט חוצות: מבוכה ענין בלבול כמו נבכים הם בארץ: מקרקר קיר, הורס הקיר, כמו משרש, עוקר השורש, ומה שאמר קיר תוספת ביאור כי די לו במקרקר, וכן לצבא צבא, ותשרש שרשיה, ויקסמו קסמים. וענין מקרקר קיר שהרסו הכשדים חומת ירושלם כמו שכתוב ותבקע העיר, ואומר וינתצו את חומת ירושלם: ושוע אל ההר. היוצאים מן העיר הולכים וצועקים מהר אל הר ומגבעה אל גבעה ויונתן תרגם מבלשין בתיא מקיפין מגדליא ברישי טוריא:

6. ועילם פירושו בני עילם. נשאו אשפה. בחצים וקשת להלחם על ירושלים וכן קיר והיא עיר למלך אשר כמו שאמר ויגלהו קירה, וכן בני קיר גלו המגינים לבא למלחמה על ירושלם: ערה ענין גלוי, כמו את מקרה הערה. ויש לפרש קיר כמשמעו כותל וערה ענין דבוק, וכן בדברי רבותינו מעורה בטרפשין פירוש דבוקה. ופירוש

5 ל. שברחו ויצאו. 8 ס. אמר כנגד.
13 ל. כמו – – – חוצות ח'. 25 ל. מעורה בתרפשין.

12 דברים ז. כג. 13 ישעיה יד. יט. 13 זכריה י. ה.
14 שמות יד. ג.
16 במדבר ד. כג. 16 תהלים פ. י. 16 מ"ב יז. יז.
17 שם כה. ד. 18 דה"ב לו. יט. 22 שם טז. ט. ושם ויגלה.
24 ויקרא כ. יח. 24 וכן כתב בס' השרשים ש' ערה.
25 חולין מ"ו ע"א.

הפסוק עילם נשא אשפה לירות חצים על ירושלם וכן דבק אל החומה המגינים לחתור החומה תחתיהן, וכן תרגם יונתן ועל שוריא דבקו תריסין: ברכב אדם פרשים. תרגם יונתן ברתך אנש ועימיה זוג פרשין:

7. ויהי מבחר עמקיך. אומר כנגד ירושלם מבחר ארצך ימלא ברכבי האויבים. ואמר עמקיך כי הרכב לא ילך בהרים אלא בעמקים: שות שתו. שמו פניהם לשערי ירושלם להלחם, ויש מפרשים נלחמו וכן ופה ישית בגאון גליך ילחם. ויונתן תרגם עמקיך משריך, ושות שתו ממנן על תרעין:

8. ויגל את מסך יהודה. גלה האויב את מסך יהודה שהיו סבורין שהיו מסוככין שלא תבא עליהם רעת האויב מפני בית המקדש שהיה בנחלתם והנה בא האויב בעונותם וגלה המסך שלהם: ותבט. אומר כנגד עם ירושלם או כנגד המלך, אמר כשראית האויב בא אליך הבטת אל נשק בית יער הלבנון שנתן שם שלמה מגינים ונתת עיניך בהם להביאם אל ירושלם כלומר הכינות עצמך למלחמה ולא לתשובה ומעשים טובים כלומר הבטתך היתה אל הנשק ולא אל האל כמו שאמר ולא הבטתם אל עושהו. ויונתן תרגם אל נשק בית יער, על זין בית גנזי מקדשא:

9. ואת בקיעי עיר דוד ראיתם. פרצות שהיו בחומות עיר דוד היא ציון ועשיתם הכנה לבנות אותם פרצות, ותקבצו את מי הברכה התחתונה מי הברכה שהיו מתפזרים ממנה ולחוץ קבצתם אותם לתוכה להיות המים מזומנים לעשות בהם חמר לבנין הפרצות וברכה היא חריץ בנוי באבנים מתקבצים בה מי גשמים:

10. ואת בתי. הנה הכינותם המים וכן הכינותם האבנים שספרתם הבתים ומי שהיה לו בית יתר נתצתם אותו לבנות פרצות החומה מאותם האבנים: ותתצו. תיו השרש רפה ומשפטה להדגש כי שרשו נתץ: לבצר. ענינו לחזק מן ערים בצרות:

11. ומקוה. בקמץ, בשקל משרה. עוד עשיתם הכנה למים בין שתי החומות סמוך למי הברכה הישנה עשיתם שם חריץ שיקוו בו מי גשמים, כל אלה הכנות עשיתם מפני האויב כדי להציל את

6 ס. ברכב האויבים. 15 ל. להביאם לירושלים.

7 וגם בס׳ השרשים ש׳ שות הביא בשם י״ם, וכן כתב ר׳ יונה בס׳ השרשים שלו ש׳ שות. 8 איוב לח. יא. 27 ישעיה לז. כו.

ירושלם מידו: ולא הבטתם אל עושיה. ולא הבטתם אל הבורא אשר עשה אותה ותקנה עד הנה ושמרה מיד האויב לא הבטתם לשוב אליו וללכת בדרכיו כי הוא היה מציל אתכם אם שבתם אליו יותר מכל ההכנות שעשיתם: ויצרה מרחוק לא ראיתם. מי שיצר ירושלם זה זמן רב ורחוק להשרות שכינתו בה ובחר אותה מכל הארצות לא ראיתם אותו לשוב אליו. ובדרש ויצרה מרחוק לא ראיתם מי שברא אותה קודם שנברא העולם כמו שאמרו רבותינו ז״ל שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם ואלו הן, גן עדן, תורה, צדיקים, ישראל, כסא הכבוד, וירושלם, ומשיח בן דוד, ואין משמעות הדרש כמו שמבינים אותו המון התלמידים אלא פירושו שעמדו בכח להבראות קודם שנברא העולם לפי שהדברים האלה הם תכלית בריאת העולם:

12. ויקרא. קרא ה׳ על ידי נביאו נבואה זו טרם היות הפרענות כדי שיבכו ויספדו ויחגרו שק וישובו בתשובה שלמה לפני האל ית׳ וינחם על הרעה והם לא עשו כן אלא והנה ששון ושמחה:

13. והנה ששון ושמחה. לא דאגו ולא פחדו לדברי האל אלא לעגו ושמחו ואמרו הואיל וסופנו למות מעתה נעשה ששון ושמחה ונהרג בקר ונשחוט צאן ונאכל בשר ונשתה יין כי מחר נמות ונשמח בעודנו בחיים וכל זה ללעג ולשחוק לדברי האל וזהו חלול השם:

14. ונגלה. מה שהם אומרים נגלה באזני וידוע לפני אני ה׳ צבאות. לפיכך אני נשבע אם יכפר העון הזה לכם עד תמתון, כי קשה הוא עון זה הדבר מהעונות שקדמו לכם ולא יכופר העון הזה בגלות ולא עד תמותו אבל המיתה שתמותו בחרב אותה תכפר עליכם. ויונתן תרגם עד תמתן מותא תנינא, ר״ל מיתת הנפש בעולם הבא: ותרגם ונגלה באזני, אמר נביא באדני הויתי שמע כד אתגזרת גזרתא דא מן קדם ה׳ צבאות. ואמרו רז״ל כל מי שיש בידו חלול ה׳ אין כח בתשובה לתלות וביום הכפורים לכפר ולא ביסורים למרק אלא כולם תולין ומיתה ממרקת שנאמר אם יכפר העון הזה לכם עד תמותן:

---

6 א. לא ראיתם מי ל׳. 12 ס. על ידי הנביאים.
21 ס. הוא ל׳.

---

6 וכן מובא ברש״י.
7 עיין בראשית רבה א׳, אות ד׳, הוצ׳ טעאדאר ו׳ ע״ב, ובהערה שם.
25 יומא פ״ו ע״א.

15. כה אמר ה׳. הסכן פירוש האוצר מן ערי מסכנות לפרעה וכן תרגם יונתן פרנסא. ושבנא היה פקיד ואוצר בבית המלך חזקיהו ונוטה דעתו על מלך אשור להסגיר לו העיר וקשר קשר עם קצת אנשי העיר ועליו נאמר לא תאמרון קשר לכל אשר יאמר העם הזה קשר כמו שפרשנו במקומו: על שבנא. כמו אל שבנא וכן ותתפלל על ה׳ כמו אל ה׳: ואשר על הבית. שממונה על בית המלך:

16. מה לך פה כאלו אמר ואמרת אליו מה לך פה. שהרי אומר לו לך בא אל הסוכן הזה, וכן תרגם יונתן ותימר ליה מה לך כה, נראה כי שבנא לא היה מבני ירושלם אלא שבא לגור שם ונעשה פקיד בבית המלך ובדרש כי מעיר ששמה סכני היה לפיכך קראו סוכן ובא לו לירושלם ולפי שלא היה מתושבי העיר ונשאו לבו לקשור קשר להסגיר העיר למלך אשור אמר לו מה לך פה. מה עסק יש לך בעיר הזאת ואינה ארץ מולדתך, ומי לך פה אי זה אח או קרוב יש לך בעיר שאתה עושה דברים כאלה בעיר: כי חצבת לך פה קבר. אתה מדמה בעצמך כאלו חצבת לך פה קבר שאתה בוטח שתמות כאן לא יהיה זה אלא הנה ה׳ מטלטלך: חצבי מרום קברו. ואתה כמי שחוצב במקום גבוה קברו שלא יפחד שיורידוהו משם וכמי שחקק משכנו בסלע שאתה בוטח שתהיה לעולם בעיר הזאת בשררה שאתה בה היום שלא יהיה אדם שיורידך ממנה לפיכך קשרת עם מלך אשור לא יהיה זה כי אחר יבא תחתך שיורידך מן שררתך כמו שאמר וקראתי לעבדי לאליקים בן חלקיהו. וי״ת קבר קברו, אתר אתרוהי. ורז״ל פירשו חצבי מרום קברו שחצב לו קבר בקברי בית דוד לפיכך אמר לו מה לך פה. ויוד חוצבי חקקי נוספה על הפעל כיוד הישבי בשמים והוא דרך צחות:

17. הנה ה׳ מטלטלך טלטלה גבר. פירש אדוני אבי ז״ל טלטול גדול, וגבר שם תאר לטלטול והא טלטלה נוספת ואינה לנקבה. ורז״ל

1 ס. פירש אוצר. — 6 ס. ר״ל שממונה.
9 ל. מה לך פה. — 17 ל. כי ה׳ מטלטלך.

1 שמות א. יא. [4] ישעיה ח. יב. [6] ש״א א. י. ושם ותתפלל חנה על ה׳.
11 מובא ברש״י ובילקוט שמעוני ומקורו בויקרא רבה פ״ה.
22 וי״ת] עיין למעלה עמ׳ צ״א, שורה י״ג. [22] למטה פסוק כ. [23] סנהדרין כ״ו ע״א.
25 תהלים קכג. ע״א. [26] וכן הביאו בס׳ השרשים ש׳ טיל ונמצא בס׳ הגלוי עמ׳ ק״ד.
27 סנהדרין כ״ו ע״א.

פירשו טלטלת איש, ואמרו טלטולא דגברא קשה מדאתתא וזה לפי שהאשה תמצא יותר מרחמים בגלותה מן האיש, כלומר תגלה למקום שלא תמצא מרחמים. וכן ת״י טלטול דגבר. ולפי דעתי מלת גבר היא לשון קריאה כלומר אתה הגבר הנה ה׳ מטלטלך טלטלה. וקראו גבר לפי שהיה מתגאה ומתגבר, ובדרש טלטלה גבר כהדין תרנגולא דמטלטל מאתר לאתר: ועטך עטה, כמו שאמר צנף ינצפך כדור כמו שאדם עוטה הבגד וצונפו וכורכו כמו כדור ומשליכו למקום רחוק, ומי שמפרשו ענין עיט כלומר מפריחך אפשר אבל אינו משרשו. ובדברי רז״ל עטך מלמד שפרחה בו צרעת כמו על שפם יעטה. וי״ת ותחפינך בהתתא, פירוש תכסך בושה כמו שהאדם המתבייש שמכסה פניו:

18. צנוף. צנוף מקור, צנפה שם, ופירושו כמו שפירשנו ועטך עטה, כמו שכורך אדם המצנפת ומשליכה למקום רחוק. ואומר עוד כדור אל ארץ רחבת ידים שמו שמשליך אדם הכדור בארץ רחבת ידים שאין שם גדר או דבר מעכבו שהוא מתגלגל והולך רחוק עד שימצא דבר שיעכבנו. וכדור הוא הנקרא פלוטא, והכף שורש וכן במשנה הכדור והאמום ותחסר ממנו במקום הזה כף הדמיון יצנפך ככדור. וכן לב שמח ייטיב גהה, כגהה, וי״ת יעדי מנך מצנפתא ויקפינך בעיל דבב כשור מקף ויגלינך לארע פתיות ידן: שמה תמות, ולא כמו שחשבת שחצבת לך פה קבר ושמה מרכבות כבודך קלון בית אדוניך, פי׳ אדוני אבי ז״ל באותו מקום שתהיה שם מטולטל תרכב מרכבת שתחשב אותה לנפשך כבוד גדול ובכאן היה לך בה קלון אם תרכב אותה אך שם תהיה מכובד בה כלומר הכבוד שיש לך בעיר הזאת יהפך שם לקלון לך ורבותנו פירשו בקש קלון בית אדוניו לפיכך נהפך כבודו לקלון כי כשיצא למלך אשור שאלו אותו איה העם שקשרת עמהם אמר להם חזרו בהם, נקבוהו בעקביו וקשרוהו בזנבות סוסיהם והיו מגררין אותו על הקוצים ועל הברקנים וזהו מרכבות כבודיך המרכבות שהיית חושב שיתנו לך מרכבות לכבוד נתנו אותם

6 ל. וצונפו ל׳. 7 ס. ויש שמפרשו. 8 ס. אפשר ל׳.
14 ס. רחוק ל. 21 ס. לכבוד גדול. 23 ס. לפיכך ל׳.
25 ל. אותך בזנביהם.

5 מובא ברש״י ומקורו ויקרא רבה פ״ה. 7 כן פירש רש״י.
8 מובא ברש״י ובילקוט שמעוני ומקורו סנהדרין כ״ו ע״א.
9 ויקרא יג. מה. 15 כלים כג. א. 17 משלי יז. כב.
20 וכן כתב ראב״ע. 23 סנהדרין כ״ו ע״ב.

לך לקלון שקשרו אותך בזנבות סוסיהם. ויונתן תרגם תמן תמות ולתמן רתיכי יקרך יתובון בוז על דלא נטרת יקר בית רבונך:

19. והדפתיך. אמר והדפתיך כאלו האל מדבר ואמר יהרסך דבר הנביא על האל וכן מנהג לשון הקודש במקומות רבים כמו שמעו עמים כלם, כולם תשובו ובאו נא, לכלם ולסרניכם, והדומים להם, והמצב והמעמד הוא הפקידות שהיה בה:

20. והיה ביום ההוא. ביום שתגלה ממקומך זה אתן במקומך אליקים בן חלקיהו. ופירוש ביום בזמן ההוא כמו והיה ביום ההוא שרש ישי אשר עמד לנס והדומים לו שנאמרו בעתידות פירושם בזמן ההוא: ופירוש וקראתי שיתן בלב חזקיהו למנות פקיד אליקים במקום שבנא וכאלו האל יקראהו שיבא ויקח הפקידות. ויונתן תרגם וקראתי וארבי, כלומר אגדילהו ואמנהו על בית דוד, וכן תרגם אנקלוס ראה קראתי בשם, חזי דרביתי בשום וטוב הוא פירושו וכן שלישים וקרואים ר״ל גדולים. וכן קרואי עדה גדולי העדה שהם נקראים לכל דבר העדה, והנה מצאנו בספר מלכים ובספר זה כי אליקים היה על הבית ושבנה היה סופר כמו שאמר ויצא אליו אליקים אשר על הבית ושבנא הספר, וזה היה כשבא סנחריב לירושלם, ואפשר כי קודם לכן מרד והיו דבריו עם מלך אשור והיה מכסה עצמו והאל גלהו על ידי הנביא ואמר לו לך בא אל הסכן הזה והנביא אמר לחזקיהו והורידהו מגדולתו ושם תחתיו אליקים וכשבא סנחריב לירושלים היה אליקים על הבית ושבנא נשאר סופר ואף על פי כן היה שבנא מכסה עצמו וקרע בגדיו על דברי רב שקה כמו האחרים:

21. והלבשתיו כתנתך ואבנטך. דרך משל כי הכתונת מלבוש הדר ותפארת לגדולה והאבנט היא חגורה על המתנים והוא משל לחוזק שלא ימעד מגדולתו: והיה לאב. ליועץ נאמן ולמנהיג טוב:

22. ונתתי מפתח. דרך משל כי הוא יהיה יועץ של מלך יהודה ועל פיו יעשה מה שיעשה לסגור ולפתוח. ואמר על שכמו והמפתח לא

---

8 ל. בזמן ל׳. 9 ס. שנאמרו בעתידות ל׳. 15 ס. נקראים לכל עצה.
20 ל. וכשבא - - - אליקים ל׳. 23 ס. הוד ותפארת. 27 ס. מה שיעשה ל׳.

---

4 מיכה א. ב. 5 איוב יז. יא. 5 ש״א ו. ד.
8 ישעיה יא. י. 13 שמות לא. ב.
14 יחזקאל כג. כג. 14 במדבר א. טז. 16 ישעיה לו. ג.

ישא אדם אותו על שכמו, אמר הענין בשני משלים אמר מפתח כי בידו יהיה ענין בית המלכות לפתוח ולנעול ואמר על שכמו שהוא כמו משא ושישא אדם על שכמו, ר"ל כי הוא ישא ויסבול ויכלכל דברי המלכות וי"ת ואתן מפתח בית מקדשא ושולטן בית דוד בידיה. ואפשר שהיה אליקים בן חלקיהו כהן ומצאנו חלקיהו ביחס דברי הימים ושלום הוליד את חלקיהו וחלקיהו הוליד את עזריה ועזריה זה אפשר שהוא אליקים ושני שמות הללו היו לו ומצאנו עזריה שהיה נגיד בית האלהים בימי חזקיהו:

23. ותקעתיו יתד במקום נאמן. הוסיף עוד למשול משל על הגדולה ועל השררה שתהיה לו עד שיהיה לכבוד לכל בני משפחתו וכלם יהיו נתלים בו כמו הקטן שהוא נתלה בגדול ונסמך עליו, והמשילו ליתד שהיא תקועה במקום נאמן חזק וקיים שהיא ראויה לתלות בה כל דבר ולא ייראו שתשבר ותזוז ממקומה:

24. ותלו עליו. לפי שהיתד תולין עליה אמר דרך משל כי כל בני משפחתו יהיו מתכבדים בו ונתלים עליו, ופירש הצאצאים והצפיעות הבנים והבנות, ותרגם יונתן בניא ובני בניא: כל כלי הקטן. אמר אפילו הקטנים יהיו מתכבדים ומתפארים בו כל כך תהיה גדולתו מפורסמת, ואמר כלי דרך משל לפי שהמשילו ליתד והיתד תולין עליה גדולים וקטנים לפי חוזקה של יתד. ופירש כלי קטן כלי התשמיש הקטן כי מכל כלי התשמישים תולין על היתד לפיכך אמר מכלי האגנות עד כל כלי הנבלים. וסמיכות כלי האגנות וכלי הנבלים לפי שהאגנות יש בהם גדולות וקטנות ומוכנות לתשמישים משונים זה מזה וכן הנבלים יש בהם זה משונה מזה ביתדותיו או במיתריו וכולם יקראו נבלים. ות"י כלי הקטן מרברביא ועד דעדקיא ותרגם מכלי האגנות ועד כל כלי הנבלים מכהניא לבושי אפודא ועד בני לוי אחדי נבליא:

25. ביום ההוא. היתד התקועה במקום נאמן. וזה משל על שבנא שהיה סבור שיהיה כבודו קיים עד יום מותו כמו שאמר חצבי מרום קברו: ונכרת המשא אשר עליה. כמו היתד

---

7 ל. ושני שמות היו לו. 10 ל. עד שתהיה לכבוד.
12 ל. נאמן ל'. 20 ס. כי מכל התשמישים.
22 ל. ומוכנים לתשמישים. 27 א. שהיה סבור ל'.

---

5 דה"א ה. לט. 28 למעלה פסוק טו.

כשתשבר ותפול ישתברו ויפלו ויכרתו הכלים התלוים והנשואים עליה שיפלו עמה כן כשישבר שבנא תשבר עמו משפחתו וכל סיעתו:

כג. 1. משא צור. נתנבא על צור שתחרב והיתה עיר סחורה, כמו שאמר, לפיכך קרא כנגד תרשיש שהיא על הים והיא היתה עיר סחורה גם כן, והיו באות הספינות תמיד מתרשיש לצור לפיכך אמר הלילו אניות תרשיש כלומר ספדו כי אין לכם מקום שתלכו שם שצור תחרב, וזהו שאמר שדד מבית מבא, שדד בתיכם ומקומכם שהיה בואכם שם עתה שדד מבא שם כל סוחר: ופירוש מבית, מהיות בית ומקום וכן והשבתיך מזונה מהיות זונה, וימאסך ממלך מהיות מלך, ויסירה מגבירה מהיות גבירה: מארץ כתים נגלה למו. ת"י מארע כתאי אתו עליהון, ואנו רואים כי נבוכדנצר החריבה כמו שמפורש ביחזקאל, וכתים הם מבני יון אם כן איך אמר מארץ כתים. ופירש אדוני אבי ז"ל כי כתים היו סוחרים הולכים לבבל ואמרו להם שיבאו ויוכלו לתפוש אותה, והם יעזרום ויבאו לה דרך הים:

2. דמו יושבי אי. היושבים באיים אשר על הים, שהם סוחרים באניות עתה דמו, כלומר שתקו והעצבו כי עיר סחורתכם נחרבה. ויונתן תרגם דמו אתברו: וצידון הוא על הים גם כן: סחר צדון עבר ים מלאוך. לשון יחיד דרך כלל כמו ויהי לי שור וחמור, כי אם הסוס אסור והחמור אסור, כה תאמרון לאיש יבש גלעד, והדומים להם. מלאוך. כנגד צור ופירושו מלאו אותך סחורה, ומלאוך קל הלמד וראוי להדגש כי הוא מן הדגוש:

3. ובמים רבים. הפסוק כמו הפוך אמר וזרע שיחור שהוא במים וקציר יאור, הוא תבואת צר, כלומר כי ממצרים היה בא לה כל צרכיה מתבואה, לפי שמצרים רבת תבואה, כי לא תצטרך לגשמים כי

---

1 ל. ישברו ויכרתו. 5 ל. גם היו באות.
7 א. שדד — — — עתה ל'. 7 ל. שדד מביתכם.
11 א. אגלו עלוהי: ל. אייתו עליהון.
14 ל. ואומרים להם. 14 ל. לכבוש אותה. 14 ס. ויבאו להם.
16 ל. שתקו ותעצבו. 20 ל. אותם בסחורה.
21 ס. כי הוא מהדגוש. 23 ל. כלומר ממצרים כי היה.
24 ס. רבת תבואות.

---

9 יחזקאל טז. מא. 9 ש"א טו. כג. 10 מ"א טו. יג.
12 סימן כ"ח ז. ושם לא נזכר נבוכדנצר בשמו.
18 בראשית לב. ו. 18 מ"ב ז. י. 19 ש"א יא. ט.

הנהר שנקרא שיחור משקה את הארץ ההיא וזה שאמר במים רבים: ותהי סחר גוים. צר היתה סחורת הגוים כי כלם היו סוחרים בה ות"י והות מספקא סחורה לעממיא:

4. בושי צידון. כיון שנחרב מקום סחורתכם בושי והכלמי: כי הנה אמר ים. והיא צר, לפי שהיתה סחורתה דרך ים. והיא היתה מעוז הים כלומר מעוז כל הערים שהם לחוף הים. אמרה כשראתה בחרבנה הנני היום כאלו לא חלתי ולא ילדתי ולא גדלתי בחורים ולא רוממתי בתולות כי אני היום חרבה, והוא דרך משל להמשיל העיר באשה חלה ויולדת בנים ומגדלת אותם ומרוממת אותם וכן אמר כי חלה גם ילדה ציון את בניה, ויונתן תרגם כי אמר ים, ארי אמר מערבאה דיתיב בתקוף ימא. ותרגם לא חלתי ולא ילדתי, לוי לא מרעיתי ולא אעדיתי ולא רביתי עולימין פנקית בתולן, כלומר הלואי שלא היה לי כל זה הכבוד כי מה יועיל אחר שסופי להיות חריבה:

5. כאשר שמע למצרים. כאשר ישמעו מצרים חורבן צור יחילו ויפחדו עבור עצמם כמו שחלו יושבי צור ששמעו כי נבוכדנצר בא עליהם להלחם כי קודם החריב נבוכדנצר צור ואחר כך מצרים כמו שמפורש בספר יחזקאל:

6. עברו תרשישה. אמר כנגד הסוחרים אשר בצור עברו לכם תרשישה כי צור תחרב, ותרשיש גם כן על הים והיו סוחרים באים עליה אבל לא כמו אל צור ואין לכם עתה עוד מסחר אל צור ועברו לכם תרשישה:

7. הלילו יושבי אי. יושבי איי הים הלילו כי חרבה עיר סחורתכם, ולדעת יונתן אמר כנגד אנשי העיר שתרגם עברו גלו למדינת ימא: הזאת לכם. אמר כנגד אנשי העיר הזאת חשבתם שתהיה לכם צור שהיתה עליזה מרוב כבודה והיתה מני קדם, ועתה יובילוה רגליה לגור מרחוק כלומר לגלות מארצה ולגור בארץ שהיא מרחוק: ואמר רגליה, כלומר כי על כרחה יוליכוה רגליה ללכת בגלות, זו היא על דרך שאמר רגלוהי

---

1 ל. משקה הארץ. 4 א. מקום סחורתך והכל כי הנה.
25 א. מרוב כבודה ל'.

---

10 ישעיה סו. ח. 17 עיין פירושו יחזקאל כט. א.
28 סוכה נ"ג ע"א.

דבר אינש אינון ערבין ביה לאתר דמתבעיה תמן מובילין יתיה: וקדמתה. שם כמו שקדמת שלף יבש: וההא לנקבה והיא במפיק כלומר קדמת העיר היא מני קדם. ויונתן תרגם מימי קדם מלקדמין הוו מייתין לה קרבנין מארע רחיקא כדי לאיתותבא הא גליא:

8. מי יעץ. מי היה יועץ להחריב צור שתקום עצתו לולי כי האל יתברך יעץ ועצתו תקום כי צור שהיתה עיר גדולה ומעטירה כלומר נותנת עטרה למלכה ולעמה מרוב עשרה וכבודה ולמי היה עולה בלב להחריבה כי סוחריה היו שרים היו נחשבים כמו שרים וכנעניה כמו נכבדי ארץ והענין כפול במלות שונות: כנעניה. פירש סוחריה, וכן כנען בידו מאזני מרמה אלא שהוא משקל אחר, ויונתן תרגם שולטנהא:

9. ה' צבאות יעצה לחלל גאון כל צבי להקל כל נכבדי ארץ. כפל ענין במלות שונות. ופירש הפסוק ה' צבאות יעץ זאת לפי שהיתה מתגאה ברוב עשרה והיתה נותנת העטרה לעצמה ולא לאל לפיכך צוה להחריבה: לחלל גאון כל צבי. כלומר כל ארץ צבי וחפץ ישפל גאונם ויהולל כשיראו חרבן צור יעשו קל וחומר בעצמם ויהיו בעיניהם נקלים ומחוללים:

10. עברי ארצך. מהרה וגלי משם: כיאור. יש מפרשים כיאור מצרים כשיוצא ממקומו ומתפשט כן תצאי ממקומך אנה ואנה, או יהיה פירושו כמו היאור שעובר במהרה ועל הדרך הזה המשיל במקום אחר כי יבוא כנהר צר, ואנה תעברי לבת תרשיש כלומר לעדת תרשיש, כמו בת ציון, ותרשיש גם כן על הים סמוך לצור ואמר שתעבור אל תרשיש כי אין מזח עוד. כלומר אין לך עוד חוזק בארצך, ובת תרשיש חסר למד השמוש כמו ויבאו ירושלם וכמוהו רבים:

11. ידו נטה. הקב"ה נטה ידו על הים ר"ל על צור שהיא על הים וכל עושרה מהים וכאלו הקב"ה נטה ידו על הים שלא יבא לצור עוד דרך ים כל עובר ים כי הרגיז הממלכות לבא עליה וצוה על צור

---

1 א. בְאתר דמתבעי. 4 א. כדי לאותבא. 5 ל. לולי שהאל ית'.
6 א. כי צור היתה. 7 א. עטרה ל'.
8 ל. סוחרים נחשבים כמו שרים.

---

2 תהלים קכט. ו. 9 הושע יב. ח.
17 וז"ל רש"י פה "כיאור, כיאור הזה שעולה ומתפשט".
18 וכ"כ ראב"ע פה וז"ל "והטעם, ברתי אל מקומך מהרה כרוץ היאור".
20 ישעיה נט. יט. 21 איכה ב. יג. 23 דה"ב כ. כח.

שהיא כנען כלומר שהיא עיר סחורה כמו שפירשנו כנעניה: צוה. לנבוכדנצר שיבא עליה לשמיר מעזניה. או יהיה פירוש הפסוק כן והוא שב למה שאמר למעלה ה׳ צבאות יעצה אמר לא יהיה זה פלא בעיניכם אם ה׳ צוה להחריב צור כי כן צוה ונטה ידו על הים בטביעת פרעה ומצרים וכן הרגיז ממלכות רבות כסיחון ועוג וזולתם והוא שצוה על ארץ כנען לשמיד מעזניה אף על פי שהיתה ארצם ערים גדולות ובצורות בשמים הוא צוה להשמיד כל המעוזנים ההם וישראל במצותו וברצונו כבשו הכל לא היתה קריה אשר שגבה מהם: לשמיד כמו להשמיד, וכן בחסרון ההא ולנפיל ירך, ולשבית עניי ארץ, והדומים להם: מעזניה. הנון במקום אות הכפל שהיה משפטו מעוזיה ולהקל הקריאה החליפו את אות הכפל בנון וכן כי לא תמנו כמו לא תממו:

12. ויאמר. האל אמר כנגד צור ומה שאמר לא תוסיפי עוד לעלוז. לא אמר עוד לעולם שהרי לשבעים שנה חזרה לאתננה אלא פירוש עוד לזמן רב וכן ולא יספו עוד גדודי ארם, ועמלו לא יזכר עוד: המעושקה. אמר ואת בת צידון גם כן, קומי עברי לך, לארץ כתיים כי החרבה צור שהיית באה אליה בסחורה שהיתה שכנה לך ואין לך עוד מעמד ואת מעושקה מצד צור, גם אפשר כי צידון גם כן החריב נבוכדנצר כשהחריב צור כי סמוכות היו: ואמר המעושקה כי עשקוה עם צור, וכן נבא על שתיהן יואל ואמר וגם מה אתם לי צר וצידון וגו׳ קל מהרה אשוב גמלכם בראשכם, אבל צור היא העיקר לפיכך נאמרה הנבואה על צור ואמר בתולת לפי שלא נכבשה עד היום, וכן בתולת בת ציון, בתולת בת יהודה, קורא העיר בתולה קודם שיכבשוה ותהיה ברשות אחר כי היא כבתולה קודם בואה לרשות בעל: כתיים. בשני יודין כתיב ולא קרי כי החירק בתיו ולא ביוד ואחד הוא, כמו עבריים, עברים, ויונתן תרגם לא תוספון עוד למתקף דהויתון אנסין לעמא די בצידון:

---

7 א. ס. כל המעווים. 7 ס. במצותו ורצונו.
10 ל. משפטו מעוניה. 17 ס. שהיא באה אליך.
18 א. גם כן ל׳. 20 א. עם ל׳. 20 א. יואל ל׳.

---

9 במדבר ה. כב. 9 עמוס ח. ד. 11 איכה ג. כב.
15 מ״ב ו. כג. 15 משלי לא. ז. 20 יואל ד. ד.
23 ישעיה לז. כב. 23 איכה א. טו. ושם לבתולת.

13. הן ארץ. הנה בבל וננוה וכל שאר הארץ שהיא ארץ כשדים היום, זה'העם לא היה שם מקדם כי אשור יסדה לציים כמו שאמר בתורה מן הארץ ההיא יצא אשור ויבן את נגוה ואת רחבת עיר ואת כלח, וכשדים היו בני כשד בן נחור וכבשו הארץ הזאת והיא נקראת היום ארץ כשדים ואשור יסדה מקדם על כן נקרא הארץ ההיא בכלל אשור והמולכים עליה נקראים מלכי אשור אבל היא היום לבבל ולכשדים כי הם כבשוה והם הקימו בחוניו שהם היום, ועוררו ארמנותיה שהיו בה מתחלה ושמוה למפלה. ובאמרו שמה, לשון יחיד, הוא אומר על מלכם או בכלל על הגוי. ופירוש לציים כמו לפניו יכרעו ציים, לעם לציים, והם הסובבים במדבר בארץ ציה. ואמר כי אשור יסד זאת הארץ שיהיו שוכנים בה אותם שהיו יושבי אהלים בציה קודם זה. ואמר ענין הפסוק הזה על צור כלומר אל יהי הדבר הזה פלא בעיניכם אם תחרב צור כי הנה אלה הכשדים שבאים להחריבה, ארצם גם כן היתה לאחר מתחלה ואחר כך לקחוה הם מהראשונים וכן עוד יקחוה אחרים מהם כי כן מנהג העולם זה עולה וזה יורד להודיע כי האל הוא אדון כל הארץ. ופירוש בחוניו מגדליו כמו עפל ובחן: ופירוש עוררו שברו, כמו ערער תתערער. ויש מפרשים הן ארץ כשדים על צור כלומר זאת העיר ארץ כשדים היא כי זה העם לא בנה אותם אלא אשור יסדה לספינותיו. ציים ספינות, כמו וצי אדיר, והן עם אשור הקימו מגדליו, ועתה באו כשדים עם נבוכדנצר ועוררו ארמנותיה ושמה למפלה. ויש מפרשים הן ארץ כשדים גדולים הם ממך והבורא עתיד להחריבה על ידי פרס ומדי והוא עתיד להחריבה ולשומה מפלה עד שיאמרו רואיה זה העם לא היה, וכן אשור יחריב האל ארצו ותהיה מיוסדת לציים ולחיות, והם הקימו מגדלים והוא שמה למפלה. וי"ת הא ארע כשדאי עמא דין הוא כדלא הוא אתוראה שכללה לנגוון אקימו

9 א. ס. ובכלל על הגוי'. 10 ס. ל. והם השו גים.
11 ל. קודם זה בציה. 12 א. כלומר ל'.
22 ל. להחריבה ולשמה.
25 א. עמה דין ל. דין עמא. 25 א. אתורא ל. אתורה.

---

3 בראשית י. יב. 9 תהלים עב. ט. 10 שם עד. יד.
16 ישעיה לב. יד. 17 ירמיה נא. נח.
19 ובס' השרשים ש' צוה כתב "וכן אשור יסדה לציים ועניגם ספינה ספינות"
19 ישעיה לג. כא.

זויתהא פגרו בורניתהא שויא לדין מחמריא. ובחוניו כתיב ביוד וקרי בוו בחוניו והכתב ממשקל אביר כביר, והקרי ממשקל חנון ורחום:

14. הילילו. שהייתם באים בספינות לסחורה לצור או לצידון ועתה הלילו כי שדד מעוזכם שהוא צור כי רוב האניות הם בתרשיש והסוחרים היו באים שם באניות ללכת לצור או לצידון, וכיון שנחרבו הלילו כי אבד שכרכם כי צור היתה מעוז לכם שהייתם באים שם עם הסוחרים:

15. והיה ביום ההוא. ביום שתחרב צור יהיה נגזר עליה שתהיה נשכחת צור שבעים שנה שלא תבנה: כימי מלך אחד. פירשו המפרשים כימי מלך דוד ולא פירשו למה נתן הסימן הזה, והנראה בעיני כי אמר כימי מלך אחד לפי שימי האדם הם שבעים שנה ברוב כמו שאמר ימי שנותינו בהם שבעים שנה ואמר כי זמן זה תשבות צור ממלוכה, ולפי שהיתה לה מלוכה גדולה וכבוד גדול כלומר כמו שיוכל לחיות מלכה כן תהיה מאין מלוכה, ולדברי המפרשים שפירשו כימי מלך דוד נראה לי הטעם לפי שמלך דוד היה לו ברית עם חירם מלך צור ואחרי מות דוד ושלמה לא שמרו הם הברית והצרו לישראל כדי יכלתם ואמר כי זמן זה תשבות מלכותם כדי שיזכרו ברית דוד שהיה לו עם מלכם והם לא שמרו הברית וידעו כי באותו עון באה להם הגזרה הזאת: מקץ שבעים שנה יהיה לצור כשירת הזונה. לפי שהיתה צור רבת הסחורה ומכל הגוים והממלכות היו באים לה בסחורה דמה אותה לזונה שבאים אליה בני אדם רבים ופעמים תשכח ולא יבא אליה אחד כן תהיה צור שתשכח מן הזונים אחריה והם הסוחרים. ובסוף שבעים שנה יהיה לה פקידה כמו שירת הזונה כי הזונה אחרי שתהיה נשכחת זמן רב ורואה הזונים עוברים ולא יפנו אליה היא מרימה קולה בשיר כדי שיבואו אליה, כן צור לסוף שבעים שנה תבנה

---

4 ס. עתה הלילו.
5 ל. היו שם באים ללכת: א. היושבים באניות. 5 ל. ללכת לצור ולצידון.
14 ס. מלכה ומלכותה.
17 ס. והרעו לישראל. ל. והצרו לישראל אמר כי הזמן הזה.
20 ס. יוצאים לה ובאים. 21 ס. שיבאו אליה.
25 ל. כדי שיפנו אליה.

---

10 ורש"י כתב "כימי מלך אחד ימי דוד ואיני יודע מה הסימן הניתן כאן".
12 תהלים צ, י.

וישובו הסוחרים אליה כאלו היא מרימה קולה בשיר כדי שיפנו אליה וישובו לה:

16. קחי כנור. אמר לה דרך משל שתעשה כמו שעושה הזונה הנשכחה שתקח הכנור בידה ותסובב העיר אחרי שנגנזה בביתה וראתה שאין פונה אליה תקח הכנור ותסובב העיר אולי יראה אותה וישמע אותה אדם שיערב לו קולה ויבא אליה לפיכך אמר סבי עיר זונה נשכחה וגו':

17. והיה מקץ. יפקד ה'. הוא החריבה והוא יפקדנה למען תדע כי מה' היתה לה, כי הנביא נבא עליה בשם ה' טרם שתחרב נבא על חורבנה ועל פקודתה: וזנתה. תסחר כמו שפרשנו, וכן תרגם יונתן ותהא מספקא סחורא לכל מלכות עממיא די על אפי ארעא. ושבה מלרע, לאתננה ההא רפה:

18. והיה סחרה. זה הפסוק הוא נבואה העתידה בימי המשיח או אולי היתה בבית שני אך הקרוב כי היא עתידה וכן הפרשה הבאה אחריה: לא יאצר ולא יחסן. כפל ענין במלות שונות מן את כל חסן העיר, חסן ויקר יקחו, כמו אוצר: ולמכסה עתיק לכסות יקר ונכבד, ולמכסה שם בפלס ימך המקרה, ממלא על כל גדותיו, וכן תרגם יונתן ולכסו דיקר:

כד. 1. הנה ה' בוקק. המפרשים פירשו פרשה זו על גלות עשרת השבטים וכן נראה מדברי רז"ל וכן דעת יונתן. והנכון בעיני כי היא עתידה וכן מבואר בסוף הפרשה: בוקק. מריק, כלומר אני אשים אותה שתהיה רקה מאנשיה, אבל גפן בוקק הוא פעל עומד וזה יוצא: ובולקה. גוזר אותה מן הישוב וכן ומבוקה ומבלקה וכזה הענין

---

1 ס. הרימה קולה. 4 ל. אחרי שנגנה. 6 ס. ויערב לו קולה.
10 ל. ועל פקדונה. 11 א. ס. ושבה – – – רפה ל'.
15 א. ס. לא יאצר – – – ולכסו דיקר ל'. 19 א. גלות ל'.
21 אשים] ס. אריק.

---

15 ירמיה כ. ה. 16 יחזקאל כב. כה.
17 קהלת י. יח. 17 דה"א יב. טו.
19 ורש"י כתב "הנה ה' בוקק ארץ ובולקה הרי נבואה זו פורענות לישראל".
20 לא ידעתי לאיזה מאמר כיון אבל בשבת קי"ט ע"א [מובא בילקוט פה] נמצא, "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שהשוו קטן כגדול שנאמר והיה כעם ככהן וכתיב בתריה הבוק תבוק הארץ".
22 הושע י. א. 23 נחום ב. יא.

בדברי רבותינו ז"ל לא הילק ידענא ולא בילק ידענא, פירוש שמבלק המבעת וכורתה. ואדוני אבי ז"ל פירש ענין פתיחה מן הערבי בלקת אל באב ר"ל פתחתי השער, ופירוש בולקה פותח אותה שיצאו אנשיה ממנה ולזה נטה דעת המתרגם שתרגם ובולקה ומסר יתה לשנאה: ועוה פניה. על דרך משל יעוה פני הארץ שלא ימצאו בה כל חי, ויונתן תרגם ויתחפון בהתא אפי רברבהא על דעברו על אורייתא. וכל אלו המלות אשר זכר בזה הפסוק הם כפל הענין בהשחתת הארץ וכפל ענין במלות שונות כמו שהוא דרך המקרא כדי לחזק הענין:

2. והיה כעם. אלה הם כפי הדמיון וכל אחד נושא ונשוי לפיכך תבא הכף עם שניהם ר"ל זה כזה וזה כזה וכן כמוך כמוהם, כמוך כפרעה. ובאמרו כעבד כאדוניו וכן כולם ר"ל כי בהשחתת הארץ לא יכירו בה המשחיתים הנכבד ולא ישאו פני גדול אלא כולם יהיו שווים בגזרה ויהיה הגדול כקטן והקטן כגדול וכל אלה שזכר הם זה למעלה מזה, כי הכהן אדון לעם כמו יתרו כהן מדין, והקונה למעלה מן המוכר כי המוכר נחלתו מפני עניו מוכר והקונה עשיר והעשיר כאדון לעני וכן אמר הכתוב עשיר ברשים ימשול, וכן המלוה כאדון ללוה וכן אמר הכתוב עבד לוה לאיש מלוה. ומה שאמר כנושה כאשר נושה בו אחר שאמר כמלוה כלוה לפי שהאחד משאת כסף והאחר משאת אוכל. ופירוש כנושה הוא הלוה ונושה בו הוא המלוה, וקשר הבית מפריד ביניהם:

3. הבוק. כי ה' צבאות דבר. וכיון שהוא דבר לא יוכל אדם לגזור עליו כי באמת יהיה שתבוק הארץ ותבוז. הבוק תבוק בנין נפעל:

4. אבלה. ענין השחתה וכן אבל תירוש: נבלה. כמו נפלה וכן כנבול עלה מגפן וכפל הענין לחזק: מרום עם הארץ. גדולי עם ועם יסופו:

5. והארץ תנפה. כאלו הראתה רשעתה שהותה שממה ולא נתנה פירותיה ולמה היה זה לה בעון יושביה, וזהו פי' תחת בעונש כמו

1 א. פירוש ל'. 2 א. ס. פתיחת. 8 ל. וזה לחזק. 12 ישאו] ס. יראו. 22 א. כ. ס. ותבוז – – – נפעל ל'. 24 כ. ס. גדולי כל עם ועם.

1 חולין י"ט ע"א ושם "לא חילק".
2 וכן הביא בשם ר' יוסף קמחי בס' השרשים ש' בלק.
10 שופטים ח. יח. 10 בראשית מד. יח. 14 שמות יח. א.
16 משלי כב. ז. 17 שם.
23 למטה פסוק ז. 24 ישעיה לד. ד.

תחת אשר לא עבדת: כי עברו תורת. אם על השבטים אמר כמו שפירשו המפרשים הוא כפשוטו כי לרוב רשעתם גלו, ולפירושנו שהיא עתידה על אומות העולם יהיה פירוש כי עברו תורות על השעבוד ששעבדו בישראל יותר מדאי כמו שאמר הכתוב אני קצפתי מעט והמה עזרו לי לרעה הנה כי עברו תורות וחלפו חק בשעבוד ישראל: הפרו ברית עולם. כמו שאמר באדום ולא זכר ברית אחים וכן עמון ומואב וישמעאל אחים היו לישראל וכולם הרעו להם והרעות שבאו לאומות העולם בעונש ישראל באו להם וכן לעתיד לגוג ומגוג ולשאר האמות בעונש ישראל יבא להם מה שיבא מהרעה:

6. על כן. אף על פי שיש שאר עברות שבעבורם נענשו ישראל ושאר האומות, האלה היא על כולם, שנשבעים בשם האל לשקר ועליה היא חרבן הארץ ברוב. וכן אמרו רז"ל כל עברות שבתורה נפרעין ממנו וכאן נפרעין ממנו ומכל העולם כולו שנ' אלה וכחש וכו' ונאמר על כן אלה אכלה ארץ: אכלה ארץ. בכף, ויאשמו, בשוא האלף והשין, והוא לשון שממה: חרו. ענין יובש ושרפה, ר"ל ענין כליון:

7. אבל. חרבן הארץ היא בכלות פירותיה שלא תתן הדגן והתרוש והיצהר ואם אין עובדי האדמה אין פירות: אבל. ענין שממה וכן על כן תאבל הארץ: נאנחו כל שמחי לב. טעם הדגן והתירוש כי בריבותם שמח האדם ובכלותם יאנח:

8. שבת משוש תפים. כי בתפים ובכנורות היו שמחים והם עושים שאון והמון בבית המשתה שהיו עליזים ושמחים ועתה שבת וחדל:

9. בשיר. כמו שהוא דרך השכורים ששותים על השיר ועל הזמירות והם יהיו נאנחים ואין בפיהם שיר וגם אותו מעט השכר שישתו ימר להם, יהיה להם כמו מר בפיהם מרוב הצרות:

10. נשברה קרית תהו. אחר שנשברה היא קרית תהו, וכן אפיתי על נחליו לחם, והדומים להם: כי סגר כל בית מבא.

---

4 ס. שאמר הקדוש ברוך הוא כ. שאמר הב"ה.
9 ל. מן הרעה. 11 היא] כ. היה. 12 היא] כ. היה.
13 א. כ. ס. נפרעין ה'. 19 ל. ובכלותם נאנח.
20 א. כ. ס. והם — — — והמון ל'. 23 כ. ס. המעט שכר.

---

1 דברים כח. מז. 4 זכריה א. טו. 6 עמוס א. ט.
12 תוספתא סוטה פ"ז. 13 הושע ד. ב.
17 ירמיה ד. כח. ושם על זאת תאבל. 26 ישעיה מד. יט.

באמרו כל ר"ל רוב כמו וכל הארץ באו מצרימה, כי חרבים יהיו רוב הבתים ואין בהם ענין להכנס בהם:

11. צוחה על היין. בשוקים צועקים על היין מי יש לו יין למכור ולא ימצאו והצועקים הם עוברי דרך או המעט שישארו בעיר, או פירושו צוחה ויללה תהיה על היין בחוצות כי חסר מהם: ערבה כל שמחה. חשכה כל שמחה כי השמחה ביין כמו שאומר ויין ישמח לבב אנוש: וערבה. מן ערב שהוא חשך והשמחה אורה והפכה חשך: גלה משוש הארץ. גלה והלך המשוש מארצם:

12. נשאר. המשוש גלה מן העיר ולא נשאר בה אלא שמה ושאיה, ופירוש בעיר בכל עיר ועיר מאמות העולם: ופירוש שאיה. ובשאיה: יוכת שער. העיר כי אין יוצא ואין בא: ושאיה אחות שמה כמו אם שאו ערים מאין יושב וכל הפרענות הגדול הזה שזכר יהיה בימי המשיח בגוג ומגוג ובשאר האומות. ואלה השלשה פסוקים אשר זכר בסוף פרשה זו מעידים על פירושנו כי עתידה זו הנבואה בימי גוג ומגוג שיסופו רוב העמים וישאר המעט כמו שאמר ונשאר אנוש מזער ובפסוק הבא אחר זה גם כן אמר כנקף זית:

13. כי כה יהיה. כל הנזכר יהיה בקרב הארץ בתוך העמים עד שיהיו הנשארים כנוקף זית או כעוללות אם כלה בציר: ופירוש כנקף זית כחביטת עץ זתים, כשאדם חובט ונוקף אותו ישארו מעט זתים שלא יפלו בחביטתו אחת הנה ואחת הנה, וכן אחר שיבצר אדם כרמו, ישארו בו עוללות מעט, כן יהיו העמים כי רובם יסופו והמעט ישארו והנשארים יודו באל וביכלתו כי הוא אדון הכל ובידו הכל כשיראו מפלת גוג ומגוג ועליהם נאמר לקרא כולם בשם ה' ולעבדו שכם אחד וכן הנשארים ממחנה אשור כשראו מפלתו שבו לעבוד את ה' כמו שכתוב וכמו שפרשנו למעלה בפרשת נבואת מצרים: אם כלה כאשר כלה. וכן אם יהיה היובל לבני ישראל, ואם מזבח אבנים תעשה לי, והדומים להם.

---

3 כ. ל. ס. מי שיש לו. 6 א. שאומר ל'. 10 א. וכן בכל עיר.
14 ל. זכר ל'. 15 כ. ס. גוג ומגוג ובשאר האמות. 21 א. ישארו והנשארים ל'.

---

1 בראשית מא. נז. 6 תהלים קד. טו.
12 ישעיה ו. יא. 23 צפניה ג. ט. 25 ישעיה יט. יח.
26 במדבר לו. ד. ושם ואם יהיה. 26 שמות כ. כה.

14. המה ישאו קולם. בשבח האל וירונו בגאון ה׳ שראו שגאה על כל העמים בהפילו אותם בבואם על ירושלם: צהלו מים. כמו יצהלו, עבר במקום עתיד וכמוהו רבים ובנבואות ברוב. ופירוש מים ממערב כלומר אותם שהם רחוקים מירושלם בארץ מערב ירונו ויצהלו בגאון ה׳. ויונתן שהבין הפרשה על ישראל תרגם מים כמשמעו יגועון כמא דנעו על גבורן דאיתעבידו להון על ימא:

15. על כן באורים. בעמקים כמו מאור כשדים, ומה שאמר באורים כי רוב הערים הם בעמקים לא בהרים. ואמר על כן ר״ל כשתראו ותשמעו גדולות האל וגאונו על העמים כבדוהו בדברי שבח וכן באיי הים הרחוקים כבדו לה׳ אלהי ישראל כי בעבורם עשה מה שעשה בעמים. וי״ת על כן במיתי נהורא לצדיקיא ייקרון קדם ה׳ בנסי ימא יהון מודן ומברכין שמא דה׳ אלהא דישראל:

16. מכנף הארץ. גם זו הפרשה עתידה כמו אשר לפניה. אמר הנביא מכנף הארץ זמירות שמענו. כנף הארץ פירושו קצה הארץ וכן לאחז בכנפות הארץ, בקצות הארץ, כלומר מרחוק באה לנו השמועה והבשורה הזאת ואמר שמענו כי גם הנביאים שהיו בימיו נבאו על עתידה זו כמו שכתוב בנבואתם: צבי לצדיק. פירוש צבי חפץ ופאר וכן צבי היא לכל הארצות והדומים להם. כלומר אלה הזמירות ששמענו למי הם לצדיק, כי הצדיק ראוי לשמוח בהם והם לו זמירות כמו שאמר הוא בתחלת הספר ביום ההוא יהיה צמח ה׳ לצבי ולכבוד וגו׳, ולמי יהיה לפליטת ישראל והם הצדיקים כמו שאמר הנה לצדיק ואמר והיה הנשאר בציון והנותר בירושלים וגו׳: ואמר רזי לי, כאלו הנביא אמר כשראיתי זה הפורענות העתידה לבא לישראל בימי הגאולה שיצרפו ולא ישארו אלא הצדיקים אמרתי רזי לי, כלומר רזון כאלו אמר משמן בשרי ירזה על זה ואוי לי על זה כי כמה בוגדים יש בהם וכולם יכלו, או

---

4 א. שהיו רחוקים. 5 א. יבעון כמא דבעו.
6 כמא] כ. כמו ס. כמה. 7 א. כמו – – – בעמקים ל׳.
9 כ. ס. ביכולת האל. 11 ל. בעמים ל׳. 11 א. ייקרון קדם ה׳.
16 א. שמענו כי הנביאים נבאו. 19 ל. הצדיק ל׳.
25 כ. ס. אמרתי ח׳.

---

7 בראשית טו. ז. 15 איוב לח. יג.
18 יחזקאל כ. ו. 22 למעלה ד. ג.

פירושו כמה בוגדים יבגדו בהם, או פירושו שהוא רמז על ארבע מלכיות, בבל בוגדים, מדי ופרס בגדו בהם, ובגד בוגדים על מדי ופרס יבגדו יון, ועל יון רומי, וכולם נשתעבדו בישראל ובגדו בהם בגלותם ביניהם. ורז"ל דרשו ואמרו יצתה בת קול ואמרה רזי לי רזי לי ואמר הנביא עד מתי יצתה בת קול ואמרה בוגדים בגדו וגומר עד דאתו בזוזי ובזוזי דבזוזי, ויוד רזי למד הפעל כיוד נקי ורזי מלעיל מפני מלת לי שהיא בצדה שהיא מלה זעירא, ויונתן תרגם רזי ענין סוד כמו וכל רז לא אניס לך וכן תרגם הפסוק מבית מקדשא דמתמן עתיד למיפק חדוא לכל יתבי ארעא תושבחן שמענא לצדיקיא, אמר ישעיה נביא רז אגר לצדיקיא איתחזי לי רז די פורענותא לרשיעיא אתגלי לי ווי לאניסיא דמיתאנסין ולבזוז בזוזין דהא מתבזן:

17. פחד. זה אמר כנגד אומות העולם אדום וישמעאל וזולתם שהם יושבי הארץ ואדונים עליה וישראל בגלות ביניהם אמר אל תחשבו כי לישראל לבד תהיה הצרה כי גם לכלכם שתחשבו שתהיו אדונים ויושבי הארץ תנועו מתוכה וכל אומה ואומה תנוע ממקומה וישראל ינצלו מהצרה והצדיקים ההם יכתבו לחיים אבל אתם אל תמלטו:

18. והיה. זה הפסוק פירוש לאשר לפניו: והפחת. היא החפירה הגדולה: כי ארבות ממרום נפתחו. לפי שהגזרות יורדות מן השמים אמר כאלו הוא ממר גובר כמו שאמר במבול וארבת השמים נפתחו וכן תהינה הגזרות יורדות מן השמים לרוב מאד כמי המבול ומפני זה וירעשו מוסדי הארץ שלא תהא עמידה ליושביה:

19. רעה התרעעה. ענין שבר וכן פור התפוררה כמו אתה פוררת בעזך ים, וכל הכפל לחזק הצרות הגדולות שתהיינה בעת ההיא על הארץ:

20. נוע תנוע הארץ כמלונה. סכת שומר הכרמים שעושה סכתו בהר ושומר משם כל הכרמים ואותה הסוכה היא עשויה מעצים קלים כי אין לה קבע כי אין יושב בה השומר אלא כל זמן שהענבים

---

9 תושבחן] א. כ. תושבחתא. ס. תושבחת'.
11 כ. ס. דהא מתבזו. 12 ל. כנגד - - אדום ל'. 12 כ. ס. שהיו יושבי.
16 ההם] ל. שבהם. 20 כ. ס. כמו המבול. 21 תהא] ד. תהיה.

---

4 סנהדרין צ"ד ע"א. 7 דניאל ד. ו.
19 בראשית ז. יא. 22 תהלים עד. יג.

בכרמים ואותה הסוכה נקראת מלונה לפי שגם בלילה לן שם השומר וכשהרוח מכה באותה מלונה היא מתנודדת אילך ואילך ומפני קלותה היא עומדת בהתנודדה שלא תפול לארץ ואם יש בראשה דבר כבד שיכבד עליה תפול, כן תהיה הארץ, ינודו יושביה אילך ואילך ולא תהיה להם עמידה כי פשעיהם יכבדו עליהם ויפלו לארץ ולא יוסיפו לקום עליה עוד:

21. והיה ביום ההוא יפקד ה׳ על צבא המרום במרום. יש מפרשים זה על קדרות המאורות כי הוא סימן ואות לרעת האמות לפיכך אמר ועל מלכי האדמה, והחכם רבי אברהם בן עזרא ז״ל פירש כי צבא המרום המלאכים שהם עומדים לעזור לגוי אחד ולהסטין לגוי אחר כאשר הוא מפורש בספר דניאל ועל כן אמר ועל מלכי האדמה כי מלכות הגוים דבק עם מלכות המלאכים: וי״ת יסער ה׳ על חילוות תוקפא דיתבין בתוקפא ועל מלכי בני אנשא דדיירין על ארעא:

22. ואספו אספה אסיר. חסר כף הדמיון ופירוש כאסיר כמו שמאספים האסירים בלילה אל הבור וסוגרים אותם במסגר עד הבקר שיוציאום לעבודתם כן יאספו האומות ר״ל שיהיו כאסירים לפני ישראל שלא יהיה להם רשות להרים יד ורגל עד שיפלו לפניהם בתכלית השפלות: ומרוב ימים. ר״ל לימים רבים: יפקדו. ויהיו כל גוי וגוי בממלכתו כי אחר שהורגלו ימים רבים בשפלות לא ירעו עוד וישובו גוי וגוי בממלכתו. ואדוני אבי ז״ל פירש הפסוק על ישראל שיהיו בגלות ימים רבים וסגרו על מסגר בין עשו ובין ישמעאל: ומרוב ימים יפקדו. ואחר שיהיו ימים רבים בגלות ירחם עליהם האל ויפקדו:

23. וחפרה הלבנה. פירושו וחפרה להם לאמות העולם הלבנה ובושה להם החמה כלומר יחשך העולם עליהם מרוב הצרות, וזה יהיה במלחמת גוג ומגוג ואז תראה מלכות ה׳ צבאות בהר ציון וירושלם כי שם יחנו על ירושלם גם יכבשו חצי העיר ויצא השם ונלחם בגוים ההם ואז יכירו כל הנשארים מן הגוים כי לה׳ המלוכה, ויהיה נגד זקני עמו לכבוד ולתפארת כמו שאמר בראש הספר יהיה צמח ה׳ לצבי

6 א. ל. עליה ל׳. 21 וסגרו – – ימים רבים] ד. ח׳.
21 כ. ס. יפקדו כל גוי וגוי.
27 כ. ס. מכל הגוים. 28 שאמר] ד. שכתו׳.

8 וראב״ע כתב ״יש רבים שפירשו זה על קדרות המאורות״.
9 בפירוש הראב״ע פה. 11 דניאל י. יג. 28 ישעיה ד. ב.

ולכבוד וגו ואמר והיה הנשאר בציון וגו׳ והם זקניו הנשארים הנה. וי״ת ויבהתון דפלחין לסיהרא ויתכנעון דסגדין לשמשא ארי יתגלי גבורתא דה׳ צבאות בטורא דציון ובירושלים וקדם סבי עמיה ביקר:

כה. 1. ה׳ אלהי. ואז יאמר בימים ההם כל אחד מהזקנים שזכר ונגד זקניו כבוד יאמר ה׳ אלהי אתה, כלו׳ אתה שופטי כי לקחת משפטי מאמות העולם עתה אני מכיר שאתה אלהי באמת, על כן ארוממך אודה שמך כלומר אתן לך בתהלתי רוממות לפי שהתרוממת ונשאת על כל גוי. ואמר ארוממך ואמר שמך כי הוא שמו ושמו הוא: כי עשית עמנו פלא. דבר נפלא בעיני, כי לקחתנו מבין הגוים שהיינו מפוזרים ביניהם ועובדים להם ועוד אחרי קבוץ גלויות שיתקבצו עלינו גוג ומגוג ועמים רבים אשר אתו יפילם על הרי ישראל כמו שכתבו בנבואת יחזקאל ובנבואת זכריה, פלא גדול יהיה זה: עצות מרחק אמונה אמן. העצות שאמרת מזמן רחוק על ידי נביאך נתקיימו קיום חזק זהו אמונת אמן כמו רעים ונאמנים, שפירושו חזקים וקיימים, וכן במקום נאמן, חזק וקיים:

2. כי שמת מעיר. מאותו מקום שהיה עיר עשית גל, כלומר שמתו גל אבנים כי רבים מערי הגוים יהרסו באותן הימים, וכפל הדבר במלות שונות לחזק הענין ואמר קריה בצורה למפלה, בצירי הפא: ארמון זרים מעיר. יהיה נשבת מעיר כי לעולם לא יבנה, וארמון זרים אמר על רומי שהיא כמו ארמון לכל ערי הגוים והגוים יקראו זרים ונכרים, וי״ת בית דחלת עממיא בקרתא דירושלם לעלם לא יתבני:

3. על כן. אפילו העזים והעריצים שבאומות העולם ייראוך ויכבדוך כשיראו מה שעשית בגוג ומגוג ומחנהו:

4. כי היית מעוז לדל. מחסה. דל ואביון הם ישראל, ודמה הצרות והגלות לזרם מים ולחורב השמש והאל מחסה וצל להם שלא כלו

---

2 כ. אתגלי נביאותא. ס. אתגלי נבואתא. 4 בימים ההם] ה. ח׳.
5 יאמר] ס. לאמר. 7 ל. לפי ל׳. 8 ס. על כל הגוים.
9 כי] ס. כל. 10 מפוזרים] ס. נפרדים ד. נפזרים. 11 ל. על הרי ישראל כלם.
13 א. העצות – – – – אמן ל׳. 15 קיים וחזק. 20 רומי] ל. ח׳. ד. רומא.
21 דחלת] ס. דחלא. 21 א. ס. לקרתא.
25 ל. צרת הגלות. 25 א. ולחורב – – – – הקיר ל׳.

---

1 שם פסוק ג. 12 יחזקאל לט. ד. 12 זכריה יד. ג.
14 דברים כח. נט. 15 ישעיה כב. כג.

בגלות ופירש המשל ואמר כי רוח עריצים כזרם קיר, רוצה לומר כעס עריצי הגוים על ישראל היה להם כזרם מים המפיל הקיר ולולי רחמי האל לא היה לנו תקומה: ורוח. כעס כמו אל תבהל ברוחך לכעוס, כל רוחו יוציא כסיל, הניחו את רוחי:

5. כחרב בציון. כי החורב ושרב במקום ציה אין לאדם בעבורו מחסה ומפלט, כן הכנעת אתה אותם שאון זרים והמונם שלא יהיה להם מפלט ומקלט: חרב בצל עב. ואותו החורב יהיה לגוים כחורב בציון ויהיה לישראל כחורב בצל עב כלומר כי צרות גדולות יהיו באלו הימים לאמות העולם ולישראל כמו שכתבנו למעלה בפסוק וחפרה הלבנה, וישראל ימלטו מאותה הצרה כמו שכתוב כל הנמצא כתוב בספר ויהיה להם אותו החורב כמו החורב שיבא עליו צל עב ויקרר אותו אבל לגוים יהיה כריתה שיכניע אותם: זמיר. ענין כריתה כמו וכרמך לא תזמר: ויענה ענין כניעה כמו לענות מפני והעריצים הם הגוים:

6. ועשה ה'. בהר זה בהר ציון כי שם יהיו נקבצים כל הגוים על ירושלם: משתה שמנים. מענין שומן והוא דרך משל על הכוס שישתו שם כמו שאמר כי כאשר שתיתם על הר קדשי ישתו כל הגוים וכל זה דרך משל כמו שאמר גם כן אתן את ירושלם סף רעל לכל העמים ואמר שהמשתה ההוא שיעשה יהיה משתה שמנים ממחים. כלומר שמנים הרבה מענין מוח ואם אינו משרשו והמשתה השמן ביותר כשישתה אדם ממנו הרבה מכביד הלב ומורדו וכל שכן משתה שמרים שיהיו מזוקקים מן היין, וכל זה משל למהומות ה' שתהיינה בהם והם עצמם יהרגו אחד את חברו כמו שאמר ועלתה ידו על יד רעהו. ותרגם יונתן זה הפסוק כן במורא הדין שירו וזמן מדמן דהיא להון יקר ותהא להון לקלן מחן די לא ישתזבון מנהון מחן די יסופון

3 ל. לא היה להם. 5 א. בעבורו ל'. 6 א. אתה ל'.
21 למהומות ה' שתהיינה] ד. למהומת ה' שתהיה.
23 א. זה – – – כן ל'. 23 א. ס. ודמן מזמן.
23 ל. דהיא להון ליקר ותהא להון ליקר ותהא להון לקלן.
24 ד. לא ישזבון חד מנהון.

3 קהלת ז. ט. 4 משלי כט. יא. 4 זכריה ו. ח.
9 למעלה כד. כג. 10 דניאל יב א.
12 ויקרא כה. ד. 13 שמות י. ג. 16 עובדיה פסוק טו.
17 זכריה יב. ב. ושם הנה אנכי שם את ירושלים.
22 זכריה יד. יג.

בהון, ופי' שירו סעודה ופירוש זמן שיזמינם לבא לסעודה זאת וזהו ענין שאמר והעליתיך מירכתי צפון והביאותיך על הרי ישראל:

7. ובלע. ענין השחתה כמו כבלע רשע צדיק ממנו והדומים להם: והלוט הלוט. הראשון שם והשני פעול כמו והמסכה הנסוכה ואף על פי שהוא בחולם, או הוא תואר והפסוק כפול במלות שונות כי ענין הלוט כענין המסכה הנסוכה, ופירוש הפסוק הסתר והכסוי שנסתרו בו הגוים עד היום ההוא שהיו כלם בשלום ובשררה ישחית האל אותו הכסוי ויהיו מגולים ומוכנים לרעה הבאה עליהם, ולא יהיה להם מכסה ומחסה ממנה: ופירוש פני כי עד היום היו מכוסים כאלו לא היו פניהם נראים כענין שכת בעדו, אשר דרכו נסתרה [ויסך אלה בעדו]. וא"א ז"ל פירש הלוט הלוט רמז לאומה שמכסים את פניהם, וי"ת ויתעלמון בטורא הדין אפי רב דרב על כל עממיא ואפי מלכא דשליט על כל מלכותא:

8. בלע המות. ישחית ויבטל המות ר"ל מיתה מקרית לא מיתה טבעית ר"ל ההריגה שהיו הורגים אותם הגוים בגלות אז תבטל אותה המיתה והדמעה שהיתה על כל פנים ר"ל על כל פני עם ישראל שהיו בוכים בגלות תמיד מהרעות שהיו עושים להם הגוים אז ימחה האל אותה הדמעה מעל פניהם כי לא תהיה להם צרה עוד וחרפת עמו יסיר מעל כל הארץ שהיו מפוזרים בכל הארץ והיה להם חרפה בכל מקום האל יסיר אותה חרפה: כי ה' דבר. באמת יהיה זה כי ה' דבר ומה שהוא מדבר יקום על כל פנים:

9. ואמר. עמו שזכר יאמר ביום ההוא שיראו התשועה הגדולה הנה אלהינו זה שקוינו לו בגלות שיושיענו הנה הוא שהושיענו וכפל הענין ואמר זה ה' שקוינו לו עתה שיושיענו נגילה ונשמחה בישועתו:

10. כי תנוח יד ה'. להכות בגוים: ונדוש מואב. אף על פי שהאמות נתבלבלו ולא נכר היום איזה עמון ואיזה מואב ואיזה אדום וכן

---

9 ס. מכוסים ל'. 16 ס. על פני.
21 יקום] א. מקיים: ל. קיים.
23 א. זה ה' קוינו א. ד. ת'.
23 הנה הוא שהושיענו] ס. הנה הוא שיושיענו.

---

2 יחזקאל לט. ב.
3 חבקוק א. יג. ושם בבלע ובס' השרשים ש' בלע כתב שהוא בבית השמוש וא"כ היתה לפניו הנוסחא כמו שלפנינו. 10 איוב א. י. 10 איוב ג. כב.

שאר האומות, וכן באותן הימים לא יהיו נכרים העמים וכן כתוב בנבואת דניאל ואלה ימלטו מידו אדום ומואב וראשית בני עמון, פירוש מיד מלך הצפון אבל אם ימלטו מיד מלך הצפון לא ימלטו מיד האל במלחמת גוג ומגוג, והענין כי אף על פי שאינם נכרים והם מעורבים זה עם זה אפשר שיהיו בהם משפחות ידועות או אפשר שקורא אדום האמה השוכנה בארץ אדום וקורא מואב לשוכנת בארץ מואב וכן לכולם. וזכר הנה מואב כי יהיה לעזר הגוים הבאים מארץ צפון לירושלם עם גוג ומגוג ולפי שמואב שכנים לארץ ישראל וקרובים להם יכינו להם לבאים דרכם ויהיו עמהם לפיכך זכר מואב בפרט, ואמר שיהיה נדוש מואב תחתיו, פירוש במקומו, וכן ת"י באתריהון, ויהיה נדוש כמו שהוא נדוש התבן באשפה: מתבן כמו תבן. מדמנה הוא האשפה כי הזבל שבאשפה נקרא דמן, היו דמן לאדמה, כדמן על פני השדה, ואדוני אבי ז"ל פירש מדמנה שם עיר מערי מואב כמו שכתוב בנבואת מואב גם מדמן תדמי, ופירש הפסוק כן ונדוש מואב במקומו שהוא מדמנה כהדוש מתבן כמו שדשין התבן. וי"ת כמא דמתדיש תבנא בטינא:

11. ופרש. האל יפרש ידיו בקרב מואב כאשר יפרש השוחה לשחות כי האדם השט במים יפרש ידיו בכל כחו והאל ישפיל גאות מואב עם ארבות ידיו והם אצילי הידים כי השוחה ישפיל כל דבר שיזדמן לו במים בשחותו תחת אצילי ידיו בפשטו אותם כן האל ישפיל כל גאות מואב. ובמקום אחר זכר גם כן מואב בגאות כמו שאמר שמענו גאון מואב גא מאוד, ות"י ויפרש מחת גבורתיה ביניהון כמא דפריש שייטא למשט וימאך יקריה עם אשואת ידוהי:

12. ומבצר משגב. סמוך על סמוך וכן מספר מפקד העם והדומים להם: עד עפר. שלא תהיה לו עוד תקומה:

כו. 1. ביום ההוא. כל זה יהיה בימי הישועה והשיר שיושר הם אלו הפסוקים שאומר והולך: ואמר בארץ יהודה. כי שם

5 ל. זה בזה. 8 ד. מואב הם שכנים. 9 ס. שיהיה ל'.
12 ס. נקרא] א. ח'. ס. יקרא. 17 ל. והשפיל גאות.
19 ל. אצילות ידיו. 21 א. מחא גבורתיה. 22 ס. וימך.
24 ד. ל. עוד ל'. 25 ס. כל זה בזמן הישועה.

2 דניאל יא. מא. 12 תהלים פג. יא.
12 ירמיה ח. ב. ושם לדמן על פני האדמה.
14 שם מח. ב. 14 וכן כתב בס' השרשים ש' דמן.
20 ישעיה טז. ו. 23 ש"ב כב. ט.

תהיה המלחמה והתשועה: יאמרו על ירושלם שהיא עיר עז לנו. והשית הקדוש ברוך הוא חומותיה וחלה ישועה. וכן אומר וקראת ישועה חומותיך. וחל היא החומה הקטנה שלפני החומה הגדולה ובדברי רז״ל מאי חיל וחומה שורא ובר שורא. או יהיה פירוש חל החפירה שסביב החומה מתרגום גיא חילתא:

2. פתחו. דרך משל שארץ ישראל תפתח להם שהיא היום כאלו היא סגורה בפניהם: שמר אמנים. ששמרו בגלות אמונת האל ולא עבדו עבודה זרה כמו שאמר אם שכחנו שם אלהינו ונפרש כפינו אל אל זר:

3. יצר סמוך. אומר כנגד האל היוצר היצר שהוא סמוך ונשען עליך תצור אותו: כי בך בטוח. לפי שבטח בך נצרת אותו ונתת לו שלום שלום, והכפל לחזק השלום, ובטוח שם תואר בשקל פעול:

4. בטחו בה׳ עדי עד. עד עולם או יהיה עדי גם כן עולם ויהיה כפול כלומר בכל העלמים בטחו בו, וכן תרגם יונתן לעלם ולעלמי עלמיא: כי ביה ה׳ צור עולמים. כי בו ראוי לבטוח כי הוא צור העולמים פי׳ חוזק הזמנים כלם, וצור תאר וכן הצור תמים פעלו, ויש לפרש צור שם כי הוא חוזק העולמים על דרך חי העולמים: ופירוש ביה ה׳ הראשון שם תאר מורה על היות העולם מאתו והשני יוד הא וו הא שם העצם:

5. כי השח. בזה תראו כי טוב לחסות ולבטוח בו לפי שאתם בית ישראל בטחתם בו השח והשפיל שונאיכם שהיו יושבי מרום: קריה נשגבה. וכל קריה נשגבה מהם השפיל, או אמר על קריה מיוחדת מהם והיא רומי: ישפילנה וגו׳. הכפל לחזק הענין:

---

4 ס. ופירוש החיל. 5 ל. אשר סביב.
10 אומר] ד. אומרים. 10 ל. ונשען ל׳.
11 ס. ל. שבטח בך] בך ל׳.
17 א. ופי׳ כי ביה הוא חזוק העולמים על דרך חי העולמים.
22 ל. והיא רומי ל׳.

---

2 ישעיה ס. יח.
4 ובנוסחא זאת הביא את המאמר בס׳ השרשים ש׳ חיל, ומקורו פסחים פ״ו ע״א ושם חסרות המלים "מאי חיל וחומה" ובס׳ השרשים לר׳ יונה הביא את כל המאמר וגם שם חסרות המלים האלה ובדקדוקי סופרים לא נמצאה נוסחא זאת.
8 תהלים מד. כא. 16 דברים לב, ד.

6. תרמסנה. אחר שתפול לארץ תרמסנה רגל ואיזה רגל רגלי עני, והם ישראל: פעמי דלים. כפל ענין במלות שונות כמנהג, ר״ל שירמסו ישראל גאותם וגאונם ויהיו אדונים עליהם תחת אשר היו עבדים תחתיהם:

7. ארח לצדיק. כמו ארח מישרים לצדיק ופירושו אתה תתן לצדיק ותכונן לפניו ארח מישרים ותפלס מעגלו: ישר. הוא לשון קריאה כנגד האל יתעלה אמר אתה האל ישר ותישר מעגל צדיק והוא על דרך שאמרו בא ליטהר מסייעין אותו: ותפלס. ענין יושר וכן פלס מעגל רגליך, ולזה נקרא מטה המאזנים פלס לפי שהוא מישר המשקל וכן ושקל בפלס הרים:

8. אף ארח. אף בדרך משפטיך ה׳ קוינוך, כלומר אפילו בעת שהגיע משפטיך עלינו שהיית מיסר אותנו בגלות בחטאותינו אף על פי כן קוינו לך ולא היינו מתיאשים מן הגאולה ולשמך ולזכרך היתה תאות נפשנו. ופירוש לשמך ולזכרך שהיינו מתאוים לנביא שיזכור לנו שמך ויאמר לנו בגלות דבר מאתך:

9. נפשי איויתיך. כשמדבר על לשון ישראל פעמים מדבר בלשון רבים על דרך פרט ופעמים בלשון יחיד. אמר בנפשי אויתיך כלו׳ בכל כחי ורצוני אויתיך: אף רוחי בקרבי. כל עוד שיהיה רוחי בקרבי אשחרך ואקדמך בתפלתי: כי כאשר משפטך לארץ. אף על פי שמשפטיך תביא עלינו לא אמנע בעבור זה מרדוף אחריך ומהתאוות אליך כי אני רואה כי משפטיך טובים כי כאשר משפטיך יבאו לארץ הם נוסרים ולמדו לעשות צדק יושבי תבל בעבורם והם אשר נגע אלהים בלבם שבעבורם מתקיימת תבל אבל הרשעים לא יוחנו, וזהו שאמר:

10. יוחן רשע. ופירושו בתמיה אמר יוחן רשע והוא לא למד צדק בעבור משפטיך כי אמר אינם למוסר אלא מקרה הוא בעולם לית דין ולית דיין: בארץ נכחות יעול. בארץ ששבו לעשות נכחות ונוסרו בעבור משפטיך שנגעו בהם הוא לא כן יעשה אלא יעול יעשה עול כמשפטו: ובל יראה גאות ה׳. יש מפרשים אותו דרך תפלה

---

11 א. כלומר אף.
20 א. ל. ולהאוות לך.
21 א. ס. הם נוסרו.
22 ס. בעבורם ל׳.

---

8 עבודה זרה נ״ה ע״ב.
8 משלי ד. כו.
10 ישעיה מ. יב.

לאל שלא יראה הרשע גאות ה׳ כלומר שלא יראה בטובה והנכון שהוא על דרך הווה כמו שאמר יעול ולמה שאינו רואה בגאות ה׳ ולא יחשב שהאל משגיח בעניני בני אדם ויגאה עליהם לגמלם כרשעם:

11. ה׳ רמה ידך בל יחזיון. הם הרשעים אינם רואים כשרמה ידך כלומר אינם חושבים בבא הפורענות על הרשעים כי מידך הוא: יחזו ויבשו קנאת עם. יראו בעת הישועה כשתקנא לעמך ותושיעם יראו הם ויבשו כמו שאמר קנאתי לירושלם קנאה גדולה כי אז לא יוכלו לאמר מקרה היא כי יראו מעט עם נושעים מעמים רבים ואז יבשו ויכלמו: אף אש צריך תאכלם. אותו האש תאכל צריך כי כשיבוש האדם יהפכו פניו לאש כמו שאמר פני להבים פניהם. וי״ת כד תתגלי בגבורתך לאוטבא לדחלך לא ינהר לסנאי עמך יחזון רשיעיא ויבהתון פורענות עמא תחפינון אשתא לבעלי דבבך תשצי:

12. ה׳ תשפת. תערוך מן שפות הסיר. אמר תערוך שלום לנו כי בידך לעשות כמו שפעלת ועשית לנו כל מעשינו מה שקרה לנו ממעשה העולם הן טוב והן רע אתה פעלת הכל ולא היה בדרך מקרה והואיל ובידך הכל ערוך לנו השלום כי כמה ימים היינו בצער בגלות ומכאן ואילך תן לנו השלום. ואדוני אבי ז״ל פירש תערוך לנו השלום כי כשתתן לנו השלום כל מעשינו פעלת לנו הכל תלוי בשלום. ויונתן תרגם ארי בכל עדן חסוך מחובנא את עביד עמנא:

13. ה׳ אלהינו. זכר לנו מה שהתחזקנו עמך בגלות כי אף על פי שהיו האומות בעלים ואדונים לנו והיו עובדים בנו בפרך אף על פי כן לבד בך נזכיר שמך ואלו היינו זוכרים שם אלהים אחרים כאויבינו אשר היינו תחתיהם היינו נצולים מידם והיינו במעלה ובגדולה כמוהם ולא רצינו וסבלנו העני והצרה וזכרנו את שמך לאויבינו ואמרנו כי בך בטחוננו ולא נמיר אותך באחר:

14. מתים בל יחיו. ואלה העמים ההם שלא פנינו אליהם בגלות כי הם מתים ואין בהם ממש. ופירוש לא יחיו אין בהם חיות והם כמו

---

2 ס. על דרך הזה. 9. ס. שאכל צריך. 11 א. לאיתבא לדחלך. 15 א, ל. אתה פעלת הכל ל׳ 19 א. חסוך מיתבנא. 22 ס. לאויבינו. 24 ל. והצרה ל׳. 26 ואלה – – תעשו] ל. כל הפסוק חסר.

---

7 זכריה א. יד. 10 ישעיה יג, ח. 13 מ״ב ד. לח.

המתים שלא יקומו כמו שאמר ממקומו לא ימיש: לכן פקדת. אתה עליהם ועל עובדיהם והשמדת אותם מן העולם עד שלא נשאר זכר להם: כל זכר. פירושו שום זכר כמו כל מלאכה לא תעשו:

15. יספת לגוי ה׳. אותם השמדת ואבדת אבל הגוי שהוא לך יספת והגדלת להם כל טובה יספת להם לפי שנכבדת עמהם ולא עם הגוים האחרים לפיכך רחקת אותם עד קצוי הארץ כלומר טלטלתם הנה והנה והגליתם מארצם עד קצוי ארץ:

16 ה׳ בצר פקדוך. כשהיו ישראל בגלות בצרה פקדוך כלומר אותך לבדך פקדו בצרתם לא אחר: צקון לחש מוסרך למו. בעת שהיה מוסרך להם היו שופכים לפניך תפלה כי יודעים היו כי הצרה הבאה להם בגלות מוסרך היה ולא בדרך מקרה אלא שהיית מיסר אותם על עונם והם היו מתודים ומתפללים לפניך כן היה דרכם וחוקם כל זמן שהיו בגלות: צקון. הנון נוספת כנין אשר לא ידעון אבותיך, והוא חסר פא הפעל ושרשו יצק. ולחש פירושו תפלה, נקראת כן לפי לפי שהיא נאמרת בלחש. וי״ת ה׳ בעקא הוו דכירין לדחלתך בעקתהון היו מלפין אולפן אוריתך בחשאי ר״ל בעתות השמד בגלות שהיו גוזרי׳ עליהם שלא ללמוד תורה ושלא לעשות מצות והם היו לומדים ועושים בחשאי:

17. כמו הרה. פירשו אדוני אבי ז״ל דבק עם הפסוק שלמעלה צקון לחש מוסרך למו, אמר כל מה שתכם ותיסרם הם בכל עת שבים אליך ויאהבוך כמו הרה תקריב ללדת כי בעת שהיא קרובה ללדת חבליה יותר חזקים ואף על פי שהיא יודעת כי בעלה גרם לה זה אינה שונאה אותו ובאותה שעה שחבליה חזקים היא תאהבנו וכן היינו מפניך כי בעת שתכנו ותיסרנו אנו אוהבים אותך יותר ושבים אליך בכל לב:

18. הרינו חלנו כמו ילדנו רוח. פירש אדוני אבי ז״ל היולדת כאשר ילדה ידעה כי כבר נמלטה אך ענינו כמו האשה שתקריב ללדת בלא עתה ולא ילדה זהו כמו רוח ואינה שמחה בהפסק החבלים כי יודעת היא כי בקרוב תעמוד עוד במשבר בנים, כן היינו אנחנו בגלות כי בעת שהיינו נמלטים מצרה לא היינו שמחים כי ידענו כי אחרת תכופה ועתידה לבא אחריה כי בענין זה היינו בכל ימי הגלות כי דבר הישועות אשר הבטחתנו לא היה נעשה בארץ: ובל יפלו יושבי תבל. לא היו

1 ישעיה מו. ז. 3 ויקרא כג. ג.
13 דברים ח. ג. ובנוסחתנו אשר לא ידעת ולא ידעון אבותיך.

נופלים ממלכות אמות העולם כי אותו דבר הוא סימן לישועתינו כשיפלו הם נקום אנחנו ובכל עת שהיינו נצולים מצרה לא היינו שמחים בזה כי היינו יודעים כי לא הגיע עת הישועה ולא היינו רואים שהיו נופלים יושבי תבל: נעשה. נפעל עומד:

19. יחיו מתיך. אמר אז בעת הישועה יחיו מתיך כי עתיד הקדוש ברוך הוא להחיות מתים בעת הישועה וכן אמר בנבואת דניאל ורבים מישיני אדמת עפר יקיצו וכבר כתבנו בתחלת פרשה זו שהיא ביום ההוא יושר השיר הזה, והשיר הוא ענין הפרשה הזאת עד זה הפסוק. ואמר הנביא אז יחיו מתיך והכנוי הוא כנגד האל רוצה לומר הצדיקים שהם לאל כמו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה כי תחית המתים לצדיקים ולא לרשעים וכן נראה מזה הפסוק שאמר יחיו מתיך וכן מנבואת דניאל שאמר ורבים: ואמר נבלתי יקומון וחסר עם או כף כנבלתי או עם נבלתי, אומר כשתקום נבלתי מן העפר יקומו גם כן שאר הצדיקים, והוא היה בוטח באמת שיקום שהיה יודע בעצמו שהוא צדיק: הקיצו ורננו. ויאמר כל אחד לחברו הקיצו ורננו שוכני עפר, או יצא קול מן השמים ויאמר להם זה: כי טל אורת טלך. אורות הם ירקות כמו ללקט ארת אמר על דרך משל טל הראוי לירקות הוא טלך כמו שהטל מחיה הירקות ומצמיחם כן טלך אמר כנגד השם שיחיה המתים: וארץ רפאים תפיל. הארץ תשליך המתים ממנה לחוץ לשון האשה המפלת. וארץ כמו והארץ, נעדרה ממנו הא הידיעה או יהיה תיו תפיל כנגד האל, אמר תחיה מתיך אבל הרשעים והם הרפאים תפיל אותם לארץ עוד לא תחיה אותם, ותרגם יונתן אף את הוא מחיה מתין גרמי נבלתהון את מקים ויחון וישבחון קדמך׳כל דהוו רמן בעפרא ארי טל נהור טלך לעבדי אוריתא ורשיעיא דיהבת להון גבורה ואנון עברין על ממרך לגהינם תמסר:

20. לך עמי. זה הפסוק אמר במלחמת גוג ומגוג שתהיה צרה לישראל מעט זמן אמר דרך משל לך עמי בא בחדריך וסגור דלתך

---

1 ל. דבר ל׳. 17 טל] ל. על. 21 ל. אבל רפאים והם רשעים. 22 ס. עד שלא תחיה. 26 ל. בעת מלחמת. 27 ס. דרך ל׳.

---

7 דניאל יב. ב.

10 מובא בפי׳ המשניות להרמבם פ׳ חלק, ״וכן הוא לשון בראשית רבה גבורת גשמים לצדיקים ולרשעים ותחיית המתים לצדיקים בלבד״. ומקורו תענית ז׳ ע״א, והנוסחא בב״ר (פ׳ י״ג) שונה קצת.

16 מ״ב ד. לט.

בעדך וזה דרך משל להסתר במעשים טובים ובתשובה שלימה כי כמעט רגע יהיה זה הזעם ויעבור והטובים ימלטו כמו שאמר כל הנמצא כתוב לחיים בספר: חבי, אמר לשון נקבה כנגד עמי שוכר כי עם מצאנו בלשון נקבה כמו מדוע שובבה העם הזה, וחטאת עמך, אבל ברוב הוא לשון זכר. ויש מפרשים אותו שם בפלס שבי, צבי. ודלתיך כתוב ביוד לשון רבים וקרי דלתך יחיד על דרך כלל ואינו ממשקל דלת בסגול, כי היה אומר דלתך כמו ויקב חר בדלתו: יעבור כתוב בוו וקרי יעבר בלא וו בקמץ חטף מפני המקף: כי הנה ה׳ יוצא ממקומו. על דרך משל כמו שאמר גם כן ויצא ה׳ ונלחם בגוים ההם וכל עונם שקדם יפקד עליהם בעת ההיא וכל דם נקי ששפכו יפקד עליהם, וכאשר לא ינקם הדם יראה כאלו הוא מכוסה מתחת הארץ וכשינקם כאלו הוא מגולה, וכן אמר איוב ארץ אל תכסי דמי לפיכך אמ׳ ולא תכסה עוד על הרוגיה וזכר הדם ולא זכר החמסים האחרים שעשו כי הדם הוא החמס הגדול וכן אמר בנבואת יואל ונקיתי דמם לא נקיתי:

כז. 1. ביום ההוא. הקשה והגדולה והחזקה. הכפל לחזק כריתת החרב בגוים שלא היתה כמוה וכל זה במלחמת גוג ומגוג כמו שפירשנו. ולויתן שוכר הוא משל על מלכי האומות החזקים, ולויתן הוא הדג הגדול אשר בים ויקרא גם כן תנין כי כן כתוב ויברא אלהים את התנינם הגדולים לפיכך המשיל המלכים הגדולים בלויתן ותנין, ותנין הוא הנחש. ומה שאמר בריח ואמר עקלתון, כאלו מבריח הים מן הקצה אל הקצה מרוב גדלו ובמקומות מעקל עצמו מרוב ארכו לפיכך נקרא עקלתון. ומה שאמר לויתן, לויתן, תנין, שלשה רמז למלכות אדום וישמעאל ומלכות ההודיים שלשה. ויש מפרשים נחש בריח התלי שהוא מבריה מן הקצה אל הקצה גם הוא עקלתון ועליו נאמר חללה ידו נחש ברח. ולפירוש הזה גם כן הוא משל על מלכי האומות,

---

7 היה] ס. היתיר. 24 ל. היהודים.

---

2 דניאל יב א. ובנוסחתנו כל הנמצא כתוב בספר.
4 ירמיה ח. ה. 4 שמות ה. טז. 7 מ״ב יב. ט.
9 זכריה יד. ג. 12 איוב טז. יח.
15 יואל ג. כא. 19 בראשית א. כא.
24 וגם בס׳ השרשים ש׳ נחש הביא בשם י״מ וכנראה כוון לפי של ר׳ יונה בס׳ השרשים ש׳ ברח. 25 איוב כו. יג.

וכן הוא בפרקי דרבי אליעזר התלי מנוד המאורות ונטוי מן הקצה אל הקצה כבריח נחש עקלתון, וי"ת הפסוק כן בעדנא ההיא יסער ה' בחרביה רבתא תקיפתא על מלכא דאתרברב כפרעה מלכא קדמאה ועל מלכי דאתגאי כסנחריב מלכא תנינא ויקטיל ית מלכא דתקיף כתנינא דימא:

2. ביום הוא כרם חמר ענו לה. פירוש לכנסת ישראל שירו לה וענו לה כרם חמר כרם שעושה יין טוב ולפי שהנביא בתחלת נבואתו קרא לה כרם שעושה באושים ולא ענבים לפיכך אמר כי בעת ההיא שהיא עת הישועה אז יקראו לה כרם חמר שעושה ענבים טובים שיצא מהם יין חשוב אדום טוב כי חמר ענין אדמימות וכן אומר יין חמר רוצה לומר שאודם היין בו כי כן חשיבות היין אדמימותו כמו שאמר אל תרא יין כי יתאדם, ותרגום יין חמרא, והאדום יקרא בערבי אחמר:

3. אני ה' נצרה. הפך מה שאמר הסר משוכתו והיה לבער: לרגעים אשקנה. הפך מה שאמר ועל העבים אצוה מהמטיר עליו מטר: פן יפקד עליה. פי' אדונים ז"ל עליה מן עלה זית אמר לרגעים אשקנה פן יחסר אפילו העלים שלה כל שכן הפרי או פירושו פן יפקוד האויב עליה לילה ויום אצרנה, ופירוש המשל אני ה' נוצרה שתהי' השגחתי תמידה עליהם כמו שאמר ושמתי פני עליהם לטובה: לרגעים אשקנה. שאשפיע עליהם רוח דעת ורוח נבואה כמים לרוב כמו שאומר כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים, ונאמר אשפוך את רוחי על כל בשר

---

1 א. מנידי המאורות. 1 ל. מקצה אל קצה.
3 תקיפתא] ל. תקיפא ותסינתא. 3 א. מלכא לאתרברב.
4 א. דיותנאי כסנחריב. 10 ל. יין טוב אדום. 12 ס. אל חמר.
15 אדונים] ס. ל. ארוני אבי. 17 יפקוד] ס. אפקוד.
18 ס. תמידה עליה.

---

[1] בפרקי דר' אליעזר לפנינו ליתא. ואפשר שכונתו לברייתא דשמואל הקטן פ"א ושם איתא "מנוף המאורות" וצונץ הגיה "מנור המאורות". ואודות מלת "תלי" והרבים "אתליא" עיי' מה שכתבו החכ' הרכבי, בבן עמי שנה א' עמ' כ"ז, ועפשטיין ברעווי הצרפתי שנה כ"ט, עמ' ס"ג, ובאכער ב"הבראישע ביבליאנראפי" שנה ראשונה, עמ' ג"ט.

8 ישעיה ה. ד. 11 משלי כג. לא. 13 למעלה ה. ה.

15 בס' השרשים ש' עלה כתב "ורונש פי' מזה [מן עלה זית] פן יפקוד עליה". ובש' פקד כתב "ורונש בן לברט פי' מזה פן יפקד עליה. 15 בראשית ח. יא.

18 ירמיה כד. ו. ושם ושמתי עיני. 20 ישעיה יא. ט.

21 יואל ג. א.

ואינו אומר כל בשר אלא על ישראל כמו שאומר אחר כן ומפרש ונבאו בניכם ובנותיכם וגומר: אצרגה, בקמין חטף הצדי במקצת ספרים:

4. חמה אין לי. כי אינה ממדותי אלא ארך אפים, ואף על פי שכתוב נקם ה׳ ובעל חמה הרי פירש אחריו נקם הוא לצריו והם אמות העולם ולהם הוא נוקם ונוטר לעת יבא אידם ואף על פי שמאריך להם זמן רב עושה זה כדי להאבידם ולהשמידם מכל כמו שאמר ומשלם לשונאיו אל פניו להאבידו ואומר להשמדם עדי עד אבל לישראל אינו עושה כן אלא כשחטאו מעט מעט הוא פוקד עונם ואינו שומר להם עד שיכלם כמו שאמר רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקד עליכם את כל עונתיכם. לפיכך אמר חמה אין לי כלומר על ישראל שאם היה לי חמה מי הוא שיתן לי שמיר ושית כלומר הכרם שנותן לי שמיר ושית במקום ענבים הייתי מכלה כרגע אם היה לי חמה הייתי פוסע בה פסיעה אחת והייתי שורפה כלה כאחת במלחמה כשאני נלחם עמה על כל עונותיה, כן פירש אדוני אבי ז״ל הפסוק והוא הטוב שבפירושים: שמיר שית. חסר וו השמוש כאלו אמר שמיר ושית כמו שמש ירח, ראובן שמעון, והדומים להם. שמיר ושית מיני קוצים:

5. או יחזק במעוזי. או יחזק בתורתי כלומר הייתי מכלה אותם או היה מחזיק במעזי כלומר תורתי שהיא מעוז להם: יעשה שלום לי. כלומר יבא זמן עוד שיעשה שלום לי: שלום יעשה לי. הכפל לחזק השלום שלא תהיה עוד מלחמה בין האל ובין ישראל והיא זמן הישועה וזהו שאמר אחריו:

6. הבאים. כלומר הימים הבאים והוא זמן הישועה כמו הנה ימים באים נאם ה׳ והקמתי לדוד צמח צדיק וגו׳ ואז בימים ההם ישרש יעקב, ופירוש ישרש יתן שורש כמו שאמר ויך שרשיו כלבנון, כי עתה בגלות הוא כמי שאין לו שורש אבל בימים ההם

1 ס. ומפרש ל׳. 2 ס. בצדי.
7 א. להאבידם ל׳. ל. ולהשמידם ל׳. 13 ס. הייתי מכלה כרגע ל׳.
22 ל. שלא יבא עוד. 24 ל. והוא ימי הישועה.

5 נחום א. ב. 7 דברים ז. י. 8 תהלים צב. ח.
10 עמוס ג. ב. 17 חבקוק ג. יא. 18 שמות א. ב.
26 ירמיה כג. ה. 27 הושע יד. ו.

ישרש מלמטה ויציץ ופרח מלמעלה: ומלאו פני תבל תנובה כלומר כתנובה, כמו שאמר ויציצו מעיר כעשב הארץ, ותנובה חסר כף הדמיון כמו לב שמח ייטיב גהה שפירושו כגהה:

7. הכמכת מכהו הכהו. כי עתה בזמן הזה תוכלו להכיר ולדעת כי אין חמה לאל על ישראל כמו שאמר חמה אין לי כי אם כמכת מכהו הכהו ומכהו הוא מכה ישראל כמו פרעה וסנחריב וזולתם ועתה אם בכל אשר חטא ישראל הכהו האל כמו שהכה מַכה ישראל שהכהו בעשר מכות וסוס ורוכבו רמה בים: אם כהרג הרוגים הרג. כפל הדבר אמר אם הורג ישראל כמו שנהרגו הרוגיו והם אויבי ישראל. והכנוי כנגד האל, כי הם הרוגי אל שהרגם בשביל ישראל, או יהיה הכנוי לישראל ואמר הרוגיו כי בעבור ישראל הם הרוגים והרי הם כאלו הרגם: הרג, שלא נזכר פעלו:

8. בסאסאה. ענינו מן סאה, והוא כפול הפא והעין והוא שם לבד ואין בו כנוי לנקבה כי ההא רפה, אמר לא עשה האל עם ישראל כמו שעשה עם אויביו ששפך חמתו ואבדם מן העולם לא עשה כן לישראל אלא כשהיו חוטאים לפניו במדה נפרע מהם לא יותר מן המדה שהיא שפיכת חמה אלא במדה קו לקו הוא נפרע מהם. והמדה שהוא שולח להם הוא מה שאמר בשלחה תריבנה כלומר תריב כנסת ישראל בשלחה והוא כלל לשדות התבואה ולעצי הפרי כלומר ששולח בהם השדפון והירקון ארבה וחסיל. וכיוצא בזה: הגה ברוחו הקשה. הסיר הפרי ברוחו הקשה שמשיב בהם, ביום קדים יום שנושבת רוח קדים קשה רוחו הוא ששולח בהם להנקם מהם לאבד תבואתם ופירותיהם לא שישפך חמתו עליהם בלא מדה עד שיכלם זה לא יעשה האל עם ישראל וזהו שהקדים חמה אין לי הכמכת מכהו. ושלח הוא שם על

---

1 ויציץ ופרח] כ. ויוצא פרח ס. ויציץ פרח.
2 ל. כלומר כתנובה ל׳. 5 א. אין חמה] אין לו חימה.
8 א. כ. ס. סוס — — — בים ל׳. 9 אמר — — ישראל] ל. אמר הורג כנגד ישראל.
10 כנגד האל] ס. כנגד ישראל. 12 א. כ. ס. הרג — — — פעלו ל׳.
13 כ. ס. מן ל׳. 13 א. כ. ס. והוא — — — — — רפה ל׳.
14 ל. אמר לא תעשה. 15 א. חמתו להם.
18 הוא מה שאמר בשלחה] כ. ס. ח׳. 21 ל. ביום שנושבת בהם.
21 ס. קדים עזה. 22 כ. ס. לאכול תבואתם. 24 כ. ס. וזהו שקדם.

---

2 תהלים עב. טז. 3 משלי יז. כב.

הגנות ושדות התבואה כמו ברכת השלח לגן המלך, שלחיך פרדס רמונים. ואדוני אבי ז"ל פירש הפסוק כן במדה שמדדה רצית לריב אתה ולשפטה ובשלחה וחרבה רצית להורגה לדון אותה באש במדת סדום כי מעשיהם היו כמעשיהם לולי שחמל האל והגה האש הסירה ברוח קדים עזה לאחר שנזרקה על העיר כמו שמפורש ביחזקאל. הגה ענין הסרה כמו הגו סיגים מכסף, הגו רשע לפני מלך:

9. לכן בזאת יכפר עון יעקב. אף על פי שיש בהם עונות אחרים זהו עיקר עונו, האשרים והחמנים שהם עובדים אותם ואם יתץ המזבחות אשר עשו לבעלים יתצם וינפצם היטב כמו אבני גיר מנפצות ובתנאי שלא יקומו עוד אשרים וחמנים כי אם יתצום עתה ויחזרו ויבנו אותם אחר זמן אין תשובתם שלמה אלא שיעקרו אמנתם מלבם ויתצום וינפצום שלא ישובו לבנותם עוד בזה יכופר עונם: וזה יהיה כל פרי הסיר חטאתם. כי אם יסיר מה יהיה פרי ההסרה הסרת כל חטאתו כי מאחר שיעקרו עבודה זרה כל שכן שישובו משאר העונות כי מעט שימחו עבודה זרה ממעשה וממחשבה ישובו לאל בתשובה שלמה ויעשו מצותיו כי העבודה זרה היא עיקר כל העונות: וגיר הוא סיד ובארמית על גירא די כתל היכלא:

10. כי עיר בצורה. כי עתה שיעבדו עבודה זרה העיר שהיתה בצורה היא בעונותם בדד מאין יושב בה ואותו שהיה נוה ומשכן אדם הוא עתה חרב משלח ונעזב כמדבר, והוא מקום מרעה הבהמות. או יהיה פירוש עיר בצורה בדד עתידה כלומר בעונותיהם עיר שהיא בצורה עתה תהיה בדד ויאמר זה על ירושלם או על שומרון כי כשנאמרה נבואה זו לא גלו עדין עשרת השבטים כמו שאמר הוי עטרת גאות שכרי

---

5 הסירה] ל. והסירה.
6 הגו] כ. ס. הגה (ב"פ). 6 רשע] ס. רעש. 6 מלך] כ. ל. המלך.
8 עונו] כ. עונות. 9 יתצם] ל. שינתצם. ס. יתשם.
10 יתצום] כ. ס. ינתצום. 13 מה יהיה – – – שימחו] ל. ח'.
14 כי מאחר שיעקרו – – – ממעשה וממחשבה] ל. כי אם יסיר הע"ז ממעשה וממחשבה.
19 כ. היא בעונותיה. ס. היתה בעונותם. 20 א. ס. יהיה ל'.
23 א. ס. עשרת ל'.

---

1 נחמיה ג, טו. 1 שיר השירים ד, יג.
2 ונם בס' השרשים ש' שלח הביא כן בשם ר' יוסף קמחי.
5 יחזקאל י, ב. 6 משלי כה, ד. 6 שם פסוק ה.
17 דניאל ה, ה. 23 למטה כח, א.

אפרים. ונוה אמר על בית המלכות או על בית המקדש אמר שיחרב בעונותם ויהיה משלח ונעזב כמדבר שם ירעה עגל ושאר בהמות והוא כמשמעו או על דרך משל: וכלה סעפיה, אמר סעיפיה לפי שהמשיל כנסת ישראל לכרם אמר כי העגל ירעה אותה וכלה סעיפיה כמו שאמר בנבואה הראשונה הסר משוכתו והיה לבער, ואדוני אבי ז"ל פירש עגל הוא משל על פרעה מלך מצרים כמו שנקראה עגלה יפיפיה מצרים, וזה כשלקח יהואחז, ופירש החכם ר' אברהם בן עזרא סעיפיה משל על ערי הפרזות, ואם עגל משל על פרעה יהיה סעיפיה משל על הכסף וזהב שענש פרעה את הארץ:

11. ביבש קצירה. קציר הוא ענף העץ כמו וטל ילין בקצירי, תשלח קציריה עד ים, וקצירה הוא לשון יחיד דרך כלל ואמר על הפרט דרך רבוי תשברנה רוצה לומר הסעיפים והפארות, ואמר דרך משל כמו העץ כשיבש בו ענף ישבר מאליו כן ישראל בהגיע עת פורענותם ישברו מאליהם ואפילו נשים באות מאירות אותה, פירוש מבעירות ומדליקות אותה כי כיון שיבש הענף אינו ראוי כי אם לשרפה ופי' אותה כנסת ישראל, ורוצה לומר כי כל אומה ואומה אפילו יהיו חלשים כנשים ירעו לה וישחיתו אותה: כי לא עם בינות הוא. ישראל עתה אינו עם בינות שאלו היה עם בינות היה מתבונן בעצמו ורואה כי כל זה הרע בא לו על שעזב ה': על כן לא ירחמנו. לפי שאינו מתבונן על מעשיו ואינו שב לאל בבא עליו הרעה לא ירחמנו מי שעשה אותו וגדלהו על כל עם: ויצרו. להיות לעבד לו והוא לא כן עשה על כן לא ירחם עליו ולא יחננו והסתיר פניו מהם והיה לאכול ומצאוהו צרות רבות ורעות אולי אז ישוב. ויונתן תרגם אלה שני הפסוקים על אומות העולם כלומר אם תעשה זה שיסיר האשרים והחמנים תהיה עיר בצורה של אומות העולם בדד, וכן תרגמו יונתן ארי קרתא דהות כריכה בלחודא תתיב תהא מטללא ושביקא כמדברא בה יגחון צדיקיא ויבזון נכסהא ויסופון משירייתהא מלמיפק:

---

6 הוא] כ. ס. ח'. 13 ל. כמו בעץ. 15 ל. אותה ל'.
17 כ. ס. לה ל'. 21 וגדלהו] כ. ס. וגדלו. 24 כ. ס. אם יעשה.

---

5 למעלה ה. ה. 6 ירמיה מו. כ.
7 כן הוא בפירוש ראב"ע. 10 איוב כט. יט.
11 תהלים פ. יב. 22 דברים לא. יז.

כיבש. ת״י יתקצר חיליהון ויבהתון עובדיהון בישיא יתברון נשיא עלן לבית ידחלתהון ומלפן יתהון ארי לא עם סוכלתן הוא על כן לא ירחם עליהון דעבדינון ודברינון לא יחוס עליהון:

12. והיה ביום ההוא. בזמן הישועה: יחבט. כמי שחובט חטים מן הקש וכמי שהוא חיבט זתים מהאילן כן יחבט האל ישראל מהאומות כי הם בתוך העמים כחטים בתוך הקש וכזיתים לאילן הזית שילקט אדם ממנו הטוב שהם הפרי ויניח הקש והעצים: משבלת הנהר. שבולת הוא חוזק מרוצת הנהר כמו ושבלת שטפתני. ופירוש הנהר נהר שבטיון כמו שאמר על עשרת השבטים וזרם מעבר הנהר: ואמר עד נחל מצרים כי עד מצרים יבואו ושם יתקבצו עם אחיהם בני הגלות הזה ויעלו לירושלם: ואמר ואתם כנגד בני ישראל העומדים בגלות הזה שהם יהודה ובנימן שהם מפוזרים בכל פאה לפיכך אמר ואתם תלקטו כאלו אמר ואתם בני ישראל אשר מעבר הלז תלקטו לאחד אחד, כמו שאמר בנבואת ירמיה ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון. ופירוש לאחד אחד, סמוך אחד לחבירו כלימר אחד מזה ואחד מזה יתקבצו יחדיו וי״ת חד לסטר חד: ומה שאמר עד נחל מצרים, כי שם יסיף מלכות העמים בהלחם מלך הצפון עם מלך הנגב ויבא מלך הצפון עד מצרים ומשל במכמני הזהב והכסף ובכל חמדת מצרים וכו׳ כמי שנאמר בחזיון דניאל ואמר בעת ההיא יעמד מיכאל השר הגדול העמד על בני עמך וגו׳:

13. והיה ביום ההוא. כפל עוד הענין לחזק: יתקע בשופר גדול. כך יתקבצו בני ישראל כאלו יהיה נתקע בשופר גדול להשמיע

---

2 כ. ס. ארי לא חכים. 3 ל. לא ירחם עליהון.
4 כמי שחובט] כ. כמו שחובט. ס. כמי שהוא חובט.
6 ל. וכזתים בתוך האילן. 7 ל. שהם בפרי.
9 כ. ל. סבטיון. 9 א. שאמר – – – – השבטים ל׳.
10 ויבאו] כ. ס. יבאו. 12 ס. בני ישראל] כ. ס. בני הגלות.
16 א. סמוך ל׳. 16 כי שם יסוף] כ. ס. כי במצרים סוף.
17 ל. טמלכות העמים. 19 כ. ס. כך יתקבצו כאלו היה נתקע.
23 א. להשמיע ל׳.

---

8 תהלים סט. ג. 9 מ״א יד. טו. 14 ירמיה ג, ד.
19 דניאל יא, מג. 20 שם יב. א.

הקול בכל העולם כמו שנאמר גם כן וה' אלהים בשופר יתקע, כך יבאו מכל פאה כאלו תקעו להם בשופר שיבואו האובדים הם השבטים שהגלו מעבר הנהר שהגלם שם מלך אשור זהו בארץ אשור שהיו שם כאלו אובדים שלא יצאו עוד משם, כי גלות בבל שהיו יהודה ובנימן שבו אחר כן לסוף שבעים שנה ואחר כן גלו פעם שניה והם נדחים בכל פאה ומפוזרים ומה שאמר בארץ מצרים כי שם יבואו כמו שפרשנו ומשם יעלו והשתחוו לה' בהר הקודש ובירושלם, פירוש בהר הקודש שהוא ירושלם, והר הקודש הוא הר המוריה והוא מקום בית המקדש:

כח. 1. הוי עטרת גאות. עתה דבר על אנשי זמנו במלכות אפרים על השבטים שלא גלו עדיין והיו מתענגים מטובה שהיתה להם והיה כל עסקם במאכל ומשתה ובתענוג בשמן המבושם עד שהיו באים לידי שכרות ומקיאים ויוצאים כדרך השכורים והיו נמשכים אחר הגאות העולם ושכחו האל ומצותיו כמו שאמר שמנת עבית כשית ויטוש אלוה עשהו וגו', ואמרו רבותינו ז"ל חמרא דפרוגיתא ומיא דדורמסקית הם קפחו עשרת השבטים מישראל. ואמר הנביא עליהם הוי ואוי עטרת גאות על דרך משל כי מן הגאוה היו עושים עטרות להם והיו מתפארים בעשרם ובתענוגם ודמה חמדתם והתפארותם כציץ העשב או האילן שהוא יפה בצאתו וכשהרוח נושבת בו הוא נובל ונופל לארץ והנה נשחת יפיו ושב עפר כן יהיה צבי תפארת אפרים ועטרת גאותם. ואמר אפרים כי היא ראש מלכות ישראל: וצבי. פירושו חפץ ותחמדה ופאר כמו צבי היא לכל הארצות: ואמר אשר על ראש גיא שמנים. פירוש עטרת הגאות וציץ התפארת שהוא על ראש השכורים האלה שהם הלומי יין כלומר מוכי היין, שהיין מכה אותם לארץ שנופלים שיכורים מתגללים בקיאם ובצואתם. וקראם ראש גיא שמנים על דרך הפלגה מרוב השמן

---

2 א. כ. ס. בשופר ל'. 3 ס. כאלו אבודים. 6 ל. ומפוזרים ל'. 9 כ. ס. על אנשי דורו. 10 ל. והם מתענגים. 11 כ. ס. עד שבאים. 12 הנאות] כ. גאות. 14 ל. חמרא דמפרוניתא ומיא דרמסית הן פקחו. 15 ל. עליהם ל'. 17 ל. בעשרם ובתענוגים. 19 ל. ועטרת גאונם 20 ל. ראש ל'.

---

1 זכריה ט' יד. 13 דברים לב, טו.

14 שבת קמ"ז ע"א וברש"י פה הגרסא "מיא דדורמסקית וחמרא דפרונייתא קפחו עשרת השבטים". ולפנינו בגמרא שם "ומיא דדיומסית" ובערוך ובכמה ראשונים שהובאו בדקדוקי סופרים הגרסא "דדומסית".

20 יחזקאל כ. טו.

המבושם שיוצקים על ראשם כאלו היא גיא מלאה מים. ועתה אומר להם מה סוף תענוגם:

2. ואמר הנה חזק ואמיץ לה'. הנה יום חזק לה' שיבא עליהם כזרם ברד שמפיל האילנות ומשברם: שער קטב. וכשער, וכף כזרם עומדת במקום שנים, ושער הוא אומר על רוח סערה שקוטב וכורת הכל, ועוד המשילו לזרם מים כבירים, שיבאו וישטפו כל אשר יעבור עליהם ויפילו האלנות הגבוהים לארץ כן זה היום החזק והאמיץ: הניח. כמו יניח עבר במקום עתיד וכמוהו רבים, ואמר שזה היום החזק והאמיץ יניח עטרת גאונם לארץ. ביד. כלומר בחזקה:

3. ברגלים תרמסנה. ולא די שיניח עטרת גאונם לארץ אלא שירמסנה ברגלים לאחר שתפול לארץ וזהו כלו משל לרוב שפלותם. ואמר תרמסנה לשון רבות ואמר עטרת יחידה, ואמר עטרת דרך כלל ואמר תרמסנה דרך פרט על כל עטרותיהם, רוצה לומר כל הדברים שהם מתגאים בהם וכן כי תקראנה מלחמה:

4. והיתה ציצת. נזכר בלשון זכר ציץ ובלשון נקבה ציצת, וכן נץ ונצה. וציצת אינו סמוך אלא התיו תבא במקומות רבים במקום הא כמו עגלת שלישיה, אל תתני פוגת לך, והדומים להם כמו שכתבנו בספר מכלל. ולפי שזכר הציץ בלשון זכר ובלשון נקבה אמר והיתה ואמר נובל, עוד דמה ציץ תפארתם לבכורה בטרם קיץ ואמר כבכורה בטרם קיץ כלומר התאנה הבכורה בטרם שיצאו פירות הקיץ כלומר הבכורה שתצא בתחילה בני אדם קופצין עליה לקחתה והרואה אותה בתחלה לוקט אותה: בעודה בכפו יבלענה. כלומר בזמן שתהי' בכפו תכף יבלענה מרוב חמדתו אותה כן יהיה עושר אפרים וטובם יבלעם האויב במהרה: כבכורה. במפיק ההא ואינה לכנוי רק היא לתפארת הקריאה וכמוהו ותעלמה יוציא אור, וגלה על ראשה. ואדוני אבי ז"ל פירש בכפו ענף, כמו וכפתו לא רעננה

8 א. כ. ס. הניח – – – והאמיץ ל'. 9 יניח] כ. יגיע.
10 שיניח] כ. שיגיע.
18 ולפי – – – נקבה] ל. ולפי שנזכר הציץ זכר ונקבה.
21 ל. והרואה שרואה אותה. 24 א. כ. ס. מפיק הא.

14 שמות א. י. 17 ישעיה טו. ה. 17 איכה ב. יח.
18 מכלל י"ג ע"א. 25 איוב כח. יא. 25 זכריה ד. ב.
26 בס' השרשים ש' כף מובא בשם ר' יוסף קמחי. 26 איוב טו. לב.

כלומר כשיראה אותה בענף שם יבלענה מרוב תאותו לה. וי"ת כאלו היא בידיה יבלענה:

5. ביום ההוא. שיגלו עשרת השבטים כמו שאמר, באותו עת יהיה ה' צבאות לעטרת צבי ולצפירת תפארה לשאר עמו והם יהודה ובנימן שנשארו ומלך עליהם חזקיהו שעשה הישר בעיני ה', ובשנת שש לחזקיהו גלו השבטים, ואמר לעטרת צבי הפך לעטרת גאות שאמר על השבטים. וכפל הענין ואמר לצפירת תפארה לחזק הענין כי עטרת וצפירה אחד, וצבי ותפארה אחד הוא, ומנהג המקרא הוא לכפול הענין במלות שונות לחזק הענין. וצפירה הוא סבוב לפיכך נקרא העטרה או מצנפת הראש צפירה לפי שהיא סביב הראש. ובמשנה הקופה משיעשה בה שתי צפירות, והם מה שעושים מן הגומא סביב הקופה ואמר שהאל יהיה להם לכבוד ולתפארת בימי חזקיהו:

6. ולרוח משפט. ויהיה האל לרוח משפט למי שיהיה יושב על המשפט והוא חזקיהו שיהיה מלך ויושב על כסא מלכות לעשות משפט ואמר כי האל יהיה לו לרוח משפט כלומר שהאל יתן לו דעת ובינה לעשות משפט אמת, ואמר רוח כמו שאמר ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה כי החכמה והבינה מחלקי הרוח שהיא הנשמה: ולגבורה. ויהיה להם האל לגבורה וכן היה להם כשנלחמו במחנה אשור נלחם האל בעבורם ולא נצטרכו לגבורת אדם כי האל היה להם לגבורה וכן כשנלחמו *) באויביהם והשיבו מלחמה להם עד שער עריהם הבצורות האל היה להם לגבורה ובגבורתו נצחו אויביהם כמו שכתוב הוא הכה את פלשתים עד עזה ואת גבוליה ממגדל נוצרים עד עיר מבצר. ויונתן תרגם שני הפסוקים כן בעדנא ההיא יהא משיחא דה' צבאות לכליל דיהדוא ולכתר דתושבחתא לשארא דעמיה. ולרוח ולמימר דקשוט דדאין לדיתבין בבי דינא למדן דין דקשוט ולמתן נצחנא לדנפקין בקרבא לאחבותהון לבתיהון בשלם. וכן רבותינו ז"ל פירשו

1 ס. שם ל'. 15 כ. ואמר – – – משפט ח'. 15 שהאל יתן] ל. שיתן.
18 כ. ס. שיהיה להם האל לגבורה וכן יהיה להם לשלום במחנה אשור בעבורם לא הוצרכו (כ. יצטרכו) לגבורת אדם.
25 כ. ס. יהיה להם.
21 כ. ולמימר קשוט. 25 ס. בבתי דינא כ. בבי דינה.

*) כלים פט"ז מ"ג וגם בס' השרשים ש' צפר הביא את המשנה הזאת.
16 ישעיה יא, ב. 21 מ"ב יח, ח. 26 מגלה ט"ו ע"ב.

הענין הזה בימי המשיח לעתיד ואמ׳ לעטרת צבי לעושי צביונו של הקדוש ברוך הוא, ולצפירת תפארה, למצפין תפארתו:

7. וגם אלה. אלה אומר על יהודה ובנימן, אמר כמו שאמר על השבטים שכורי אפרים, הלומי יין, כן אמר על יהודה ובנימן כי אפילו הם ביין שגו ובשכר תעו וזה היה בימי אחז וכן היו אלה ראויים לגלות כמו אלה אלא שעתיד למלוך מלך עליהם שישיבם אל הדרך הטובה, והוא חזקיהו: כהן ונביא. הכהן והנביא שהיה להם להורות התורה הם שגו כמוהם במשתה ובתענוג העולם. ונביא אינו אומר על נביאי האמת כי אם על נביאי השקר שהיו ביניהם, והם היו מתעים אותם ומתירים להם התענוג ואומרים להם שלום יהיה לכם אל תיראו עשו מה שתרצו. וי״ת כהן וספר ר״ל תלמיד: נבלעו מן היין. נשחתו מרוב שתית היין ותעו מן הדרך הנכונה מרוב שתית השכר: שגו בראה פקו. רואה שם בפלס יורה ומלקוש ופי׳ שגו בנבואה בנבואת נביאי אמת שגו ולא הלכו בה. ואדוני אבי ז״ל פירש אפילו בדבר הנראה לעין הם שגו בו. פקו פליליה, כשלו מן ופיק ברכים שפירושו מכשול אמר כשלו במשפט ולא שפטו משפט אמת, הכהן והנביא שהיה להם להורותם התורה ולשפטם משפט אמת: פליליה. שם המשפט מן ונתן בפלילים:

8. כי כל שולחנות. אפילו שלחן הכהנים: מלאו קיא צואה. פירוש קיא וצואה חסר וו השמוש כמו שמש ירח, ראובן שמעון, אמרו שהם שותים עד שמשתכרים ומקיאים כי כן דרך השכור כמו שאומר כהתעות שכור בקיאו והנה הם מקיאים דרך פיהם ויוצאים דרך נקביהם ממעל ומתחת: בלי מקום. עד שאין מקום נקי במקום משתיהם אלא הכל מלא קיא וצואה:

9. את מי. אחר שהם משתכרים וכל עסקם במאכל ובמשתה המורה שבא להורותם למי יורה דעה ולמי יבין שמועה מה ששמע הנביא

15 ל. הנראה לעין שגו. 16 כ. ס. דין אמת.
17 ולשפטם] ל. ולשפוט. 25 כ. ס. במשתה ומשתכרים.

13 דברים יא. יד.
14 וגם בס׳ השרשים ש׳ ראה כתב כן בשם ר׳ יוסף קמחי.
15 נחום ב. יא. 18 שמות כא. כב.
20 חבקוק ג. יא. 20 שמות א. ב. 22 ישעיה יט. יד.

מאת האל לצותם ולהורותם ולהבינם ולמי יורה והנה הם אינם בני בינה והשכל והרי הם כנערים שמתלכלכים בעצמן ואין להם דעת ללכת למקום מוקצה להפנות: גמולי מחלב עתיקי משדים. הם הנערים הקטנים אחר שנשלמה יניקתם כמו ויגדל הילד ויגמל, עד יגמל הנער, והנערים כשתשלם יניקתם מתחילים לדבר ואין להם עדין מתבונת האדם והבדלם מן הבהמה אלא הדבור כי אין להם דעת כן הם אלה הגדולים כקטנים: ופירש עתיקי משדים, מן השדים, כמו שאמר ויעתק משם: ואמר גמולי, עתיקי, בדרך הסמיכות על אות השמוש כמו לנביאי מלבם, האלהי מקרב, השכוני באהלים:

10. כי צו לצו. צו הוא שם כמו מצוה ולא נאמרה המצוה בלשון הזה במקום אחר ורוצה בו באמרו צו מצוה קטנה. אמר כי הם כמו הנערים ולנערים יצוה אדם אותם מעט מעט וילמדם כדי שיקבלו כי אין להם לב לקבל אלא דברים מעטים: וכן פירושו קו לקו, והרי הוא קו הבנין והבנאי נוטה אותו עד שיעשה אותו טור אחד ואחר כך יסלקהו ויטהו לעשות טור אחר וכן יעשה מעט מעט עד שישלים הקיר וכן הוא הלמוד וההרגל לנערים וכן צריך שילמד הנביא לעם הזה כי הם מעטי הבנה ועוד כי הם נלאים לשמוע דבר ה׳ בעבור שאינם חפצים בו ואחר שאמר צו לצו קו לקו וכפלם לחזק הענין אמר זעיר שם זעיר שם, כלומר יאמר להם מעט בדבר הזה ומעט בדבר הזה ואף על פי כן אינם מקבלים:

11. כי בלעגי שפה. אמר הנביא שידבר אל העם הזה ידמה שידבר להם בלעגי שפה, כמו הלועג בשפתיו שלא יוכלו בני אדם להבין את דבריו היטב או כמי שידבר בלשון אחרת כן עושין עצמן שלא יבינו דברי הנביא:

12. אשר אמר להם. והנביא לא יאמר להם אלא דברים טובים שינוחו בהם אם ישמעו לו ויאמר להם זאת המנוחה אם תשמעו אל דברי ה׳ ותעשו מצותיו תהיה לכם מנוחה בארצכם ולא תגלו ממנה והיה אומר לכהניהם ונביאיהם הניחו לעיף, ישראל שהוא עיף ויגע

1 ולמי יורה] ל. למי יורה ולמי יבין. 1 בינה] כ. דעת. ס. דעה.
13 ס. לב ל׳. 22 הלועג] כ. ס. העלג.

4 בראשית כא. ח. 4 ש״א א. כב.
8 בראשית יב. ח. 9 יחזקאל יג. ב.
8 ירמיה כג. כג. 9 שופטים ח. יא.

בצרות רֻבות שיבאוהו הניחו לו והורוהו דבר ה׳ ובו יניח ולא תתעוהו בשקריכם ובפחזותיכם: ולא אבוא שמוע. נכתב באלף וכן ההלכוא אתו וכן מלת הוא:

13. והיה להם דבר ה׳. שלא רצו לשמעו מעט מעט יהיה לכם למכשול עון מעט מעט מדה כנגד מדה: למען ילכו וכשלו אחור. כלומר כשיחשבו ללכת לפנים יכשלו לאחור ותהיה בם יד אויביהם ונוקשו ונלכדו:

14. לכן שמעו אנשי לצון. שאתם מתלוצצים על דבר ה׳ ולא תחשבוהו כלום: משלי העם הזה. אמר כנגד שרי יהודה שהם כמושלים על העם הזה כי אחז המלך לא היה עושה התועבות האל אם השרים היו מוחים בידו אבל כשהנביא היה מוכיחם ומודיעם הפורענות העתידה לבא עליהם היו מתלוצצים ואומרים כרתנו ברית את מות. ויש לפרש משלי ענין משל ומליצה וזהו משלם כרתנו ברית את מות אבל תרגם יונתן שלטוני עמא:

15. כי אמרתם. שאתם מתיאשים מן הפורענות ואומרים דרך לצנות כרתנו ברית את מות שלא יבא לנו וכן שוט האויב כשיעבור בעולם לא יבא אלינו: חזה. שם כמו רואה שפירשנו, כלומר מחזה עשינו עמו כאדם המתראה פנים עם בעל ריבו לעשות שלום ביניהם: כי שמנו כזב. והם נביאי השקר: כזב מחסנו. הם לא היו אומרים כזב ושקר אלא הנביא קורא אותו מחסה כזב והם דברי נביאי השקר שהיו מבטיחים אותם על שקר: שיט כתיב ביוד וקרי שוט בוו ואותיות אהו״י מתחלפות: עבור. כתוב בלא יוד והוא מקור וקרי יעבור ביוד האית״ן והענין אחד:

16. לכן כה אמר ה׳. יסד. שם תואר ואף על פי שהוא פתח אמר הנני מיסד בציון אבן והוא המלך, המשילו באבן גדולה שנותנין אותה ליסוד הבנין וכן פנות הבית עושים מאבנים גדולות לקיים הבנין ואמר שימלך מלך טוב בציון שתנצל על ידו מיד האויב והוא חזקיהו שיחזיר העם בתשובה ויבער הרשעים: ופי׳ בחן מבצר מן הקימו

1 ס. ולא תתעוהו בשקרותיכם. 4 יהיה לכם] ס. והיה להם.
5 ל. למכשול עון מעט מעט ל׳. 6 ס. ותהיה בהם.
10 ס. התועבות ההם. 13 ס. ויש — — — — — אבל ל׳.
18 ס. בעל דינו. 19 ל. כי — — — — — השקר ל׳.

2 יהושע י. כד. 12 למעלה פסוק ז. 28 ישעיה כג. יג.

בחוניו, עפל ובחן: יקרת שם כמו יקר, והתיו במקום הא ואיננו סמוך כמו שפרשנו במילת ציצת: מוסד מוסד. הראשון שם והשני פעול והוא דגוש עם הוו, ופירושו יסוד חזק שביסודות יהיה זה היסוד והוא חזקיהו ואמר המאמין לפי שרובם לא היו מאמינים בדברי הנביא בימי אחז לפיכך אמר המאמין שיש בכם לא יחיש וימהר לראות זאת הנבואה אבל על כל פנים יראה אותה ואם לא תהיה כל כך בקרוב לא תרחק:

17. ושמתי. על יד זה המלך שיקים אשים משפט לקו לא כמו שהוא עתה שאין משפט ואין חסד ואין דעת אלהים בארץ אבל בימי המלך הזה יהיה המשפט במישור כמו הקו שנוטין אותו לישר הבנין וכמו המשקולת והיא אבן הבדיל או העופרת שמעבירים אותו על הבנין גם כן לראות אם הוא ישר ועל פי המשקלת ההיא מישרים הבנין כן תהיה הצדקה במישור: למשקלת. שם בפלס משמרת ומפני האתנח נקמצה הקוף: ויעה ברד. המשיל האויב לברד ולמים שוטפים כמו שאמר למעלה כזרם מים כבירים כזרם ברד. ויעה מגזרת יעים שהם המנקיות שמנקה אדם בהם הבית ואותו הכזב שהיו אומרים כי שמנו כזב מחסנו הברד יסיר אותו המחסה ואותו סתר שקר שאמרתם בשקר נסתרנו אותו הסתר ישטפו אותו מים והוא רמז למחנה אשור שיבא כמים שוטפים כמו שאמר למעלה את מי הנהר העצומים ואמר וחלף ביהודה שטף ועבר וגו׳ כמו שאמר ויעל על כל ערי יהודה הבצורת ויתפשם ואז נשטפו הרשעים אשר ביהודה שהיו משימים סתרם ומחסם השקר והכזב:

18. וכפר. יתבטל ויוסר כמו ואיש חכם יכפרנה: וחזותכם. שאמרתם עשינו חוזה לא תקום כמו שחשבתם וכן שוט שוטף שאמרתם לא יבאנו לא כמו שאמרתם אלא שתהיו לו למרמס:

19. מדי עברו. מעת שיעביר אותו השבט יקח אתכם: כי בבקר בבקר יעבר. כלומר בכל יום ויום כי מעת נסעו לבא לארץ ישראל לא ינוח ביום ובלילה, כמו שאמר למעלה לא ינום ולא ישן, ומה שאמר בבקר בבקר והמחנה היה הולך ביום ובלילה כי בלילה לא

---

7 ל. ישים משפט.
16 ל. אותו המעשה.
14 ס. שהם המנקות.
19 ס. ובבסתר נסתרנו.

---

1 ישעיה לב. יד.
18 ישעיה ח. ז.
19 ישעיה לו. א.
2 למעלה פסוק ד.
18 שם פסוק ח.
22 משלי טז. יד.
33 ישעיה ה. כז.

היו נראים אלא בכל בקר ובקר היו נראים בארץ שהיו באים אל ירושלם: והיה רק זועה הבין שמועה. כשיבינו שמועתו יזועו וירעדו ויפחדו ממנה כי עתה אינם מאמינים: זועה. תנועה, כמו ולא קם ולא זע ממנו כי המפחד ירעד וינוע גופו:

20. כי קצר המצע. פעל עבר כי חציו קמץ וחציו פתח, וכן צרה פעל עבר כי הוא מלעיל, אמר דרך משל כאדם השוכב על מצע והוא קצר ואינו יכול לפשוט רגליו ולהשתרע בו וכן כאדם שמתכסה בשכבו במכסה שהיא צרה ולא יכול להתכנס ולהתאסף תחתיה כן יהיה בישראל, כי מחנה אשור יתפשט בארצם כי רחב ארצם תשוב צר וקצר, כמו שאמ׳ מלא רחב ארצך עמנואל, ולא נשאר להם מכל ארצם אלא ירושלם והיא צרה וקצרה מהתכנס כולם בתוכה: מהשתרע. מענין שרוע וקלוט שהוא ענין יתרון: כהתכנס. כשירצה להתכנס תחתיה לא יוכל. התכנס ענין אסיפה כמו נדחי ישראל יכנס:

21. כי כהר פרצים. כמלחמה שנלחם דוד עם פלשתים בבעל פרצים והיה שם הר כמו שכתוב ויעלו בבעל פרצים ואותו הדבר היה פלא גדול שהכה אותם דוד בעם אשר היו אתו אז ועליהם נאמר ויעלו כל פלשתים ואמר דוד פרץ ה׳ אויבי לפני כפרץ מים כלומר מאת ה׳ היתה זאת, וכמו אותו המעשה שהיה גדול שקם ה׳ ונלחם בהם כן יקום עתה וילחם בישראל וכמו מלחמת יהושע בגבעון שהיה פלא גדול ואמר ויהומם ה׳ כן יהום עתה ה׳ את ישראל ולא יהיה בהם כח לעמוד כנגד אויביהם: ומה שאמר כעמק בגבעון, רצה לומר כמו שעשה בעמק אילון ובגבעון: לעשות מעשהו זר מעשהו. כשיקום לעשות מעשהו זה בישראל יאמרו זר מעשהו כי לא עשה כזה אתמול שלשום. וכפל ענין במלות שונות כי זר ונכריה אחד, ומעשהו ועבודתו אחד, כתרגום מעשה עובדא. וא״א ז״ל פי׳ זר מעשהו כי

---

6 ס. כאדם ששוכב. 7 ס. וכן כאדם שיתכסה. 7 ל. בשכבו ל׳.
8 במכסה] ס. במסכה. 11 והיא] ס. והיתה.
14 ס. שנלחם דוד בפלשתים. 16 ס. ועליהם נאספו כל פלשתים.
18 ל. כלומר מה׳. 19 וילחם] ל. ונלחם.
23 בישראל יאמרו] ס. ת׳.

---

3 אסתר ה. ט. 10 ישעיה ח. ח. 11 ויקרא כב. כג.
13 תהלים קמז. ב. 15 דה״א יד. יא.
17 ש״ב ה. כ. 20 יהושע י. י.

בהר פרצים ובגבעון קם בעזרת ישראל להנקם מאויביהם אך עתה זה יהיה בהפך כי מישראל ינקם עתה: ויונתן תרגם הפסוק כן ארי כמא דזעו טוריא כד אתגלי יקרא דה׳ בימי עוזיהו מלכא וכגיסין דעבד ה׳ ליהושע במישר גבעון לאתפרע מרשיעיא דעברו על ממריה כן אתגלי לאתפרע מדעבדי עובדין נכראין עובדיהון ומדפלחו פולחן מעוותא פולחניהון:

22. ועתה אל תתלוצצו. כמו שאמר עליהם אנשי לצון, ולרוב הפעלה בפעל יבא בלשון התפעל כמו מתנקש בנפשי, מתדפקים על הדלת, והדומים להם: יחזקו. בשוא החית והזין: מוסריכם. יסוריכם, אמר השמרו לכם שלא תתלוצצו עוד על דבר ה׳ פן יהי׳ יסוריכם חזקים הכל כפי מעשיכם הפורעניות עתידה לבא כי שמעתי מאת ה׳ כי כלה ונחרצה, הכלה שתהיה נחרצה תהיה כלומר גמורה וכן כליון חרוץ, כליון גמור:

23. האזינו. אמר להם דרך משל ואמר להם שיאזינוהו וישמעוהו, וכפל הענין במלות שונות לחזק הענין:

24. הכל היום יחרש החרש. דמה משפטי האל ומצותו על ידי הנביאים למשפטי החרישה והזריעה, ונפרש תחילה המליצה ואחר כך המשל. אמר החורש שהוא חורש אדמתו לזרעה יחרוש כל היום לא יעשה אלא מה יעשה אחר שחרש קצת היום יפתח ויתיר שוריו וישדד אדמתו כלומר יכתוש הרגבים וזהו וישדד שהולך בשדה וכותש הרגבים במקום שימצאם:

25. הלא אם שוה פניה. אם כמו כאשר וכן ואם יהיה היבל, אמר כאשר שוה פני האדמה שכתש הרגבים ושוה פניה כדי שיפול הזרע בשוה: והפיץ קצח וכמן. כי לכל אחד מן הזורעים יש משפט היאך יזרע, והקצח והכמון צריך לזרעם במקום שעפר כתות הרבה ודק מאוד: שורה. מדה, כמו במשקל ובמשורה שפירושו מדה, ושורה תואר לדבר הנתון במדה והיא בהא בלשון נקבה לפי שהיא תואר לחטה

1 אך] ל. רק. 4 ל. לאתפרע דעברו. 17 ס. כדי לזרעה.
18 ל. אחרי שיחרש קצת יום. 19 וכותש] ס. וכותת.
22 ס. כאשר ישוה. 22 ס. שכתת הרגבים ישוה פני הניר.
23 ל. יש לו משפט. 26 ס. בהא ל׳.

7 ש״א כח, ט. 7 שופטים יט. כב. 11 ישעיה י. כב.
21 במדבר לו. ד. 25 ויקרא יט. לה.

שהיא לשון נקבה, ואמר וכן ישים החטה בזריעתו במקום מן האדמה שיודע שהוא מקום טוב לזריעת החטה יזרענה שם במדה לא יוסיף על המקום ההוא ולא יגרע, וכן שעורה שם גם כן נסמן שיש לו סמן שם במקום זריעת השעורים: וכוסמת גם כן ישימנה בגבולה הידוע לו וכן לכל זרע וזרע כמשפטו ובמקום הראוי לו אבל זכר אלו שהן עיקר מאכל האדם והבהמה, וכן הקצח והכמון הם מיני תבלין צריכים למאכל האדם כן הוא משפט הזריעה. ושורה ונסמן וגבולתו ענין אחד, ואמר הענין במלות שונות כמנהג: וקצח הוא זרע שחור והוא ממיני התבלין, וכמן ידוע והוא הנקרא כומין בלעז:

26. ויסרו למשפט. האל יסר הזורע משפט הזריעה והורהו, כאלו אמר ואלהיו יסרו למשפט ויורנו. כלומר שנתן חכמה זו בלבו. ואדוני אבי ז״ל פירש הפסוק כן, אמר ויסרו למשפט על דרך משל כמו שהמיסר מכה, אמר שיכה הזורע הרגבים הקשים כדי להשוות פני הקרקע כמשפטו, כמו שאמ׳, ואחר כך אלהיו יורנו פירש ימטירנו מענין יורה ומלקוש כלומר הזורע יזרע כמשפט ואחר כך יקוה לאל שיתן מטר ויצמחו הזרעים:

27. כי לא בחרוץ. פירושו הוא לוח עץ ואבנים דקות תחובות תחתיו לדוש, אמר כמו שיש חלוק בין הזרעים בעת הזריעה ומשפט זה אינו כמשפט זה, כן בעת האסיפה: כי לא בחרוץ יודש קצח ואופן עגלה על כמן יוסב. יוסב בוו עם הדגש ופירוש ולא אופן עגלה, ולא שזכר עומד במקום שנים, פירוש כי הקצח והכמון הם מיני זרעים דקים ולא ידושו אותם לא בחרוץ ולא בעגלה אלא במטה יחבטו. וממטה ושבט אחד:

28. לחם יודק. אבל הלחם רוצה לומר מה שעושין ממנו הלחם והם החטים והשעורים והכוסמין יודק על ידי החרוץ והעגלה. ומה שאמר יודק כמו יודש אלא אמר יודק על התבן שעל הזרע שיודק בדישה עד

---

1 ס. במקום שהוא יודע מן האדמה.
3 ס. ולא יגרע מן האדמה שהיא טובה. 3 ס. שם ל׳. 4 ל. בגבולו.
11 ס. חכמה זו לבדו. 12 ס. כמו שמיסר המכה.
13 ל. האגרופין הקשים. 13 ס. כדי לשוות. 13 ל. פני האדמה.
14 ואחר] ס. ואחר. 21 ל. מיני ל׳. 22 ל. לא ל׳.

---

11 וגם בס׳ השרשים ש׳ ירה כתב וא״א ז״ל פי׳ יורנו מענין השלישי ימטירנו.
14 דברים יא, יד.

שיתגלה הזרע שבתוכו: כי לא לנצח. אף על פי כן לא יודשו לעולם אלא זמן קצוב יש להם שיבין האדם הדש בחרוץ או בעגלה שהוא מודש: ואדוש האלף בו נוספת והוא מקור: והמם גלגל עגלתו. כמו אופן עגלה שזכר כי אופן וגלגל אחד והגימל בחרק הראשונה והשניה בפתח כי אם יעשה זה זמן רב אופן העגלה יהום ויכתת הזרע וכן בחרוץ גם כן ישמר שלא יעבירנו על התבואה זמן רב כדי שלא ידיקו פרשי החרוץ הזרע ופרשיו הם שני החרוץ שבהם נכתש התבן מעל הזרע ואם יעשה זה זמן רב אפילו הזרע יהיה שבור ומכותת וכנוי ידושנו וידוקנו על הלחם שזכר, ופעל ידושנו שהוא לשון יחיד על האופן וכן פעל ידוקנו על החרוץ:

29. גם זאת. לפי שאמר בתחלת הפרשה קולי ואמרתי ואמר אל תחשבו כי זה אמרתי לכם מלבי כי גם זאת החידה כמו הדברים האחרים שאני אומר לכם מעם ה׳ צבאות יצאה שהפליא בזה עצה והגדיל בו תושיה כי המשל הזה נפלא וגדול מאוד. ותושיה היא החכמה והתורה כי חכמה יש במשל הזה. ועתה נפרש המשל החורש הוא האל ית׳ והאדמה היא ישראל וכמו שהחורש יתקן האדמה כדי שתהיה נכונה לקבל הזרע כן האל ית׳ תקן ענין ישראל כדי שיהיו נכונים לקבל דבריו תחלה הוציאם ממצרים שהיו בה כשדה שאינו עבוד ומעלה קוצים כן היו הם במצרים במעשים רעים הדומים לקוצים והוא שלח להם משה נביאו אחר ששלח להם אהרן ונביאים אחרים כמו שאמר בנבואת יחזקאל ואמר אליהם איש שקוצי עיניו השליכו ובגלולי מצרים אל תטמאו ואומר וימרו בי ולא אבו לשמוע אלי וגו׳ ואחר ששלח להם משה ועשה להם אותות ומופתים עד שהאמינו כמו שאומר ויאמן העם והוציאם בכסף ובזהב והכה אויביהם המכות הידועות והראה להם עמוד ענן ביום ועמוד האש לילה והעבירם בים ביבשה ונער פרעה

2 ל. יש להם ל׳.
3 ס. נוספת] <וראשונה בחירק ושניה בפתח> והוא מקור.
4 ס. אופן ועגלה אחד. 4 ס. והגמל – – – – בפתח ל׳.
7 ס. השנים מהחרוץ שבהם נכתת. 14 ס. הוא נפלא וגדול.
14 ל. החכמה היתרה. 15 ס. כי החכמה יש.
21 אליהם] ס. להם. 22 ס. ואומר – – – אלי ל׳.
24 ס. במכות הידועות.

21 יחזקאל כ. ז. 23 שמות ד. לא. 25 תהלים קלו. טו.

ו ח י ל ו וכל זה הוא תקון האדמה לקבל הזרע שיקבלו מצותיו וחקותיו וכן אמרו כ ל א ש ר ד ב ר ה׳ נ ע ש ה ו נ ש מ ע. ותקון האדמה ושווי פניה לא יעשה אותו החורש כל היום כן האל ית׳ לא יראה הנפלאות ההם בכל עת, ואחר תקון האדמה התחיל לזרע בה והוריד שכינתו לעיניהם בהר סיני בקולות ולפידים והשמיע להם דבריו עד שכולם היו במדרגת נביאים אבל לא היו כולם שוים כמו שאמרו רבותינו ז״ל משה מחיצה בפני עצמו ואהרן מחיצה בפני עצמו וכן כולם איש ואיש לפי שכלו והטובים בשכלם דקי העיון הם הנמשלים למקום שהוא מיטב האדמה דקת העפר שראוי לזרוע בה הקצח והכמון שהם זרעים דקים ואינם מאכל בפני עצמם אלא לטעם, כל זה הוא דקות הענין ומעוט ההגשמה שבו וכן קבלו דקי העיון שבהם והשכילו הדברים הדקים הרוחניים, והחטה השעורה והכסמת גם בדברים הגסים יש בהם זה דק מזה וכן במקבלין יש בהם שעיונו טוב זה מזה כמו שחטה טובה דקת המאכל מהשעורה והכוסמת וצריך לה מקום טוב מן האדמה לזרעה בו וכן השעורה והכוסמת כל אחת לפי מה שהיא כן כל אחד מהדברים הדקים העיוניים יש לו משפט בפני עצמו וכן במקבליהם ומשכיליהם כל אחד יש לו משפט, וכמו שהזורע מקוה בזרעו שתוציא לו האדמה מגרגיר אחד כמה גרגירים כן קוה האל מישראל שיוסיפו על מה שהורם וישכילו ויבינו דבר מתוך דבר, כמו שאמר ו י ק ו ל ע ש ו ת ע נ ב י ם כי כמו שטבע האדמה להוציא יותר על מה שנזרע בה כן טבע האדם בכח הנפש המשכלת שנתנה בו להוסיף על מה שילמדוהו וכן אמר ת ן ל ח כ ם ו י ח כ ם ע ו ד. ו י ס ר ו ל מ ש פ ט הוכיחם תמיד. והמיסר לאדם הוא המעורר לאדם והם הנביאים, והנה האל שלח להם נביאים תמיד לעוררם ולהשכילם והם כמו המטר באדמה, כמו שאמר א ל ה י ו י ו ר נ ו, ועוד כי הזרע יעמוד בהאדמה זמן קצוב עד זמן צמיחתו וגמר בשולו ואחר כך יקצר אדם אותו וידוש אותו להוציא המאכל וליהנות בו כן ישראל אחר שנתן הזרע בהם והם החכמה והתורה והמצוה ונתקיימו

5 דבריו] ל. דברו. 6–7 עצמו] ל. עצמה.
16 ל. וכן – – – משפט ל׳. 18 ס. כמו שאמר – – – ענבים ל׳.
22 והמיסר] ס. והמטר. 24 ל. עד צמיחתו.
25 ס. אותו וידושנו.

2 שמות כד. ז.
6 מובא במורה נבוכים חלק שני פרק ל״ג ומקורו מכלתא דרשב״י, הוצ׳ האפפמאנן, ע׳ ק״ב, סי׳ כ״ד, ועיין מכלתא דר׳ ישמעאל, הוצ׳ רמא״ש, עמ׳ ס״ו.
19 ישעיה ה. ב. 21 משלי ט. ט.

בהם והורגלו בהם, וזה כנגד זמן עמידת הזרע באדמה היה ראוי שימצא הזורע תוספת ויראה הטוב שבו לעיני כל כמו שאמר כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים והיה להם להשכיל ולהיטיב מעשיהם עד שיאמרו העמים עליהם רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה, והדישה הוא מאמר הנביא ואזהרתו להוציא הפרי הטוב והם המעשים הטובים, והמשכילים ראויים שיספיק להם מעט האזהרה כמו הקצח והכמון שיחבטו בשבט, והעם ראוים לאזהרה גדולה וחזקה כמו הזרעים הגסים החטה והשעורה והכוסמת שצריך לדושם בחרוץ ואופן עגלה, ואף על פי כן לא יהיה זה לנצח כן הנביאים לא יעשו אזהרתם לנצח כי כמו שהזרע יהיה נשבר ונפסד ברוב הדישה כן דברי הנביא הם נפסדים ברוב האזהרה אחר שאינם מקובלים, והנה נשארו באדמה נשברים ללא תועלת, כן ישראל כל מה שיזהירם הנביא יוסיפו לחטוא, והנה הדברים נשחתים אחר שלא יהנו מהם ולא ישובו בעבורם מדרך הרעה והנה הם הפך המבוקש מהם והתקוה בהם ויאמרו העמים עליהם סכל ואין לב הפך מה שנאמר עליהם כשהיו שומרים דרך ה׳ רק עם חכם ונבון, ויונתן תרגם כן כל היום. בכל עדן מתנבין נבייא לאלפא מאים יתפתחון אודני חייביא ויקבלון אולפן: הלא. הלא אם ישוון בית ישראל אפיהון למעבד אורייתא אתוב ואכנש יתהון מביני גלוות עממיא דאינון מבדרין ביניהון הא כקצחא וככמונא דמזדריק ואקריב יתהון זרעיין זרעיין לשבטיהון הא כזרעי חטין על לגנין וסערין על סמנין וכונתין על תחומין: ויסרו. הא כל אילין להון אולפן דדין דידעין ארי אלהא מחוי להון אורח תקנא דיהכון בה: כי לא. ארי לא במוריגי דפרזלא מדרכין קצחא וגלגלי עגלתא על כמונא מחזרין ארי בחוטרא מחבטין קצחא וכמונא במחבוטא: לחם. ית עבורא מדרכין אף יתיה ארי לא לעלמא אדרכא ידרכוניה ומבלבל בגלגלי עגלתיה ומפרש ית עבור ומפרח ית דוקא: גם זאת.

---

1 ס. זמן ח׳. — 5 ואזהרתו] ל. והזהרתו. — 6 ל. ההזהרה.
7 ל. להזהרה. — 8 בחרוץ] ל. החרוץ. — 9 ל. הזהרתם.
10 ל. נפסד ונשבר. — 10 ל. דברי הנביאים נפסדים.
11 ל. ההזהרה. — 11 ל. והנה ישארו. — 11 ס. נשברים ל׳.
12 הנביא] ל. כן. — 17 ס. ויקבלון אולפא. — 19 ל. וככמונא דמוריק.
21 דדין] ס. דרין. — 21 ל. מחוי. — 22 ל. פרולא.
23 ס. ארי בחבוטא. — 24 ל. עיבורא. — 25 ס. בגלגלי ל׳.

---

2 דברים ד. ו. — 14 ירמיה ה. כא. — 15 דברים ד. טו.

אף דא מן קדם ה׳ צבאות נפקת דאתקין עלמא במחשבת דעתיה רבתא אסני עובדא בראשית בסגי חכמתיה:

כט. 1. הוי אריאל אריאל. המזבח נקרא אריאל וכן בספר יחזקאל ומהאריאל ולמעלה קרנות ארבע, וכן תרגם יונתן ווי מדבחא מדבחא דבני בקרתא דשרא בה דוד, ורבותינו ז״ל אמרו וההיכל צר מאחריו ורחב מלפניו ודומה לארי שנאמר הוי אריאל, מה הארי הזה צר מאחריו ורחב מלפניו אף ההיכל צר מאחריו וגו׳. וכפל אריאל כדרך הנוהים שכופלים דבריהם כי הנביא היה נוהה עליו, ואמר עליו הוי: ופירוש קרית חנה דוד, כתרגומו, או יהיה אריאל השני סמוך לקרית, וקרית אינו סמוך אלא התיו במקום הא במוכרת כמו חלת מצה אחת, חמת למו, ציצת נבל והדומים להם. וטעם שזכר דוד בספר הזה לפי שלדוד נראה מקום המזבח תחילה בהר המוריה, והיה שם קרבנו לרצון ונעתר שם באש ונעצרה המגפה, אבל מה שמקריבים עתה שם אינו לרצון כמו שאמר עלותיכם לא לרצון כיון שמעשיהם רעים וזובחים גם כן לאלהים אחרים והשוחט שם נחשב לו כאלו נוקף ועורף וכן אמר זובח השה ערף כלב, לפיכך אמר חגים ינקפו, הכבשים ששחטו נחשב להם כאלו עורפים אותם, ותרגום וערפתו ותנקפיה: חגים. כמו כבשים וכן אסרו חג בעבותים ומה שאמר ספו שנה על שנה, פירושו מה שתוסיפו לבא שנה בשנה לזבוח זבחים אינם זבחים:

2. והציקותי לאריאל. קרא שם העיר ירושלם אריאל על שם המזבח אשר בה ואמר שיציק לה וכן היה כי כל סביבותיה תפש מלך אשור: והיתה תאניה ואניה. שיבכו בעיר ירושלם על אחיהם הנהרגים בערים סביבותיהם וגם יפחדו על עצמם: והיתה לי כאריאל. ירושלם תהיה לי כמו המזבח שמוקף זבחים כן תהיה היא מוקפת הרוגים בערים אשר סביבותיה. ומה שאמר לי כמו זבחי המזבח הם לי שמקריבים אותם כן

---

5 בה] ל. ביה. — 5 ס. שההיכל צר.
7 ס. ודומה – – – וגו׳ ל׳. — 14 ס. וגם זובחים ג״כ.
25 ס. כי כמו שזבחי המזבח הם לי.

---

4 יחזקאל מג. טו.
5 מדות ס״פ ד. ומובא גם בס׳ השרשים ש׳ ארה:
10 ויקרא ח. כו. — 11 תהלים נח. ה. — 11 ישעיה כח. ד.
14 ירמיה ו. כ. — 16 ישעיה סו. ג.
17 שמות יג. יג. — 18 תהלים קיח. כז.

דם ההרוגים הוא לי כי ברצוני נעשה כמו שקרא מלך אשור שבט אפי ומטה זעמי:

3. וחניתי. כשיחנה מלך אשור על ירושלם אני הוא שאחנה עליה כי במצותי וברצוני יעשה מה שיעשה, וכן וצרתי, והקימותי. ופירוש כדור סבוב, וכן במשנה הכדור והאימום, ונקרא כן לפי שהוא עגול, וחסר כף או בית השמוש, וחניתי עליך, סביביך, כמו הכדור, וכן כדור על ארץ רחבת ידים, ובמשקל אחר כמלך עתיד לכידור: וצרתי. מענין כי תצור על עיר: מצב. מגדל עץ שמעמידים על העיר ללכדה: מצרת. מן ובנית מצור, ואף על פי שלא נכתב בפרשה ההיא שבנה מלך אשור על ירושלם מצור אבל אמר הנביא לא יבוא אל העיר הזאת ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סללה. ומה שאמר לא יבוא רוצה לומר לא יכנס לתוך העיר שיכבשנה, ומה שאמר לא יורה ולא יקדמנה ולא ישפך לא עשה אבל הכינו אותו היום לירות ולשפוך מחר, גם הקימו מגדל עץ ומצור להלחם מחר ובלילה הכם מלאך ה' והופרה עצתם ויונתן תרגם וצרתי עליך מוצב ואבני עליך קרקום, במו שתרגם אונקלס ובנית מצור ותבני קרקומין. ותרגום והקימותי עליך מצורות, ואצבר אליך מליתא כמו שתרגם לא ישפך עליה סללה לא יצבר עליה מליתא:

4. ושפלת. אז תשפילי, אמר כנגד ירושלם רוצה לומר היושבים בה: מארץ תדברי. אמר תדברי בשפל קול כאלו יצא הקול מתחת לארץ וכן אמרת' תשח כאלו תצא מעפר, וכפל הענין במלות שונות כמנהג. ועוד כפל ואמר והיה כאוב מארץ קולך וגומ' ופירוש כאוב כי בעלי האוב ישמיעו קול נמוך מתחת לארץ כמו שפרשנו בספר שמואל בפרשת בעלת אוב. תיו תצפצף על האמירה כמו תיו תשח אמר כל כך יהיה הקול נמוך עד שלא ידמה דבור אדם אלא צפצוף העופות, והענין הזה אמר על אליקים ושבנה ויואח שאמרו על רבשקה דבר נא אל עבדיך ארמית ואל תדבר אלינו יהודית באזני העם,

---

6 ל. וחסר – – – הכדור ל'. 14 ל. גם] ג"כ.
16 קרקום] ס. כרכום. 17 ס. כרכומין.

---

1 ישעיה י. ה. 5 כלים פכ"ג מ"א.
7 ישעיה כב. יח. 7 איוב טו. כד. 8 דברים כ. יט.
9 שם פסוק כ. 10 ישעיה לז. לג. 16 דברים כ. כ.
18 ישעיה לז. לג. 24 שמואל כח. כד. 26 ישעיה לו. יא.

ואלה הדברים בקול נמוך אמרו לו כדי שלא ישמעו העם ואומר ויעמד רבשקה ויקרא בקול גדול יהודית, כדי שישמעו העם:

5. והיה כאבק. כמו האבק הדק שילך בנפיחת הפה כן יהיה המון זריך שיכלו במהרה. ופירוש זריך הזרים החונים עליך והוא מחנה אשור, וכפל הענין עוד ואמר וכמוץ עובר וגו׳: לפתע פתאום. הלמד לשמוש בית כמו בפתע פתאום וכן הרגתי לפצעי, לפניכם לחרב והדומים להם, כלומר יבא פתאם שברם כי בבקר מצאום כולם פגרים מתים. ופתע כמו פתאום וכפל הענין במלות שונות לחזק הענין:

6. מעם. אומר איך תהיה זאת הגזרה הגדולה פתאום לפי שתבא מעם ה׳ צבאות והמשיל המגפה לרעם ולרעש וכו׳:

7. והיה כחלום חזון לילה. מה שרואה אדם בחלומו יקרא חזון ואף על פי שאינו נבואה. ותרגם יונתן כמחלם הרהור ליל וזה מפרש בפסוק הבא לפניו: על אריאל. על העיר שהמזבח בתוכה כמו שפירשנו: צוביה. כמו צבאיה: ומצודתה בחולם. ופירושו אנשי מצדתה, כלומר בונין מצודות עליה ללכדה:

8. והיה כאשר יחלם. כמו שאדם רעב שישן ובשנתו רואה שהוא אוכל והוא מה שהיה מהרהר בעוד שהיה ער והנה בהקצו רקה נפשו כמו שהיתה קודם השינה, כי כל חולם לא ימצא דבר בהקיצו מכל מה שהוא חולם. וכן הצמא והנה עיף, כמו הצמא לפי שהעיף מן הדרך צמא נקרא העיף צמא, וכן הארץ הצמאה נקראת עיפה, כצל סלע כבד בארץ עיפה: שוקקה. מתאוה, מן ואל אישך תשוקתך והוא תאר מן המרובע על משקל כפרה סררה:

9. התמהמהו. זאת הנבואה בימי אחז אמר התמהמהו כנגד אנשי יהודה ופי׳ התעכבו כמו ויתמהמה והעכוב הזה הוא במחשבה. אמר האריכו במחשבותיכם ותחשבו בלבבכם בעכוב כדי שתתבוננו בדבר ואחר שתתבוננו בדבר תמהו בעצמכם איך נהיתה בכם הרעה הזאת שתניחו דברי אלהים חיים שאומרים לכם נביאי האמת ואתם מתפתים בדברי

11 ל. יקרא חזיון. 20 כ. ס. ניקראת עיפה.
25 ל. האריכו במחשבתם.

1 שם פסוק יג. 6 בראשית ד. כג. 6 ויקרא כו. ז.
20 ישעיה לב. א. 21 בראשית ג. טז.
22 הושע ד. טז. 24 בראשית יט. טו.

נביאי השקר אשר השתעשעו ושועו ופירש אדוני אבי ז״ל התעורו ועורו אחרים מענין ועיניו השע והם נביאי השקר. התעורו ועורו אתכם מלראות הנכונה: שכרו ולא יין. הם נביאי השקר ואמר ולא יין ולמעלה אמר תעו בשכר אינו אומר בזה הפסוק שאינם משתכרים אלא אומר כי גם בעת שאינם שותים הם שכורים כי לא ישכילו ולא יבינו כמו השכור. וכפל הפסוק בענין במלות שונות כי נעו כמו שכרו כי השכור יניע ויניד גופו הנה והנה עד שנופל:

10. כי נסך, כסה. כמו והמסכה הנסוכה, ואת קשות הנסך, שהוא ענין כסוי כלומר כסה אתכם בכח תרדמה שהפיל עליכם עד שאתם חשובים כנרדמים שאין אתם שומעים למי שיקרא לכם: ויעצם. ויסגור וכן מן הקל עוצם עיניו כסה עליכם וסגר עיניכם שלא תראו ולא אתכם לבדכם אלא הנביאים שהם נביאי שקר: ואת ראשיכם החוזים כסה. והם הם המעצמים את עיניכם עד שלא תראו ומה שאמר כי נסך ה׳ עליכם כלומר כל כך הוא הכסוי חזק עד שידמה כי מה׳ הוא או פירושו על דרך השמן לב העם הזה כמו שפרשנו:

11. ותהי לכם חזות הכל כלומר נבואת כל נביאי ה׳ המתנבאים לכם היא לכם כמו הספר החתום שאם יתנו האגרת ליודע לקרותה יאמר לא אוכל כי חתום הוא ימצא זאת העלה לפי שאין רצונו לקרותה כי אם היה רצונו לקרותה היה אומר פתח אותו ואקראנה כן החכמים שבכם אומרים כי יש בדברי ה׳ דברים סתומים לפיכך לא יתנו לב להם ואם היה רצונם לשמוע ולהבינם יאמרו לנביא פרש לנו את הדבר הסתום:

12. ונתן על אשר לא ידע ספר ואמר לא ידעתי לקרות ספרו אפילו יהיה פהוח כן הכסילים שבכם ימצאו עלה אין אנחנו מבינים דברי אלהים אמרו לחכמינו והנה חכמיהם ונביאיהם יטעום הנה כי בין זה ובין זה הספר לא יקרא כן דברי ה׳ לא ישמעו ביניכם לא לחכמים ולא לכסילים: ויתכן לפרש חזות הכל שלא יהיה חזות סמוך ויהיה הכל כמו לכל ופירושו הנבואה היא לכולכם, בין לחכמים ובין לכסילים כדברי הספר החתום:

---

1 אשר כ. ח׳. 2 אחרים – – – ועורו] ל. ח׳.
6 בענין] ל. ח׳.

---

2 ישעיה ו. י. 4 ישעיה כח. ז. 8 שם כה. ז. 8 במדבר ד. ז.
11 ישעיה לג. טו. 15 ישעיה ו. י. 15 וכן כתב בשם רי״ק בס׳ השרשים ש׳ שוע.

על אשׁר לא ידע כמו אל אשר לא ידע, וכן וילך אלקנה הרמתה על ביתו, כמו אל ביתו, ותתפלל על ה׳, כמו אל ה׳. ויש מפרשים הספר החתום שדבריו סתומים וחתומים:

13. ויאמר ה׳. כי נגש, יש מחלוקת בקריאת המלה הזאת יש קוראים אותה בשין הנקודה לצד ימין כמו נגש יוסף ורחל ענין קריבה וכן הוא לפי המסרה אשר עליו שאמר לית כוותיה בספרא ואם הוא בשין הנקודה בצד שמאל הנה אחר בספר נגש והוא נענה, אבל י״ת בשין (בסין) כמו והנוגשים אצים, שתרגם חלף דאתרברב, וכן נמצא במקצת ספרים נגש בְסין. ופירוש הפסוק לקריאת נגש בשין כן ויהיה טעם יען נמשך אל לכן שאמר בפסוק האחר אמר בעבור שעשו זה לכן הנני יוסיף, אמר הנה הם קרובים אלי בנראה ומכבדים אותי בפיהם ומרחקים לבם ממני, ולקריאת נגש בשין (בסין) יתפרש לפי דעת התרגום בעבור שהם גדולים בעיניהם ומראים עצמם כנוגשים אל שאר העם לכבד את ה׳ בפיהם ולהתפלל לפניו. ואנחנו נפרש נגש נדחק כמו נגש והוא נענה, יאמר כי בעת שיש להם צרה יכבדוני בפיהם ומקרבים אלי פיהם ושפתותיהם ומרחקים ממני לבם: ותהי יראתם אותי מצות אנשים מלמדה. כי מי שאינה עושה אלא מה שמצוה לבד ואינו מוסיף מעצמו אינו עושה הדבר מחפצו ומרצונו:

14. לכן. יוסיף. פעל והוא בחירק כמו בצירי, וכן הנני יוסף על ימיך, תומיך גורלי בחירק, ואמר יוסיף רוצה לומר עוד על מה שהבאתי עליהם עוד אביא רעה גדולה עליהם: להפליא. להביא רעה עליהם עד שיפלא בעיני הרואה על דרך ותרד פלאים לפיכך כפל ואמר הפלא ופלא: ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו. בגלות ובטלטול תאבד חכמתם, שהם חכמים אבל חכמתם להרע ולא להיטיב כמו שאמר חכמים המה להרע ולהטיב לא ידעו או

---

1 ס. כלומר על אשר. 1 כ. ס. כמו וילך. 6 כוותיה] ל. ת׳.
17 שמצוה] ל. שצוה. 21 עליהם] כ. ס. עליכם. 24 להרע] ל. לרע להם.

---

1 ש״א ב. יא. 2 ש״א א. י.
3 כן כתב הראב״ע פה וז״ל "כי חתום הוא, לא יוכלו להבין".
5 בראשית לג. ז.
6 וכן הביא בס׳ השרשים ש׳ נגש את המסורה "לית בספרא".
7 ישעיה נג. ז. 8 שמות ה. יג. 19 ישעיה לח. ה.
20 תהלים טז. ה. 22 איכה א. ט. 25 ירמיה ד. כב.

פירוש ואבדה כי כשתבא להם הרעה תאבד חכמתם שלא תהיה להם עצה ותחבולה להנצל ממנה ולא תועיל להם אז חכמתם:

15. הוי המעמיקים. מַעֲמִיקִים במחשבתם להסתיר עצתם מהאל כלומר כי הם חושבים כי ה׳ אינו משגיח בעניני הארץ לפיכך עושים כל רצונם כי אומרים כי אין רואה ואין יודע ופי׳ במחשך כאלו מעשיהם במקום חושך כנגד בני אדם שאין רואה אותם כן חושבים כי כל מעשיהם בסתר ובגלוי לא יראם האל, וכן תרגם יונתן במחשך כדבקבלא: לסתיר. כמו להסתיר:

16. הפככם. אם כענין אמת כמו ואם בריאה יברא ה׳, ואם ללצים הוא יליץ, והדומים להם שפירשתי אותם כך בספר מכלל בחלק הענין ממנו. אמר באמת הפככם נקל בעיני, כחומר היוצר יחשב לפני, כמו היוצר שהחומר בידו שיעשה כלי ואחר כך שב כלי אחר כאשר ישר בעיני היוצר, כן נקל הפככם בידי כי אתם בידי כמו החומר ביד היוצר ואיך אתם אומרים כי אינני רואה מעשיכם: כי יאמר מעשה לעשהו. בתמיה, וכי יאמר מעשה לעושהו לא עשני ומה לו להפך אותי מכלי אל כלי, וכפל הדבר במלות שונות ואמר ויצר אמר ליוצרו לא הבין. ויצר, הוא שם לכלי הנוצר ביד היוצר, ולמד לעושהו, ליוצרו, במקום בעבור כלמד אמרי לי:

17. הלא עוד במעט זמן תראו ההפך שאני עושה בכם, ואמר ואמר מעט מזער כפל ענין במלות שונות להמעיט הזמן, והנבואה נאמרה בימי אחז ואמר שזה יהיה בקרוב בימי חזקיהו: ושב לבנון לכרמל. לבנון הוא יער הלבנון שיש בו ארזים גבוהים ונשאים וכרמל הוא מקום שדות התבואה וכרמים ועצים שפלים, וזה המשל אמר על הגאים הרמים שהיו בימי אחז שישובו שפלים בימי חזקיהו עד שלא יהיה להם רשות לדבר וישובו על כרחם לדרך הטובה. והכרמל והם השפלים והענוים שהיו בימי אחז ולא היה כח בידם להוכיח, בימי חזקיהו יהיו נשאים כארזי יער

4 ה׳] ל. השם כ. האל. — 5 ל. כי אומרים אין רואה.
7 ל. כיד בקבלא. — 11 כ. ס. בחלק הדקדוק.
12 שיעשה] ל. ועשה כלי. — 14 כ. ס. והיאך אתם אומרים.
23 כ. הגוים הרמים. ל. הגאים והרמים.

9 במדבר טז, ל. — 10 משלי ג, לד. — 10 בס׳ השרשים ש׳ אם.
18 בראשית כ, יג.

הלבנון, ויוסיפו בכבוד ובגדולה עד שידמו לארזי הלבנון כמו שאמר ויספו ענוים בה׳ שמחה:

18. ושמעו. אותם שהם חרשים עתה לשמוע דברי הספר והם עורים לראותם כמו שאמר למעלה ותהי לכם חזות הכל כדברי הספר החתום: ומאופל ומחשך שיהיה להם, רוצה לומר הצרה תראינה הנבואה שתתקיים שהיו עורים בה כשהיה מוכיחם הנביא:

19. ויספו. הם יהיו בצרה והענוים יוסיפו לשמוח בה׳ שהיו מאמינים בו קודם בא הצרה עתה יוסיפו לשמוח בה׳ כשיראו שתתקיים הנבואה ולרשעים הצרה ולהם הרוחה והכבוד, וכפל הענין במלות שונות ואמר ואביוני וגו׳ כלומר האביונים שבאדם שהיו בירושלם והם הענוים:

20. כי אפס. ישמחו ויגילו כשיראו אפיסת העריצים והלצים ושוקדי און שהם לא היה להם רשות לדבר בפניהם ולא להוכיחם, כשיראו בפורענותם יגילו כמו שאמר ובאבד רשעים רנה. פירוש שוקדי און מתעסקים ומהירים אל האון:

21. מחטיאי. כשאדם מוכיחם בדברים חושבים הדבר עליו לחטא כאלו הכה אותם וכן למוכיח בשער יקושון מי שמוכיחם בשער כלומר ברבים כדי שיוסרו ישיגו לו מוקש ויכשילוהו בדרכיו, כלומר יזמינו לו כל רע וילשינו עליו למלך ומטים הצדיק בתוהו והבל, ותרגם יונתן ואסטיאו בשקר דין זכאין: יקושון. מנחי העין והוא מענין מוקש, ויהיה יקש וקוש בענין אחד, וכן ת״י בעין ליה תקלא, ויש לפרש יקושון מענין קש ומשרשו שהוא שרש קשש, וכן התקוששו וקושו מן לקשש קש כי כמו שמקושש עצים או קשים לוקט מכאן ומכאן ואוספן יחד כן מחרף האדם מלקט מומיו מזה ומזה ואומרן לו, כן הם עושים מי שמוכיחם אומרים לו חרפות וגדופים מלקטים ואומרים לו הלא עתה עשית כך וכך במקום פלוני או בזמן פלוני ועוד עשית כך וכך ואיך תעשה עצמך מוכיח:

22. לכן אל בית יעקב אשר פדה את אברהם. פירוש הפסוק כן אשר פדה את אברהם אמר אל בית יעקב שלא יבוש יעקב, והענין כי כולם בני יעקב וכאשר יש בהם אנשים רשעים הרי יעקב אביהם

13 ל. שיראו הפורענות. 18 ישימו לו מוקש] כ. ח׳. ס. ישימו לו מום.
20 ואסטיאו] כ. ס. ואחטיאו. 24 ל. מומיו.
25 ס. אומרים לו חרפה.

11 משלי יא, י. 22 צפניה ב, א. 22 שמות ה, יב.

כאילו בוש ממעשיהם אילו היה חי כאדם שהוא צדיק שיצא בני לתרבות רעה שהוא בוש ונכלם ממעשיו, וטעם אשר פדה את אברהם כי כמו שהיה אברהם אבינו דר בין רשעים ופדה ה׳ אותו מידם והוציאו מארצם כן היו הענוים שזכר למעלה בין הרשעים ולא היה בידם יכולת להחזיק בדרכי ה׳ בפרהסיא, אמר עתה יבא זמן וזהו בימי חזקיהו שיחזיקו בגלוי בדרכי ה׳: והקדישו קדש יעקב. והם יקראו בית יעקב באמת ולא יבוש יעקב ממעשיהם אלא ישמח ממעשה ילדיו בימי חזקיהו שישובו לדרך טובה ויכלו הרשעים במלחמות שקדמו ואותם שישארו מהם שלמדו ממעשיהם ולא היו רשעים כהם אותם שהיו תועי רוח ורוגנים ישובו לדרך טובה ולא יבוש יעקב ממעשיהם אלו היה חי: פניו יחורו, יתלבנו מתרגום לבן חיור, והבוש יתלבנו פניו וכן בדברי רז״ל המלבין פני חבירו ברבים:

23. כי בראתו. פירוש בראות יעקב ילדיו שהם ילדיו ובניו באמת בלכתם בדרך הטובה ובראותו מעשי ידי בקרבו והוא מה שאעשה במחנה אשור הבא בארצו ובראותו כי יקדישו ילדיו שמי על הנס הגדול ההוא והקדישו את קדוש יעקב שיאמרו בהקדישם שמו קדוש יעקב ואלהי ישראל שהוא אביהם אז לא יבוש יעקב אבל ישמח וכל זה דרך משל כמו שפירשנו: ופי׳ יעריצו יתנו לו בתהלתם הכח והמערצה שהכה במחנה אשור בלילה מאה ושמונים וחמשה אלף ולא הועילה להם גבורתם וכוחם ורוב חילם. ומה שסמך קדושת האל ליעקב בכל מקום ולא עשה כן לשאר האבות כמו שאמר קדוש יעקב ואמר כי כה אמר ה׳ צבאות קדוש ישראל, ואמר וגואלך קדוש ישראל ואמר קדוש ישראל מושיעך, ואמר גאלכם קדוש ישראל, ואמר קדוש ישראל ויוצרו, ואמר גאל ישראל קדושו, ואף על פי שמקצתם יש לפרש על כלל ישראל מכל מקום יש בהם שאין להם דרך לפרשים אלא על יעקב עצמו ואמר זה לפי שיעקב ראה קדושת האל במראה הנבואה במחזה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה:

---

3 כ. ס. דר ח׳. 4 בירם] ל. בהם.
5 ס. בפרהסיא – – – – בדרכי ה׳ ל׳. 19 א. בכל מקום ל׳.
21 כ. ס. צבאות קדוש ישראל אביר יעקב.
21 ואמר וגואלך קדוש ישראל] ס. ל׳.

---

11 בבא מציעא נ״ט ע״ב. 20 ישעיה ל. טו.
21 שם מג. ג. 21 שם פסוק יד.
22 שם מה. יא. 22 שם מט. ז. 25 בראשית כח. יב.

24. וידעו אותם. שהיו תועי רוח מתחלה בראותם הנס הגדול הזה ידעו בינה כלומר יתבוננו במעשה האל וידעו כי הוא משגיח במעשה האדם וידעו כי כל אשר היו אומרים להם הנביאים נביאי השם היה אמת וכפל הענין במלות שונות ואמר ורגנים ילמדו לקח ורגנים הם תועי רוח, ולקח הוא התורה, כמו כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזבו:

ל. 1. הוי בנים סוררים. הנה אמר בתחלת הספר שישעיהו נבא בימי עזיהו יותם אחז יחזקיהו ולא ראינו במלכים אלה שבקשו עזר ממצרים כמו שאמר באלה הפרשיות והוכיחם בזה, ואם נאמר כי נתנבא על דור צדקיהו שהיה אחריו ואמר עליהם הוי שישלחו למצרים לעזרה וכן עשו לא יראה כן לענין הפרשיות שהוא אומר אחרי כן בתשועה שנעשית בימי חזקיהו, לפיכך נאמר כי בימי אחז היה זה ואף על פי שלא נכתב בספר מלכים ולא בדברי הימים, או בימי חזקיהו עצמו שלא היו שרי יהודה טובים כי בהכרח גדול השיבם חזקיהו למוטב, והנה מלך אשור עלה על כל ערי יהודה הבצורות ויתפשם, ואלו היו טובים לא בא להם כן וזהו הנכון לפי ענין הפרשיות האלו הסמוכות, ומה שאמר בכל פרשה מהם קדוש ישראל לפי שנתקדש בישראל בדבר מחנה אשור. ואמר הוי בנים סוררים, אוי להם לאותם שהיו נקראים בנים כמו שכתוב בנים אתם לה׳ אלהיכם אבל הם סוררים כפרה סוררה ונוטים מדרך הטובה ועוזבים אביהם שבשמים וכשתבא עליהם צרה לא ישובו אליו ולא יבקשו ממנו עזר ומבקשים עזר מאויביהם ובכל אשר הם עושים לא ישאלו פי נביא לשאול את פי ה׳ על מעשיהם אלא עושים בעצת עצמם: ולא מני. והעצה אינה ממני, וכפל הענין במלות שונות ואמר ולנסך מסכה ולא רוחי. לא מרוחי ומדברי: ולנסך מסכה. כמו לעצות עצה כי העצה בסוד ובסתר וכן ולנסוך מסכה ענין כסוי וסתר העצה, וכן ת״י ולאתמלכא מלך ולא שאלן בנביאי או פירוש ולנסוך מסכה שחושבים להתכסות בצל מצרים: למען ספות חטאת על חטאת. לא די להם בעונם ובחטאתם אלא שמוסיפין עליהם חטאת זו

9 נתנבא] כ. כתובה. 17 ל. שנקדש האל.
18 ס. שנקראו בנים. 18 אוי – – סוררים] כ. ח׳.
21 כ. ס. אלא מבקשים עוד. 24 א. ס. לא מרוחי ולא מדברי.

5 משלי ד. ב. 15 מ״ב יח. יג. 19 דברים יד. א.

שישאלו על פני עזר מאחר שלא ברשותי, ווהו מרד גדול העבד באדוניו שנתלה באדון אחר על פניו:

2. ההולכים. הולכים מארצם לרדת מצרים לבקש להם עזר:

3. והיה מעוז פרעה. שחשבתם שיהיה לכם מעוז יהיה לכם לבשת שלא תעזרו בו ותכלמו מעצתכם: והחסות בצל מצרים. חסות שם בפלס גלות:

4. כי היו שריו. שרי יהודה או הכנוי למלך יהודה:

5. כל הבאיש. נכתב בשני נחין האלף והיוד, וכבר כתבנוהו עם חבריו בספר מכלל בחלק הדקדוק ממנו, והוא מענין בשת ופירושו הכל בושו ונכלמו כשהלכו על עם לא יועילו למו, על במקום אל כמו ותתפלל על ה׳, וילך אלקנה הרמתה על ביתו, והדומים להם:

6. משא בהמות נגב. נבואה זו שנתנבא שיצאו בהמות הנגב כל חיות המדבר שיאכלו ההולכים לבקש עזר ממצרים, ונגב פירושו ארץ יבשה וחררה כמו ארץ הנגב נתתני, והוא מדור חיות הרעות, או יקרא הנגב מצרים לפי שהיא דרומית לארץ ישראל: בארץ צוקה וצרה, אותה הדרך שהם הולכים בה היא צרה וצוקה שישכנו בה חיות רעות, ואמר שיצא מהם לביא וליש אפעה ושרף מעופף על אשר ישאו על כתף עירים חיליהם שנושאים ממון על העירים ועל הגמלים לתת למלך מצרים שיעזרם ממלך אשור: דבשת, היא חטטרת הגמל והיא סובלת המשא כמו הכתף בחמור. על עם פירשתיו כמו אל עם וי״ת משא כמו משא צמד פרדים אדמה אמר נטלין על בעיריהון בארע דרומא.

7. ומצרים. לכן קראתי לזאת. פירוש קראתי לזאת ירושלם: רהב הם שבת. החוזק שלהם הוא שבתם בעיר ירושלם ולא ילכו לבקש עזר ממצרים כי לא יועילו להם. ורהב פירושו חוזק כמו ורהבם עמל ואון, וי״ת כען ערעית מנהון קטולין:

8. עתה. אמר האל לנביא בוא כתוב אותה הנבואה על לוח אתם ר״ל אתם שתראם מה שתכתוב על לוח, ואחר כך חקה אותה הנבואה

---

8 א. ס. נכתב ל׳. — 10 ס. בושו ממנו.
12 א. שיבואו בהמות הנגב. — 19 ל. חטרת הגמל.
27 ר״ל אתם] ל. ח׳. — 27 שתראם] ס. שתראה.

---

9 ס׳ מכלל פ״ג ע״א. — 10 ש״א א. י. — 11 ש״א א. י.
14 יהושע טו. יט. — 21 מ״ב ה. יז. — 24 תהלים צ. י.

על ספר כדי שתהיה עדות ליום אחרון: ופירוש לעד עד עולם, כדי שיראו הם והבאים אחריהם כי לא לחנם הבאתי עליהם הפורענות אלא בעבור עונם כי עם מרי הוא וכבר העידותי בהם יום יום על ידי נביאי ולא אבו לשמוע, לפיכך כתוב התוכחה והרעה העתידה לבוא עליהם כדי שתהיה לעדות: חקה, ההא במפיק ועניינו חקוק אותה, ולדעת יונתן אין הא חקה במפיק, ולא הא כתבה, שתרגם עול כתב על לוח ביניהון ועל שטין דספר רשום:

9. כי עם מרי כחשים. תאר האחד כחש והוא מן הדגושים ולולא החית היה דגוש בשקל אכר אכריהם ופירש עם מרי כתרגומו עם סרבן, שמורים באל ובמצותיו, בנים כחשים שהם היו בני האל וכחשו בו שאיננו אביהם כי אינם שומעים אליו כי הבן שאינו שומע לאביו הרי הוא כאלו מכחש בו שאינו אביו:

10. אשר אמרו לראים ולחזים. הם נביאי ה׳: נכחות. דברים ישרים: חלקות. כמו שאומרים נביאי השקר שמחליקים להם ואומרים שלום יהיה לכם עשו כתאותיכם: מהתלות. הם אינם אומרים שהם מהתלות אבל הנביא קורא לדברי נביאי השקר מהתלות שהם מהתלים בהם ואומרים להם אל תיראו והם אומרים לנביאי ה׳ חזו לנו כדברי אלו הנביאים שרואים לנו שלום וטוב והם אינם יודעים כי הם מהתלות ולא דברים ישרים:

11. סורו מני דרך. מני ארח. שניהם הנון בצרי, אומרים לנביאי ה׳ סורו מן הדרך הזה ומן הארח הזה שאתם רוצים שנלך בו ולא נעשה כתאות לבנו: השביתו מפנינו. מה שאתם אומרים לנו בכל יום ויום בשם קדוש ישראל:

12. לכן בדבר הזה. בדבר נביאי ה׳ שמוכיחים אתכם לשוב אל הדרך הטובה: בעשק ונלוז. ותבטחו בממונכם שהוא מעושק וגזל: ונלוז. פירושו מוטה כלומר דין מוטה כלומר שתטו משפט דין העשוקים בממון שתקחו מהעושק והנה ממונכם חמס ועושק ואתם בוטחים ונשענים עליו שתושעו בו שתשלחו שחד למלך מצרים לעזור לכם מיד מלך אשור כמו שאמר למעלה ישאו על כתף עירים חיליהם. ואמר קדוש

2 ל. הפורענות ל׳.
10 ל. פי האל ומצותיו.
11 ל. שומעים לו.

29 למעלה פסוק ו.

ישראל, על הבוטחים בו כי הבוטחים בו ומקדישים שמו הוא יהיה בעזרם ואתם שבוטחים בהבל תפלו כפרץ נופל:

13. לכן. כפרץ נופל. אחר שנפל הבנין הוא פרץ כי הפרץ לא יפול אלא נאמר על שם סופו וכן וטחני קמח, והנה פירש אחריו ואמר נבעה בחומה נשגבה. ונבעה הוא מקום נפוח בקיר והוא מענין שחין אבעבעת וכאשר בקיר מקום נפוח הוא קרוב ליפול, ואמר בחומה נשגבה לפי שתכבד החומה שהיא גבוהה על מקום הנפוח שהוא באמצעיתה או למטה ממנה ותפול פתאום ותשבר לכבד גבהותה, וכמו שאותו המקום הנפוח הוא גורם לנפילת החומה כן יהיה לכם העון הזה שאתם מבקשים עזר ממצרים יגרום לכם מפלתכם נפילה גדולה בשבר גדול מאין מרפא כנפילת החומה הנשגבה שישברו אבניה בנפילתה מפני שנחבטת חביטה רבה מפני גבהותה, וכן המשיל לענין אחר בחומה נשגבה מפני שהם חשבו להם פרעה מלך מצרים שיהיה להם כמו חומה הגבוהה והנשגבה מפני האויב:

14. ושברה. האל ישבור אותה החומה שאתם חושבים להשגב בה ישבור אותה: כשבר נבל יוצרים. ויהיה זה השבר כמו שישבר נבל יוצרים שהוא כלי חרס כי העושה כלי חרס יקרא בסתם יוצר ויהיה זה השבר כמו שישבור נבל יוצרים שהוא כלי חרס בלי חמלה שאין בדעתו להשאיר ממנה מכתה אחת לחתות בה אש מיקוד או לחשוף בה מים מגבא אלא ישברהו עד שיהיה כתות כתיתות דקות. והמקום שיוקדת בו האש נקרא יקוד, וכן בדרך העולם לקחת אש מיקוד במכתת הרש. ולחתות כמו לקחת וכן היחתה איש אש בחיקו. וגבא יקרא מקום שיקוו בו מעט מים וכן בצאתיו וגבאיו ואין אדם יכול לקחת ממנו מים בכלי כי אם בשבר כלי שיכול לסמוך שפתי השבירה בקרקע הגבא ויקח מעט המים שבו וכאשר יקח המים מן הגבא הנה נשאר הגבא חשוף ומגולה לפיכך אמר ולחשוף, וכן לחשף חמשים פורה, לקחת „כל

1 ל. על הבוטחים בו ח׳. 1 ל. והמקדישים שמו. 2 בהבל] ס. בהם. 4 ס. פירש אחריו מה הפרץ ואמר. 10 א. בשבר גדול ל׳. 16 ויהיה זה השבר ח׳. 18 א. ס. כמו שישבור כלי היוצר בלי חמלה. 26 ל. ולחשוף חמשים.

4 ישעיה מז. ב. 6 שמות ט. י. 22 משלי ו. כז. 23 יחזקאל מז. יא. 26 חגי ב. טז.

התירוש עד שלא ישאר ביקב כלום, ויונתן תרגם ולחשוף ולמזלה ענין זלות המים:

15. כי כה אמר ה׳ בשובה ונחת. כפל ענין במלות שונות, וכן כפל עוד ואמר בהשקט ובבטחה, אמר אני אמרתי אם תשמעו לי כי בנחת תושעון ולא תצטרכו ללכת לטרוח לבקש עזר כי אם שתשבו בעירכם וזאת תהיה גבורתכם, ר״ל כי ה׳ ילחם לכם ולא אביתם:

16. ותאמרו לא כי על סוס ננוס. אם יבא האויב יש אתנו סוסים וננוס עליהם מפני האויב עד יעבור ואחר נשוב לארצינו: ועל קל נרכב. סוס או גמל קל, וכדבריכם כן יהיה שתנוסון אבל לא המנוסה שחשבתם שתנצלו מיד האויב, כי אם תרכבו אותם על קל, רודפיכם יקלו מכם וישיגו אתכם:

17. אלף אחד. אמר אחד ואף על פי שאינו צריך אלא אמר כן לפי שהאלף הוא אחד במעלה הרביעית ואחד הוא במעלה הראשונה ואמר שהרב ינוס מפני המעט: מפני גערת חמשה תנוסו כולכם. עד אם נותרתם. אם במקום אשר כי ימצא במקום אשר, כמו עד אם דברתי דברי, ובמקום כאשר כמו ואם יהיה היבל לבני ישראל, ואם מזבח אבנים תעשה לי, והדומים להם, אמר כל כך תנוסו הנה והנה עד שהנשארים בכם יהיו מעטים בין רבים כמו התורן על ראש ההר שיראה יחידי מרחוק וכן כמו הנס על הגבעה והענין כפול כי הנס יפרשו על התורן:

18. ולכן יחכה ה׳. יחכה פעל יוצא כלומר יבטיחכם שתחכו לו לחננכם שעוד יחון אתכם ויסעד אתכם ובענין הזה על אשר יחלתני. יש מפרשים הפסוק הזה עם הפרשה הבאה אחריו עתידה, והנכון שהוא מענין הפרשה שמדבר על דורו של חזקיהו ועל הרעים שבהם שהיו מבקשים עזר ממצרים ואמר עד הפסוק הזה והפסוק הזה כנגד הטובים, חזקיהו וסיעתו: לחננכם. לחנן אתכם, לחנן בשקל אין גחלת

1 ס. ולמדלה ענין דלות. 6 א. ל. ר״ל ל׳. 6 ס. נלחם לכם.
8 וננוס עליהם] א. שנרכב עליהם. 8 ל. לארצינו ל׳.
13 א. ס. ואחד הוא אחד במעלה. 16 ל. וימצא במקום כאשר.
18 א. ל. מעטים נראים בין רבים. 22 ובמקום כאשר] ל. ויסעד אתכם ל׳.
24 א. ס. שהיו ת׳

15 בראשית כד. לג. 16 במדבר לו. ד. 17 שמות כ. כה.
22 תהלים קיט. מט. 26 ישעיה מז. יד.

לחמם: ירום לרחמכם. ירום וינשא על מחנה אשור לרחם אתכם: כי אלהי משפט ה'. ולא יספה הצדיקים עם הרשעים: אשרי כל חוכי לו. כי הם ינצלו:

19. כי עם בציון ישב. לא כשאר ערי יהודה שנתפשו ביד מלך אשור בעבור שלא היו חוכים לאל: בירושלם בכה לא תבכה. אתה העם אשר בירושלם שלא יצאתם ממנה לבקש עזר ממצרים בכה לא תבכה כמו שבוכים האחרים שנתפשו כי האל יחנך לקול זעקך: כשמעתו ענך. כאשר שמע זעקך ענה אותך וזהו שקרע חזקיהו בגדיו והתכסה בשק ובא בית ה' והתפלל שם וענה אותו האל על ידי ישעיהו הנביא ואמר אל תירא מפני הדברים אשר שמעת וגו':

20. ונתן לכם ה'. המפרשים פירשו כמו ואם נתן כמו אינך יוצא שפירושו כי אם אינך יוצא, וצמית והלכת ואם צמית והדומים להם. ויהיה לזה הפירוש וו ולא יכנף כפא רפה בלשון ישמעאל. אמר אם עד עתה נתן לכם לחם צר ומים לחץ לא יהיה עוד זה כי לא יכנף עוד מוריך. ויהיה מוריך כמו מטרך מן יורה ומלקוש ופירש לא יכנף לא יאסף ולא יעצר, והדומה לו בדברי רז"ל כנופיא אסיפת העם ועצירתם ואז בימי חזקיהו היה להם בצורת ובשר אותם בשבע כמו שאמר אכול השנה ספיח ובשנה השנית שחים ובשנה השלישית זרעו וקצרו וגו' או פי' ולא יכנף לא ידחף בכנף הארץ כלומר לא יהיה רחוק מכם המטר אלא קרוב שיהיו עיניכם רואות אותו תמיד. ויש לפרש מוריך מן ולא שמעתי בקול מורי ואמר זה על חזקיהו, ואם יוד מוריך לרבים יהיה חזקיהו ושריו רוצה לומר שלא

5 ל. חוסים לאל. א. חוסים באל. 8 א. זעקך ת'.
12 ס. והלכת והדומים. 13 ל. כפ"ה רפה.
15 א. כמו מורה ומלקוש.
16 א. ס. כנופיא לאסיפת העם ולעצירתם.
17 אותם] א. להם. 21 ס. אותו ל'.

11 כן כתב ר' יונה בס' השרשים ש' ירה ובספר הרקמה עמ' כ"ב.
11 ש"ב יט. ח. 12 רות ב. ט.
13 עיין בס' מכלל מ"ד ע"א ובס' הרקמה עמ' כ"א.
15 דברים יא. יד. 18 ישעיה לז. ל.
19 וגם בס' השרשים ש' כנף הביא את הפירוש בשם י"מ. וכן פירש הראב"ע.
21 וזה הוא פירוש ר' יונה בס' השרשים שלו ש' ירה 21 משלי ה. יג.

ישלח שלוחים בכנף הארץ כמו שעשה אחז ששלח למלך אשור לעזור לו במלחמת רצין ופקח אבל חזקיהו יהיה בטוח במקומו ולא יצטרך אל עזר אדם ועיניך יראו אותו תמיד בירושלם שיורה אותך הדרך הטובה והישרה, ויונתן פירש הפסוק על ביזת מחנה אשור שתרגם הפסוק כן ויהב ה׳ לכון נכסי שנאה וביזת מעיקא ולא יסלק עוד שכינתיה מבית מקדשא ויהון עיניכון חזן ית שכינתיה בבית מקדשא ונכון הוא פירושו: ומים לחץ. בא בסמיכת עם המם כמו מם ברכים:

21. ואזניך. אפילו יקרא אותך המורה מאחריך ויאמר לך זה הדרך לכו בה תשמענה אזניך ותקשבנה כל שכן כשיורה אותך פנים בפנים ר״ל שיהיו דורו של חזקיהו בימים ההם חפצים לשמור התורה והמצות ושומעים לקול מוריהם אפילו יקראו אותם מאחריהם: כי תאמינו וכי תשמאילו. כשתרצו להטות אל הימין או אל השמאל לא תעשו אלא הדרך הישר נגד עיניכם לכו בה לא תטו ימין ושמאל ממצות המורה: ותאמינו כמו כי תימינו האלף תמורת היוד:

22. וטמאתם. כשידבר כנגד העם ידבר פעם בלשון יחיד דרך כלל ופעם לשון רבים דרך פרט, ופירש וטמאתם תתנו אותו כמו טמא, כי כן אמר חזקיהו על הפסילים שעשה אביו אמר ללוים והוציאו את הנדה מן הקדש, ואמר ויוציאו את כל הטמאה אשר מצאו בהיכל ואמר ויקבלו הלוים להוציא לנחל קדרון חוצה, והנדה והטומאה הם הפסילים והמסכות: אפדת. כמו ויחשב אפדתו כתרגומו ענין תקון: תזרם. תזרם למקום רחוק: כמו דוה. כמו הנדה שתשב במקום רחוק מבעלה בימי נדת דותה: צא תאמר לו. תאמר לפסל צא חוצה, ויש מפרשים צא כמו צואה ותשלכנה לחוץ, וכן הוא במסרה לית לשון טנוף:

23. ונתן. יתן לך האל מטר לצורך זרעך אשר תזרע, וכן יתן לך לחם תבואת השדה, כי לא יבא בו שדפון וירקון ולא יאכלנו הארבה ועוד יהיה לחם ארצך דשן ושמן וגם מקנך ירעה כמו כן: כר נרחב.

---

4 א. פי׳ הפסוק כן. 4 ויהב] א. ויתן.
6 ל. עינך חזן בית שכנתיה. א. עינך תמן חזן ית שכנתיה.
11 א. אפי׳ – – מאחריהם ח׳. 25 א. לברך זרעך.
26 השדה] א. האדמה.

---

17 דה״ב כט. ה. 18 שם פסוק טז. 20 שמות לט. ה.
23 בס׳ השרשים ש׳ יצא כתב "והמסורת עליו לית לשון טנוף".

כי הכל יהיה מלא תבואה וירעה המקנה ברחב כר הוא מקום מרעה: ומקניך כתוב ביוד אפשר שהוא לרבים או הוא תמורת למד הפעל ותרגם יונתן הפסוק כן ויתן מטר זרעך דתזרע ית ארעך ועיבור ועללא יסגא בארעא ויהא פרנוס וטב יתפרנסין צדיקיא מגיתיהון בעדנא ההיא שמן רכיכון ופטימין:

24. והאלפים. השורים, כמו שגר אלפיך: והעירים. הם עולי החמורים: עבדי האדמה, שעובדים בהם האדמה: בליל חמיץ יאכלו. מרוב התבואה שיהיה לכם יאכילו השורים והחמורים המספא הנקי שינקו אותה להם ויזרו ויבררו כמו החטים למאכל האדם: בליל. הוא המספוא כמו אם יגעה שור על בלילו: חמיץ. נקי לפי ענינו וגם יש לו דומה בלשון ערבי בנקודה על הצדי חמיץ, וי״ת בליל פטים: זורה. בינוני משלא נזכר פועלו מן הדגוש ולפיכך הוא בסגל: וברחת. רחת הוא הכלי שמזרים בו התבואה ונקרא רחת מן הרוח לפי שמזרים בה, פלא בלע״ז: ובמזרה. מזרה היא הכברה הגדולה שמזרים בה ומנקים הקש מן התבואה:

25. והיה. לענין שאמר שיתן מטר על פני האדמה אמר כל כך יהיה שפע המים עד שההרים והגבעות יבואו בהם מים ויהיה זה ביום הרג רב בנפל מגדלים: ביום כמו בעת, כמו ביום הכתי כל בכור, יום צעקתי בלילה נגדך וכן כל ביום ההוא שאומר על עתידה: והרג רב. הוא מה שהכה האל במחנה אשור כי אחר כן ברך האל ליושבי ירושלם ויהודה בכל טוב: ופירוש בנפל מגדלים, שרים גדולים, וכן ת״י רברבין כמו שאומר ויכחד כל גבור חיל ונגיד ושר במחנה אשור:

---

4 ס. פרנסא טבא. 7 עולי] א. פילי.
11 בנקודה – – חמיץ] א. ס. ת׳. 13 רחת – – ונקרא] א. ס. ת׳.
14 ל. שמזרים אותו לרוח. 14 פלא – – – בה] א. ס. ת׳.
23 ושר] א. ס. ת׳.

---

6 דברים ז. יג. 10 איוב ו. ה.

11 ובס׳ השרשים ש׳ חמץ כתב "פרשו ר׳ יונה נקי וטוב ודמהו ללשון הערב שאומרים למספא הבהמה הנקרא והטוב חמצה בנקודה על הצדי וכן הוא בספר השרשים לר׳ יונה ש׳ חמץ".

14 וכן לועז בס׳ השרשים ש׳ רוח. וכן כתב רש״י שנקרא פילא.

18 במדבר ג. יג. 19 תהלים פה. ב.

22 דה״ב לב. כא. ובנוסחתנו במחנה מלך אשור:

26. והיה אור הלבנה. רוב המפרשים פרשו פסוק זה לעתיד, ויש שפירשו כמשמעו, ואיננו נכון, ויש שפירשו משל לרוב הטובה שתהיה לעתיד בימי המשיח וכן הוא אבל יתכן לפרשו גם כן משל בימי חזקיהו שיהיה להם טובה רבה אחר מות מחנה אשור והתשועה ממנו היתה גדולה וכמו שקורא הצרה חושך ואפלה כמו שאומר שמש וירח קדרו וכוכבים אספו נגהם והדומים לזה כן יקרא התשועה אורה כמו שאומר ליהודים היתה אורה ושמחה לא שהוסיף להם אור השמש ואור הלבנה אלא הישועה היא האורה, וכן לא יבוא עוד שמשך וירחך לא יאסף עוד, והדומים לזה: ושבעתים, ר"ל אורות גדולות רבות, כמו שבעתים יוקם קין ר"ל נקמות רבות לא ב' פעמים שבעה לבד כי חשבון שבע ושבעה יבא להגדיל החשבון, כמו שבע יפול צדיק וקם, שבע כחטאתיכם, והדומים להם: כאור שבעת הימים. דרך משל כאלו אור שבעת ימי השבוע יהיו כאחד בתוספת האחד על חברו: ביום חבש ה' את שבר עמו. אם לעתיד ביום קבוץ גליות או אחר מלחמת גוג ומגוג ועליו יתפרש לזה הפירוש הפסוק שלפני זה ביום הרג רב שלא תהיה אחר המלחמה ההיא צרה בעולם וכאלו יהיה כל העולם אורה, ואם בימי חזקיהו אחרי מות מחנה אשור, ולענין הפרשיות האלו לפני הפסוקים הבאים האלה ולאחריהם יראה הענין הזה בימי חזקיהו כמו שפירשנו וכן דעת הרב הגדול רבינו משה ב"ר מימון ז"ל. ופירוש כאור שבעת הימים, שבעת ימי חנכת שלמה. וי"ת הפסוק כן ויהא נהור סיהרא כנהור שמשא ונהור שמשא יהא עתיד לאנהרא על חד תלת מאה וארבעין ותלת כנהור שבעת יומיא ביומא דיתיב ה' ית גלות עמיה ומרע מחתיה יסי:

---

6 ס. והפסוקים הדומים להם לזה. 9 ל. גדולות ל'.
10 ל. לא פעם אחת ולא שתי פעמים שבע כי חשבון שבע.
19 א. ס. וכן דעת הגדול. 21 ל. עתיד לאוזהרא.

---

1 וראב"ע כתב "כל המפרשים אמרו כי זה הפסוק לעתיד וטעם הפרשה על גוג ומגוג רק רבי משה הכהן אמר שהיא כולה דבקה והנה אחריה אומר הוי היורדים מצרים וככה לפניה".

5 יואל ב. יב. 6 אסתר ח. טז.

8 ישעיה ס. כ. ושם וירחך לא יאסף ומלת עוד ליתא.

10 בראשית ד. כד. 11 משלי כד. טז.

12 ויקרא כו. כא. 19 מורה חלק ב' פרק כט.

27. הנה שם ה'. שם ה' שחרפו מלאכי מלך אשור הנה הוא בא להנקם ממנו ומה שאמר ממרחק לפי שהיה חושב מלך אשור כי האל הוא כאלו הוא במרחק ממנו ולא יוכל להרע לו לפיכך אמר כי הנה הוא בא ממרחק: בער אפו. שאפו בוער על מלך אשור ועל מחנהו: וכבד משאה. ההא אינה כינוי לנקבה כי היא רפה ואומר כבד משאה כלומר כבד יהיה עליהם לסבול המשא הכבדה ההיא שיסבול האל עליהם: שפתיו מלאו זעם ולשונו וגו'. כפל ענין במלות שונות, ושפתיו ולשונו הם דברי הנבואה שהתנבא הנביא עליהם, ויונתן תרגם ממרחק כמה דאתנביאו עלוהי נבייא מלקדמין:

28. ורוחו. ודברו וכן תרגם יונתן וממריה כמו שאמר שפתיו ולשונו כן אמר ורוחו, או יהיה פירוש ורוחו ומלאכו והוא המלאך שהכה במחנה אשור יהיה להם כנחל שוטף שישטפם: עד צואר יחצה. כמו מי הנהר שהגיעו לאדם עד צוארו שאין לו דרך לצאת מהם אלא יטבע בתוכם או הוא קרוב להיות טובע וכן מחנה אשור כמעט כלה כלו כי לא נשארו אלא מעט כשעור הראש אצל הגוף: להנפה גוים בנפת שוא. מקור כמו להניף, פירושו רוחו יבא להניף הגוים אשר במחנה אשור בנפת שוא, ונפה היא הכברה שמניפין בה התבואה ואותה אינה לשוא אלא לברר הבר מן התבן אבל זאת הנפה שיניף בה האל הגוים תהיה נפת שוא שלא ישאר בה דבר צורך אלא הכל ילך לשוא ולאיבוד ויהיה גם כן רוחו לעמים האלה כמו רסן מתעה כי הרסן שמשימים בפי הבהמה, הוא מישר הבהמה שתלך דרך ישרה למקום שרוצה הרוכב אבל זה הרסן ישים האל על לחיי העמים להתעותם לא לישרם אלא להוליכם לאבדון:

29. השיר. באותו היום שתהיה המגפה במחנה אשור יהיה לכם וליושבי ירושלם שיר ושמחה כמו הלילה שמתקדש בו החג והוא הלילה של חג ששמחים בו ואומרים בו שיר, כן יהיה לכם יום מפלת מחנה אשר שתשמחו ותשירו ותהללו לאל שעשה לכם נס גדול והשיר הוא בפה והשמחה היא בלב, לפיכך אמר ושמחת לבב, ואמר כהולך בחליל כי ההולך בחליל באמת יש לו שמחת לבב ואמר הולך כי המחול שהולכים רבים

1 מתנה מלך אשור. 9 ל. נבייא דיי'.
14 ס. כלו כלם. 19 ל. בהם דבר. 21 א. מיסר הבהמה.
23 אלא להוליכם] א. ס. ויוליכם. 26 ס. יהיה לכם זה ביום.
27 ל. שתשמחו בו. 27 ס. והשיר הזה הוא.

איש ביד חברו סביב סביב והחליל מכה בתוכם: לבא בהר ה׳. שיבואו בהר ה׳ שהוא בית המקדש לשיר ולהלל שם אל צור ישראל שהיה צורם וחזקם עם מלך אשור, ורז״ל פירשו כי בליל פסח היתה מגפת מחנה אשור שנאמר השיר יהיה לכם כליל התקדש חג שאומרים בו שירה והלל, וזהו ליל פסח:

30. והשמיע ה׳. כשבא מלאך ה׳ בא בקול רעם שהבהילם ויצאה נשמתם: ונחת. מתרגום וירד ונחת, ונחת היא שם ירידה ר״ל שיוריד האל זרועו עליהם ר״ל מכתו: ולהב אש אוכלה. פירשו רבותינו ז״ל שרפת נשמה וגוף קיים כמו שפירשנו בפסוק ותחת כבדו יקד יקד: נפץ וזרם. כאלו ירדו עליהם ברקים מנפצים ומשברים וזרם מטר ואבן ברד כן יכלו במהרה:

31. כי מקול ה׳. בשבט יכה האל יכה אותו בשבטו או פי׳ אשור שהיה מכה בשבט עתה יחת וישבר שהרי קראו שבט כמו שאמר הוי אשור שבט אפי וכן תרגם יונתן ארי מקל מימרא דה׳ מתבר אשור די בשולטן מחא:

32. והיה כל מעבר. בכל מקום שיעבור במחנה המטה שיסד האל לו שיניחנו עתה על מלך אשור בתפים וכנירות ואיתה המלחמה שילחם ה׳ עליו יהיה בתפים ובכנורות לא בכלי מלחמה, ומה שאמר בתפים ובכנורות כי באבוד רשעים רנה וכאלו המלאך מנגן בשעה שמכה אותם: ובמלחמות תנופה. כפל הענין כי המנגן מניף בידו: מוסדה. שם וההא רפה: נלחם בה כתיב, ר״ל במחנה כי הוא לשון נקבה כמו המחנה האחת, אם תחנה עלי מחנה, וקרי בם

---

5 א. ס זהו ליל פסח. 6 א. ל. שבא מלאך יי׳ בקול.
7 ס. מתרגמי׳. 7 א. ס. ונחה שם הירידה.
12 כי מקול ה׳] ל. כי מקול פירש למטה. 15 מחא] ל. מתי.
16 א. שיגזר האל. 17 א. ל. שיניחנו עליו.
18 א. ס. ותהי המלחמה. 18 כ. יהיה ל׳.
20 ל. שמכה בהם. 20 א. ס. מניף בידו.
22 ס. בלשון נקבה.

---

5 וכן כתב בפירושו מ״ב כ. כה. ״ורז״ל אמרו כי ליל פסח היה״ וניקורו שמות רבה פי״ח.

8 סנהדרין צ״ד ע״א. 9 ישעיה י. טז.
14 שם י. ה. 19 משלי יא. י.
22 בראשית לב. ח. 22 תהלים כז. ג.

ר"ל באנשי המחנה, ויונתן תרגם ויהי כל מגבר תקיפהון ורברבניהון דיניה ה' פורענות גבורתיה ביניהון בתפין ובכנורין ישבחון בית ישראל על קרבא תקיפא דיתעבד להון בעממיא:

33. כי ערוך מאתמול. בשורק כמו בחולם: תפתה. הוא גהינם אומר כי ערוך הוא מאתמול קודם מותם שהנביא התנבא בטרם בא הגזירה על נפילתם ובמות גופם תמות גם כן נפשם ותהיה בגיהנם. ותפתה זכרו בפסוק בלשון זכר ובלשון נקבה: גם הוא למלך הוכן. גם למלך אשור הוכן התפתה אף על פי שהוא מתגאה ומתנשא בעצמו ואומר בכח ידו עשיתי ובחכמתי כי נבנתי לפיכך אמר גם כן העמיק הרחב, האל העמיק והרחיב תפתה למחנה הגדולה הזה שיכנסו כולם שם: מדרתה. מדורת התפתה תהיה גדולה לשרוף נפשות הרשעים האלה כי יש שם אש ועצים הרבה ונשמת ה' שהיא כנחל גפרית להם הם שם כמדורה שבוערה בה שלא תכבה: בוערה. דולקת ופירוש נשמת ה' ההבל היוצא מהפה שיקרא נשימה וכן אמר נפשו גחלים תלהט, וכל הענין הזה דרך משל על הגזרה הבאה עליהם מאת האל קשה ורעה, וכן אומר על אבדון נפשות הרשעים מדורה אש ועצים הרבה, והעמיק והרחיב הכל דרך משל:

לא. 1. הוי. ועל סוסים ישענו. על סוסי מצרים: ולא שעו על קדוש ישראל. ולא בטחו וכן ישעה האדם על עשהו:

2. וגם הוא חכם. וגם האל חכם ויודע מחשבתם כי לא דרשו את ה' וירדו אל מצרים לעזרה בעבור כי דעתם ומחשבותם כי לא ייטיב ה' ולא ירע ולפי מחשבתם תבא עליהם רעה להראותם כי ייטיב וירע ולא תועיל להם מה שחשבו להעזר במצרים: ואת דבריו לא הסיר. מה שנבאו הנביאים בשמו לא הסיר אותם הדברים אלא הקים אותם למען ידעו כי האל משגיח בעניני בני אדם ומדבר עם הנביאים ושולח אותם להוכיח בני אדם ובראותם שיבא עליהם הרעה שדברו להם הנביאים בשם

1 ל. כל מעבר. 9 ל. בעצמו ל'.
12 הרשעים] א. הגוים. 12 הרבה] א. ס. רבים.
23 ס. ולכן לפי מחשבתם הביא עליהם רע. 27 להוכיח] ל. להוכיחם.

9 ישעיה י. יג. 15 איוב מא. יג. 20 ישעיה יז. ז.

ה׳, ידעו כי ה׳ רואה אותם: וקם על בית מרעים. אלו ישראל: ועל עזרת פועלי און. אלו מצרים:

3. ומצרים אדם ולא אל. אין בידם לעזור אם לא ירצה האל כי אין בידו הטוב והרע שיבא לו כי האדם אומר ולא יעשה, ודבר ולא יקימנה. וסוסיהם. גם כן שהיו בוטחים בהם ישראל בשר הם ולא רוח ופי׳ ולא מלאך, ושקר הסוס לתשועה, ואיך יעזורם מצרים לישראל והם לא יעזורו לעצמם כי ה׳ יטה ידו עליהם וכשל עוזר, מצרים, ונפל עזר, ישראל, ויד[י]ו, הוא מלך אשור ושבט אפו ומטה זעמו כי גם מצרים בזו (צ״ל בזז) ושבה מלך אשור ובאותו השבי והבזה בא ירושלם כשחנה עליה ועל זה נאמר יגיע מצרים וסחר כוש וגו׳. ויונתן תרגם ולא אל ולא רב:

4. כי כה אמר ה׳. הנה אשור ומצרים יכלון באשר לא ידעוני והנה תדעו כי יריע ה׳ לאשר ירצה, וכן ייטיב לאשר ירצה והם יושבי ירושלם כי מלך אשור שהשחית את ישראל ויהודה ומצרים יבא להשחית את ירושלם ולא יהיה כח בידו לפי שלא ירצה האל: כי כה אמר ה׳ אלי. אמר הנביא כי כה אמר לו האל כי יבא האל על המחנה ההוא כמו אריה על טרפו. ויהגה כמו ישאג: אשר יקרא. כתרגומו דמזדמן: מלא רעים. אסיפת רועים כמו קראו אחריך מלא והדומים לו ענין אסיפה וקבוץ. ולשאג האריה יבאו הרועים מפה ומפה להציל הטרף מידו אם יוכלו, והוא האריה מקול הרועים לא יחת ולא יעזוב בעבורם טרפו: ומהמונם לא יענה. פי׳ לא יכנע כמו לענת מפני והדומים לו: כן ירד ה׳ צבאות על המחנה שבא לצבא על הר ציון וגבעתה, וציון היא לשון נקבה, כמו ציון היא דרש אין לה, או יפירוש לצבא כי האל ירד עליה לצבא צבא כנגד מחנה אשור:

5. כצפרים עפות. לשון נקבה כמו כל צפור טהורה, וכתב אדוני אבי ז״ל המשיל מלאך ה׳ אשר הכה מחנה אשור לאריה בגבורתו

---

2 ועל עוזרת] ב. ס. ועל עדת. 5 הם] א. ס. ח׳.
7 ס. א. לישראל ל׳. 7 יטה ידו] א. ס. יטילהו.
9 מצרים – – – ושבה] א. ס. בזו נשבה.
12 ל. הנה ישראל ומצרים. 17 א. ס. כמו הארי.

---

10 ישעיה מה. יד. 18 ירמיה יב. י. 22 שמות י. ג.
23 ירמיה ל. יז. 26 דברים יד. יג.

ולצפרים עפות למהירתו: והציל. מקור בחירק ההא, וכן והמליט וכמוהם למען הרגיע את האדם והדומים להם כתבנו בספר מכלל:

6. שובו. אומר לאשר העמיקו לעשות סרה השיבו, והם בני ישראל שהרשיעו לעשות, שובו מדרכיכם הרעים שובו טרם בא היום שתשובו על כל פנים כאשר תראו המעשה הגדול שיעשה האל במחנה אשור ויותר יהיה לכם גמול טוב אם תשובו קודם לכן ותאמינו לדברי הנביא:

7. כי ביום ההוא. שיכה האל מחנה אשור ויראו כי בחרב לא איש יפול ידעו כי יד ה׳ עשתה זאת וימאסו כל איש אלילי כספו וידעו כי הבל המה וה׳ הוא האלהים ואין עוד, ואלילים שעשו לכם ידיכם תכירו שהוא חטא ושגיאה גדולה שעלתה בדעתכם כי הם לא יועיל ולא יצילו כי תהו המה ולא הצילו כל המחזיקים בהם שהרי נתפשו כל ערי יהודה ונצלה ירושלם לפי שהחזיקו בה׳ והתפללו לפניו שיושיעם מיד מלך אשור:

8. ונפל. כי המלאך לא איש ולא אדם: ונס לו מפני החרב. פירש וגם לו מלך אשור כמפני חרב כאלו שולפי חרב ירדפו אחריו כשיראה המגפה הגדולה במחנה ינוס לו: ובחוריו. המעט הנותרים למס יהיו, שימס לבבם מפני פחדם:

9. וסלעו. ואל סלעו ומגדלו החזק יעבר כי לא יבטח בעצמו עד היותו שם מרוב פחד וי״מ אפי׳ סלעו יעבור מרוב פחד ויברח לו יותר רחוק והראשון נכון. וי״ת ושלטנוהי מן קדם דחלא יעדון: וחתו מנס שריו. כמו מנס שיפחד האדם ויחת כשיראה נס החיילות כן יחתו שריו השרידים מהמגפה שיראו: אשר אור לו. זה האש וזה התנור יש לו בירושלם שישרפם. ויש מפרשים אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלם על המזבח שהוא בבית המקדש כלומ׳ לכבוד מזבחו ומקדשו יעשה זה. ויונתן תרגם דזיהור ליה בציון לעבדי אוריתא ותנור בוער ליה דאשא בירושלם לדעברו על ממריה.

2 ס. וכמו כן למען.
2 ס. והדומים לו.
3 ס. כאשר העמיקו.
5 ל. מאשר תראו מעשה הגדול.
7 א. ס. כי לא בחרב איש.
14 ולא אדם] ס. לא אדם.
16 ס. ובחוריו הנשארים.
22 זה האש] א. ס. זה האור.
25 דאשא] ס. באשא. א. באסא.

2 ירמיה ג. לד.
2 מכלל] ס״ה ע״ב.
19 וי״מ] ובס׳ השרשים ש׳ סלע הביא את הפירוש הזה בשם ר׳ יוסף קמחי וכן נמצא לפנינו בס׳ הגלוי עמ׳ קי״ז.

לב. 1. הן לצדק. זה המלך הוא חזקיהו ימלוך לעשות צדק ומשפט לפיכך תהיה תשועה זאת בימיו וכן השרים ישורו למשפט וצדק. ולמד לשרים להורות על העצם ויספיק וזולתה כמו הרגו לאבנר, השלישי לאבשלום, לאמות חמש, והדומים להם שכתבנו בספר מכלל:

2. והיה איש. איש זה חזקיהו יהיה לבני דורו מחסה: כמחבא רוח. כמקום שנחבא אדם שם מפני הרוח או שנסתר אדם שם מפני זרם מטר כן יסתרו בני דורו בו בצדקתו להנצל מרעת מלך אשור: כפלגי מים בציון. יהיה להם כפלגי מים שימצא אדם במקום ציה: או כצל סלע כבד בארץ עיפה. פירוש בארץ צמאה וכן בארץ ציה ועיף בלי מים, והוא המדבר שהוא מישור גדול שאין שם מים ואין שם צל ויצרו ההולכים בו שמכה אותם כל היום שרב ושמש ואם ימצאו מים וכן אם ימצאו סלע גדול שינוחו לצלו מפני השמש ישיבו נפשם אליהם בו, כן היה חזקיהו שהיו ישראל בצער בשבי ובבזה בימי אביו: וכבד. גדול כמו עמך הכבד הזה:

3. ולא תשעינה. מענין ועיניו השע, שני שרשים והענין אחד אמר כי באותו זמן לא יהיו עורים וחרשים לדברי ה' אלא יראו וישמעו ויקבלו דברי ה', וכן אמר למעלה ושמעו ביום ההוא החרשים דברי ספר וכו' כי עד הזמן היו עורים וחרשים כמו שאומר ויעצם את עיניכם:

4. ולבב נמהרים. שהיו עד עתה נמהרים עתה יבינו לדעת דבר ה' ונמהרים הם הכסילים כמו ועצת נפתלים נמהרה, אמרו לנמהרי לב, אמר אותם שהיו עושים עצמם פתאים ועלגים להבין דבר ה' כמו שאומר כי בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר אל העם הזה, ואחרי התשועה הזאת ישובו להיות רואים ושומעים ומבינים ומדברים צחות:

1 הוא] ל. והוא   2 ס. תשועה זו.   8 א. יהיה להם ל'.
10 ס. שהוא מישור אין שם.   13 ל. היה ל'.

3 ש"ב ג. ל.   3 דה"א ג. ב.
4 דה"ב ג. יא.   4 ס' מכלל מ"ה ע"ב.
10 תהלים סג. ב.   14 מ"א ג. ט.   15 ישעיה ו. י.
17 כט. יח.   19 שם פסוק י'.
21 איוב ה. יג.   21 ישעיה לה. ד.
23 שם כח. יא.

5. לא יקרא עוד. אינו אומר עוד כל ימי עולם אלא עוד כל ימי חזקיהו וכמוהו ועמלו לא יזכר עוד ר"ל כל זמן שהיין בו. ואמר זה בעבור כי היו מתחלה מחניפים הרשעים והנבלים ומיפים להם מעשיהם בפניהם וקוראים לנבל נדיב ולכילי שוע ואמר כי עוד כל ימיו לא יראו מפני הרשעים ולא יחניפום עוד אלא לכל אחד יאמרו מה שיש בו והנדיב הוא האיש שהוא בעל נפש טובה ונותן מה שנותן בעין טובה ונבל הפכו שהוא אדם פחות ולא יתן אלא בהכרח ובעין רעה: ולכילי. שנותן במידה ולא יותר דבר בשום פנים ועינו צרה אבל אינו פחות כמו הנבל: ושוע. הוא ותרן בממונו מאד, שמח במתנותיו והוא היותר במעלה מן הנדיב:

6. כי. צריך להפריש בין הנבל והנדיב כי מעשיהם וענינם בהפך כי נבל ידבר בפיו נבלה ויחשב בלבו לעשות און כי הלב אינו עושה אלא חושב ואמר יעשה כי הוא חושב תמיד עד שיבא לידי מעשה, וכן אמר לעשות חנף ולדבר אל ה' תועה. יחשב לדבר בעבור ה' דברי תועה, שאומר שאינו משגיח בבני אדם לפיכך יגזול כשיוכל כי חושב כי אין משפט ואין ה' רואה את הארץ ואינו מפחד כי אם מבני אדם: להריק נפש רעב. כי העניים שהם רעבים וצמאים אין להם עוזרים ברוב והנבל יריק נפשם כלומר יגזול מהם מאכלם והרי הוא כאלו יריק נפשם וויוציאנה, וכן יחסיר משקם:

7. וכלי. בצירי הכף, והוא כמו ולכילי שזכר בחירק הכף, ודבר על הנבל שהוא עושה מעשה נבלה ועתה מדבר על הכילי שמחשבתו רעה אבל אינו כמו הנבל, כי הנבל יעשה מעשה הרעה אבל הכילי אינו רע כל כך שיעשה מעשה אבל חושב ומדבר רע על החלושים העניים ובאמרי שקר שמדבר יועץ לחבל העניים וכן במשפט האביון ידבר לחייב אותו בדין ולהענישו, זהו שאמר ובדבר אביון משפט, כאלו אמר ובדברו על אביון משפט לחבלו ולהשחיתו. ופירוש כליו, מדותיו. ואמר כמו שהוא צר עין ודעת חסרה ורעה, כן כליו רעים וחסרים וכשימכור ימכור במדה חסרה: זמות. דברי נבלות כמו כי זמה עשו:

---

2 ס. וכן הוא אומר. 3 ס. והנבלים ח'.
14 ס. בעבור דבר התועה שאומ'.
19 ס. וויוציאנה] ס. ויוציאה.
26 ס. ובדברי על אביון במשפט. 26 ס. כליו רעים מרותיו

---

2 משלי לא, ז. 28 הושע ו, ט.

8. ונדיב. וכלל בכללו השוע והנה הוא הפך הכילי כי הוא זמות יעץ והנדיב נדיבות יעץ: והוא על נדיבות יקום. בעבור הנדיבות יקום ויעלה במעלה גדולה:

9. נשים. כתרגומו מדינן, וכן בנות כריכן, ואמר כנגד ערי יהודה שהיו חושבות להיות שאננות ובטוחות אמר להן אף על פי שאתם בוטחות עתה עוד תרגזנה:

10. ימים על שנה. כמו עם שנה כמו ויבאו האנשים על הנשים, ר"ל שנה עם שנה כלומר לא שנה אחת בלבד אלא שנה אחר שנה תרגזנה כי האויב ישחית הקציר והבציר ואחר כן יגלה אותם ותהינה הערים חרבות: אסף. אסיפת התבואה, ונבואה זו אפשר לפרשה עתידה על חרבן ארץ ישראל כלה וחרבן בית המקדש בימי צדקיהו, או חרבן בית שני וכן תרגם יונתן כי ארמון נטש בית מקדשא חריב ויהיה נחמת עד יערה עלינו רוח ממרום וגו' וכל הפרשה עתידה בימי המשיח, או תהיה נבואה זו על חרבן ערי ישראל וגלותם בימי הושע בן אלה ויהיה פירוש ארמון נטש על שומרון שהיה ארמון מלך ישראל וגם ערי יהודה שתפשם מלך אשור ותהיה נחמת עד יערה עלינו וכו', בימי חזקיהו אחרי מגפת מחנה אשור:

11. חרדו שאננות. אמר חרדו שהוא צווי לזכרים לפי שענינו על העם אשר בתוך הערים: רגזה. צווי הנקבות בא בנון הא ופעמים בנון לבדה כמו קראן לו ופעמים בהא לבדה כמו רגזה וכן פשטה וערה וחגרה, ויש אומרים כי ארבעתם מקור: ועורה. מן ערם ועריה: וחגורה. פירוש וחגור שק:

12. על שדים סופדים. על שדים שהיו צומקים מהרעב וכן יהיו סופדים על שדי חמד על גפן פוריה כלומר על לחם ויין שאין להם: שדי חמד. שדי חמדה שהיו מתחלה ועתה הם בורים, וכן גפן פוריה שהיה מתחלה ועתה בוקקה:

13. על אדמת עמי. וכן יהיו סופדים על אדמת עמי שתעלה ותצמית קוצים ושמירים, ואף על פי שאמר על שדי חמד לא פירש מה

---

7 ס. וכן ויבאו. 18 ס. צווי דברים. 23 סופדים] ל. יונקי שדים סופדים.

---

7 שמות לה, כב. 12 למטה פסוק יד.
13 פסוק טו. 20 שמות ב, כ.
21 ויש אומרים] כן פירש רש"י. 21 יחזקאל טז, ז.

הם ועתה פירש קוץ ושמיר תעלה: קוץ שמיר. חסר וו השמוש כמו קוץ ושמיר וכן שמש ירח, ראובן שמעון, מלך שרים, והדומים להם: כי על כל בתי משוש. כי גם עליהם יהיה ההספד שהיו בתי משוש מתחלה וכן קריה שהיתה עליזה מתחלה:

14. כי ארמון. פירשנוהו: עפל, ובחן, מגדלים גבוהים וחזקים יהיו בעד מערות. יהיו עוד למערות שידורו בהם חיות השדה: בעד במקום למד השמוש כי תבא זאת המלה בענין אותיות השמוש וכן בא במקום מם בעד החלון: משוש פראים. שישמחו בם פראים שימצאו בם מרעה כמו במדבר והפראים שוכנים במדבר כמו שאמר הן פראים במדבר, פרא למד מדבר: מרעה עדרים. עדרים מחיות השדה:

15. עד יערה. עד ישפך עלינו רוח רצון ממרום, כלומר יהיה זה החרבן עד ירצה האל וישפוך רצונו עלינו ואז יהיה המדבר לכרמל: רוח. רצון, כמו אל אשר יהיה שמה הרוח, ויונתן תרגם עד דייתי עלנא ריוח מן קדם דשכינתיה בשמי מרומא: והיה מדבר לכרמל. מה שהוא מדבר יהיה כרמל שהוא מקום זרע ושדות התבואה ועצי מאכל: והכרמל ליער יחשב. ברוב עצים, כלומר יעלו ישראל ממדרגה למדרגה. וכרמל כתוב והכרמל קרי, והענין אחד. ויונתן תרגם ליער יחשב כרמלא קרוין סגיאין יתיב:

16. ושכן. כתרגומו וישרון במדברא עבדין דינא ועבדי זכותא בכרמלא יתבון:

17. והיה מעשה. בעבור מעשה הצדקה שיעשו יהיה להם שלום, ובעבור עבודת הצדקה יהיה להם השקט ובטח עד עולם, והפסוק כפול בענין במלות שונות, כי עבודת פירושו מעשה כתרגום מעשה עובדא, וכן עבדי פשתים שריקות, אבל יונתן תרגמו עבודה ממש ומפלחי צדקתא:

18. וישב. הפסוק כפול בענין במלות שונות ופשוט הוא:

---

8 ס. שישמחו בם פראים במדבר פרא למוד מדבר.
15 ריוח] ל. רווח.

---

2 חבקוק ג. יא. — 2 שמות א. ב. — 2 הושע ח. י.
8 בראשית כו. ח. — 10 איוב כד. ה. — 10 ירמיה ב. כד.
14 יחזקאל א. יב. — 25 ישעיה יט. ט.

19. ו ב ר ד. חציו קמץ וחציו פתח והוא פעל ואם היה שם יהי׳ כלו קמוץ, אמר כשיברד יפול הברד ביער שלא יזיק לצמחים ועצי מאכל. ב ר ד ת שם כמו ברד: ו ב ש פ ל ה ת ש פ ל ה ע י ר. לא יזכר שום שפלות בעיר ירושלם אלא אם כן יזכרו השפלה שהיא העמק אבל לא שפלות מעלה כי לא תשפל מעלת ישראל. ויש מפרשים שתשב פרזות שיבנו בתים בבקעה כי לא יצטרכו לבנות בהר ומגדלים חזקים, ויונתן תרגם הפסוק כן, וייחות ברדא ויקטול משרית עממיא ויצרון ויסופון מדייריהון:

20. א ש ר י כ ם ז ר ע י ע ל כ ל מ י ם. על כל מקום מים כי בכל מקום שתזרעו תמצאו מים. מ ש ל ח י ר ג ל ה ש ו ר ו ה ח מ ו ר. כל כך יהיה השבע גדול עד שישלחו השורים והחמורים לרעות בשדות. ויונתן תרגם טוביכון צדיקיא עבדתון לכון עובדין טבן דאתון דמן לדזרעין על שקיא משלחין לאדרכא בתורא ולמכנש בחמרא:

לג. 1. ה ו י ש ד ד. אם נחמה זו כמו שכתבנו היא בימי חזקיה: אמר ה ו י ש ו ד ד על סנחריב, ואם היא עתידה בימות המשיח יאמר ה ו י ש ו ד ד על מלך הגוים שיהיה בימים ההם והיא מלכות רביעית במראה דניאל, ואמר הוי לך שודד שלא היית עד עתה שדוד והיית בוגד ולא בגדו בך עדין: כ ה ת מ ך ש ו ד ד ת ו ש ד. כשתשלים להיות שודד כן תושד אתה שישדדו אותך, ר״ל שיבא זמן שתשבר שתשלם מלכותך. כ נ ל ת ך משפטו כהגלותך, כי הוא מקור מבנין הפעיל וענינו כמו כהשלימך וכן ל א י ט ה ל א ר ץ מ נ ל ם שפירוש השלמתם ותכליתם: כ ה ת מ ך. משפטו בדגש המם כי שרשו תמם והוא קל כמו שהוקלו רבים מפעלי כפל: ת ו ש ד. בוו עם הדגוש:

2. ה׳ ח נ נ ו. אם בימי חזקיהו, פחדו יושבי ירושלם ממלך אשור עד שהוצרכו להתפלל ולבקש רחמים כמו שכתוב, ואמרו ה׳ ח נ נ ו ל ך ק ו י נ ו, ואם בימי המשיח יפחדו מפני גוג ומגוג ויצטרכו להתפלל ולבקש רחמים: ה י ה ז ר ע ם ל ב ק ר י ם. בכל בקר ובקר היה זרוענו מפני האויב: א ף י ש ו ע ת נ ו. כל שכן בעת צרה שצריך שתהיה ישועתנו ונהיה

---

1 כ. ס. והוא פעל עבר.
13 כ. ס. בחמריא.
14 היא] כ. ס. היה.
16 ל. במראה של דניאל.

---

5 וי״מ] וכן פירש הראב״ע.
21 איוב טו. כט.
25 ישעיה לז. טו.

נושעים בך, ומה שאמר זרועם בכנוי הנסתרים ואמר חננו קוינו ישועתנו בכנוי המדברים בעדם כן דרך הלשון כמו שמעו עמים כולם, ואלם כלם תשבו ובאו נא והדומים להם כמו שכתבנו בספר מכלל:

3. מקול המון נדדו. אם במחנה אשור פירושו מקול המון המלאך המכה במחנה אשור, ואם בגוג ומגוג גם כן כמו שכתוב ויצא ה' ונלחם בגוים ההם: נדדו עמים, נפצו גוים, הנשארים מן המגפה: מרממתך. מהרוממות שלך שידעו כי רמת ונשגבת עליהם ולא הועילה להם גבורתם ורב חילם:

4. ואסף שללכם. שלל הגוים שיהיה שללכם שתאספו ותשללו אותו. אסף החסיל. כאסיפת החסיל והארבה שאוספים אותם כשנחו על האדמה שיוצאים בני העיר ואוספים אותם בכליהם שלא ישחיתו התבואה, כן יצאו בני ירושלם ויאספו שלל מחנה אשור ודמה גם כן הליכת המלאך במחנה אשור להלוך הארבה בתבואה שמשחיתה, ואמר כמשק גבים שקק בו. ומשק ושוקק ענין הליכה כמו ובן משק ביתי: גבים. ארבה, כתרגום ארבה גובא. וי"ת הפסוק כן ויכנשון בית ישראל נכסי עממיא סנאיהון כמה דמכנשי' ית זחלא אזן במאני זיינא כמא דאזן בזורקתא. ואם הענין בימות המשיח הנה כתוב גם כן ויצאו יושבי ערי ישראל ובערו והשיקו בנשק וגו' ושללו את שלליהם ובזזו את בוזיהם. אבל רבותינו ז"ל פירשוהו בימי חזקיהו וכך אמרו, אמר להם נביא לישראל אספו שללכם, אמרו לו לבוז או לחלק, אמר להם אוסף החסיל מה אסיפת החסיל הזה כל אחד ואחד לעצמו אף שללכם כל אחד ואחד לעצמו, אמרו לו והלא ממון עשרת השבטים מעורב בו, אמר להם כמשק גבים שוקק בו, מה גבים הללו מעלים את האדם מטומאה לטהרה אף ממונם של ישראל כיון שנפל ביד גוים מיד טהור:

---

3 כ. שכתבתי בספר. 16 כ. ס. ויכנסון.
17 כ. ס. דמכנסין ית זחלא אילן במאני זיינא בזורוקתא [כ. בזריקתא].
22 כ. ס. הזה] זה. 23 ל. אף שללכם – – – לעצמו ל'.

---

2 מיכה א. ב. 3 איוב יז. י. 3 ס' מכלל ב' ע"א.
6 זכריה יד. ג. 15 בראשית טו. ב.
18 יחזקאל לט. ט. 20 סנהדרין צ"ד ע"ב.

5. נשגב ה'. בזאת התשועה נשגב ה' שישגבוהו העמים על הנס הזה ויודו לו כי הוא שוכן מרום ובידו להשפיל הגבוהים ולהרים השפלים שהשפיל מחנה אשור שבאו על ירושלם ביד רמה, והרים יושבי ציון שהיו שפלים ומלא ציון משפט וצדקה: נשגב. בינוני מבנין נפעל כי הוא קמוץ, ופירוש מלא ציון כי מהיום ההוא והלאה יהיו בציון עושים משפט וצדקה. וכן ת"י אמר לממלא ציון עבדי דין דקשוט וזכו. ויש לפרש מלא ציון משלל העמים במשפט ובצדקה:

6. והיה אמונת עתך. אמר כנגד ישראל קיום זמנך וחוזק ישועתך יהיו חכמה ודעת ויראת ה' שהיא אוצרו של אדם, כלומר הנה בא לכם ישועה זאת ואתם בשלום אם תרצו שיהיה קיים לכם השלום והישועה כל זמניכם התעסקו בחכמה ודעת ויראת ה' שהיא אוצרו של אדם, כי כמו שאוצר האדם הוא מבטחו של אדם ועומד לו בעת צרה כן יראת ה', לפיכך תהיו יראי ה' והתעסקו בחכמה ודעת אלהים ותנצלו מצרה ותהיו בשלום בכל עתכם: אמונת. קיום כמו במקום נאמן שפירושו קיים: חסן. חוזק כמו והיה החסן לנערת: חכמת. בתיו כמו בהא כמו ציצת נובל, וחלת מצה, מכת בלי סרה, והדומים להם. ואדוני אבי פירש מי גרם לכם ישועה זאת חכמת אלהים ודעת שבחזקיהו ויראת ה' שהיא אוצרו, ויונתן תרגם הפסוק כן ויהא מה דאמרת לאוטבא לדחלך אייתיתא וקיימתא בעידניה תקוף ופורקן חכמה ומדע לדחליא דה' אוצר שביח עתיד:

7. הן אראלם. פרשה זו על פורענות הבאה לישראל קודם מפלת מחנה אשור: ואראלם מלאכים, כי אראל שם למלאך, וכן רבותינו ז"ל זכרו המלאך בזה השם ואמרו נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש כי כמו שמלת מלאך יאמר על שליח גופני ועל שליח רוחני כן מלת אראל, וזה הפסוק כפול בענין במלות שונות אמר המלאך שלהם שהיו שולחים מעיר לעיר והיו מתחלה מלאכי שלום עתה יצעקו חוצה כי האויב בא בארץ ויבכיון מר. ויונתן תרגם מלת אראלם כשתי מלות כמו

20 כ. ס. אוצר שכיח ועתיד. 25 כ. ס. והפסוק כפול.
26 כ. ס. שולחים מתחלה. 27 כמו] כ. ס. כלומר.

14 ישעיה כב. כג. 15 שם א. לא.
16 שם כח. ד. 16 במדבר ו. יט. 16 ישעיה יד. ו.
22 כתובות ק"ד ע"א.

אראה להם וכן תרגמו הא כד אתגלי להון יצווחון בשוקיא במרד אזגדי עממיא דאתו לבשרא שלם תבו למהוי בכן במרד נפש:

8. נשמו מסלות. מפני האויב נשמו המסלות כי שבת עובר ארח: הפר ברית מאס ערים. פירש אדוני אבי ז"ל היו ישראל אומרים כבר הפר בריתו האל עמנו ומאס ערינו הפך מה שאמר עיני ה' אלהיך בה: לא חשב אנוש. לא חשב אותנו לכלום, ויונתן תרגם על דאשניאו קיימא אתרחקו מקרויהון לא חשיבו בני אינשא דבשתא אתיא עליהון:

9. אבל. ענין השחתה וכן על כן תאבל הארץ, וזכר ארץ בלשון זכר ובלשון נקבה וכן נעתם ארץ, שרץ ארצם, בלשון זכר ובלשון נקבה ברוב: היה השרון כערבה. השרון יקרא מקום דשן ושמן וכן על הבקר הרועים בשרון ואומר שאותו מקום יהיה כמדבר: ונער בשן וכרמל. נוער פירותיו הבשן והכרמל כלומר ישלו אילנותיהם פירותיהם:

10. עתה אקום. אקום על מלך אשור המחריב ארצכם וארומם ואנשא עליו:

11. תהרו חשש. אומר כנגד העמים אשר במחנה מלך אשור וקורא המחשבה הריון והמעשה לידה והם חשבו ללכוד ירושלם ולא עלתה בידם, הנה מחשבתם הבל ומעשיהם תהו וזהו חשש וקש. וחשש הוא הקש הדק: רוחכם אש תאכלכם. מחשבתכם תהיה אש שתאכל אתכם, כלומר כי בעבור שבאתם לירושלם וחשבתם ללכדה תצא אש ה' שתאכלכם והוא מלאך ה' שיצא והכה במחנה אשור, וכנה אותה המגפה בשרפת אש וכן למעלה בפרשת לכן ישלח האדון ושם הארכנו בפירושו:

12. והיו עמים משרפות סיד. אותם עמים אשר במחנה מלך אשור יהיו כמו האבנים ששורפים לסיד או כמו קוצים כסוחים שיצתו וידלקו באש. כסוחים, פירושו כרותים ותרגום לא תזמר לא תכסח, ואמר כסוחים לפי שהקוצים שאינם כרותים אלא מחוברים הם לחים ולא ידליקו

---

7 כ. ס. בני אינשא ח'.
18 כ. ס. ולא עלה.
22 כ. ס. שהכה במחנה.
22 כ. אותה ל'.

---

5 דברים יא. יב.
9 הושע ד. ג.
10 ישעיה ט. יח.
10 תהלים קה. ל.
23 י. טז.
26 ויקרא כה. ד.

במהרה, אבל כשהם כרותים והם יבשים ידלקו במהרה כן תהיה המגפה פתע:

13. שמעו רחוקים אשר עשיתי. במחנה מלך אשור הרחוקים ישמעו והקרובים שהיו במחנה אשור ידעו גבורת האל שגבר עליהם והכם וידעו כי מלך אשור מה שעשה לא בכוחו עשה כמו שהתפאר ואמ׳ בכח ידי עשיתי:

14. פחדו בציון. החטאים שהיו בציון פחדו כאשר ראו מחנה אשור הגדול והחנפים שהיו בה אחזה רעדה: ואמר מי יגור לנו כלומר מי יעמוד בעבורנו כנגד המחנה הזה שהוא אש אוכלה ומוקדי עולם והחטאים והחנפים אשר בציון הם שפחדו כי לא בטחו בה׳ שיצילם והם שבנא וסיעתו אבל הצדיקים אשר בה אם פחדו בטחו בה׳ ולא אמרו מי יגור לנו כי ידעו כי האל יצילם בשובם אליו וזעקם והתפללם לפניו והם חזקיהו וסיעתו: אוכלה. בצירי עין הפעל וכן ולהב אש אכלה, נטרה את הכרמים והדומים להם. ויונתן תרגם אש אוכלה על האל ותרגם אמרין מאן ידור לנא בציון דבה נהור שכינתיה כאשא אכלא מאן יתותב לנא בירושלם דבה עתידין רשיעיא לאתדנא ולאתמסרא לגיהנם יקדת נור עלם:

15. הלך צדקות. אתם אומרים מי יגור לנו הולך צדקות יגור לכם והוא חזקיהו ובצדקתו תנצל העיר, ואף על פי שתלה הזכות בדוד ואמר למעני ולמען דוד עבדי, זכות דוד עמדה להם עם זכות חזקיהו אלא זכר דוד כי הוא עקר ראש ממלכת ציון ונקראת עיר דוד ויונתן תרגם כל הפסוק על כל הצדיקים אשר בירושלם אמר יתותבון בה צדיקיא כל דמהלכין בזכו וממללין כיונין: הלך צדקות. חסר בית השמוש כמו הולך בצדקות, ואלה המדות אשר אמר בפסוק הנה ראויות למלך ובהם תעמוד מלכותו: הלך צדקות. כל דרכיו ומעשיו הם בצדקה ומעשים טובים: מאס בבצע מעשקות. הנה אומר בתורה בשופטים שונאי בצע. אמר בבצע סתמא כי כל ממון שונאים שאינם רודפים אחרי הממון כי מתוך שאינם חומדים לא יטו אל השחד, אבל הנה אמר בבצע מעשקות שרוצה לומר בממון של

---

2 כ. ס. המגפה בפתע. 9 ל. הוא שפחדו.
14 כ. מי אמרין. 15 כ. ס. אכלא לנא. 24 כ. הם ראויות.

---

5 ישעיה י. יג. 12 שם כט. ו. 13 שיר השירים א. ו.
19 מ״ב יט. לד. 26 שמות יח. כא.

גזל ושל עשק ולפי שזה מדבר במלך והמלך יצטרך לממון לתת לבני חילו ואנשי מלחמתו ועבדיו ומשרתיו וצריך לו שישתדל אחר הממון שיהיה מן הדין אבל ממון שאינו מן הדין מואס אותו לפיכך אמר בבצע מעשקות אף על פי שיש בידו כח לקחת ממון אחרים מואס אותו אם לא יהיה מן הדין כגון שיענש אדם למלכות בממונו: נ ע ר כ פ י ו מ ת מ ך ב ש ח ד. לפיכך אמר נוער כפיו לומר כי שום שוחד בעולם לא יקבל אפילו לזכות את הזכאי ולחייב את החייב ואפילו מנחה לא יקבל מיד בעל הדין בעוד הדין לפניו מנער ידיו משום שוחד בעולם: א ט ם א ז נ ו מ ש מ ע ד מ י ם. לפי שביד המלך להרוג הענושים העוברים על מצותיו אמר כי לא יהרג כי אם בדין ואם יבאו בני ביתו ויאמרו לו פלוני חייב לך מיתה שעשה כך וכך או אמר עליך כך וכך א ט ם א ז נ ו, כלומר אינו רוצה לשמוע אם לא יתברר לו באמת שחייב מיתה או דמים, ר"ל דם זכאי או אפילו חייב בדבר, שהוא לעצמו מוחל ומעביר פשעו כי קשה בעיניו הריגת אדם, אם לא לבער רעה מן הארץ: ו ע צ ם ע י נ י ו מ ר א ו ת ב ר ע. ואינו רוצה לראות בשום רע שבעולם או פירוש ב ר ע באדם רע, כלומר אדם שהוא רע לא יוכל לראותו, כמו שאמר דוד ד ב ר ש ק ר י ם ל א י כ ו ן ל נ ג ד ע י נ י, וכל אלה המדות היו בחזקיהו:

16. ה ו א מ ר ו מ י ם י ש כ ו ן. זה המלך ישכון בטח כשוכן במגדלים גבוהים, וכפל עוד הענין במלות שונות לחזק. ופירש מ צ ו ד ו ת, מגדלים חזקים ולא נשתנה בסמיכות להקל הקריאה: ל ח מ ו נ ת ן. קמץ כי הוא בינוני: מ י מ י ו נ א מ נ י ם. קיימים שלא יפסקו, ואמר הענין הזה לומר כי שבע יהיה בימי חזקיהו כמו שאמר בפרשה שלמעלה א ש ר י כ ם ז ר ע י ע ל כ ל מ י ם וגו'.

17. מ ל ך ב י פ י ו. הוא חזקיהו: ואמר ת ח ז י נ ה ע י נ י ך, כנגד שבט יהודה ואמר ת ר א נ ה א ר ץ מ ר ח ק י ם פירוש עיניך שהיו רֹואות עד עתה מלך ארץ מרחקים והוא מלך אשור שהיו עובדים אותו מתחלה ורואים את פניו במנחה שהיו מביאים לו, אמר עוד לא תראו אותו אלא מלך זה תראו ביפיו ובהדרו שלא יפחד וישב על כסאו בכבוד ועליו

---

9 כ. ס. להרוג העונשים. 11 כ. ס. שעשה לך.
12 ס. שהוא חייב.

---

17 תהלים קא. ז. 23 למעלה לב. כ.

נאמר וינשא לעיני הגוים. ומלך שוכר עומד במקום שנים כמנהג המקרא פאלו אמר מלך ביפיו תחזינה עיניך תראנה מלך ארץ מרחקים. ומרחקים המם פתוחה, ויונתן תרגם הפסוק כן ית יקר שכינת מלך עלמיא בתושבחתיה יחזיין עיניך ותסתכל ותחזי נחתי ארע גיהנם:

18. לבך יהגה אימה. לבך שהוא הוגה אימה טרם זה כלומר כל היום היית בפחד המס והיית מחשב בלבך איה ספר, עתה יבא עלינו כותב המס ושוקל הכסף מידינו: וספר את המגדלים. פירוש שהיה סופר המגדלים אשר בעיר ועיר, כי אותם הבתים הגבוהים היו חשובים ונותנים יותר במס וכל אותה המחשבה והפחד לא יהיה לך עוד:

19. את עם נועז לא תראה. עוד לא תראה הסופרים והשוקלים וי"ת לבך יחשב רברבן איכא ספריא איכא חשבייא ייתון אם יוכלון לחשבא מנין קטילי רישי משרית גבריא: את עם נועז. כמו עז, והוא נפעל ושרשיו עז ויעז ועזוז בענין אחד ועם עז הם הכשדים: עמקי שפה משמוע. שהיו מדברים ארמית שלא היו שומעים ומבינים אותו ישראל אלא יחידים מהם כמו שאמרו אליקים ושבנא ויואח אל רבשקה דבר נא אל עבדיך ארמית כי שומעים אנחנו ואל תדבר אלינו יהודית באזני העם, נראה כי העם לא היו מבינים ארמית ולשון אחרת אשר לא יבינו הוא לו עמוק ונלעג כמו שאמר בלעגי שפה ובלשון אחרת: משמוע. פירושו מהבין כמו גוי אשר לא תשמע לשנו, וכן אומר אין בינה, שלא היו מבינים אותו והענין כפול במלות שונות:

20. חזה ציון. אותו עם נועז לא תראה אלא מה תראה ציון קרית מועדנו שהיו באים שם במועדים שלש פעמים בשנה כי עד עתה לא היתה קרית מועדנו בימי מלכי ישראל שלא היו באים שם כל ישראל גם בימי אחז שהיו בטלים מועדי ה' וקרבנותיו כי גם בתחלת מלכות חזקיהו כתב על מנשה ואפרים אגרות שיבאו בירושלם לעשות פסח והיו משחקים ברצים ומלעיגים בם ועתה עיניך תחזינה

---

3 כ. ס. מלך עממיא. 4 כ. ס. חזיין.
8 הגבוהים] כ. ל'. 12 ס. קטולי' ריש. כ. קטולין ריש.
12 ל. משרית גברי. 13 והוא נפעל] ס. ל'. 13 ושרשיו עז] ל. שרשו יעז.
13 ל. ענין אחד. 15 ס. מהם ל'.

---

1 דה"ב לב. כג. 16 ישעיה לו. יא.
19 שם כח. יא. 19 דברים כח. מט. 27 דה"ב ל. י.

ירושלם נוה שאנן כי עד עתה לא היה נוה שאנן כי היתה יד מלכי האמות עליה: אהל בל יצען. פי' לפי ענינו כתרגומו במשכנא דלא מתפרק כי לא מצאנו לו חבר במקרא, ואדוני אבי ז"ל פי' משרש יצע ומענינו והנון נוספת בשקל קנין, בנין, אלמן, רחמן, ופירושו אהל שלא יורד ושלא יהיה מצע לעולם אלא לעולם יהיה פרוש ונטוי: בל יסע יתדתיו. אפילו אחת מיתדותיו לא יסע, ולפי שדמה אותם לאהל אמר יתדותיו וחבליו שינטה עם יתדות וחבלים ומה שאמר לנצח רוצה לומר זמן רב:

21. כי אם שם. אם זה פירושו כמו אמת וכן כי אם יש אחרית, אם כחמר היצר יחשב, והדומים להם, אמר איך תהיה ירושלם נוה שאנן ואהל בל יצען כי באמת שם בירושלם אדיר ה' שהוא לנו ובעזרתינו והוא אדיר ויכול על מחנה אשור ואף על פי שהוא רב ועצום: מקום נהרים יארים. והוא יהיה לנו מקום נהרים כאלו סביב לירושלם יהיו נהרים ויאורים רחבי ידים שלא יוכלו לעבור אליה האויבים, ואפילו אני שיט וצי אדיר לא יוכל ללכת בנהר הגדול הזה ולא לעבור אותו, ולפי שהמשיל מחנה אשור לנהר גדול כמו שאמר את מי הנהר העצומים והרבים את מלך אשור וגו' אמר כי ה' יהיה להם מקום נהר גדול ממנו שלא יוכל מלך אשור לעבור בו ולכבוש ירושלם: אני שיט. שמוליכים אותו במשוטים: וצי אדיר. ספינה גדולה:

22. כי ה' שפטנו. והוא ישפטנו מיד מלך אשור כלומר שיקח משפטנו ממנו שעשה לנו כמה רעות: ה' מחקקנו. הוא מושל בנו כי המושל יקרא מחוקק, כמו ומחקק מבין רגליו, לפי שהוא משים חקים על העם כלומר האל שופטנו ומחוקקנו ומלכנו והוא יושיענו מידו:

23. נטשו חבליך. אמר כנגד מחנה אשור שדמה אותו לאני שיט ולצי אדיר והספינה ינהיגוה בחבלים הקשורים בווילון הפרוש על התרן שימשכו החבלים כפי חכמת רב החובל ויפרשו הנס שהוא הווילון ותלך הספינה ברוח שקולט הווילון. ואמר נטשו חבליך בל יחזקו

---

5 ושלא יהיה] ס. ולא יהיה. כ. שלא יהיה יורד.
6 ל. אפילו אחד. 6 ס. שידמה אותו.
9 ס. זה אם. 14 ס. לעבור עליה. 17 ל. יהיה לכם.

---

3 וגם בס' השרשים ש' יצע הביא כן בשם ר' יוסף קמחי.
9 משלי כג, יח. 10 ישעיה כט, טז.
16 שם ח, ז. 22 בראשית מט, י.

כן תרגם בל פרשו נס, כאלו נטשו החבלים ואין חבל למשוך והחובלים. לא יוכלו לחזק היטב התורן שלהם ולפרוש הנס כיון שהחבלים נטשו ונפסקו, או פירש נטשו נתפשטו בארץ ואינם נטוים כמו והנם נטשים על פני האדמה: אז חלק עד שלל מרבה. ואז כיון שלא תוכל הספינה ללכת יחלקו שללה השוללים, כן מחנה אשור כיון שמתו יצאו ישראל ושללו ובזזו המחנה ואפילו הפסחים אשר בירושלם הלכו לשלול ולבזוז כי קרוב מהעיר היה המחנה: עד. כמו שלל מתרגום שלל עדאה וכן בבקר יאכל עד, וחסר וו השמוש כאלו אמר עד ושלל וכן שמש ירח, ראובן שמעון, והדומים להם. ואמר עד שלל כפל ענין במלות שונות לחזק הענין כמו שהוא דרך המקרא: מרבה. שם בפלס מראה, משקה, ר״ל שלל רב שללו:

24. ובל יאמר שכן. לא יאמר השוכן בירושלם חליתי כמו שהיו אומרים מתחלה מרוב הצרות חלינו וכאבנו, לא יאמרו עוד זה כי ה׳ נשא עונם בסבת חזקיהו שהוכיחם והחזירם למוטב והושיעם האל תשועה גדולה. ויש מפרשים הפרשה הזאת כולה עתידה לימות המשיח והנכון כמו שפירשנו:

לד. 1. קרבו גוים. פרשה זו עתידה בימות המשיח והיא על חרבן רומי, ואחר כך זכר תשועת ישראל ויהי בארבע עשרה שנה וקרא אותם בשם בצרה כמו שהיתה בצרה עיר גדולה בארץ אדום ,מלכות רומי רובם אדומים המחזיקים בדת הנצרי ואע״פי שנתערבו בהם עמים אחרים, ומלך קיסר אדומי היה וכן כל המלכים אחריו אשר היו ברומי, וכן אמר ירמיהו הנביא במגילת איכה תם עונך בת ציון לא יוסיף להגלותך פקד עונך בת אדום גלה על חטאתיך, הנה כשתחרב ארץ אדום והיא רומי יצאו ישראל מגלות זה שלא יוספו עוד לגלות, ואמר בנבואה זו גוים ולאמים תבל וכל צאצאיה ואמר

---

3 ס. בארץ ל׳. — 7 ל. יכלו לשלול. — 7 ס. כ. מתרגמי׳ שלל.
11 ס. ר״ל ששלל. — 15 ל. והנכון מה שפירשנו.
17 ס. כ. בימות המשיח ל׳. — 18 ל. רומי ל׳.
19 ל. בשם בצרה ל׳. — 19 ל. אדום - - - - אשר היו ברומי ל׳.
24 ל. והיא רומי ל׳.

---

3 ש״א ל. טז. ושם והנה נטשים על פני כל הארץ.
8 בראשית מט. כז. — 9 חבקוק ג. יא. — 9 שמות א. ב.
18 ישעיה לו. א. — 22 איכה ד. כב.

על כל הגוים כי גם מלכות ישמעאל תחרב בזמן הזה ורוב הגוים בין מלכות אדום ומלכות ישמעאל:

2. כי קצף על כל צבאם. שיצבאו גוי על גוי ובזה יהיה ההרג והטבח בהם:

3. וחלליהם יושלכו. שלא יהיה להם קובר לפיכך יעלה באשם וסרחונם: ונמסו הרים מדמם. זה על דרך הפלגה:

4. ונמקו. זה על דרך משל למי שתבא לו צרה גדולה כאלו נהפכו השמים והארץ עליו והרי העולם כאלו נהפך וכאלו אין צבא השמים כי אין לו אורה והעולם חשך עליו וזה המשל תראנו תמיד בדברי הנביאים: ונגלו כספר. כי השמים נטוים כאהל ועתה ידמו להם שהיו נגללים כמו הספר הנגלל: וכנבלת. פירוש וכעלה נובלת מתאנה, והנכון עוד שיהיה הנסתר תאנה לא עלה, כי עלה מן הדומה הוא לשון זכר אלא ר״ל כתאנה הפרי שנובלת מעץ התאנה כי הפרי יקרא תאנה והעץ תאנה לפיכך היה נכון שיאמר בסתם וכנובלת משיאמר וכתאנה מתאנה, ותאנה לשון נקבה לפיכך אמר עליה נובלת:

5. כי רותה חרבי. שהיא בשמים תרוה מדם החללים האלה ועל מי תרד החרב הזאת מן השמים על אדם ועל עם חרמי כי אדום הוא עם שאני רוצה להחרים לעשות משפט בהם על מה שהרעו לישראל, וטעם בשמים וטעם חרב זה דרך משל כי הגזרות יורדות מן השמים. ורותה פעל עומד מן הדגוש, וכן רותה ארצם מדם:

6. חרב לה׳. החרב שתהיה בגוים שיהרגו אלה את אלה: לה׳. היא כי הוא צוה ורצה זה: מלאה דם. מרוב הריגה, ואמר מלאה על דרך משל על דרך אשכיר חצי מדם: הדשנה. מלשון דשן ושמן, כלומר השמנה מחלב כרים, וכרים ועתודים ואלים וראמים ופרים ואבירים הוא משל על מלכי הגוים פחות וסגנים. ודקדוק מלת הדשנה שהיא מורכבת מן הפעל והתפעל כי הראוי התדשנה והשין קלה וראויה להדגש:

7. וירדו. עמם. עם מלכי אדום ימותו מלכים רבים אחרים ממלכי האומות:

---

9 ל. בספרי הנביאים. 12 ס. עוד ל׳.
18 ל. ארום ל׳. 19 ס. זה ל׳.

---

20 למטה פסוק ז. 23 דברים לב. מב.

8. כי יום נקם. כל זה הוא נקם ושלומים לה' שנוקם מהם ומשלם להם גמולם וריב ציון הוא רב עמהם:

9. ונהפכו נחליה לזפת. תרגם יונתן ויהפכון נחלי רומי, למד כל הפרשה על רומי כי כל הפרשה נאמרה עליה ומה שאמר לזפת ולגפרית משל על חרבנה או תהיה כארץ סדום ועמורה:

10. לילה. על שאמר תהיה גפרית וזפת בערה אמר כי לעולם יעלה עשנה כמו שהיא עוד היום ארץ סדום ועמורה שעולה העשן ממנה תמיד: מדור לדור. בקמץ הלמד ולית כותיה:

11. וירשוה. שיהיה תמיד בה כאדם שעומד על ירושתו ואלה שוכר דרכם לעמוד בחרבות: קאת. הוא הנקרא בלשון המשנה קיק והוא עוף מדברי נמצא בכרכי הים: וקפוד. הוא הנקרא קנאפד בערבי ושמו בלע"ז טרטוגא: וינשוף בחולם, והוא עוף שהוא עף בלילה או אותו שהוא צועק בלילה, ולפיכך נקרא ינשוף מן נשף: ונטה עליה. האל יטה עליה קו תהו ואבני בהו, כי מי שבונה נוטה קו ואבן העופרת שהיא המשקלת והאל יחריב רומי, והקו והמשקלות יהיו של תהו ושל בהו, כלומר הפך הבנין יעשה בה שהוא החרבן:

12. חריה שהיו קוראים מתחלה אין שם מלוכה כי אנחנו מלכים הם יהיו עתה אפס וכל שריה: ואין שם. בוו כמו וישא אברהם את עיניו והדומים לו שאינם לתוספת: חוריה. סגגיה וכן ואת כל חרי יהודה, ואריבה את החרים:

13. ועלתה. תעלה הארץ במקום ארמנותיה סירים כי במקום החרב יעלו ויצמחו הקוצים. סירים קמוש וחוח מיני קוצים הם. חציר כמו חצר בצירי, וכן ישיש וישש, ותרגם יונתן כמו מקום אתרא לבת נעמא:

---

2 ל. להם גמול. 3 ויהפכון נחלי רומי] ל. נחליה.
3 ל. למד כי כל הפרשה נאמרה עליה. 4 כי – – עליה] ס. ל.
8 ל. תמיד ח'. 8 ל. הלמד קמוצה.
10 קיק] כ. קוף. 11 ל. מרברי רז"ל.
11 כ. קנאפר בערבי בלעז טרטונה. ל. קנאפר בערבי ושמו טרטוגא.
13 ל. ופירוש ינשף. 20 ל. כמו את.
21 כ. ס. מקום ארמנותיה.

---

10 חולין ס"ג ע"א "ר' יהודה אומר קאת זה הקיק". והקיק נמצא בכרכי הים, שבת כ"א ע"א.
12 עיין למעלה יד. כג. 18 בראשית כב. ד.
19 ירמיה לט. ו. 20 נחמיה ה. ז.

14. ופגשו. חיות עם היות יפגשו שם, כי מדור החיות מדבריות תהיה העיר: ציים. חיות השוכנות בציה במדבר ותרגם יונתן קמוש תמוון. ואיים תרגם חתולין, ושעיר כתרגומו שד. וכן לשעירם אשר הם זנים אחריהם מתרגמינן לשדים, ואפשר שהוא חיה מחיות המדבר וכן לילית חיה שצועקת בלילה או עוף שעף בלילה ובדברי רז"ל המפלת דמות לילית טמאה לידה ולד הוא אלא שיש לה כנפים:

15. שמה קננה קפוז. כמו קפוד: ותמלט. כמו והמליטה זכר ר"ל ותלד: ובקעה ודגרה. כמו קרא דגר, ענין אסיפה כלומר אסיפת הבצים. וו ודגרה כמו אחר כלומר אחר שאספה הבצים וחממה אותם ואחר כך תבקע הבצים ויצאו הבנים וכמו וו זה וו ויבקעו המים, הן אתה קצפת ונחטא: דיות. כמו ואת הדיה אולטור בלע"ז: אשה רעותה. פירוש עם רעותה:

16. דרשו מעל ספר ה'. וקראו. אמר כנגד מי שיראה בחרבן רומי דרשו מעל ספר ה' והוא הספר הזה וקראו החיות והעופות הנזכרות בזאת הפרשה כי כן תראו אותם כולם בחרבנה שתהיינה שוכנות בעיר הזאת לא תחסר אחת מהן: לא פקדו. לא חסרו אחת מהן את רעותה אלא כולם תהיינה שם, ואדוני אבי ז"ל פירש ספר ה' זה ספר תורת משה רבינו, דרשו כל חיות ועופות הכתובות בפרשת ויהי ביום השמיני, אחת מהם לא נעדרה. והחכם רבי אברהם פירש כי הוא דרך משל רמז לגזרות שמים הכתובות באצבע אלהים, והטעם שכל הגזרות תבאנה על ארץ אדום: כי פי הוא צוה. מאמר האל ית' פירש צוה שיהיה כך לפיכך יהיה על כל פנים לא יעדר: ורוחו. פירש רוח פי האל על דרך וברוח פיו כל צבאם, ר"ל רצונו וחפצו והוא קבצן שיבואו כולם בארץ אדום זו היא רומי:

3 תמוון] כ. ס. טמיון. 5 שעף] ל. עף.
9 שאספה] ל. אסיפת. 10 כ. ס. כמו ויו ויבקעו.
12 ל. דולטור. 14 ל. רומי ל'. 14 וקראו הספר העופות והחיות.
15 תראו] כ. תמו. 19 ר' אברהם כתב. 23 ל. וחפצו ל'.

3 ויקרא יז, ז. 5 נדה כ"ד ע"ב. 7 ישעיה סו, ז.
8 ירמיה יז, יא. 10 שמות יד, יא.
11 ישעיה סד, ד. 11 ויקרא יא, יד.
12 צ"ל "ולטור" והוא כמו שפירש רש"י "ולטוירש".
17 כן כתב ר' יוסף קמחי בס' הגלוי עמ' פ'.
18 ויקרא ט. 19 שם יא. 23 תהלים לג, ו.

17. והוא הפיל. כאלו הפיל לחיות גורל בארץ אדום שתהיה להם ירושה: וידו חלקתה. ידו חלקה אותה הארץ לחיות ולעופות: בקו. על דרך משל כמו שמחלק אדם הארץ בחבל ובקו:

לה. 1. ישׂשׂום מדבר וציה. בחרבן ארץ אדום ישׂשׂום מדבר וציה על דרך משל. ומם ישׂשׂום במקום נון הנוספת בעתידי הרבים ישמעון, יזכרון. או מם במקום בם או עמם כמם בשלם הבשר שהוא כמו בשל להם, ר"ל המדבר והציה שהיו שוכנות בהם החיות האלה ישושו בהם כשילכו לשכון בארץ אדום, ויש לפרש מדבר וציה ארץ ישראל שהיתה כמדבר מיום שגלו ישראל ממנה עתה בחורבן ארץ אדום תשיש ותגיל כי כשתחרב זאת תתישב זאת כמו שפרשנו. ויונתן תרגם יחדון דיתבין במדברא בארעא צחיא: ותפרח כחבצלת. כמו הורד שתפרח ותתן ריחה:

2. פרח. אף גילת ורנן. תגל גילה אחר גילה, והתיו במקום הא וכמוהו רבים: ורנן. שם או מקור: נתן לה. לארץ ישראל, המה בני ישראל בשובם לארצם יראו כבוד ה׳ בשוב כבודו לירושלם:

3. חזקו. פעמים יבא הצווי לא לאדם מיוחד אלא למי שיהיה כמו ראה ריח בני, אמר למלך ולגבירה, וכן זה חזקו ידים רפות, או אומר זה כנגד הנביאים או כנגד מי שיש להם לב חזק בגלות ובוטחים באל יום יום להביא הישועה אומר להם שיחזקו ידי הרפים בגלות, וכן תרגם יונתן אמר ה׳ נביאיא תקיפו ידן דמרשלן:

4. אמרו לנמהרי לב. אותם שהיו נבהלים בלבם בצרות גדולות מן הגלות: נקם יבא. בנקם יבא או לעשות נקם באדום: גמול אלהים. ועתה תראו גמול אלהים כי הוא יבא ויושיעכם מהגלות:

5. אז תפקחנה. ישראל שהם בגלות כעורים וכחרשים וכפסחים וכאלמים. וי"ת בכן יתפתחון עיני בית ישראל דאינון כסמין מן אוריתא ואדניהון כחרשין לקבלא למילי נבייא יציתון:

---

1 ס. לחיות ל׳. 5 כ. ס. בעתידים רבים.
14 כ. ס. שם מקור. 15 כ. ס. כבודו בירושלם.
18 כ. ס. ובוטחים באל ובוטחים יום יום. 21 ל. לצרות הגלות.
22 ל. באדום ל׳. 24 ל. וכפסחים ל׳.
26 וארניהון] כ. ס. ואוניהון. 26 כחרשין] ל. דכחשין.

---

6 מ"א יט. כא. 17 בראשית כז. כז. 17 ירמיה יג. יז.

6. אז ידלג. בכן במחזיהון גלותא דישראל דמתכנשין וסלקין לארעהון הא כאלין קלילין לא אתעכבא וישבח לישנא דהוא פליס: כי נבקעו במדבר מים. הנה אמר מיכה המורשתי כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות והנה יהיה זה מהנפלאות שיבקעו במדבר מים: ונחלים בערבה. שימצאו מים רבים בדרך בשובם לארצם:

7. והיה השרב. מקום השרב ומקום הצמאון יהיה לאגם ולמבועי מים שיהיו נובעים להם בדרכם בלכתם במקום ציה שהוא מקום השרב שאין שם מים מרוב החום, ותרגום אכלני חרב, אכלני שרבא: בנות תנים רבצה. מקום שהיה נוה תנים והיו רובצות התנות שם יהיה חצר לקנה וגומא שיצמחו שם קנה וגומא שאינם צומחים אלא במקום מים: חציר. כמו חצר, כמו שפירשנו למעלה. ואמר רבצה. של כל אחת מהתנים. ותנים אומר על הנקבות כמו שאמר גם תנים חלצו שד:

8. והיה שם. שם במדבר שלא היה דרך מעולם שם יהיה עתה מסלול ודרך, ובדרש עכשיו אין דרך במדבר שכלו חול והשיירא אינה הולכת בלילה אלא לאור המזלות, ואז יהיה שם מסלול ודרך. ומסלול כמו מסלה: ודרך הקדש יקרא לה. לאותה הדרך, כי עם הקדוש ילכו בה: לא יעברנו טמא. ר״ל אחד מן הגוים: והוא למו. לישראל לבד יהיה אותו הדרך: הלך דרך. בין הולך דרך שהוא רגיל ללכת דרכים בין אוילים לא יתעו באותה הדרך: ואוילים. ר״ל אותם שהיו אוילים לענין דרכים שלא הורגלו בהם בזה הדרך לא יתעו אבל ילכו דרך ישר עד ירושלם:

9. לא יהיה. לפי שמתחלה היה מדור חיות רעות שהיה מדבר עתה שילכו בה בני ישראל לא יהיה שם אריה ופריץ חיות לא יעלה

---

1 כ. ס. גלות בית ישראל.
2 אתעכבא] כ. ס. יתעכבנא. 2 כ. ס. דהוה תלית.
8 ל. בשובם בלכתם. 13 כ. ס. וכל אחת ואחת.
16 ל. ובמדרש עתה אין שם דרך.
17 כ. ס. שם ל׳. 18 כ. ס. עם קדש.

---

3 מיכה ז. טו. 9 בראשית לא. מ.
12 לד. יג. 13 איכה ד. ג.
16 במדבר רבה כג. ד. מובא בילקוט המכירי (ישעיה מא. יח.) וגרסת רד״ק מתאימה לנרסת המכירי.

באותה הדרך, ולא תמצא שם חיה רעה: ופי' פריץ חיות, אפילו הפריץ שבחיות, שפורץ מנהג החיות שהולך במקום שבני אדם מצוין אפילו אותה לא תבא שם והלכו שם גאולים בלי פחד, וי"ת הפסוק דרך משל לא יהיה תמן מלך מבאש ושלטן מעיק לא יגוזינה:

10. ופדויי ה' ישובון ושמחת עולם ראשם. דרך משל כי ילכו קוממיות ראש נשוא בשמחה. וי"ת הפסוק וחדות עולם תהי להון די לא פסקא וענן יקר יהא מטיל על ראשיהון: ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה. זהו ישיגו ונסו ושלמטה מזה בפרשת עורי עורי לבשי עז ישיגון נסו והסמן שלא תטעה בהם וו נון, ופירוש הסימן כי הוו קודם לנון, וזה שהוא ישיגו ונסו בוו בסוף ישיגו וו בראש ונסו הוא הראשון, והאחרון נון בסוף ישיגון ונון בתחילת נסו ואין שם וו:

לו. 1. ויהי בארבע עשרה שנה. פרשה זו פירשנוה בספר מלכים באר היטב ויש ביניהם שנוי מעט אלא שהענין אחד:

5. במלכים אמרת אך דבר שפתים. אמר רבשקה כנגד חזקיהי חשבת בלבך שדבר שפתים יצילך וזו היא התפלה, ואין זה כי עצה וגבורה צריך למלחמה ובזה הספר אמרתי אמר רבשקה אמרתי כי אתה חושב להשען על דבר שפתים רוצה לומר על תפלתך. והחכם ר' אבירהם בן עזרא פירש אך דבר שפתים העצה וגבורה שלך בדבר שפתים היא לבד:

14. ויקראהו. כל אחד ואחד מן הספרים וכן הוא במלכים ויקראם, וכן אמר ויפרשהו, ויונתן תרגם ויקראהו וקרא חד מנהון, ואדוני אבי ז"ל פירוש ויקראהו, ויפרשהו, על הספר שהיה בו גדוף האל:

18. את כל הארצות ואת ארצם. כתרגומו ית כל מדינתא וית ארעהון רוצה לומר המדינות והכפרים. ואדוני אבי ז"ל פירש ואת ארצם של השבטים כי גם הם היו עובדי עבודה זרה וכן אמר כי הצילו את שמרון:

30. שחים. ובמלכים סחיש, והענין אחד כמו כבש וכשב שמלה ושלמה.

---

4 ל. ושלטן מבאיש מעיק. 6 ל. די לא פסק 7 ל. ראשיהם.
22 ס. ית מדינתא. 23 ואדוני – – – שמרון] ס. ל'.

---

8 ישעיה נא. ט. 9 שם נא. יא.
13 מ"ב יח. כ. 14 שם יט. יד.
19 שם יח. לד. 24 שם יט. כט.

[מכאן עד סוף עמ׳ 226, ומעמוד 231 עד סוף עמ׳ 232 הועתק בד׳ לסבון מפי׳ רד״ק על מלכים]

יח. 13. ויתפשם. ומה שאמר בדברי הימים ויאמר לבקעם אליו פי׳ אמר לבקעם ובקעם, וכן להרגו בערמה והרגו, לשכב את בת יעקב ושכב, כי תחל לזנות וזנתה והדומים להם:

14. וישלח חזקיהו. אחר שתפש ערי יהודה הבצורות ושם פניו ירושלם כמו שאמר בדברי הימים ופניו למלחמה על ירושלם שלח לו חזקיהו אל לכיש שהיה שם מלך אשור והיא מערי יהודה ושלח לו חזקיהו חטאתי שוב מעלי ואת אשר תגזור עלי אתן כלומר חטאתי שמרדתי בך ולא עבדתיך שוב מעלי ואת אשר תגזור עלי אתן ושב לו בפעם ההיא אחר שנתן לו מה שהטיל עליו שלש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב, לאחר זמן שב לו לארץ יהודה אחר שפסק מלתת לו שנה בשנה מה שהטיל עליו כמו שאמר לו רבשקה על מי בטחת כי מרדת בי ובאו עד לכיש ומשם שלח מלאכיו עם קצת חיילותיו לירושלם ודבר מה שדבר ולא קבלו אותן הדברים ושב לו רבשקה עם חיילותיו ואמרו כי אז השלימו עמו שבנא וסיעתו ועליהם נאמר לא תאמרון קשר לכל אשר יאמר העם הזה קשר ומצאו רבשקה כי נסע מלכיש ובא ונלחם על לבנה ושם באה לו שמועה כי תרהקה מלך כוש יצא להלחם עמו ונסע משם ומשם שלח מלאכים אל חזקיהו פעם שניה והפחידו כי בשובו ממלחמת כוש יבא עם כל חילו על ירושלם והלך לו ונלחם על כוש ומצרים ועם כל השבי ההוא בא לירושלם וחנה על העיר ובלילה ההוא יצא מלאך ה׳ והכה במחנה אשור ויצאו ישראל ובזזו כל הבזה ההיא ועל זה נאמר נתתי

---

1 ס. מ. מה. 2 מ. וכן אמ׳. 3 ס. והרומה. 6 מ. לחזקיהו. 7 ל. חטאתי ל׳. 8 עלי] ל. מעלי. 10 ס. לאחר שפסק. 10 ל. לתת לו. 13 ל. שב. 18 ל. לחזקיהו. 19 חיל] ס. חיילותיו. 19 ס. על כוש ומלך מצרים. 19 ס. ועם כל השבי בא. 20 ל. העיר הגדולה. 21 ויצאו ישראל] מ. ח׳.

---

[1] הועתק מפי׳ רד״ק על מלכים בד׳ ל. ורשמתי השנוים ע״פ סדר המפרט במבוא. בד׳ ל׳ כתוב כאן ״וזה מה שפי׳ המפר׳ ז״ל בספ׳ מלכי׳ בפרש׳ זו אע״פ שיש שנוי במקצת הפסוקי׳״.
[1] דה״ב לב. א.
[2] שמות כא. יד. [2] בראשית לד. ז. [3] ויקרא כא. ט.
[4] דה״ב לב. ב. [11] לממה פסוק כ.
[14] סנהדרין כ״ו ע״א. [15] ישעיה ח. יב.
[21] עיין סדר עולם פ׳ כ״ג [הוצ׳ ראטנער נ״א ע״א]. [21] שם מג. ג.

כפרך מצרים כוש וסבא תחתיך וכן נאמר יגיע מצרים וסחר כוש וסבאים אנשי מדה עליך יעברו ולך יהיו וגו' ואותם שנצלו ממלחמה שבו לדת ישראל כמו שאמר אך בך אל ואין עוד אפס אלהים ועליהם נאמר יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ונשבעות לה' צבאות וכל אותה הפרשה. בארתי כל הענין הזה כאחד לפי שאינו מבואר כלו במקום אחד לא בזה הספר ולא בישעיה ולא בדברי הימים: את אשר תתן עלי אשא. העונש שתתן עלי אשא, אסבול אותו ואתננו לך:

16. קצץ חזקיהו את דלתות היכל ה'. קלף הזהב מעליהם כי היו הדלתות מצופות זהב והזהב הוא שלקח ות"י קליף: ואת האומנות. ת"י וית אסקופיא ותרגם אל מפתן הבית סקוף בית מקדשא והאסקופות האלה אשר צפה חזקיהו זהב אפשר כי הזהב אשר עליהם מבנין שלמה הוסר או נפסד וחזקיהו צפה אותם זהב ועתה כשנצטרך לזהב לתת למלך אשור קלף אותו הזהב:

17. את תרתן ואת רבשקה וגו'. בישעיה רבשקה לבדו נראה ג"כ כי הוא היה עיקר השליחות והשנים טפלים לו וכן נראה הנה ג"כ כי רבשקה הוא היה המדבר ובסדר עולם הוא אומר כי רבשקה לבדו בא בשליחות ראשונה כמו שאומר בישעיה ותרתן ורב סרים בא בשליחות שניה ומה שזכר הנה תרתן ורב סרים לפי שגם הם היו שלוחים אבל לא בפעם הזאת אלא בשליחות שניה כשמצאו רבשקה ונלחם על לבנה. ולבנה היא בארץ ישראל כמו שנא' במלכי כנען מלך לבנה אחד וארז"ל כי רבשקה משומד היה ואם אמרו מפני שהיה מדבר יהודית הרבה בני אדם ימצאו מדברים בלשון עם אחר והנה אליקים ושבנא ויואח היו מכירים בלשון ארמי, אולי קבלה היתה בידם: בחיל כבד. בחיל עם כבד: בתעלת הברכה העליונה. הברכה היא חריץ בנוי באבנים ובסיד ומתכנסין שם מי גשמים או מושכין שם מים מן המעינן ובברכה

1 ל. כוש ושבא. 8 לך] ס. מ. ח'.
10 קליף] ל. קלוף. מ. וקליף. 11 ל. ר. סקופיא.
12 אפשר - - - עליהם] ל. אפשר שעליהם. 16 הנה] ס. הוא.
17 כי] ס. ח'. 25 ל. מאבנים. 26 ס. מ. המעין.

1 שם מה. יד. 3 שם. 4 ישעיה יט. יח.
11 יחזקאל מ. ג. 17 סדר עולם פ' כ"ג.
21 יהושע יב. טו. 22 סנהדרין ס' ע"א.

הזאת יהיו מכונסין המים ויש בברכה נקב וסותמין אותו עד זמן שירצו להוציא המים מן הברכה והתעלה היא החפירה הסמוכה לברכה ומוצאין מים מן הברכה לתעלה בזמן שירצו להשקות או לכבס בגדים: אשר במסלת שדה כובס. המסלה היא הדרך שמתקנים אותה באבנים כדי שיוכלו ללכת בה בימות הגשמים ועיקר הלשון היא לשון הרמה מענין סלו לרכב בערבות שענינו רוממו והמקום הזה היה בזה השדה והוא מורם ומתוקן באבנים ועל המקום הזה היו עומדים מכבסי הבגדים במי התעלה ובשדה היו שוטחים הבגדים לשמש וכן ת"י שדה כובס חקל משטח קצריא:

18. ויקראו אל המלך. קראו לאשר על החומה או לאשר מצאו בשדה כובס שיאמרו למלך שיצא לדבר עמם ויצאו אליהם במצות המלך אליקים ושבנא ויואח: אליקים בן חלקיהו אשר על הבית. וכן הוא אומר בישעיהו בזאת הפרשה אבל בפרשה שנאמרה על שבנא נאמר לך בא אל הסכן הזה על שבנא אשר על הבית וגומר ונבא עליו שיהדפנו מהשררה שהיה בה שהיה על הבית ויתננה לאליקים בן חלקיהו ולא נוכל לומר כי קודם המעשה הזה מרד שבנא ונתנה שררתו לאליקים ומפני זה אמר אליקים אשר על הבית כי אלו היו המלאכים הראשונים אשר באו ממלך אשור לירושלם ושבנא יצא אליהם עם אליקים ואמרו לרבשקה דבר נא אל עבדיך ארמית כי שומעים אנחנו ונאמר ויבא אליקים ושבנא הספר ויואח קרועי בגדים ונראה כי עדין לא מרד אלא בשוב רבשקה אומר שמרד. ובסדר עולם אומרים כי כשהלך לכיש שטף שבנא וסיעתו והלך ללכיש ובדברי רבותנו ז"ל כשבא סנחריב וצר על ירושלם וכתב שבנא כתב והשליכו עם החץ שירה למחנה אשור והיה כתוב בו שבנא וסיעתו השלימו חזקיהו וסיעתו לא השלימו וכאשר יצא עם סיעתו בא

---

1 ס. מ. בברכה הזאת. 1 וסותמין] ל. ויסתמו. 1 ל. זמן ת'.
2 ל. ומוצאין שם מים. 5 ל. כדרך. 6 רוממו] ל. רוממות.
7 ועל – – – לשמש] ל. ח'. 7 מורם] מ. מוכן.
17 אליקים] ל. לאליקים. 20 ויואח] ל. ויאחז.
22 אומר] ל. אומרים. 22 אומרים] ס. אומר. מ. אמר.
23 ללכיש] ס. לכוש. ל. לכיש. 24 מ. בו כן. 25 ס. וכאשר חזקיהו יצא.

---

6 תהלים סח. ה. 14 ישעיה כב. טו. 19 למטה פסוק כו.
22 סדר עולם פ' כ"ג. 23 כעין זה סנהדרין כ"ו ע"א.

גבריאל וסגר דלתות העיר בפני סיעתו כשבא לו אצל סנחריב אמר לו היכן סיעתך אמר לו חזרו בהם נקרוהו בעקביו ותלאוהו בזנבי סוסיהם והיו מגררים איתו על הקוצים ועל הברקנים וזה אינו כדברי בעל סדר עולם שאומר ששטף שבנא וסיעתו ואפשר כי קודם לכן מרד מעת שבא מלך אשור על ערי יהודה אבל בסתר ולא היה מראה עצמו וכן במעשה הזה שבא קרוע בגדים מראה היה עצמו עצב ולבו לא נכון והנביא גלה דעתו לחזקיהו והורידו מפקידתו ונשאר סופר והפקיד אליקים על הבית:

20. אמרת אך דבר שפתים. חשבת להנצל בדברי שפתים כלומר בתפלה אין זה כי אם עצה וגבורה צריך אדם למלחמה כן פירשו אדוני אבי ז״ל. והחכם ר׳ אברהם בן עזרא פירש אמרת לאנשיך כי יש לך עצה וגבורה וזהו דבר שפתים והטעם כי גבורתך בדבור לבד. ויונתן תרגם אמרת ברם בממלל שפוון במלך ובגבורה אעביד קרבא: כי מרדת בי. שלא נתן מה שהטיל עליו שנה בשנה:

21. הרצוץ. שהוא רצוץ בראשו ואותן קסמים נכנסין בכף האדם בהשען עליו:

22. הלא הוא אשר הסיר. כלומר כשהסיר חזקיהו ונתץ המזבחות לא עשה כי אם לכבודו ולהנאתו כדי שיבאו כולם לירושלם כי המזבחות בכל מקום לשם ה׳ היו וחזקיהו הסירם ונתצם איך תחשבו כי ה׳ יעזור אותו ואיך תבטחו עליו: ליהודה ולירושלם. כתרגומו לאינש יהודה וליתבי ירושלם:

23. התערב נא. הכנס עמו בערבון בזה הדבר אם תוכל לעשותו: רכבים עליהם. רוכבים שיהיו פרשים:

25. המבלעדי ה׳. להפחידם אמר כן או פירושו אחר שכל הארצות נתן ה׳ בידי וגם כל ארץ ישראל הוא אמר אלי עלה אל הארץ הזאת והשחיתה ואם רבשקה היה ישראל משומד אמר זה לפי שישעיהו נבא ואמר הנני מעלה את מי הנהר העצומים והרבים את מלך אשור:

---

1 העיר] ל. הבית.
2 ס. נקבוהו בעקביו מ. נקב׳ עקביו. 2 ל. בזנבי הסוסים.
4 ל. שקודם. 5 ס. מ. אבל בא בסתר.
6 ס. היה מראה הוא. 10 ס. לאנשים.
12 בממלל] ל. במללן תמלל. 25 מ. ישראל ל׳. 3 לפי] ס. מפני.

---

26 ישעיה ח. ז. ושם והנה ה׳ מעלה עליהם את מי הנהר העצומים.

26. כי שמעים אנחנו. מכירים ומבינים בלשון ארמית:

27. העל אדניך. כמו האל וכן הוא בישעיהו וכן על האנשים כמו אל. ולאליקים אמר שהוא הגדול וכן הוא אומר ויאמר אליקים וגו׳: חריהם כן כתיב וקרי צואתם וענין אחד הוא והקרי לשון נקיה. שיניהם כן כתיב והקרי מימי רגליהם והכתוב הוא רמז לתחתוניות וכן בדברי רז״ל המקנה בדבר שהאור שולט בו שיגיו גושרות. וענין לאכל את צאתם שחושבים להיות במצור עד שיאכלו צואתם וכן הוסיף יונתן בציירא עמהון:

31. ברכה. פשרה ושלום וכן ת״י שלמא: איש מי בורו. הבורות שהם חוצה לעיר בגנות: עד בואי ולקחתי אתכם. כי כן עשה בכל הגוים אשר כבש היה מגלה אותם מארצם ומשכו אחרים תחתיהם כדי שיהיו כולם נכבשים תחתיו וכן עשה יוסף באנשי מצרים ואת העם העביר אתו לערים: ארץ לחם וכרמים. אמר זה אחר שאמר ארץ דגן ותירוש כי אפשר שהדגן והתירוש יבאו לה מעיירות אחרות לרוב כמו שאמר בצור לפיכך אמר ארץ לחם וכרמים כי הארץ ההיא עושה לחם ויש בה כרמים וכן ת״י ארע חקלין וכרמין ארע דזיתהא עבדין מישחא והיא עבדא דבש:

32. כי יסית אתכם. הדגש תמורת הנח כמו ויסת דוד וכן בדגש הסיתוך ויכלו לך:

33. הנע ועוה. שמות מדינות או שמות אלהים אחרים. ולדעת יונתן פירושו הניעם ועוה אותם מארצם שתרגם הלא טלטלינון ואגליונון:

34. כי הצילו את שומרון מידי. בתמיהה וכי ה׳ אלהיכם שאתם בוטחין בו הצילו את שמרון מידי שתחשבו שיציל את ירושלם מידי וכן הוא אומר בישעיה וכי הצילו בוו שידמה ענין תמיהה. ויש מפרשים וכי הצילו העגלים את שמרון מידי: קרועי בגדים. רז״ל פירשו כי בעבור ששמעו קללת השם קרעו בגדיהם וסמכו מזה הפסוק כי כל השומע ברכת השם חייב לקרוע ואותו קרע אינו מתאחה לעולם

6 מ. שיגיו התחתוניות. 15 עשה - - - כרמים] מ. יש בה כרמים ועושה לחם.
24 שירמה ענין תמיהה] ל. מ. ח׳.

2 צ״ל על הנשים וכ״ה בס׳ השרשים ש׳ עלה ונמצא בשמות לה. כב.
6 חולין ט״ז ע״ב. 13 בראשית מז. כא.
18 דה״ב כא. א. ש״ב כד. א. ובשני המקומות ויסת את דוד.
19 ירמיה לח. כב. 25 משנה סנהדרין ז. י. ובבלי שם ס׳ ע״א.

ואינו קורע אלא אם כן שומע הגדוף מישראל והם שקרעו ששמעו מרבשקה לפי שקבלה היתה בידם כי רבשקה משומד היה ומה חירוף אמר רבשקה שקרעו בגדיהם כששמעו שאמר מי בכל אלהי הארצות האל אשר הצילו את ארצם מידי כי יציל ה׳ את ירושלם מידי אין לך גדוף גדול מזה שהשוה בורא הכל לאלהי עץ ואבן והסיר היכולת מהבורא וכן האל חשב לו דבריו לחירוף ולגידוף ואמר עליו את מי חרפת וגדפת ואמר ביד מלאכיך חרפת יי׳:

יט. 1. ויקרע את בגדיו. על ידי מה שהגידו לו שחירף וגידף רבשקה: ויתכם בשק. לענות עצמו שירחם האל עליו ועל העם:

3. יום צרה ותוכחה ונאצה. תוכחה שרבשקה הוכיחנו בדברי הפחדה וחרופין או פירושו שהאל מוכיח אותנו על עונותינו ונאצה שנאין רבשקה האל. וי״ת עקא וחסודין ונאוצא: כי באו בנים עד משבר. המשיל הצרה לאשה אשר יאחזוה חבליה ובא הבן עד המשבר והוא הרחם מקום יציאת הולד כי אז הם חבליה יותר קשים כשהולד קרוב לצאת ואם אין כח ליולדה לחזק עצמה להוליד הולד הנה היא בחוזק חבליה בלי תקוה למנוחה כן הצרה הגדולה עלינו ואין לנו כח לצאת ממנה אם לא יעזרנו האל: ללדה שם תאר ות״י הפסוק כן ארי אקפתנא עקא כאתתא דיתבא על מתברא וחיל לית לה למילד:

4. לחרף אלהים חי. כמו שאמר כי יציל את ירושלם מידי. ויונתן תרגם לחסדא על עמא דה׳ קיימא: והוכיח בדברים. רבשקה הוכיח בדברי גדופין או פי׳ האל יוכיח בדברים אשר שמע. וכן ת״י ויעביד פורענותא על פתגמא דה׳ די שמיען קדמוהי:

6. נערי. עבדי כי המשרת נקרא נער והם רבשקה וחבריו:

7. נתן בו רוח. רצון: ושמע שמועה. זהו ששמע שמלך כוש יצא להלחם עמו: ושב לארצו. כי מלך כוש יצא לארץ מלך אשור להלחם בארצו בעוד שהיה מלך אשור בארץ ישראל ואני אתן בו רוח שישוב לארצו להלחם עם מלך כוש ויניח מלחמת העיר הזאת ואחר כך אפילנו בחרב בארצו, וזה היה אחר ששב ממלחמת כוש לירושלם ונגף מחנהו על ידי המלאך ושב לארצו ושם נפל בחרב כמו שכתוב אבל נבואת המגפה לא אמר להם ישעיהו בפרוש, ואין לשאול טעם למעשה

---

15 ל. מ. להוציא הולד. 21 ל. הוכית מ. מוכית.

---

6 מ״ב יט, כב. 19 מ״ב יח, לה. ושם כי יציל ה׳ את ירושלם.

האל יתברך כי הוא נורא עלילות למה לא נגפו אז אלא עד שהלך להלחם עם מלך כוש ואחר כך שב לירושלם והטעם הנראה לנו בזה כדי שיהיה להם לישראל בזת כוש ומצרים ועוד שיראו כוש ומצרים הנפלאות שעשה יתברך שמו לאוהביו ולדורשי שמו כי מלך אשור יצא ונצח אותם וכל הארצות כבש ובירושלם נגף בלא חרב ובלא חנית והאל נתן בלב מלך אשור להביא חיל מלך כוש ומצרים עמו לירושלם להפחיד יושבי ירושלם עוד:

13. איו מלך חמת. על האלהים אמר שלא יכלו להציל ארצות עובדיהם וגם המלכים איה הם כי לא עמדו לפני כלם. ואמר עם ספרוים לעיר שהיתה גדולה מכולם:

14. ויפרשהו. אחד מן הספרים או כל אחד מהם: ואדוני אבי ז"ל פירש ויפרשהו על הספר שבו היה גדוף האל:

16. אשר שלחו. שלח המדבר החירוף:

20. אל סנחריב. בעבור סנחריב:

21. בזה לך. פועל עבר מנחי העין והוא מלרע שלא כמנהג ברוב: בתולת בת ציון. מלכות כנשתא דציון. בת ירושלם עמא דבירושלם. ופירוש בתולת בתולה שלא נכבשה וכן בכל מקום שזוכר בתולה על עם ועדה זהו ענינו:

22. על קדוש ישראל. כמו אל קדוש ישראל וכן כתוב בישעיה:

23. מרום הרים. ארץ ישראל שהיא גבוהה מכל הארצות. והמשילה ללבנון לפי שהלבנון הוא יער עצים בארץ ישראל נקרא כן ולפי שהמשיל גדולי ישראל שריו וגבוריו לברושים וארזים המשיל הארץ ללבנון, רוצה לומר עליתי על כל הארץ וכבשתי אותה ועתה אבוא לירושלם ולפי שהיא טובה ונכבדת מכל הארץ קראה מלון קצו יער כרמלו כי הכרמל הוא טוב מן היער כי הכרמל הוא מקום זרע ואילני פרות ויער לבנון הוא אילני סרק ומה שקראה מלון בעבור בית המקדש שבה שהוא

1 יתברך] מ. יתעלה. 4 יתברך שמו] ס. ל'. מ. יתעלה שמו.
13 אשר שלחו – – – החירוף] מ. ל. ח'. [בס' נמצא אחר פסוק אל סנחריב אבל בלי ספק הגרסא הנכונה היא כמו שהעתקתי לפי סדר הפסוקים.]
21 ס. יער העצים.
24 ס. מפני שהיא טובה מכלם: מ. מפני שהיא טובה ונכבדת מכלם.
25 ל. מקום זרע ופירות.

19 ישעיה לז, כג.

משכן האל ומלונו. ובישעיה מרום קצו והענין אחד. כי בית המקדש במקום גבוה בהר המוריה. ומה שאמר קצו כאלו היתה ירושלם קץ לכל ארץ ישראל לפי שכבש כל ארץ ישראל זולתי ירושלם כלומ׳ מלון קצו היא שאין לו עוד על דרך ובא עד קצו ואין עוזר לו. וי״ת סליקית לתקוף כרכיהון ואף איחות בית מקדשיהון ואקטול שפר גובריהון מבחר שלטוניהון ואכבוש קרית תקפיהון ואישצי סגי משיריתהון. ובדברי רז״ל כתיב מרום קצו וכתיב מלון קצו אמר אותו רשע בתחילה אחריב דירה של מטה ואחר כך אחריב דירה של מעלה: מבחור ברושיו בחלם ובישעיה מבחר בפתח והענין אחד:

24. אני קרתי. באתי עד המקור כלומר חפשתי אחר מקור המים כי לא היו מספיקים לו מרוב חיילותיו המים הנמצאים על הארץ. וזהו שאמר ואחריב בכף פעמי כל יאורי מצור. וקראם זרים לפי שלא היו ידועים ונראים לבני אדם. ועל הדרך הזה תרגם יונתן הפסוק אנא הויתי חפר גובין ושתי מיין נוכראין וטפחית בפרסת רגלי עמא דעמי כל נהרין עמיקין. ויש מפרשים יאורי מצור כמו מצרים לפי שהוא נהר גדול אמר כן על דרך הפלגה:

25. הלא שמעת למרחוק. אמ׳ לו הב״ה הלא שמעת מזמן רב הגזרה שגזרתי על האומות להחריבם, אותה הגזרה עתה הבאתיה משמלכו מלכי אשור הבאתי הגזרה על ידם ועל ידך ועל האומות. ועל ישראל אני הוא שגזרתי שיהיו ערים בצורות לגלים נצים, ויהיו יושבי הערים קצרי יד ויהיו כעשב שדה וירק דשא, וכיותר חלוש מהם והוא חציר גגות שלא היה כח ביושבי הערים להלחם כנגדך והכל היה מאתי ואני גזרתי ואמרתי ע״י נביאי טרם שהיתה הגזרה ואיך תתפאר על מה שעשיתי אני וכן אמר הנביא ז״ל היתפאר הגרזן על החצב בו. ויונתן תרגם כן הלא שמעת מלקדמין מה דעבידית לפרעה מלכא דמצרים על דשליט בהון ואף עלך אתנביאו נביאי ישראל ולא תבתא ודא חזיא

3 ל. מלון ל׳.   4 עוד] ל. עיר.   5 איחות] ל. יהוד. מ. איחור.
11 לון] מ. ל. לי.   11 חיילותיו] ל. מ. חיילותי.
14 ל. אנא הויתי תפרנומין ושתי מזין בוכראין.   15 ל. נהרי עמוקין.
18 רב] ל. רחוק.   26 ל. דישלוט בהון.

1 שם פסוק כד.   4 דניאל יא. מה.   6 סנהדרין צ״ד ע״ב.
15 עיין למעלה פירושו לישעיה יט. ו. ומה שהעירותי שם.
24 ישעיה י. טו.

קדמי מיומי קדם למיעבד לך ואף אתקינתא כען איתיתיה ודא הות לך לתקלא על דהוה קדמך כאיתרגישת גלין דשחו קרוין כריכן ויתביהון איתקצר חיליהון איתברו ובהיתו הוו כעשב חקלא וכירוק דתאה כעשב אגריא דישליף עד דלא מטא למיהוי שבלין. ואדוני אבי ז"ל פי' כן, אותה עשיתי ירושלם וכן אמר ויצרה מרחוק לא ראיתם אומר כי מימי' קדמונים אני עשיתיה ועתה הביאותיה בתמיה אומר הביאותיה עתה שתהיי להשות גלים נצים ערים בצורות ושיהיו יושביהן קצרי יד וחתו ובשו ושיהיו כעשב שדה: להשות שרשו שאה, ומשפטו בתשלומו להשאות כמו שכתוב בישעיה, ונשתנו תנועות הלמד וההא מפני חסרון האלף: גלים נצים ערים בצורות. להשות ערים בצורות להיות גלים נצים, ופירוש נצים חרבים מן עריך תצינה: ושדפה לפני קמה. העשב שהכהו השדפון טרם היותו קמה כלומר שלא הספיק להיותו קמה ולהיות נגמר בשולו והוכה בשדפון, ובישעיה ושדמה במם והוא כמו בפא, כי המם והפא ממוצא אחד:

27. ושבתך וצאתך. שבתך בארצך וצאתך מארצך ובאך הנה הכל גלוי וידוע לפני: ואת התרגזך אלי. גם כן ידעתי שהקצפת אלי ודברתי בי כדבר אל אלה עץ ואבן. ויונתן תרגם ושבתך ומתבך בעצה:

28. ושאננך. כמו ושאונך וכפל הנון להפלגת השאון כן כתבו ר' יונה וכן הוא דעת יונתן שתרגם ואתרגשותך סלקית קדמי, ויש לפרשו כמשמעו בעבור כי התרגזו היה בעבור שהיה שלו ושקט ושאנן: ושמתי חחי באפך. הוא הברזל כמין מחט וראשו כפוף נוקב אף הדג ולחיו ומעלין אותו בו מן המים וכן ובחוח תקב לחיו; ונתתי חחים בלחייך: ומתגי בשפתיך. המתג הוא הברזל שמשימין בפי הבהמה להנהיגה וכן תרגם יונתן וזממי בשפוותך ותרגם ורסן מתעה, וזמם דטעי. רוצה לומר אני אראה לך שאתה ברשותי ואנהיג אותך למקום שארצה כמו שמנהיג האדם הבהמה ומושכה למקום שירצה

2 ל. בהתרגשות. 4 ל. דישליף ח'. מ. דשליק. 4 ל. עד לא מטא.
6 ל. אני ח'. 17 ל. כדבר באלהי.
20 ס. וכן הוא דעתי ודעת יונתן. 25 ל. מ. וזמם.

5 ישעיה כב. יא. 11 ירמיה ד. ז.
20 בס' השרשים לר' יונה ש' שאה. 23 איוב מ. כו.
24 יחזקאל כט. ד. 25 ישעיה ל. כח.

וכמו שהדייג מושך הדג אליו ממים רבים בתחבולה: בדרך אשר באת בה. כמו אשר תבא בה כי עתה על ידי מלאכים שלח הדברים והוא הלך להלחם עם מלך כוש אלא אחר המלחמה שב לירושלם ועל אותה הדרך אמר שעתיד לבא לירושלם כי באותו הדרך שיבא ישוב לו לאחר שיגגף מחנהו:

29. וזה לך האות. זה אמר לחזקיהו זה שאמרתי לך בנבואה הראשונה ושמע שמועה ושב לארצו וכן עשה שהרי ראינו ששלח מלאכיו ושב לארצו להלחם עם מלך כוש ובזה האות שנתאמת אצלך תדע כי גם הנבואה הזאת תהיה אמיתית בזה לך לעגה לך בתולת בת ציון ולא יבא מלך אשור אל העיר הזאת שיכבוש אותה ועוד אני אומר שתאכלו השנה הזאת ספיח כי אותה שנה לא זרעו מפני חיל מלך אשור ואכלו הספיחים אם כן מה אמר להם הנביא כי יודעים היו שיאכלו הספיחים אחר שלא זרעו שלא היה להם קציר אחר אלא אמר להם הנביא שתתברך להם התבואה שבשדות ויספיקו להם אותם הספיחים כל השנה ההיא ובשנה השנית גם כן לא יצטרכו לזרוע כי יאכלו הסחיש והוא היוצא מהנופל מהספיח ובשנה השלישית תזרעו ממותר הסחיש על אכלכם ותקצרו בשלו׳ כי לא יהיה לכם פחד מהאויב ונטעו כרמים ואכלו פרים בהשקט ובבטחה. ובסדר עולם באחת עשרה ביובל עלה סנחריב בשנה הרביעית בשבוע וכן הוא אומר אכול השנה ספיח שעלה בפרס הפסח ולא יכלו לזרוע ואכלו הספיחים ובשנה השנית שחים שנגדעו לגיונות את האילנות ובשנה השלישית זרעו מלמד שלא נשתייר בשבוע אלא שנה אחת:

30. שרש למטה. תרגם יונתן כאילן דמשלח שרשוהי לרע ומרים נופיה לעיל:

31. תצא שארית. תרגם יונתן יפקון שאר צדיקיא ושיזבת מקיימי אוריתא מטורא דציון: קנאת ה׳ צבאות. קרי ולא כתיב, שיקנא

1 שהדיינג] ל. מ. שהצייר. 1 ס. מן המים. 3 ועל] ס. וכל.
4 ל. ולבא בירושלם. 4 לו] ס. לארצו.
7 מ. ל. ראית ששלח. 9 ס. נבואה זאת. 10 ס. לא יבא.
14 ס. אלא אמר הנביא שיתברך. 15 ס. תצטרכו לזרוע כי תאכלו.
21 לגיונות] ר. לגדיונות. 23 ל. דמשתלח.
25 ס. תצא שארית יפקון שאר. 26 ס. שקנא האל.

18 סדר עולם רבה פרק כ״ג.

האל לשמו שחרף וגדף מלך אשור ביד מלאכיו. ויונתן תרגם במימרא דה׳ צבאות תתעבד דא:

32. לא יבא אל העיר הזאת. לא יבא שיכבשנה כי אל העיר בא עם מחנהו מחוץ לירושלם ושם נגף מחנהו, או פירוש לא יבא לא יכנס תוך העיר וכן תרגם יונתן לא ייעול לקרתא הדא: לא יקדמנה מגן. חסר בית השמוש במגן, כי בעלי המגנים הם באים ראשונים אל העיר כשנלחמים עליה. וכן תרגם יונתן לא יקדמנה בתריסין: ולא ישפוך עליה סללה. כתרגומו לא יצבור עליה מליתא. ומליתא הוא תל עפר מדברי רבותנו מוליא בנצא והוא שצוברין עפר לעשות תל ולהגביה כנגד חומת העיר וכן אמר ויצבר עפר וילכדה:

35. ויהי בלילה ההוא. היום שחזר מלך אשור על ירושלם עם מחנהו ועם כל השבי באותה הלילה יצא מלאך ה׳ והכה במחנה אשור. ירז״ל אמרו כי ליל פסח היה, ועוד אמרו כי לפני מפלתו של סנחריב חלה חזקיהו ויום שלישי לחליו היתה מפלתו של סנחריב ואותה הלילה אמרו ישראל שירה שנאמר השיר יהיה לכם כליל התקדש חג ואמרו מאה ושמונים אלף שהכה במחנה אשור כולם היו קשורים כתרים בראשיהם וכדבריהם נראה בדברי הימים שנאמר ויכחד כל גבור חיל ונגיד ושר במחנה אשור, וכן מה שנאמר בישעיה במשמניו רזון, ואמרו כי מכתם היתה שריפת נשמה וגוף קיים שנאמר ותחת כבדו יקד יקד כלומר תחת הלבוש שהוא כבודו של אדם כשריפת בני אהרן שנאמר וישאום בכתנתם:

36. וישב בנינוה. שלא יצא למלחמה עוד:

37. בניו. קרי ולא כתיב: הכוהו בחרב. בהגדה שאל סנחריב את חכמיו כאשר הכה המלאך את מחנהו מה זכות של אומה זו

1 ס. לשמו לפי שחרף. 3 ס. הזאת שיכבשנה. 3 ל. שיכבשוה.
4 ל. מ. חוץ לירושלם. 11 ל. מ. לירושלם.
10 ל. מ. קשורי בגדים. 17 ל. מ. וכדברי רז״ל. 24 מ. זכות אומה.

9 בבא בתרא ג״ד ע״ב. 10 חבקוק א. י.
13 מובא ברש״י, ונמצא בשמות רבה פ׳ י״ח ועיין בהערות הרב הת׳ ראטנער לסדר עולם פ׳ כ״ג. 13 גם כן ברש״י. 15 ישעיה ל. כט.
16 כעין זה סנהדרין צ״ד ע״ב ושם "כולם ראשי גייסות הם".
17 דה״ב לב. כא. ושם במחנה מלך אשור.
19 ישעיה י. טז. 19 וכן כתב בפי׳ ישעיה שם ועיין בהערתי שם.
20 ישעיה שם. 21 ויקרא י. ה. 23 כעין זה סנהדרין צ״ו ע״א.

שאלהיהם נלחם להם אמרו לו אברהם אביהם העלה את בנו עולה אמר אף אני אעלה את שני בני לאלהי, כששמעו הכוהו בחרב בעוד שהיה משתחוה:

כ. 1. כי מת אתה ולא תחיה. לא תרפא מחולי זה כי מתוך זה החלי תמות. וכן ת"י לא תיחי ממרעך. ורז"ל אמרו כי מת אתה בעולם הזה ולא תחיה לעולם הבא מאי טעמא דלא עסקת בפריה ורביה. ואמת הוא כי בניו נולדו אחרי חוליו שנאמר בן שתים עשרה שנה מנשה במלכו:

2. אל הקיר. כדי לכוון לבו יותר בתפלה כי היה תמה בלבו למה היה האל מקצר ימיו שהרי לא היה אלא בן שלשים ותשע שנה כשחלה חלי זה. וי"ת אל הקיר לכותל בית מקדשא דה':

3. התהלכתי לפניך. זה עבודת הלב ואחר כך זכר המעשה: והטוב בעיניך עשיתי. כמו שהעיד עליו הכתוב ויעש הישר בעיני ה' ואומר וישמר מצותיו אשר צוה ה' את משה. ובדרש והטוב בעיניך עשיתי שגנז ספר רפואות שעשה שלמה והיו העם בוטחים בו ולא היו דורשים את ה' בחליים:

4. לא יצא העיר התכנה. העיר כתיב וקרי חצר. ובדברי רבותנו ז"ל כתיב העיר וקרינן חצר מכאן שטרטיא [צ"ל שאסטרטיא] כעיירות בינוניות של מלכים ובמקום אחר אמר בירושלמי כתיב העיר לומר מהר הקב"ה להודיע רפואתו בטרם יצא קול הברה בעיר שנקנסה עליו מיתה:

6. והספתי על ימיך. על ימיך שהיו קציבים לך ובזה יש מחלוקת בדברי רז"ל יש מהם אומרים משלו הוסיפו לו כי ימיו הקצובים היו יותר ולעונש עון היו מחסרין וי"א תוספת עשו לו על הקצובים לו. ובספר שמואל בפסוק כי אם ה' יגפנו בארנו זה הענין: ומכף

2 ל. מ. שמעו בניו והכוהו. 5 כי] ל. מ. ח'.
18 ל. מ. שהסרטיא של מלכים בעירות בנוניות.
19 אמר] ל. ר. ח'. 20 ס. להודיעו רפואתו.
22 ס. והספתי על ימיך שהיו. 23 ס. יש אומרים.

---

5 ברכות י' ע"א. 7 מ"ב כא. א. 13 שם יח. ג'.
14 שם פסוק ו. 15 ברכות י' ע"א.
18 ערובין כ"ו ע"א מובא בילקוט.
19 ירו' סנהדרין פ"י ה"ב (כ"ח ע"ג) ומובא ברש"י.
23 יבמות נ' ע"א. 25 ש"א כו. י.

מלך אשור אצילך. זה ראיה כי קודם מפלתו של סנחריב חלה חזקיהו:

7. דבלת תאנים. בדברי רז"ל והלא אם אתה נותן שרף של תאנים על הבשר מיד הבשר מתחבל אלא נס בתוך נס. כיוצא בדבר ויורהו ה' עץ, עץ מר היה כך הוא דרכו של הקב"ה במר הוא ממתיק את המר:

8. מה אות. שאל אות לפי שאמר לו הגזירה כפולה כי מת אתה ולא תחיה חשב כי מה שאמר לו ישעיה הנני רופא לך לא אמר אלא לנחמו לפי שראה אותו שבכה בכי גדול ואע"פ שראה שנתרפא השחין לא חשב שנתרפא לו עד שיתחזק ויוכל לעלות בית ה' כי אפשר שישוב השחין עדין או שלא סר חולי המות ממנו:

9. הלך הצל. כמו ילך שאל לו באיזה אות יבחר אם ילך הצל לפנים עשר מעלות ברגע אחד או ישוב אחורנית עשר מעלות:

10. ואמר חזקיה נקל הצל לנטות עשר מעלות. כי הגלגל במרוצתו יהיה נקל האות שימהר מרוצתו יותר ממנהגו אבל האות יהיה יותר חזק אם ישוב אחורנית ממהלכו:

11. במעלות אשר ירדה. ירדה השמש והלך הצל עשר מעלות שב השמש אחורנית והיה הצל במעלה הראשונה: במעלות אחז. כי הוא בנה אותם המעלות. ובדרש אשר ירדה במעלות אחז כי במות אחז קצר היום ונטה הצל עשר מעלות וירד השמש עשר מעלות טרם זמנו כדי שלא יספדוהו לפי שהיה רשע ואותם עשר מעלות שירדה לאחז חזרה אחורנית לחזקיהו לאות. ויונתן תרגם וצלי ישעיהו נביאה קדם ה' ואתיב ית טולא בצורת אבן שעיא די נחתת במתכנא דאחז שמשא לאחורוהי עשר שעין רוצה לומר היתה במעלות אבן מסומנת לדעת שעות היום: [עד כאן מפירוש רד"ק על מלכים.]

---

3 ל. סרף. 4 ל. נס בתוך נס היה.
5 ל. מ. היה דרכו. 5 ל. מ. במר ממתיק.
9 ל. מ. אלא לנחמה. 10 ל. מ. שנרפא השחין לא חשב שנרפא.
11 ס. החולי ממנו. 12 אם] ס. ח'.
14 ס. כי הגלגל במוצת'. 14 ל. מ. במרוצתו נקל.
16 ל. מהלכו. 22 לאות] ל. מ. ח'.

---

3 מכלתא הוצ' פרידמאן מ"ה ע"ב. 5 שמות טו, כה.
19 סנהדרין צ"ו ע"א ומובא ברש"י.

לח. 9. מכתב. כתב הודאה כשנתרפא מחליו ועלה בית ה' אמר הודאה להיות לו למזכרת על החסד שעשה עמו האל שהוסיף על ימיו ובמלכים ובשמואל פירש' ענין תוספת ימים: ויחי. ענין רפואה וכן עד חיותם:

10. אני אמרתי בדמי ימי. בכריתת ימי כי לא היה אלא בן שלשים ותשע שנה. דמי בשקל פרי וכן ודמיתי אמך, אוי לי כי נדמתי, והדומים להם ענין כריתה, אמר אני חשבתי כשאמר לי הנביא כי מת אתה ולא תחיה איך אלך בכריתת ימי לקבר טרם זמני ואיך פקדתי יתר שנותי שחיים רוב בני אדם יותר מחמשים שנה ואמרו רז"ל כי מת עד חמשים שנה זו היא מיתת כרת: פקדתי. חסרתי וכן אשה רעותה לא פקדו, ולא נפקד ממנו איש. והדומים להם ענין חסרון וי"ת עאל דוכרני לטב ואתוסף על שני:

11. אמרתי לא אראה יה. פירש רבינו סעדיה ז"ל ענין הודאה ונכון הוא כי ראות האל הוא ההודאה והשבח לפניו והתבונן בדרכיו ואדוני אבי ז"ל פירש לא אראה מעון יה כלומר בית המקדש והנה הוא פירוש מה הוא לא אראה יה בארץ החיים ר"ל בזה העולם ופי' לא אראה ראות הלב וזה הוא בזה העולם שיש בו ראית הלב וראית העין וראית האל הוא בלב והוסיף עוד ואמר לא אביט אדם עוד וזהו ראית העין: עם יושבי חדל. עם יושבי העולם הזה שנקרא חדל וחלד כמו כבש וכשב:

12. דורי. פירש מגורי וכן מדור באהלי רשע אמרתי כי מגורי בעולם הזה נסע ממני: ונגלה מני. כמו ממני: כאהל רעי. כמו רועה היוד תמורת הא למד הפעל ופירוש כמו הרועה שמסיע אהלו ממקום למקום. ונגלה ענין גלות שהוא הטלטול: קפדתי כארג חיי. אמרתי שקפדתי חיי כמו האורג שמקפד היריעה כשנשלמה אריגתה

1 ס. כתב הודאה זו. 6 ס. דמי — — — פרי ח'.
13 ענין] ל. כטעם. 16 ופי' — — העולם] ס. ח'.

3 מ"ב כ. ו. ש"ב כו. י. 3 יהושע ה. ח.
6 הושע ד. ה. 6 ישעיה ו. ה.
9 מועד קטן כ"ח ע"ב ובנוסחתנו "מת בחמשים שנה".
11 ישעיה לד. מט. 11 במדבר לא. מט.
13 מובא בתשובות דונש על רס"ג סי' פ"ב וכן הביא נ"כ ראב"ע בשפת יתר בשם רס"ג וגם רד"ק בס' השרשים ש' ראה. 21 תהלים פר. יא.

וקפדתי ענין כריתה כמו קפדה בא שהוא ענין כריתה ומה שאמר קפדתי רוצה לומר אני גרמתי בעונותי: מדלה יבצעני. אמרתי כי מחולי זה ימיתני האל. מדלה, ממחלה, כמו מדוע אתה ככה דל בן המלך, חולה: יבצעני. ענין פתיחה [אולי צ"ל פתיתה] וחתיכה וכן יתר ידו ויבצעני, ותרגום פתות אותה פתים בצע יתה בצועין: מיום עד לילה תשלימני. ביום החולי אמרתי כי עד לילה תשלימני כלומר תשלים ימי. ובאמרו יבצעני ואחר כך אמר תשלימני כן דרך הכתוב לדבר בפסוק אחד לנכח ושלא לנכח כמו שמעו עמים כולם וזולתו:

13. שויתי עד בקר. שויתי כמו שמתי והנה בהיותי בערב וראיתי כי לא מתי עדין שמתי זמני עד בקר והנה הלילה חזק חליי עד ששבר החולי כל עצמותי כמו האריה ששובר עצמות החיה הנטרפת בפיו וחשבתי כי מיום עד סוף הלילה והוא עד הבקר שאמר תשלימני, תשלים זמני ואמות. ויש מפרשים כארי כן ישבר רצוץ עצמות לא שבירתם מפני הקדחת זהו שאמר כארי כי האריה תמצאנו קדחת בכל יום ויש לי רצוץ עצמות:

14. כסוס עגור. חסר וו השמוש ופירושו כסוס ועגור וכן שמש ירח, ראובן שמעון, והדומים להם. וסוס הוא עוף והוא נכתב בוו ונקרא ביוד בירמיה ותור וסיס ועגור ואותו תרגם יונתן וכורכיא ובדברי רבותינו ז"ל קם ריש לקיש וצוח כי כורכיא ופירש רש"י שהוא גרואה בלעז: ועגור תרגם יונתן וסנוניתא והיא סנונית הנזכר בדברי רבותינו ז"ל ופירש רבינו סעדיה כטאף בערבי והוא שקורין ארונדא: אבל בכאן תרגם יונתן כסוס עגור בענין אחר כמשמעו כמו סוס ורכבו כסוסיא דאחיר ומנציף כן נציפית, תרגם עגור כענין צפצוף וענין מנציף

---

15 תמצאנו] ס. תקחנו. 16 ל. רצוץ עצמות מפני הקדחת.
18 וסוס] ס. והנה. 18 בוו ונקרא] ס. ח'.
19 ס. ואותו ח'. 20 ל. ופירש רש"י שהוא ח'
24 ס. דאחיד ומצניף.

---

1 יחזקאל ז. כה. 3 ש' ב יג. ד.
5 איוב ו. ט. 5 ויקרא ב. ו. 8 מיכה א. ב.
17 חבקוק ג. יא. 17 שמות א. ב. 19 ירמיה ח. ז.
20 קדושין מ"ד ע"א. 20 כן הוא בפירושו שם. 22 שבת ע"ז ע"ב.
22 יארונדא] גם בס' השרשים ש' ענר וש' שמם כתב כן וכמה פעמים בפירושו. ובפירושו ירמיה ח. ז. לועז גייט בשם י"ם. 23 שמות טו. א.

כמו הפוך בדברי רבותינו ז״ל סוס שצנף וחמור שנער: אמר אני בחליי אצפצף כמו העופות המצפצפים ואהגה כמו היונה והוא נהימת החולה בחליו: דלו עיני למרום. ומתוך חליי הכבד נשאו עיני למרום לאל שהוא במרום ואמרתי לו ה׳ עשקה לי מחלתי: ערבני. אתה, כמו ערוב עבדך לטוב ענין הנחה והשקט ויש לפרש עשקה צווי ואף על פי שהעין אינה חטופה אלא נקראת במאריך וכמוהו שמרה נפשי כי חסיד אני וענינו ענין תוספת ויתור וכן בדברי רבותינו ז״ל עשיק לגביך ושוי לכרסיך אמר הוסיף לי על ימי וערבני: דלו עיני ענין הרמה ויש לו חברים בשרש דלה כמו ארוממך ה׳ כי דליתני והדומים לו, וענין הרמת העינים כמו שאומר אליך נשאתי את עיני היושבי בשמים לפי שהאל נקרא יושב בשמים ואע״פ שאין לו מקום כבודו הגדול הוא בשמים:

15. מה אדבר. מה אוכל לדבר ולשבת לפניו: ואמר לי. על ידי הנביא שאחיה מחולי זה ואעלה בית ה׳ ביום השלישי: וכן עשה. וכן יעשה גם כן בתוספת השנים אין לי לעשות אלא שאזכור זה כל שנותי ובזכרי זה אודה לאל שהצילני: ופירוש אדדה כמו האשה שמדדה את בנה בדברי רבותינו ז״ל והוא הנענוע מעט מעט וכן הוא דרך האדם כשזוכר הצרה שעברה עליו ונצול ממנה מנענע בראשו. ופירוש על מר נפשי על מרירות נפשי שהיה לו ונצלתי ממנה. ות״י ה׳ על כל מתיא אמרת לאחאה יקדם כלהון אחייתא רוחי ואחייתני:

16. אדוני עליהם יחיו. אמר עתה ידעתי כי עליהם יחיו פירוש על הימים הקצובים לאדם יוכלו לחיות אם רצונך כמו שאני עושה כי כבר נשלמו ימי הקצובים והוספת עליהם חמש עשר שנה: ולכל בהן חיי רוחי. לכל אספר ואומר כי בהן בשני התוספת חיי רוחי: ותחלימני והחייני. אני מתחנן לפניך שבאלה השני׳ שהוספת לי תחלימני ותחייני: והוא כפל ענין במלות שונות והוא ענין הבריאות שאהיה בריא באלה השנים:

17. הנה לשלום. הנה בחליי היה לי מר בעבור שלום שלא היה לי. והחכם ר׳ אברהם אבן עזרא פי׳ הנה לשלום כאשר הייתי בחצי

---

16 ובזכרי] ס. ובדברי. 19 ות״י — — — ואחייתני] ס. ח׳.

---

1 בבא קמא י״ח ע״ב. 5 תהלים קיט. קכב.
7 שם פו. ב. 8 בבא מציעא נ״ב ע״א. 9 תהלים ל. ב.
10 שם קכג. א. 17 שבת קכ״ח ע״ב.

ימי כי בן תשעה ושלשים שנה היה כשחלה כי אם תתגבר המרה האדומה על האדם לעולם יהיה חולה בנערותו ויהיה בשלום בזקנותו והפך זה אם תתגבר הליחה והנה אמצעיים שנות שלום: ואתה חשקת נפשי משחת בלי. חשקת נפשי להצילה משחת הבליה והוא הקבר שגופו של אדם בלה בו: כי השלכת. ואף על פי שהייתי חייב לפי עונותי וחטאי אתה השלכתם אחרי גוך דרך משל כאדם המשליך הדבר אחרי גוו שלא יראה אותו:

18. כי לא שאול תודך. ושנה ושלש הענין במלות שונות לחזק הענין אמר טוב הוא שתחיה בני אדם בזעקם לפניך בשובם מחטאתם כי יודוך בחייהם ולא יודוך במיתתם ועל הגוף אמר שהוא מת לא על הנשמה שתחיה אחר מיתת הגוף: מות. ולא מות ולא שזכר עומד במקום שנים וכמוהו רבים: לא ישברו. הגופות שהם יורדי בור לא ישברו אל אמיתך לספרה ולהגידה כמו שהחיים עושים ואין זה כנגד תחיית המתים כי הוא אינו מדבר אלא על הגופות בעודם בקבר ולא כל הגופות יחיו ויעמדו מן הקבר:

19. חי חי. כל חי וחי יודוך כמוני היום ואם הייתי מת לא הייתי מודה לך הודאת הפה כמו שאני עושה עתה ועוד אב לבנים יודיע אל אמיתך כי אם לא היו לו בנים ותחיהו ויהיו לו בנים ויודיעם אמיתך כמו שאעשה אני. ואף אם יהיו לו בנים כל זמן שיחיה עמהם ילמדם ויודיעם אם כן הוא טוב שתאריך לאדם ואם חלה שתרפאהו מחליו ויודה לך הטובה שעשית לו ויודיע לבניו אחריו וכן אמרו רז"ל כי לא היו בנים לחזקיהו אלא עד אחר חליו ואף על פי שההודאה וההודעה לא תועיל לו ולא תסכן כמו שאמר אם צדקת מה תתן לו אף על פי כן אחר שהוא רצה וברא בני אדם אם כן הוא רוצה בקיומם ובלכתם בדרך טובה ושיהיה בהם דעת להבין בחסדי הבורא ולהודות לפניו עליהם כי זה מהדרך הטובה וכאשר לבם נכון הוא מסייע אותם ועוזרם בזה: אל אמתך. כמו את אמתך וכן יבא את במקום אל כמו והראה את הכהן והדומים לו וכן יבא אל במקום את כמו אספרה אל חוק, וירדפו אל מדין או

---

18 כי] ס. ל'. 18 ויודיעם] ל. ילמדם ויודיעם. 20 ל. בשתאריך.
24 ובלכתם] ל. ללכתם. 25 הבורא] ל. האל. 25 כי] ס. כן.

---

21 ברכות י' ע"א. 23 איוב לה. ז. 27 ויקרא יג. מט.
28 תהלים ב. ז. 28 שופטים ז. כה.

פי׳ יודיעם הדרך שיביאם אל אמתך והחסד שעושה האל עם בני אדם אמת הוא מצד עצמו כי הוא רב חסד וזהו ומדרכיו אם כן הוא אמת ונראה כי יונתן תרגם אל זה כמו בצרי כמו הארצות האל שתרגם אבהן לבנן יחוון גבורתך ויודון למימר דכל אילן קשוט. וכן פירש החכם ר׳ אברהם אבן עזרא וזהו לשון פירושו אב לבנים יודיע אלה האמונות. ואני תמה בזה כי לא ראיתי בשום ספר אלא אל נקוד סגול וסמוך במקף עם אמתך כמו האחר והמסרה אל אמתך שנים והם אלה השנים אשר הם בפסוק כי לא שאול תודך ובפסוק חי חי:

20. ה׳ להושיעני. ה׳ אמר להושיעני מן החלי וכן עשה שהושיעני וכמו למד זו להרגו בערמה, לשכב את בת יעקב, והדומים להם: ונגינותי ננגן. ועל התשועה שהושיעני אודה לפניו תמיד וננגן אני וחברי בנגינותי שחברתי על התשועה כל ימי חיינו ננגן אותם: ועל בית ה׳. כמו בבית ה׳ כי יבא על בענין בית השמוש כמו ועל חרבך תחיה שהוא כמו בחרבך, ונתת אותם על סל אחד כמו בסל, המלט על נפשך כמו בנפשך:

21. ויאמר ישעיהו. זה הפסוק והפסוק שלאחריו אינם מהמכתב ולא מצאתי להם טעם למה נכתבו הנה אחר המכתב כי משפטם למעלה אחר וגנותי על העיר הזאת וכן הם בספר מלכים: דבלת תאנים. וזה היה נס בתוך נס כי התאנים מזיקים לשחין: וימרחו. ענין חבישה והתול: ויחי. וירפא כמו עד חיותם:

22. ויאמר חזקיהו. מה שאמר למעלה שאמר ישעיהו וזה לך האות חזקיהו שאלו מישעיהו ואמר לו מה אות כי אעלה בית ה׳ רוצה לומר שארפא ואעלה בית ה׳ כמו שאתה אומר:

23. בעת ההיא. גם זו הפרשה פירשתיה בספר מלכים באר היטב:

[מפירוש רד״ק על מלכים ב.]

כ. 12. בראדך ובישעיה מרואדך כתיב במם ואחד הוא כי הם ממוצא אחד: ובלאדן הוא שם כנוי נסמך לאביו שהיה שמו בלאדן וזה מלך אחר אסר חדון כי סנחריב מלך בבל היה וכן בימי מנשה נאמר בדברי הימים ויבא עליהם את שרי הצבא אשר למלך אשור

4 יחוון] ס. יחזון. 6 במקף] ס. במקום. 9 ל. מהחלי.
10 ל. זו ח׳. 12 בנגינותי] ל. נגינותי. 24 ל. פירשנוה.
27 ל. ובלאדן שם. 27 ל. מ. נסמך לשם אביו. 27 ס. אחר ח׳.

3 בראשית כו. ג. 10 שמות כא. יד. 10 בראשית לד. ז. 13 שם כז. מ.
14 שמות כט. נ. 15 בראשית יט. יז. 26 עיין לעיל עמוד 214. 28 דה״ב לג. יא.

וגומר ויוליכהו בבלה: כי שמע כי חלה. לא היה עיקר שליחותו על חליו אלא על המופת שנעשה לו על חליו וכן הוא בדברי הימים לדרש המופת אשר היה בארץ:

13. וישמע עליהם. כמו אליהם ועל כמו אל ורבים כמוהו כמו וילך אלקנה הרמתה על ביתו כמו אל ביתו. ומה שאמר וישמע נראה שהם בקשו ממנו להראותם נכתה ושמע אליהם ועשה כן וכת"י וקביל מנהון, ובישעיה וישמח עליהם: את כל בית נכתה. את כל בית חמדתו כלומר כל הדברים שהיו לו ואחר כך פרט מה הם הדברים הנחמדים וכן נכאת וצרי ולט דבר הנחמד ובדברי רז"ל מאי בית נכותה מהם אמרו אשתו היתה משקה עליהם ומהם אמרו זין אוכל זין הראה להם ומהם אמרו בית גנזיו הראה להם: שמן הטוב. זה שמן אפרסמון שלא היה בכל העולם אלא ביריחו ואמרו כי לפיכך נקרא יריחו והיה רע בעיני ה' כי הראה להם בית נכתה כי נתגאה בבא אליו השלוחים מארץ רחוקה וכי היה מצליח בכל דרכיו וכן אומר בדברי הימים כי גבה לבו ואמר בשלוחים האלה שבאו לכבודו והיה לו לומר שבאו לכבוד האל כי לדרוש המופת באו וכן אומר בדברי הימים וכן במליצי שרי בבל המשולחים עליו לדרש המופת אשר היה בארץ עזבו האלהים לנסותו לדעת כל אשר בלבבו:

18. אשר תוליד יקח. יקח כתיב וקרי יקחו, ואמרו זה דניאל חנניה מישאל ועזריה: והיו סריסים. מחלוקת בדרז"ל מהם אמרו סריסים ממש ומהם אמרו שנסתרסה ע"ז בימיהם, כלומר שהכירו הכל שאין בו ממש. וי"ת רברבין כמו שרים ועל דניאל חנניה מישאל ועזריה אמר שהם היו בהיכל מלך בבל ונאמר עליהם מבני יהודה והם היו מזרע המלוכה כי כן אמר נבוכדנצר לבקש מזרע המלוכה ומן הפרתמים: [עד כאן הוא במלכים.

---

5 כמו – – – ביתו] ל. מ. ח׳. 6 ס. שאם בקשו. 6 ל. וישמע׳אליהם.
11 ס. זין אוכלת. 24 כן] ס. כך.

---

3 שם לב. לא. 5 ש"א ב. יא. 7 ישעיהו לט. ב.
9 בראשית לז. כה. 9 סנהדרין ק"ד ע"א. 15 דה"ב לב. כה.
17 שם לב. לא. ושם המשלחים עליו לדרש המופת אשר היה בארץ עזבו האלהים לנסותו לדעת כל בלבבו.
19 סנהדרין צ"ג ע"ב. 20 שם. 23 דניאל א. ו.
24 שם א. ד.

CINCINNATI BIBLE COLLEGE & SEM. LIBRARY
224.1 K49c grad
Kimhi, David/The commentary of David Kim
3 4320 00001 8194

THE CINCINNATI BIBLE
SEMINARY LIBRARY
A. No. 25461
D. D. No. 224.1
GRADUATE REFERENCE K49c